300 godina župe Dubrave

HZ IX.

Humski zbornik IX.

300 godina župe DUBRAVE

Zbornik radova

Priredio
MILENKO KREŠIĆ

Humski zbornik IX.

Izdavači
Župe: Aladinići, Čeljevo, Domanovići, Dračevo, Hrasno, Prenj, Rotimlja, Stolac
Općine: Čapljina, Neum, Stolac, Ravno
Matica hrvatska: Čapljina, Neum, Stolac

Lektor
Prof. Ilija Drmić

Grafička obrada
Crkva na kamenu

Tisak
Suton, Široki Brijeg

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna knjižnica HNŽ Mostar

UDK 908 (497.6 Dubrave)(082)"1704-2004"

[TRI stotine]
300 godina župe Dubrave : zbornik radova / priredio Milenko Krešić . - Stolac [etc.] : Župa Aladinići [etc.], 2006 (Široki Brijeg : Suton) . - 463 str. : ilustr. ; 22 cm. - (Humski zbornik ; 9)

Bilješke uz tekst. - Summary. - Kazalo imena

1. KREŠIĆ, Milenko

Humski zbornik IX.

300 godina župe DUBRAVE

Zbornik radova

Priredio
MILENKO KREŠIĆ

Aladinići, 2006.

Sadržaj

PREDGOVOR

U proljeće 2004. napunilo se 300 godina od osnutka drevne župe Dubrave. Negdje u to vrijeme javila se ideja da bi se tako važna obljetnica trebala obilježiti jednim znanstvenih skupom, odnosno zbornikom radova koji bi obradio prostorno-povijesnu dimenziju i značenje prostora na kojem je osnovana kao i samo značenje osnutka i djelovanja župe Dubrave do današnjih dana.

Od ideje do ostvarenja prošle su dvije godine. Počelo se s razgovorima, predlaganjima radnih naslova tema koje bi se trebale obraditi, traženjem autora pojedinih radova te se došlo do prikupljanja i sređivanja radova i konačno objavljivanja zbornika *300 godina župe Dubrave* kojeg imate u svojoj ruci.

Radovi u zborniku su raspoređeni u pet dijelova koji na svojevrstan način predstavljaju zasebne cjeline.

Prvi dio nosi naslov *Kroz prošlost*. Obrađuje postojanje i povijest kršćanske prisutnosti na prostorima drevne župe Dubrave počevši od samoga početka, tj. antičkog razdoblja, preko srednjeg vijeka i postojanja humske župe Dubrave. Govori o hrvatskoj i kršćanskoj prisutnosti u ovom kraju. Veliki lom u kontinuitetu, premda ne njegov prekid, čine turske provale i zaposjednuće prostora župe u 15. st. Prva dva stoljeća otomanske vladavine doista su dva mračna stoljeća za hrvatsku i katoličku prisutnost u ovome kraju. Premda su mračna, ipak počesto se znalo pojaviti "pokoje svjetlo" koje je svjedočilo prisutnost i davalo nadu u opstanak. U ova prva dva stoljeća turske vladavine prostori župe Dubrave u crkveno-administrativnom pogledu pripadali su jednoj od dvije drevne župe trebinjsko-mrkanske biskupije. Dubrave su pripadale župi Gradac. Krajem 17. st. biskup Antonio Primi dijeli župu Gradac na dva dijela. Prostori buduće župe Dubrave ulaze u sastav novoosnovane župe Dobranje. Župa Dobranje postaje matica buduće župe Dubrave, koju osnivan biskup Antonio Righi 1704. god. Mjesta dobranjske župe koja su Karlovačkim mirom iz 1699. god. ostala pod Turskom čine župu Dubrave. Prvi dubravski župnik bio je don Savo Vukić i u vrijeme svoga osnutka brojila je 60 katoličkih obitelji. Od toga vremena pa sve do dana današnjega broj katoličkih obitelji i katolika na njezinom prostoru kontinuirano raste. Župa se počinje dijeliti te od nje s vremenom nastaje 9 novih župa. Polovicom 19. st. u župi djeluju oci isusovci koji su nam o svojem djelovanju ostavili vrijedne zapise.

Drugi dio zbornika govori o pučanstvu, međunacionalnim odnosima i materijalnim ostacima na prostoru župe Dubrave. U pisanim spomenicima kao i usmenoj predaji ostao nam je spomen na neka iščezla dubravska prezimena. Premda su iščezla, vrijedno ih se spomenuti. Stanje duša Dubrava i Hrasna: imena mjesta, obitelji, članovi obitelji, stari i mladi, ostavio, nam je don Grgo Matušković, što ga je načinio Godine Gospodnje 1792. Župa Dubrave u to vrijeme nema velebnih crkvenih građevina kakve poznaje ostali dio svijeta, ali ima svojim malih crkvica i kuća u kojima su stanovali svećenici i misu govorili. Na njezinom prostoru povijest je učinila da se miješaju razne vjere i kulture. Katolici i Hrvati ove prostore morali su dijeliti s drugima. Ta dioba i odnos često su išli na njihovu štetu što je na poseban način vidljivo kroz analizu ratova vođenih na ovom prostoru.

Treći dio zbornika obrađuje prostornu dimenziju župe Dubrave. Prostor i vrijeme jesu korelativi koji utječu i određuju "dušu" čovjeka pojedinoga kraja. Obraditi jedno bez drugoga bilo bi manjkavo. Tri vrijedna rada govore o neživoj prirodi, te o flori i fauni dubravskoga krša.

Četvrti dio zbornika donosi današnje stanje u župama nastalima od drevne župe Dubrave. Promatrajući današnje stanje i uspoređujući ga s prošlošću čitatelj može ocijeniti koliko je providonosna bila odluka o osnutku župe prije 300 godina.

I na kraju, u petom dijelu, nalazi se čitava povijest župe Dubrave gledana očima pjesnika koji ju je sročio u poemi o Dubravama.

Priređivač

I. DIO

KROZ PROŠLOST

Radoslav Dodig, *Ljubuški*

POČECI KRŠĆANSTVA NA PODRUČJU STARE ŽUPE DUBRAVE

Vrlo malo je povijesnih izvora i arheoloških nalaza o prvim tragovima kršćanstva na području rimske provincije Ilirika, kasnije Dalmacije, u kojoj se našla župa Dubrave. Prve vijesti vezane su za propovjedničku djelatnost sv. Pavla apostola, koji javlja kršćanima da je širio evanđelje Kristovo, od Jeruzalema pa sve do Ilirika: "Tako sam od Jeruzalema, pa uokolo sve do Ilirika, pronio evanđelje Kristovo."[1] U drugoj poslanici, koju je sv. Pavao uputio svojemu učeniku Timoteju, spominje se i Dalmacija: "Jer Dema me, zaljubljen u sadašnji svijet, napustio i otišao u Solun; Krescencije u Galiciju, Tit u Dalmaciju."[2] Pretpostavka je da su i u prvim stoljećima nove ere u Hercegovini postojala sastajališta prvih kršćana, koja nije odobravala službena carska vlast. Vjerojatno se radilo o sastajalištima u privatnim kućama, ili možda na privatnim imanjima (villae rusticae). Takvo jedno mjesto kršćanskoga kulta možda predstavlja dvorana križnoga tlocrta u vili na Paniku kod Bileće.[3] Vila na Paniku može se datirati u 1.-2. st. po. Kr., s time da dograđeni križoliki oratorij može pripadati 3. st. Iz ranokršćanskoga razdoblja potječe i kuća s mozaicima iz Stoca, koja se može također pripisati 3. st. Podni mozaik u središnjoj dvorani bio je u trenutku iskapanja vrlo oštećen, tako da Ćiro Truhelka nije mogao rekonstruirati njegovu prvobitnu sliku.[4] Đ. Basler pretpostavlja da se na oštećenom oktogonalnom mozaiku nalazio lik Orfeja, što je umjetniku poslužilo kao simbolična aluzija na Krista. U medaljonima raznih oblika, oko središnjega lika, prikazana su četiri kozmološka elementa, što je česta ranokršćanska kubična interpretacija. Nebo je prikazano na osmerokutu, oštećenom i neprepoznatlji-

[1] Rim, 15, 19.
[2] 2 Tim, 4, 10.
[3] Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar, 1990., str. 25.
[4] Ć. Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", u: *Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*, sv. IV, Sarajevo, 1892., str. 356-358.

vom, Raj predstavljaju ptice na granama, Zemlju simboliziraju četveronožne životinje, a Voda je prikazana kao beskonačna vrpca s pletenicom.[5]

Ediktom cara Gaja Galerija Valerija Maksimijana iz 311. god. u Nikomediji, te potom Milanskim ediktom careva Flavija Valerija Konstantina i Gaja Valerija Licinija iz 313. god.: "...ut daremus et **christianis**, et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset"[6] predstavljalo je prekretnicu za kršćane, jer je ono tako postalo službenom religijom u Rimskom Carstvu. Oslobođena od zabrana i progona Crkva se brzo organizirala i ustrojila u upravnom smislu. O obnovi i širenju kršćanstva na tlu provincije Dalmacije može se govoriti tek od 3. st., čiji se intezitet, sudeći po arheološkim tragovima, pojačava posebice u 5. i 6. st. U Dalmaciji osniva se krajem 3. st. biskupija u Saloni, koja će postati ishodište širenja kršćanstva, a kasnije i metropolija za biskupije na tlu Dalmacije.[7] Pretpostavlja se da su uskoro nakon Milanskoga edikta osnovane biskupije u Naroni i Epidauru. One su postale središta širenja kršćanstva u zaleđu, dakle i na području Donje Hercegovine i župe Dubrave. Basler pretpostavlja da je kršćanski mučenik Sv. Venancije bio prezbiter ili biskup grada Narone,[8] dok fra Dominik Mandić smatra da je bio biskupom delminijske (duvanjske) biskupije.[9] Naime, pojedini istraživači vezali su njegovu mučeničku smrt (po jednima 257., po drugima 270.god.) za Delminij.[10] A. Škegro, pak, smatra da se mučeništvo biskupa Venancija može odrediti u doba cara Valerijana (257.-259.), ali da se njegova smrt ne može isključivo vezati za Delminij, već ga je na misijskom putu pogodila nasilna smrt, negdje "među Dalmatima" (inter Dalmatas).[11]

Područje Dubrava, u sklopu municipija u Diluntumu,[12] vjerojatno je pripadalo tijekom 4. i 5. st. biskupiji u Naroni, čija se episkopalna bazilika po svoj

---

[5] Đ. Basler, *nav. dj.*, str. 26, sl. 8.

[6] LUCII CAECILII FIRMIANI LACTANTII, "Liber ad Donatum confessorem, de mortibus persecutorum", u: *Patrologia Latina*, vol. 7, Pariz, 1844., coll. 267A-270B.

[7] S. Vasilj, "Od rimskog osvajanja do bana Kulina", u: *Kršćanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993., str. 14.

[8] Đ. Basler, *nav. dj.*, str. 56; J. Kujundžić (Đ. Basler), "Povijest kršćanstva na tlu Mostarsko-duvanjske biskupije do ranog srednjeg vijeka", u: *Nova et vetera*, XXXII, Sv. 1-2, Sarajevo, 1982., str. 139.

[9] D. Mandić, "Duvanjska biskupija od XIV–XVII stoljeća", u: *Croatia sacra*, 5, Zagreb, 1935., str. 8.

[10] A. Škegro, *Na rubu opstanka: Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb, 2002., str. 22-23.

[11] A. Škegro, *nav. dj.*, str. 26.

[12] I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988., 96-97.

prilici nalazila ispod današnje crkve sv. Vida u Vidu.[13] Pisani izvori o crkvenim prilikama i ustrojstvu Crkve u dolini Neretve vrlo su oskudni. Nešto više možemo saznati iz akata koncila koji su održani u Saloni 530. i 533.god.[14] U Bosni i Hercegovini zasigurno su bile četiri biskupije: Bestoensis, Martaritana, Baloensis i Sarsenterensis.[15] Ipak, o njihovu teritoriju i sjedištima među arheolozima i povjesničarima još traju rasprave. Prema Đ. Basleru 530. god. područje mostarsko-duvanjske biskupije bilo rasjepkano na nekoliko biskupija, čija su se sjedišta nalazila u Epidauru, Naroni i Bistue.[16] Tri godine kasnije utemeljene su nove biskupije, od kojih najviše prijepora izaziva sarsentereška

Bazilika u Žitomislićima

[13] N. Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", u: *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, *Razdio povijesnih znanosti,* 24(11), 1984/85, Zadar, 1985., str. 35; E. Marin, "Starokršćanska bazilika i krstionica Narone, srednjovjekovno groblje, novovjekovna crkva", u: *Narona I*, Split, 1999., str. 29; P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, t. 1, u: *Salona II*, Split-Rim, 1995., str. 438.

[14] V. Blažević, "Concilia et Synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata", u: *Pontificium Athenaeum Antonianum*, Vicetiae. 1967., str. 9-10.

[15] S. Vasilj, *nav. dj.*, str., 17.

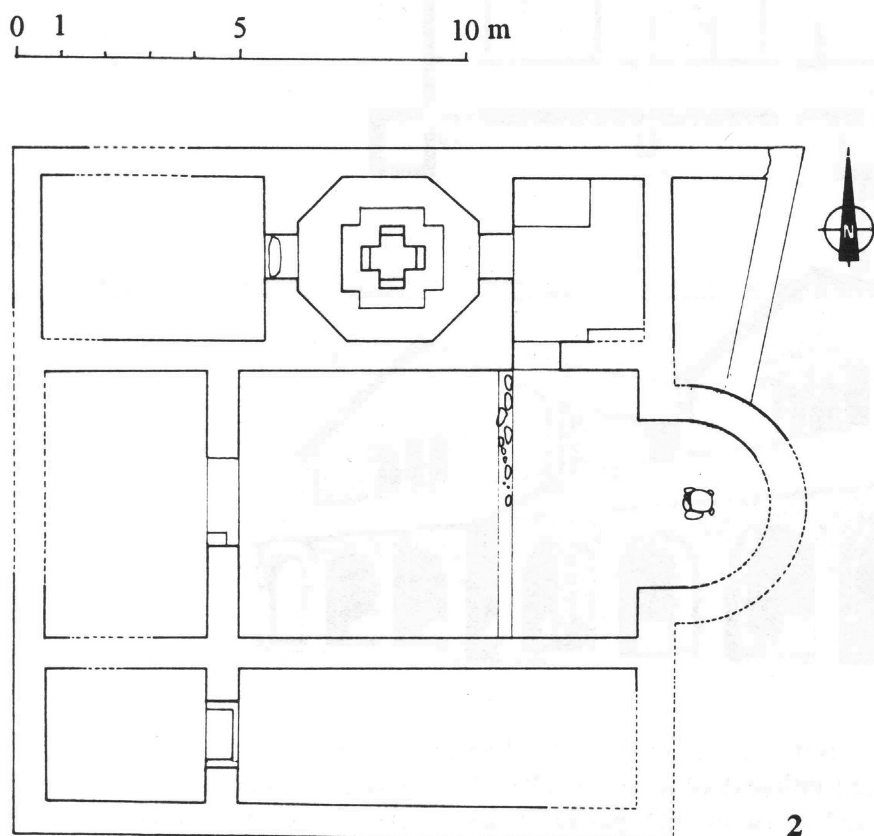
[16] J. Kujundžić (Đ. Basler), *nav. dj.,* str. 140.

biskupija. O tome je opsežno pisao I. Puljić,[17] navodeći više ubikacija za nju: Roško polje, Aržano, Stržanj kod Šujice (stariji autori–F. Rački, F. Bulić i L. Jelić), Biskup kod Konjica (fra B. Rupčić), područje Mostara (fra D. Mandić, T. Anđelić, I. Bojanovski) i Žitomislići (Đ. Basler). Kao arheolog koji se bavio intenzivno ranokršćanskim razdobljem Basler piše kako se "nova biskupija Sarsiteron (Sarsenterum) nalazila negdje na prostoru današnjeg Mostara. Novoosnovanoj biskupiji podložan je, naime, Dilluntum (područje današnjeg Stoca), Stantino (možda područje Ljubuškog), Novae (na mjestu današnjih Runovića), per Rasticiarum (možda Posuški Gradac ili Rastovača), te Potuatico (možda Potoci) i Beuzavatico – još uvijek nepoznato mjesto".[18] S. Vasilj tvrdi da se sa sigurnošću može govoriti o smještaju biskupije Sarsenterensis "na lokalitetu Cim kod Mostara".[19] I. Puljić, za razliku od drugih istraživača, ubicira Sarsenterum na područje današnjega Stoca, tvrdeći da se bogati nalazi u Stocu trebaju pripisati Sarsenterumu, a ne Diluntumu.[20] A. Škegro, koji niječe da je rimski Delminij bio u antici biskupijsko sjedište, ukazuje na mogućnost da u traženju biskupije Sarsenterum ne treba isključiti ni buškoblatsko područje, gdje su otkrivene četiri ranokršćanske bazilike s krstionicama.[21] Ima i onih koji pišu, pozivajući se pritom na Đ. Baslera, da Sarsenterum treba tražiti u bližoj okolici Mostara, ali ne u perifernom Cimu. U obzir bi došlo područje Bišća polja, jugoistočno od Mostara, gdje su se sastajale četiri važne rimske ceste.[22] Bilo kako bilo, s dosta sigurnosti može se tvrditi da je područje Dubrava u 6. st. pripadalo biskupiji Sarsenterensis.

Iz razdoblja 5.–6. st. na području Hercegovine istraženo je više ranokršćanskih crkava, bez obzira radi li se o skromnim oratorijima ili bazilikama s jednom lađom ili više njih. Za područje Dubrava i bliže okolice iz ranokršćanskoga razdoblja značajne su crkve: u Naroni i Mogorjelu (s desne obale Neretve), te u Žitomislićima, Nerezima, Crnićima, Borojevićima i u Pješivcu. Bazilika u Naroni (u P. Chevalier "Cathedral", istina sa znakom pitanja) može se opisati kao prostrana, jednobrodna gradska crkva sa širokom lađom i predvorjem, s bočnim prostorijama u nizu, s obje strane po cijeloj duljini. Krstionica je imala osmerokutni zdenac, oslikan iznutra imitacijom mramorne oplate. Imala je polukružnu i presvođenu apsidu na istoku. Pronađeno je dosta

[17] I. Puljić, "Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije Sarsenterensis", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb-Stolac, 1999., str. 93-116.
[18] J. Kujundžić (Đ. Basler), *nav. dj.,* str. 140.
[19] S. Vasilj, *nav. dj.*, str. 17.-18.
[20] I. Puljić, *nav. dj.,* str. 109.
[21] A. Škegro, *nav. dj.,* str. 75-76.
[22] http://www.cbismo.hr (24. 3. 2006.).

kamena namještaja: ciborij, oltarna pregrada, kapiteli i dr. Može se datirati u 5. st.[23] U Nerezima kod Tasovčića otkopana je također starokršćanska jednobrodna bazilika (18,39 x 14,09 m) s trodjelnim predvorjem, naosom, osmerokutnim baptisterijem, memorijom i pomoćnim prostorom uz južni bok lađe. Bila je građena od grubljih pravokutnih komada kamena. Može se datirati u 6. st.[24] U Mogorjelu, unutar kasnoantičke tvrđave i rustikalne vile, C. Patsch,

Tlocrt bazilike u Nerezima

[23] E. Marin, *nav. dj.*, str. 22-28.; P. Chevalier, *nav. dj.*, str. 438.

[24] D. Sergejevski, "Bazilika u Nerezima i Docu", u: *Glasnik Zemaljskoga muzeja*, sv. XIV, Sarajevo, 1959., str. 163-173; Đ. Basler, *nav. dj.*, str. 103.; P. Chevalier, *nav. dj.*, str. 433.

a kasnije Đ. Basler, istražili su dvojnu baziliku srednjih dimenzija. Prvobitno starija i tada jednobrodna crkva (21,40 x 14,50 m) imala je predvorje, presvođenu polukružnu apsidu na istoku i dvije bočne prostorije na sjeveroistoku.. U jednoj je bila krstionica s križolikim zdencem. U drugoj fazi sagrađena je južna, mlađa crkva, usporedno sa starijom (21,40 x 10,40 m), kao jednobrodna (ili trobrodna?) građevina, s predvorjem i presvođenom polukružnom apsidom na istoku. Može se datirati u 5.-6. st.[25] Na lokalitetu zvanom Crkvina, odmah uz pravoslavno groblje, stručnjaci Muzeja Hercegovina u Mostaru, pod vodstvom kustosa Tomislava Anđelića, istražili su ostatke velikoga sakralnog zdanja. Rezultati iskapanja u Žitomislićima bili su impresivni. Riječ je o velikom bazilikalnom kompleksu koji nema analogije u Bosni i Hercegovini.[26] Arheolog Đuro Basler pretpostavljao je da je uz baziliku bila i biskupova rezidencija, koje su bile ograđene u velikom dvorištu. U samoj bazilici nalazila se dvorana za vjerske obrede, koja je na istoku imala polukružnu apsidu. Sa sjeverne strane uz dvoranu bio je baptisterij (krstionica), u koji se ulazilo iz katekumeneja kroz apoditerij (prostor za pripremu krštenika). Krsni zdenac (piscina) bio je dubok oko metar, a u nj se silazilo trima stubama. Oko krsnoga zdenca izgrađena je ograda. Dvije prostorije s južne strane bazilike služile su za žrtvene darove. U dvorištu na sjeveru nalazila se zgrada za smještaj putnika i hodočasnika (hospitium). Imala je veliku prostoriju za dnevni boravak i ognjište za spremanje hrane, spavaonicu i zahod (latrinu). U bazilikalnom kompleksu u Žitomislićima otkopano je dosta kamenih ulomaka. Najčešći ukrasni motiv je vinova loza s grožđem, koji se javlja na šest ulomaka. Među drugim ukrasnim motivima ističu se troprutna pletenica, akant i rozeta. Može se okvirno smjestiti u 5.-6. st.[27] Bez obzira što se nalazi s desne obale, podalje od Dubrava, pomnju zaslužuje i bazilika u Cimu kod Mostara, jer se zaista radi o impresivnom crkvenom zdanju.[28]

Osim navedenih istraženih ranokršćanskih bazilika, na užem području Dubrava evidentirani su tragovi ranokršćanskih crkava na trima lokalitetima. U Crnićima, pronađene su kasnoantičke grobnice unutar zidova, ali su nalazi propali. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu nalaze se samo dva ulomka crkvene opreme iz Crnića. Tu je stajala crkva, o kojoj nemamo dovoljno podataka.[29]

---

[25] Đ. Basler, *nav. dj.*, str. 91; P. Chevalier, *nav. dj.*, str. 431.

[26] T. Anđelić, *Ranokršćanska dvojna bazilika u Žitomislićima kod Mostara*, Mostar, 1999., str. 5-20.

[27] P. Chevalier, *nav. dj.*, str. 418.

[28] T. Anđelić, *nav. dj.*, str. 6-46.

[29] Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972., str. 134-135.

Jedan ulomak imao je ukras u obliku pletenice, a drugi stilizirani kalež.[30] Na lokalitetu Crkvina u Borojevićima (Stolac) svojedobno su otkrivene ruševine zgrade zidane od kamena vezana malterom. Slučajno otkopani dio vjerojatno pripada narteksu sakralne građevine velike oko 20 m. U ruševini je otkriven dio rimske stele, koja je bila upotrijebljena kao spolij.[31] Sudeći po slučajnim nalazima, na lokalitetu Greda u Pješivcu (Ćemalovina), može se pretpostaviti da je bila jedna ranokršćanska sakralna građevina.[32]

Prema stupnju istraženosti stolačkoga i dubravskoga područja, kao i Hercegovine uopće, može se zaključiti da se većina sakralnih objekata gradila u vijeme vladavine Istočnih Gota (490.–535.), što implicira da su nastali povoljni uvjeti i relativno mirno razdoblje. U Bosni se već u prvoj polovici 6. st. javljaju barbarizirani oblici stupova i kapitela, dok se u Hercegovini oni javljaju istom u drugoj polovici 6. st.[33] Novi osvajači s Istoka - Avari, Slaveni i Hrvati, kao nomadski stočari, nametnut će vlast mirnim ratarima, čiji odnosi već zadiru u srednji vijek.

---

[30] *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, t. 3, Sarajevo, 1988., str. 171-172.
[31] *Arheološki* leksikon, 3, str. 170.
[32] *Arheološki leksikon*, 3, str. 180; P. Chevalier, *nav. dj.*, str. 422.
[33] Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, str. 116.

Tomislav Anđelić i Marijan Sivrić, *Mostar - Dubrovnik*

DUBRAVE U SREDNJEM VIJEKU SREDNJOVJEKOVNA HUMSKA ŽUPANIJA DUBRAVE

Uvod

Županija je u srednjem vijeku bila političko-teritorijalna jedinica u sastavu šire zajednice koja se u terminologiji srednjovjekovnog administrativnog nazivlja uobičajeno zove "zemlja". Na čelu županija bili su župani i županijska vijeća.

Prve vijesti o županijskom ustroju na hrvatskim i širim prostorima koja su nastanjivali južni Slaveni podatke donosi bizantski car i pisac Konstantin Porfirogenet u djelu *De administrando imperio.*[1] Tako on spominje tri županije u Neretvanskoj oblasti,[2] te 11 župa u Kraljevini Hrvatskoj.[3] Porfirogenet spominje Zahumlje, njegove stanovnike Zahumljane, te tamošnje rijeke i gradove, ali ne kazuje ništa o tamošnjim županijama, što ne znači da one tada nisu postojale.

Najstariju vijest o županijama Humske Zemlje ostavio je biskup Grgur Barski u spisu *Regnum Sclavorum*. U 30. glavi svog spisa on navodi 9 humskih županija: *Stantania (Primorska), Papua (Popovo), Yabsko (Žaba), Luca, Velica* (*Veljaci), Goromita (Gorska), Vecenike (Večerići), Dubrave i Debre (Dabar).*[4] Pisac spomenutoga djela ne donosi nikakve druge podatke o humskim županijama pa tako i o županiji Dubrave.

---

[1] B. Ferjančić, *Spis o narodima*, Beograd, 1959.

[2] *Ondje*, str. 34; M. Barada, "Topiografija Porfirogenetove Paganije", u: *Starohrvatska prosvjeta, II., 1-2,* Zagreb, 1928.

[3] M. Brašnić, *Župe u Hrvatskoj državi za narodne dinastie*.

[4] F. Šišić*, Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb, 1928., str. 327; E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, Zagreb, 1991., str. 35.

1. Župa Dubrave u povijesnim vrelima i njezin teritorijalni smještaj

Jedana od devet srednjovjekovnih humskih župa bila je i župa *Dubrave*. Današnji teritorijalni pojama Dubrava znatno je uži u odnosu na prostranstvo koje je obuhvaćala srednjovjekovna humska županija Dubrave. Ona je uključivala, u svoj sastav, cjelokupni teritorij današnje općine Stolac.

Teritorijalno je bila zaokružena, idući od istoka prema zapadu, humskim županama *Dabrom, Popovom, Žabom i Lukom*, te rijekom Neretvom prema današnjem Mostaru i župi *Večerići*. Njoj je pripadao i utvrđeni srednjovjekovni grad Počitelj, podignut na rijeci Neretvi.

Biskup Grgur Barski u svom spisu *Regnum Sclavorum* spominje župu Dubrave, osmu po redu nabrajanja, smjestivši je između župe Večerići (*Vecenike*) i župe Dabar (*Debre*),[5] što odista i odgovara njezinom stvarnom zemljopisnom položaju.

Župa *Dubrave* se spominje i u jednom zapisu dubrovačke državne kancelarije u iskazu ostavštine od 13. listopada 1285. U zapisu se navodi umorstvo dubrovačkog trgovca *Drage Bradusa* na proputovanju u mjestu *Brdo* u župi *Dubrave* (*in Berde in juppa Dobrave... qui fuit occisus cum uno suo conducto in dicta contrata*).[6] Očito je riječ o današnjem mjestu *Bivolju Brdu* u Dubravama, koja se u spomenutom dokumentu zove *iuppa* i *contrata*. U zapisu u dubrovačkoj državnoj kancelariji od 19. kolovoza 1406. spominju se Dubrave u svezi s Marojem Gojkovićem, rodom iz toga kraja. On je izjavio da je pravno slobodan čovjek, kao i njegovi nasljednici, te da dobrovoljno sa svojim nasljednicima želi biti (podložna) osoba Marga Benešića i njegovih potomaka.[7]

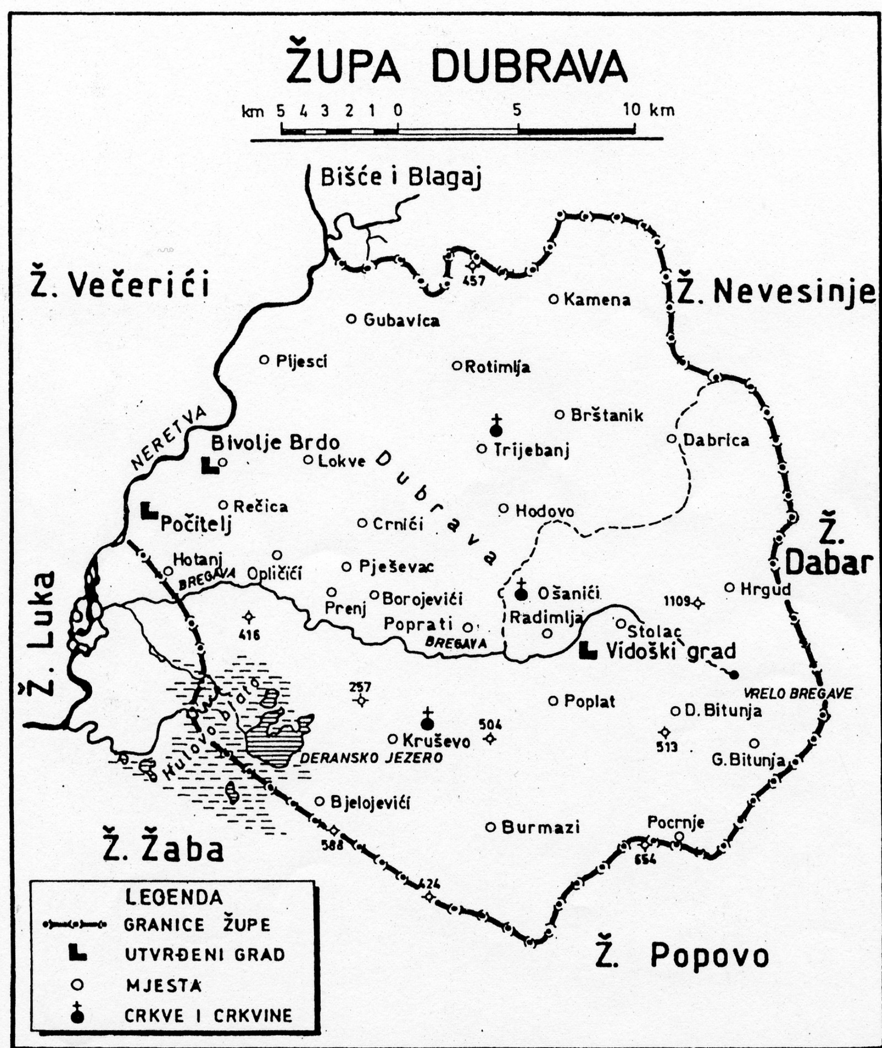
Dubrave se spominju i godinu dana kasnije, 1405. god. Spominje se u svezi s tužbom *Novaka Grgurića* iz Orahova Dola u Popovu *(Nouachum Gergurich de Horachindol homine voyode Sandali)*. Njemu je neka Stojna Bušković dala kći Stanicu u službu, prije 12 godina. Optuženi Grgurić izjavljuje da ju je prije četiri godine ukrao Milovac Grčić iz Stona. On je to poricao, ali su svjedoci tvrdili da ju je odveo na Korčulu. Pred dubrovačkim rektorom i sucima od kriminala pojavio se i jedan svjedok iz Dubrava po imenu *Radosclavuus Peruusich de Dubrave asuntus in testem super predictim rectorem ser Johannem de Volco et judices ser Marinum de Bona et ser Marinum de Chaboga et examinatus*

[5] F. Šišić, *nav. dj*., str. 327.

[6] DAD, Div. Canc, No 2, f. 59; J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, MHR, knj. III., JAZU, Zagreb, 1988., c. 346, str. 108.

[7] DAD, Div. Canc. No 36, f. 87'; M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, PI, knj. CCCXCVII., ODN, knj. 54, I.U. ND, Beograd, 1967., str. 78.

quod dicat scit de dicta puella respondit.[8] Perušić je izjavio da je sa spomenutim Grčićem bio u Dubravi i da je odveo služavku Stanicu na Korčulu.

Zemljovid župe Dubrave

[8] M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. III., zbornik za I. J. K. S. N., O-III., knj. XXII, SANU, Beograd, 1967., str. 85-86.

2. Naseljena mjesta na prostoru župe Dubrave

Predstavu o naseljima na prostoru srednjovjekovne humske župe Dubrava, bar jednim dijlom, moguće je rekonstruirati na osnovu poznatih nam povijesnih vrela. Pripomoć za ovo pitanje pružaju nam i materijalni preostaci na terenu. To su ostaci naselja, prvenstveno utvrda, pokretni arheološki materijali, a napose srednjovjekovni nadgrobni spomenici - stećci.

Bitunja. Selo *Bitunja* kod Stoca, koje pripada župi Dubrave, spominje se 1433. god. kao *villa vocata Bitugna Slafcouich*.[9] Zabilješka je u svezi s ljudima Grgura Šimrakovića. Moglo bi se pretpostaviti da je spomenuti *Grgur* imao svoje posjede, te tako i ljude u Bitunji. Nešto kasnije, 19. rujna 1449., spominje se *Stjepan Šimraković* i njegovi ljudi u Bitunji (*de Bitugna hominem Dabisiui)* i Predolju.[10]

Bivolje Brdo. Već ranije spomenuto *(Bivolje) Brdo,* kao naselje, postojalo je u prapovijesno i rimsko doba. O tome svjedoče preostaci materijalne kulture iz toga perioda. Prvi put se spominje u 12. st. (1190.) u povelji kneza Miroslava, kao mjesto u župi Luka.[11] Već je ranije navedeno da se u zapisu dubrovačke kancelarije od 13. lipnja 1285. spominje u župi Dubrave. To je svakako, imajući u vidu njegovu lokaciju, i vjerojatnije.[12] U povelji raškoga kralja Uroša I., izdanoj oko 1253. god. crkvi sv. Bogorodice u Stonu, daruje toj crkvi, uz ostalo i Bivolje Brdo (*I dah* oy *Hlmsci zemli: Bivole Brdo s Policem).*[13] I u drugoj povelji Uroša I., izdatoj između 1254. i 1264. god., s kojom potvrđuje darove svoga strica Miroslava, manastiru *sv. Petra* na Limu spominje se u Humskoj Zemlji "*oy Hlbmbscie Zem'li: selo Bivole Brbdo na rieci Neretve*".[14]

U današnjem Bivolju Brdu postoje i preostaci srednjovjekovnog grada. Kraj njega je prolazio i karavanski put, koji je postojao i u antičko doba. To nedvojbeno ukazuje na značenje toga putnog pravca. Neosporna je i važnost toga grada sa strateškog stajališta. Smješten uz obalu Neretve grad je imao i obrambenu ulogu. Neki mu pripisuju i ulogu sjedišta župe Dubrava.[15] Grad je, navodno, porušen u 14. st.

---

[9] DAD, Lamm. de foris, No 22, f. 204; M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, str. 37.

[10] *Ondje*, str. 37.

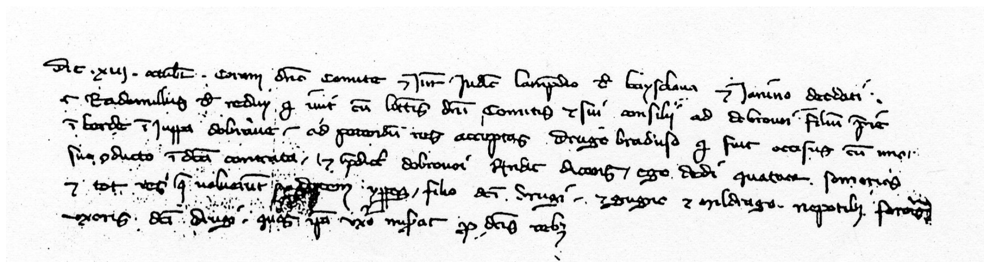
[11] M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1957., str. 13; S. Novaković, *Zakonski spomenici*, V., knj. V., SKA, Beograd, 1912., str. 600-601.

[12] Tu treba imati u vidu mogućnost promjena granica susjednih župa. Potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da je mjesto spomenuto samo pod imenom Brdo (*Berde*), što nije sasvim dovoljno za njegovu identifikaciju.

[13] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, str. 595.

[14] *Ondje,* str. 600.

[15] M. Vego, nav. dj., str. 13-14; Arheološki leksikon BiH, T-IV (AL BiH).

Spomen Bivolja Brda u župi Dubrave, 13. 10. 1275.

Boljuni. U šire područje Dubrava ulazi i naselje *Boljuni*. U njemu je bio smješten katun *Boljuna* u srednjem vijeku. U mjestu su sačuvani i srednjovjekovni stećci. Na jednom od njih spominje se *Tarah Boljunović* iz Boljuna.[16]

Burmazi. Jedno od naselja, s područja Dubrava, o kojem nešto više znamo jesu *Burmazi*. Spoznaje o njemu imamo, prvenstveno, preko *katuna Burmaza*, čiji su ljudi kao kiridžije stupali u službu dubrovačkih trgovaca, za prenošenje različitih roba u unutrašnjost Balkanskog poluotoka, te obrunuto, prenošenje različitih sirovina, prevenstveno rudača: olova, cinka, srebra i zlata, te i drugih proizvoda u pravcu Dubrovnika. U jednom zapisu dubrovačke državne kancelarije *Burmazi* se po prvi put spominju 1305. god.[17] God. 1343. spominje se neki *Pomoćin* iz Burmaza (*Pomochian delli Brumas*),[18] upravo kao prevoznik za potrebe dubrovačkih trgovaca na Levantu. Burmazi se spominju i u 15. st. Prvi poznati podatak je iz 1404. god.[19] U jednom zapisu o dužničko-povjerilačkim odnosima u dubrovačkom notarijatu od 21. veljače 1484. zabilježen je Brajan Bujaković iz Burmaza (*Brayan Buyachouich de Burmassi*) koji se zajedno s Vukcem Vukotićem iz Bobana (*Vuchaz Vuchoticg de Bobani*) i Ivanom Radulovićem iz Žakova (*Iuan Radulouich de Sachouo*) zadužuje na 21 perperu kod Radonje Bratuljevića parlabuća (sitnog uličnog trgovca).[20]

Petar Vukićević iz Burmaza izučavao je slikarsko umijeće kod dubrovačkog slikara Petra Mihailovića. To saznajemo iz ugovora od 8. veljače 1490.,[21] kojeg

---

[16] M. Vego, nav. dj.str. 17; O tome: Ć. Truhelka, GZM, Sarajevo, svz. III, IV i V; A. Kulijer, HNK Napredak, br. 1-2, Sarajevo, 1930.

[17] DAD, Lett. Ref., V, f. 86; M. Vego, *nav. dj*., str. 24; K. Jireček, *Istorija Srba*, knj. 1, str. 85, knj. 2, Beograd, 1952., str. 34 (On kaže oko 1300. god.).

[18] M. Dinić, "Dubrovačka srednjovjekovna trgovina", JIČ, 1937., str. 122.

[19] M. Vego, *nav. dj*., str. 24; M. Dinić, "Dubrovačka srednjovjekovna trgovina", str. 134.

[20] DAD, Div. Not., No 49, f. 127.

[21] J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII do XVI veka*, knj. I, Beograd, 1952., str. 314.

je spomenuti *Petrus Michaeli arcerii pictor conduxit et accordavit in famulum suum pro annis quinque proxime futuris Pethrum Vuchichieuich de Brumasi, presentem et acceptantem ac se et operas suas locantem...*

O Burmazima u srednjem vijeku više spoznaja nalazimo na terenu. Riječ je o nekropolama stećaka i nadgrobnim natpisima (epitafima) na njima.[22]

Pod osmanskom vlašću Burmazi se prvi put spominju 1467. god.[23] U povijesnim vrelima dubrovačkog arhiva spominju se često. To je dokaz da odnosi s Dubrovnikom, povezano s trgovačkom aktivnošću, nisu prestajali ni u osmanskom razdoblju.

Ničin Grad. Spominje se u povelji Alfonsa V. 1444. god. Lociran je u blizini današnje Rabine. Prema gradu je vodio put iz pravca Stoca, preko sela Kamena, i dalje za grad Blagaj i Nevesinje.[24]

Opličići. Mjesto *Opličići* postojalo je i u srednjem vijeku. Svjedok tome su i nadgrobni spomeneci (stećci) i natpisi na njima. Na jednom je uklesano ime *Radivoja Vlatkovića* "najboljeg muža u Dubravama".[25]

Ošanići. Ošanići su srednjovjekovno naselje. Potvrda tome jesu srednjovjekovni stećci i dvije kamene stolice iz toga razdoblja.[26] Ošanići se spominju 9. prosinca 1483. u zapisu dubrovačkog javnog notarijata. U dužničko-povjerilačkim odnosima zabilježen je Ivan Vlatković iz Ošanića (*Iuan Vlatchouich de Ossanich)* koji se zadužuje, na neodređeno vrijeme, na 41 perperu kod kreditora zlatara Nikole Bogdanovića (*Nicolo Bogdanouich aurifex)*.[27]

Počitelj. Slijednik utvrde (grada) Bivolje Brdo jest grad Počitelj. Aragonski kralj Alfons V., u svojoj povelji iz 1444. god., izdate hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, situira Počitelj u župu Dubrave [28] Počitelj, kao kaštel, spominje i dubrovački kroničar Gondola u svom spisu *Croniche*. On spominje i gradnju mosta u njegovoj blizini: "*Si termino ancora di fare un ponte sopra il fiume di Narente, apresso il castello di Pocitegl, a spese della Republica, per poter far condure l'esercito a questa nostra banda*."[29] Ovaj podatak, kao i onaj iz povelje

[22] A. Benac, "Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća", Anali, JAZU, Dubrovnik, 1958.; M. Vego, nav. dj.

[23] DAD, Lam. de foris, No 40, f. 197; M. Vego, nav. dj., str. 25; M. Dinić, *Zemlje hercega od sv. Save*, Glas, 182, Beograd, 1940., str. 259.

[24] M. Vego, *nav. dj.*, str. 81; L. Thalloczy, Studien, str. 398.

[25] M. Vego, *nav. dj.*, str. 147; GZM, Sarajevo, 1895., str. 260; B. Hrabak, "Prilog datovanju hercegovačkih stećaka", GZM, Sarajevo, 1953., str. 325.

[26] AL BiH, T-3, str. 188.

[27] DAD, Deb. Not., No 49, f. 103.

[28] L. Thalloczy, *nav. dj.*, str. 361.

[29] I. Gondola, *Croniche ulteriore di Ragusa*, MSHSM, knj. XXV, JAZU, Zagreb, 1893., str. 372.

Alfonsa V., pripomažu određivanju dodira župe Dubrava s rijekom Neretvom. I konfiguracijski gledano granica župe Dubrava na Neretvi, od Počitelja do Bivolja Brda, posve nam se čini logičnom. Moguće je da je ova župa, jednim malim dijelom, dodirivala i priobalje Neretve u prostoru Deranskog jezera. Počitelj se spominje i u drugoj povelji Alfonsa V. od 1. lipnja 1454., izdata Stjepanu Vukčiću Kosači, kao "*civitate Pozitell cum pertinentiis suis*"[30] a naveden je iza *Blagaja* i ispred *Novog* u Luci. U povelji Fridriha III., od 20. siječnja 1448., spomenut je kao "*castrum Beczitel*"[31] (*Počitelj),* naveden ispred grada *Nebojše,* kao u povelji Alfonsa V. iz 1444. god.

Počitelj je došao u žarište zanimanja nakon pada Bosanskog Kraljevstva, pod osmansku vlast, 1463. god. On tada postaje važna obrambena karika u sustavu obrane hrvatsko-ugarsake države od Turaka. Zato se pristupilo njegovom užurbanom utvrđivanju, naročito od 1465. do 1471. god. Protagonist te ideje, prije svih, bio je hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin, zatim Dubrovačka Republika, papa Pio II. i nositelji vlasti preostalih slobodnih dijelova Bosanskog Kraljevstva i tada osamostaljene Hercegovine. Svi spomenuti čimbenici svestrano su podupirali i potpomagali akciju utvrđivanja i obrane Počitelja: novčano, materijalno, vojno i na svaki drigi prikladan način. Grad se uspješno odupirao osmanskoj najezdi da bi, ipak, pao u ruke Osmanlija 20. rujna 1471.[32]

Rotimlja. Nema sumnje da je i Rotimlja srednjovijekovno naselje. U pisanim spomenicima nalazimo ga već u drugoj polovini 14. st. Zabilježeno je u dubrovačkom notarijatu 14. kolovoza 1375. u ugovoru o služenju (*ad standum*). Tom prilikom ugovor o služenju, na sedam godina, zaključio je Ljuboje, sin pok. Dubravca Ratkovića iz Rotimlje (*Luboe filius quondam Dubrauez Ratchouich de Rottemilia)* sa stolarom Gojakom (*ad standum cum Goyach marangone usque ad septem annos*). U ovom primjeru, kako se vidi iz obostranih obveza u ugovoru, nije riječ samo o služenju već i naukovanju i izučavanju drvodjelskog obrta. Gojak se, kao majstor, obvezuje da će Ljuboja štititi i paziti, hraniti, odijevati i obuvati, a posebno da će ga poučavati u vještinama svoga obrta (*et docere artem sue*), a po isteku naznačenog roka od sedam godina dati mu i potvrdu o zvanju svoga obrta. Po ustaljenom običaju Ljuboje se, kao

---

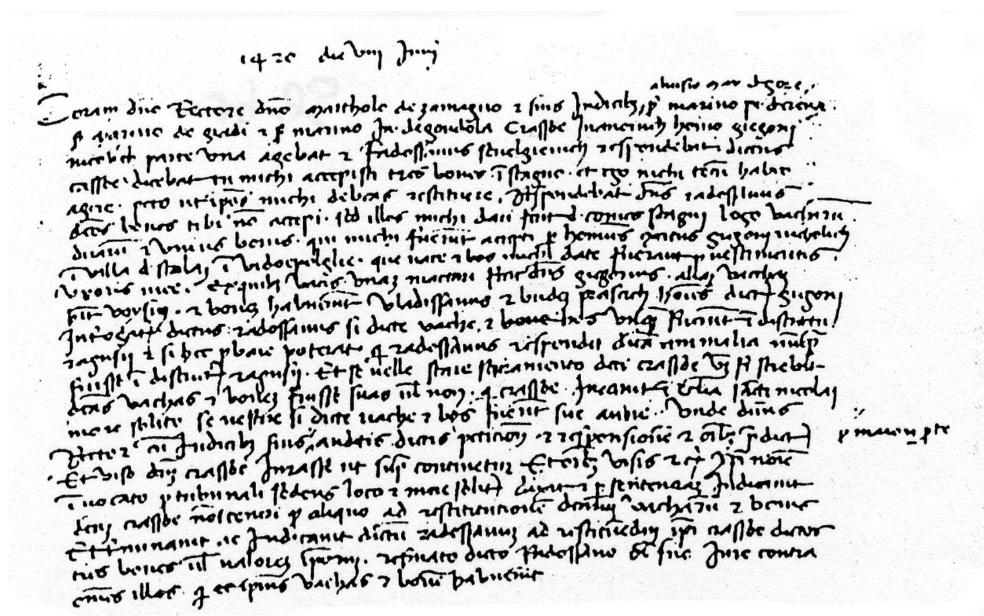
30 L. THALLOCZY, *nav. dj*., str. 361.

31 ISTI, str. 379.

32 Opširnije o Počitelju u akciji njegovog utvđivanja i obrane: Ć. TRUHELKA, "Rasulo Hercegovine", GZM, XXIII, Sarajevo, 1911., str. 304-312; I. MUSTAĆ, "Počitelj u sustavu obrane Hrvatsko-ugarske države od Turaka", *Povijest hrvatskog Počitelja*, HZ, 2, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 39-79.

"djetić" (*šegrt*) obvezuje da će biti dobar, pažljiv, vrijedan i majstoru odan, pazeći na alat, stvari i ostalu njegovu imovinu.[33]

Stolac. Naselje Stolac, kao selo, spominje se u srednjem vijeku, tj. prije dolaska Osmanlija. Tako se npr. u zapisu u dubrovačkom notarijatu od 31. svibnja 1436. spominje "*Vuchmir Gioacouich de Stolac de Vidoe poglie*". Iz toga bi se, tek, moglo pretpostaviti da se radi o alternativnom nazivu za isti grad i utvrdu, tj. Vidoški grad i Stolac.[34] Nešto ranije, ili točnije 8. lipnja 1420., spominje se selo Stolac u Vidovu polju u izjavi datoj pred rektorom (knezom) Martolom de Zamagna i sucima. Radi se o nekoj pljački koju su izvršili ljudi popovskog župana Grgura Nikolića *(qui michi fuerunt accepti p(er) homines exercitus Gregorii Nicholich in villa Stolaz de Vidoe poglie*).[35]

Spomen Stoca u Vidovu polju i u sudskoj presudi 8. 6. 1420.

[33] DAD, Div. Not., No 9, f. 137'.
[34] DAD, Div. Not., No 20, f. 249.
[35] Sentenza Cancellaria, No 6, f. 128; M. Dinić, *Humsko-trbinjska vlastela*, str. 14.

Trijebanj. Riječ je o srednjovjekovnom naselju. U njemu je sačuvana osnova srednjovijekovne crkve. Kao naselje Treijebanj se spominje u pisanom vrelu 1444. god., povezano s događajem koji se dogodio kod toga mjesta.[36]

Vidovski grad (Vidoštak). Većina povjesničara smatra ga pretečom današnjeg grada *Stoca.*[37] Moguće je da se to odnosi na stariji dio *Stoca*, odnosno utvrdu na brijegu. Samo ime vodi podrijetlo od svetišta posvećenog štovanju kulta sv. Vida. U povijesnim vrelima spominje se u različitim, ali uvijek prepoznatljivim varijantama. God. 1444. spominje se pod imenom "*Vidosich Vuidouopoglyo Castello con lo contato*".[38] Sam naziv *contato* asocira na naziv župe. Kao *Castrum Widosskij* spominje se 1448. god.[39] Ponovo se spominje 1454. god. kao grad s utvrdom (*Civitate Vidoschi cum castris et pertinentiis suis*).[40] Grad Vidoški spominje se u dubrovačkom spisu 18. veljače 1444. u svezi s otetim novcem u iznosu od 2300 dukata, kojeg je *Marino de Resti* uputio bosanskom kralju, a po svom bratu Andriji. To se dogodilo kod mjesta Trijebanj. Čin otimačine pripisuje se ljudima vojvode Stjepana iz Blagaja i Vidoškog grada (*de Blagai et Vidoschi*).[41] Tim imenom grad se često nazivao i u osmanskom razdoblju. Tako se nazivao 1517. god. pa čak i mnogo kasnije, 1758. god.[42]

Samo *Vidovo polje* spominje se u latiniziranoj formi pod imenom "*Planum Sancti Viti*" u aktima dubrovačke državne kancelarije.[43] God. 1417. spominje se *Milić Bogetić* iz Vidova polja (*Milich Bogetich Crisonouich de Plano Sancti Viti*).[44] Vidovo polje spominje se 24. travnja 1437. u svezi s Radoslavom Goisalićem, osobom iz toga mjesta (*Radossauus Giossalich de Viduua Poglia)*.[45] U posjedu hercega Stjepana spominje se Vidovo polje 13. lipnja 1465.[46] Naziv Vidovo polje nastao je po ranijem imenu rijeke Bregave, koja se spominje pod nazivom *Vidoštica* (*Vidova rijeka*).[47]

---

[36] DAD, Lamenta de foris, No 17, f. 208; M. Dinić, "Zemlje hercega od sv. Save", str. 184., 184; DAD, Cons. Rog., No 17, f. 162.

[37] To mišljenje zastupa M. Vego, *nav. dj.*, str. 124; M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 184.

[38] L. Thaloczy, *nav. dj.*, str. 361; Glasnik, ZM, I., Sarajevo, 1892., str. 40-41.

[39] L. Thaloczy, *nav. dj.*, str. 379.

[40] L. Thaloczy, *nav. dj.*, str. 598.

[41] DAD, Lamenta de foris, No 17, f. 208; M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 184; Cons. Rog., No 17, f. 162.

[42] F. Efendić, *Gajret*, XIX, 1938., str. 107; M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 184.

[43] DAD, Div. Canc., 41, f. 110'; M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 34.

[44] M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 182.

[45] DAD, Div. Not., No 21, f. 136.

[46] DAD, Lamenta de foris, 37, f. 26'; M. Dinić, "Zemlje hercega...", str. 182.

[47] K. Jiriček, *Handelsstrassen*, str. 86 (bilj. 298); Lett. di lev., 1504-1526.

Neki povijesničari spominju i *Vidošku župu*.[48] Vjerojatno to čine na osnovu nekih podataka iz sredine 15. st. kada se spominje Vidoški grad s okolicom "*con lo contato*", što su tumačili kao župa. To ne treba poistovjećivati sa starim župama Humske Zemlje, koje smo u uvudnom izlaganju spomenuli. U ovom slučaju, najvjerojatnije, radi se o kotaru - *distriktu Vidoštak*. U tom razdoblju spominju se, u istoj ravni, još neki distrikti, kao što su *Radibilja, Planina, Blato, Broćno* i drugi.

3. O pučanstvu župe Dabrave u srednjem vijeku

O pučanstvu na prostoru srednjovjekovne župe Dubrave nemamo cjelovitu sliku. Povijesna vrela su priličito nedostatna za cjelovitiji i pouzdaniji prikaz. Nešto parcijalnih podataka pružaju nam vrela dubrovačke provenijencije. Uglavnom se vremenski odnose na 15. st., a samo manji broj na ranija razdoblja. Pretežito su to vijesti u svezi s trgovinom, trgovačkim putevima i karavanama, u kojima su sudjelovali i ljudi s ovih prostora. O tome je već ponešto rečeno u prethodnom izlaganju. Nešto podataka ima u poveljama, diplomatskim pismima i drugim aktima proizišlim iz kancelarija bosanskih vladara - banova i kraljeva, hrvatsko-ugarskih kraljeva, te oblasnih gosopodara i lokalnih feudalaca.

3.1. Arhivski podaci o pučanstvu Dubrava

Već su u prethodnom tekstu spomenute neke osobe s područja Dubrava. Tako se spominju: Ljuboje Ratković s Rotimlje 1375., Maroje Gojaković iz Dubrava 1404., Radoslav Perušić iz Dubrava 1405., Milić Bogetić iz Vidova polja 1417., Radivoj Vlatković iz Opličića, Vukmir Gojaković iz Stoca 1436., Ivan Vlatković iz Ošanića 1483., Brajan Bujaković 1484. i Petar Vukićević iz Burmaza 1490. god.

U arhivskim vrelima spominju se osim navedenih i još neke osobe iz Dubrava. Stojko Dragomilić iz Dubrava (*Stoychus Dragomillich de Dubraue*) spominje se u jednom ugovoru od 16. rujna 1401.[49] Priben Bjelojević, vjerojatno iz Bjelojevića, zadužuje se u Dubrovniku, 2. prosinca 1426., te 14. svibnja 1427., na 330 perpera kod Ser Johannes Teo de Prodanello.[50] Petko Pripković iz Dubrava zadužio se 20. listopada 1434. na 15 perpera na rok od šest mje-

[48] Taj pristup imao je prof. Marko Vego, stručnjak za srednjovjekovnu povijest Hercegovine, zaslužan i za proučavanje i interpretaciju srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa na stećcima.

[49] DAD, Div. Canc., No 34, f. 15'.

[50] DAD, Deb. Not., No 14, f. 75a, 105'.

seci kod Ser Vitala de Georgio.[51] Ugovor o najmu na tri godine zaključio je Radoslav Goisalić (*Radossauus Goissalich*) iz Vidova polja, 24 travnja 1437., s Jakšom Brajkovićem, bojadisarem iz Dubrovnika.[52] Radoje Bjelojević, vjerojatno iz Bjelojevića, zaključio je ugovor o najmu 26. travnja 1437. s Matkom Đurojevićem s Koločepa (*Matcho Giuroyeuich de Calamota*) na rok od dvije godine.[53] Braća Daboje i Mikan Krejčić iz Vidova polja (*Daboe Creycich et Micchanum Creycich fratres de Vidouopoliye*) prodali su 20. veljače 1437. na javnom trgu u Dubrovniku magarca Nikoli de Lone (*venditus unum asinum Nicole de Lone i(n) planta prope carum*).[54] Brajan Bujaković iz Burmaza (*Brayan Buyachouich de Burmasi*), te Vukac Vukotić iz Bobana i Ivan Radulović iz Žakova zadužili su se 1. veljače 1484. u Dubrovniku, kod Radonje Bratuljevića, na 21 perperu.[55] Bogoje Radovanović iz Dubrava (*Bogoe Radouanouich de Dubraue*) spominje se u zapisu dubrovačkog notarijata. On se 27. rujna 1484. kreditno zadužuje na 36 perpera.[56]

3.2. Nekoliko vijesti iz dubrovačkih genealogije o pučanstvu Dubrava

Tri obitelji podrijetlom od Stoca, primljene za dubrovačke građane, spominju se u genealogiji dubrovačkih *Antunina*. To su obitelji: Carević (*Carreuich della citta della Stolaz)*, pristigla u Dubrovnik oko 1470. god. Druga stolačka obitelj Smoljanović (*Smoglianouich della cita della Stolacz*) pristigla je u Dubrovniku oko 1474. god. Obadvije ove obitelji, prema genealogijama, bile su orođene s obitelji *Zuzorić*. Ivana Carević bila je udata za *Nikolu*, sina *Ostoje Zuzorić*. Za *Pavka*, drugog Ostojina sina, bila je udata *Jeronima*, kći *Mije Smoljanovića*. Kako se vidi ove dvije obitelji doselile su u Dubrovnik u desetljeću neposredno prije pada Hercegovine pod otomansku vlast. Treća obitelj Vitlešev(ić) (*Vitleseu della cita della Stolacz*) pristigla je u Dubrovnik u 14. st., a prema genealogijama dogodilo se to prije 1320. god.[57]

O vlasteli s područja Dubrava u srednjem vijeku imamo malo spoznaja. Nešto podataka pružaju nam dubrovačke kronike i genealogije. Tako se u genealogiji dubrovačkih *Antunina* spominje nekoliko plemićkih (*nobiles*) obitelji za koje se veli da su iz Stoca. Tu nalazimo plemićku (*baroni e nobil*) obitelj

---

[51] DAD, Div. Canc., No 50, f. 4.
[52] DAD, Div. Not., No 21, f. 136.
[53] DAD, Div. Canc., No, f. 195.
[54] DAD, Div. Canc., No 50, f. 150'.
[55] DAD, Div. Not., No 49, f. 127.
[56] DAD, Deb. Not., No 49, f. 193.
[57] DAD, ČINGRIJA, *Genealogija II*.

Miossa Nobili de Stolaz di Bosna.[58] U Dubrovnik su došli, prema genealogiji, nešto prije 1380. god. U bratovštinu *Antunina*, kao dubrovački građani (*civis Ragusinus*), primljeni su 1592. god.[59] Iz Stoca su, kako kaže spomenuta genealogija, i *Mišljeni (Mixglien)* ili *Mišljenović* (*Miscglieni nobili de Stolac di Bosna*).[60] U Dubrovnik su pristigli prije 1380. god. Prvi je došao *Misljen Martolov*, zvani *Rućica* (M*islien di Martolo cognominato Ruxiza*), te se po njemu "kuća" zvala i Mišljen - Martlović (Miseglen Martholovich). Dubrovačko građanstvo stekli su prijemom u bratovštinu *Antunina* 1604. god.[61] Kao stolačka vlastela spominje se i veoma ugledna i stara obitelj *Radulino* "*nobili de Stolaz di Bosna*". Prvi je u Dubrovnik došao *Gojko Radulin* s bratom, koji su rodonačelnici i utemeljitelji kuće Radulino.[62] Od Stoca je i *Mikša Radilović* s nadimkom *Cjepikuća*. Baveći se trgovinom obitovao je u Dubrovniku i stekao veliki imetak. Ujedinio je ženidbom dvije "kuće", svoju i *Mossa,* te se ponekad i zove *Miosa da Milsa*. Naznaku o podrijetlu, da su spomenute obitelji - *Mioša*, *Mišljen*i, *Radilović* i *Radulino* iz Bosne, treba shvatiti, ne u zemljopisnom već u povijesnom značenju. Vrijeme kada su pristigli u Dubrovnik to je područje bilo u satavu bosanske države pod dinastijom Kotromanića.

3.3. Epigrafski natpisi o pučanstvu Dubrava

Značajnu dopunu poznavanju ovoga pitanja, barem o onom dijelu pučanstva, koje je bilo obuhvaćeno katunskom organizacijom obitovanja, kako funkcioniranjem lokalne uprave, tako i načinom privređivanja, daju nam natpisi grobnih epitafa na srednjovjekovnim stećcima. Njih ima na ovom prostoru u značajnom broju. Osobito u velikim nekropolama: *Radimlji, Boljunima, Hodovu, Triebnju, Oplićićima, Burmazima* i drugim mjestima. Pisali su ih i urezivali majstori *pisari* i *kovač*i, osobito vični tom poslu.[63]

Tako se na nadgrobnom natpisu na stećku u *Hodovu* spominje *Pavko Radohnić*. Ovaj se spominje i u jednoj dubrovačkoj povelji iz druge polovine 15. st. Na jednoj priznanici Vlatka Kosače u Dubrovniku iz 1470. god. spominje se i knez *Radivoj Hodivojević*. Iz toga bi se mogao izvući i zaključak o

---

[58] DAD, *Famiglie cittadine riconosciute dall' ex Republica di Ragusa e loro derivazione e parantela*, f. 2'.

[59] Isto, f. 219.

[60] Isto, f. 2'.

[61] Isto, f. 19.

[62] Isto, f. 3, 306.

[63] O zanimanju *pisara*, *dijaka* i *kovača*: T. Anđelić, "Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", *Tribunia*, 7, ZMT, Trebinje, 1983., str. 81-100.

nastanku imena Hodovo.[64] Na drugom natpisu u Hodovu spominje se *Stjepan Trdjanović (Trdanović)*.[65]

Na natpisu iz Gorice kod Stoca spominje se *županica Rude*. Iz ove formulacije saznajemo da je muž pokojnice bio župan, nosilac neke vlasti. Natpis se kronološki vezuje za 14./15. st.[66]

Natpis iz zaseoka Vidoštak u Popratima, datiran 1231. god., odnosi se na neku *Mariju* zvanu *Divica*, ženu *popa Dabživa*.[67]

Na Ošanićima kod Stoca postoje dva nadgrobna natpisa. Jedan je vojvode *Radosava Hrabrena*. Drugi natpis, urezan na kamenoj stolici vojvode *Stjepana Miloradovića*, podigao je njegov sin, vojvoda *Petar Miloradović - Stjepanović Hrabren*.[68]

Stjepan se spominje i u pismu 1416. god. kao turski saveznik u napadu na Slivno.[69] Stjepan je umro prije 1477. god., jer se te godine njegov sin Petar spominje kao katunar katuna Hrabreni i kao vojvoda Donjih Vlaha. Vojvoda *Petar Hrabren* umro je 1488. god.[70] Na istom mjestu nalazi se i kamena stolica. Takve ili slične stolice sačuvane su još u Blagaju, Bukovici kod Konjica, u blizini Gacka i Turanima kod Trebinje. Te su stolice relikt praslavenskih običaja, kada je knez oko svojega prijestolja (stolice) okupljao svoje uglednike i narod.[71]

Natpis iz Nekuka u Poplatima odnosi se na *Radosava Vlahovića*, koji počiva "na svojoj plemenitoj baštini", kako stoji u epitafu. Pisao ga je *Radič Radosalić*, a klesao *Mileta kovač Krilić*.[72]

Srednjovjekovnih stećaka s natpisima ima u više zaselaka na prostoru Burmaza. Rod Burmazi su bili stočari u donjoj Hercegovini, te kiridžije dubrovačkih trgovaca na Levantu. Prijevoz su vršili po Bosni, Srbiji, Zeti i Hrvatskoj (Primorje). Usputno su prodavali i svoju robu. Bili su to pretežito stočarski proizvodi: koža, vuna, sir, meso, vosak, med i drugo. Upravo je sve to činilo njihovu ekonomsku i materijalnu moć. Prvi put se, kako je već izloženo,

---

[64] M. Vego, "Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine", GZM, A. NS, sv. XVII, Sarajevo, 1962., str. 197.

[65] *Ondje*, str. 199.

[66] *Ondje*, str. 199-200.

[67] *Ondje*, str. 200-202.

[68] *Ondje*, str. 202-203.

[69] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, str. 530, br., 550.

[70] M. Vego, "Novi i revidirani...", str. 203; B. Hrabak, "Pokušaj datovanja...", GZM, NS, svz. VIII., Sarajevo, 1956., str. 326-327.

[71] O kamenoj stolici iz Ošanića pisali su: V. Radmsky, K. Herman, Ć. Truhelka, M. Vego i Š. Bešlagić i drugi.

[72] M. Vego, "Novi i revidirani...", str. 203-204.

spominju *Burmazi* 1305. god. u knjizi s naslovom *Reformacija Dubrovačke Republike*.[73] Tužba protiv osmorice ljudi iz katuna *Velislava Burmaza* podignuta je u Dubrovniku 10. travnja 1370. U službi nekoga Dubrovčanina prodavao je stoku na trgu neki *Nikša Simonjević* iz Burmaza.[74]

Natpis *Miluta Radovančića* nalazi se na križu u zaseoku Udora, u predjelu Burmaza. Natpis je datiran u drugu polovinu 15. st.[75] Neke kiridžije iz roda *Radovanić* prenosili su olovo u Dubrovnik. To su činili po naređenju nekoga *Radosava* iz Kruševa. Dogodilo se to 1477. god.[76]

Osobito velika nekropola s preko 260 stećaka nalazi se u *Boljunima*, također na prostoru Burmaza. Postoji na njima dosada sačuvanih i poznatih nam 17 nadgrobnih natpisa - epitafa. Većina ih je iz druge polovine 15. i početka 16. st., iz početka osmanske vlasti. Na sarkofagu nalazi se epitaf *Bogovaca i Taraha Boljunovića*, urezan oko 1477. god.[77] God. 1477. spominje se *Miriš Torahović*.[78] Spominje ga i *Mavro Orbini* što ukazuje, na činjenicu, da je riječ o značajnoj i poznatoj osobi.[79]

Oko 1470. god., ili koju godinu kasnije, urezivano je nekoliko natpisa. To su epitafi *kovača Grubaća*, koji je i sam urezivao neke od natpisa na ovoj nekropoli, te epitaf *Heraka Vladisalića* i nekog *Vukše*.[80] Spomenimo da su *Vladisalići* bili kneževska obitelj. *Herak Vladisalić* spominje se 1483. god.[81]

Veći broj natpisa u *Boljunima* je iz druge polovine 15. st. To su epitafi *Radosava Herakovića*, natpis neke *Ljubice Vlatkovice*, *Jerine Vukocanić Vlatkovice*.[82] Svi ostali epitafi: *Stane Đurenovića*, *Irine Ivkovice*, *Vlatka Vukotića*, *Petra Vukćića*, *Vukića Vumića*, *Radića Vladisalića*, te *Semorada*, urezivača mnogih od spomenutih natpisa, jesu s kraja 15. ili početka 16. st.[83]

I na *Radimlji,* čuvenoj nekropoli stećaka, nalazi se pet nadgrobnih natpisa s upisanim imenima i prezimenima pokojnika. Datirani su, uglavnom, u drugu polovinu 15. st. Riječ je o nadgrobnim natpisima *Ratka Brativojevića,*[84] *Vukca*

---

[73] J. Gelcich. *Liber reformationum*, MR, Tomus V, A., 1301-1336, ASASM, Zagreb, 1897., str. 86.

[74] B. Hrabak, "Pokušaj datovanja...", str. 30 i 49.

[75] M. Vego, "Novi i revidirani...", str. 208.

[76] *Ondje*, str. 208; B. Hrabak, "Pokušaj datovanja...", str. 31.

[77] M. Vego, "Novi i revidirani...", str. 209-210.

[78] B. Hrabak, "Pokušaj datovanja...", str. 325-8.

[79] M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 5.

[80] M. Vego, "Novi i revidirani...", str. 210, 213 i 215.

[81] *Ondje,* str. 211.

[82] *Ondje*, str. 210, 212 i 214.

[83] *Ondje*, str. 211, 212 i 214.

[84] A. Benac, *Stećci*, Sarajevo, 1950., str. 39.

Pet(r)ovića,[85] *Radivoja Vukovića*, sinovca vojvode *Petra,*[86] *Radoja*, sina vojvode *Stipana*[87] te natpis nekog neidentificiranog pokojnika poimence Stjepana.[88] Iz prezentiranih podataka vidljivo je da su mnoga današnja mjesta na prostoru Dubrava bila napučena u srednjem vijeku.

4. Srednjovjekovne crkve i crkvine na području Dubrava

O vjerskim i crkvenim prilikama u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji pisano je u više navrata u prošlosti, ali i u novije vrijeme. To prije svega vrijedi za organizaciju, položaj i djelovanje Katoličke Crkve i njezine najviše instance - stonske biskupije, kao biskupije Humske Zemlje. Pisano je, također, o crkvenom graditeljstvu Katoličke Crkve i vjerskom životu u njezinom okrilju. Istodobno se pisalo i o pokušajima širenja pravoslavlja i organizacije Crkve "bosanskih krstjana" (bosanskih kršćana) u Humskoj Zemlji. Budući da je ta literatura dostupna svakom zainteresiranom pojedincu, smatramo da nije nužno, u ovoj prilici, osvrtati se na tu problematiku.[89] Smatramo da je korisnije na temelju arheoloških ostataka na terenu i pisanih vrela usredotočiti se na područje Dubrava, osvrtom na crkve i lokalitete pod nazivom Crkvine.

Na području Dubrava postoji 10-ak lokaliteta pod nazivom Crkvina i Crkvine, što jasno svjedoči ne samo o postojanju crkava kao objekata, već i o dugoj kršćanskoj tradiciji od kasne antike pa do razvijenog srednjeg vijeka. Osim uvida na terenu, prilikom rekognosciranja, te površinskih arheoloških nalaza gotovo da i nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta pod spomenutim nazivom Crkvina.

Izuzetak je parcijalno arheološko istraživanje Crkvine na Trijebnju.[90] Riječ je o složenom i kompleksnom lokalitetu: prapovijesnim tumulima, rimskom naselju, te srednjovjekovnoj nekropoli koja upućuje i na postojanje srednjovjekovnog naselja. Detaljnije je arheološki istražena crkva[91] da bi se utvrdila njezina osnova i forma, te otkrili eventulni arhitektonski dijelovi, što bi

---

[85] M. Vego, "Novi i revidirani...", GZM , A. NS, svz. XV-XVI, Sarajevo, 1961., str. 275.

[86] A. Benac, *Stećci*, str. 8; B. Hrabak, "Prilog datovanju...", str. 326-7.

[87] M. Vego, "Novi i revidirani...", GZM, svz. XV-XVI, str. 275; B. Hrabak, "Prilog datovanju... ", str. 326-327.

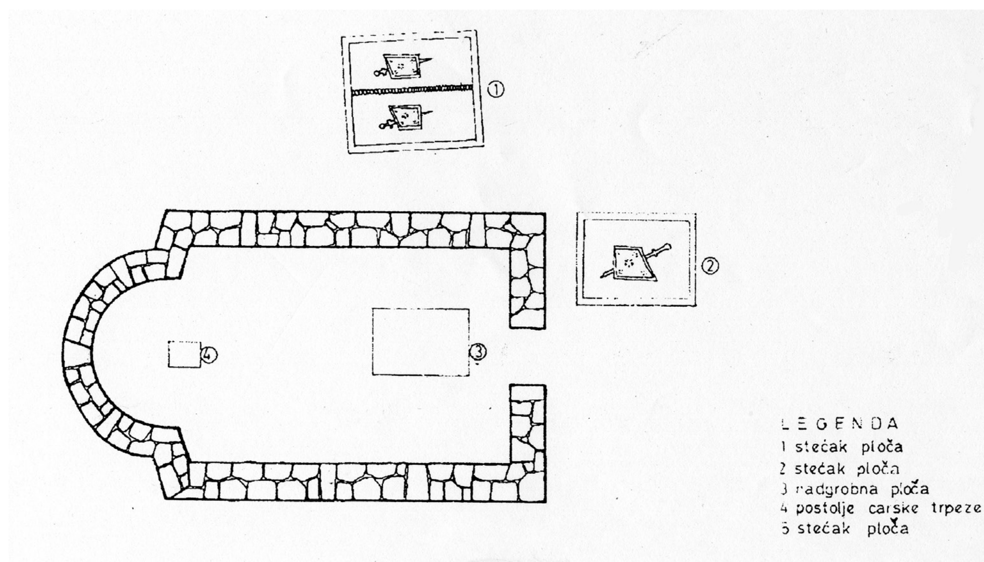
[88] M. Vego, "Novi i revidirani...", GZM, svz. XV-XVI, str. 276.

[89] Vrlo dobar i pregledan prikaz dao je: I. Puljić, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji", Humski zbornik, 2, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 88-150. Autor u bilješkama citira sve relevantne autore o spomenutoj problematici.

[90] AL BiH, T-3, br. 20.68, str. 171.

[91] Ranije se mislilo da se radi o rimskom kultnom objektu. AL BiH, T-3, br. 20.68, str. 171.

poslužilo kao polazište za njezino stilsko određenje i vremensku pripadnost. Od arhitektonskih dijelova pronađeni su fragmenti nadvratnika i dovratnika koji upućuju da je ulaz imao romaničku polukružnu formu. Otkrivena je i velika količina kamenih ploča od pokrova crkve. Ne samo apsida, već i cjelokupni prostor crkve bio je presvođen.[92]

Tlocrt crkve na Trijebnju

Nakon otkopavanja utvrđeno je da je crkva bila četvrtastog oblika s polukružnom apsidom, dimenzija 6,9 x 5,5 m (vanjske mjere), orjentacijom istok - zapad. Istraživanje nije polučilo bilo kakav značajniji pokretni materijal, koji bi pripomogao njezinom datiranju. Nepoznata je i pisana građa koja bi se odnosila na ovu malu i skromnu srednjovjekovnu crkvu. Ni pučka tradicija nije isplela neku priču ili legendu. Tako su nam za vremensku atribciju crkve preostale samo analogije i komparacije sa sličnim crkvicama na prostoru Hercegovine, od kojih su neke u potpunosti ili djelimično istražene. Tako bismo crkvicu u Trijebnju mogli komparirati sa sličnim crkvama u Tepčićima

---

[92] T. Anđelić, „Srednjovjekovna crkva na Trijebnju kod Stoca", *Hercegovina*, 2/10, Mostar, 1996., str. 49-50; Isti, „Crkvine kao arheološki lokaliteti stolačkog kraja", *Humski zbornik*, 4, Zagreb - Stolac, 1999., str. 117-120.

kod Čitluka,[93] na Ošanićima, sv. Barbarom u Kočelima kod Trebinja, te crkvama u Zažablju i Popovu. S obzirom na plan i gradnju crkve, te stećke, u crkvi i oko crkve, magla bi se okvirno datirati na prijelazu s 13. na 14. st.

Na lokalitetu Zakuk u predjelu Zabrđe u Gornjoj Bitunji kod Stoca nalaze se ostaci srednjovjekovne crkve s nekropolom stećaka. Sačuvani su temelji crkve dimenzija 10,5 x 5,5 m. Na istočnoj strani crkva je imala polukružnu apsidu. U sredini naosa bio je i pregradni zid. U oltarskom prostoru sačuvan je stub menze. Urešen je viticom i tordiranim užetom, te predstavom konjanika.[94] U pojedinačnom popisu (defteru) sandžaka Hercegovine 1585. god. spominju se u Nahiji Vidoška sela Gornja i Donja Bitunja. U blizini Gornje Bitunje nalazi se crkva sv. Ivana, u posjedu sela kao baština. Pri popisu nije imala svećenika, te pisar primjećuje "nema traga o popu ili redovniku, a crkava kao pljeve".[95] U istom popisu spominje se u selu Kruševu crkva sv. Mihovila.[96] U selu Žitomislići, u istom popisu, spomenuta je crkva posvećena Gospi, u posjedu Vukašina, sina vojvode Ivana. Crkva je, nesumljivo katolička, iz predosmanskog srednjovjekovnog razdoblja.[97] Vjerojatno bi se mogla locirati i identificirati s crkvom koja je, prilikom arheoloških iskapanja, otkrivena neposredno prislonjena uz ranokršćansku baziliku u Žitomisliću. U prostoru te crkve ima i nadgrobnih spomenika - stećaka.[98]

Ostaci temelja srednjovjekovne crkve nalaze se na Vidoštaku u Popratima kod Stoca. Smještena je na arheološki kompleksnom lokalitetu, na kojem je zastupljeno rimsko doba, te rani i kasni srednji vijek. Osnova crkve je u vidu jednobrodnog pravougaonog naosa i apside, također, pravougaonog oblika. Tu je nađena i reljefna predstava Gospe s Kristom, poznate u literaturi kao Gospa Vidoška.[99] Na prostoru Stoca postojala je srednjovjekovna katolička crkva sv. Ane, porušena od Turaka u 16. st.

Lokalitet Crkvina nalazi se u Crnićima gdje je pri rekognosciranju uz rimsko naselje evidentirana i srednjovjekovna crkva koja je do danas ostala arheološki neistražena.[100] U mjestu Krtuševo na lokalitetu Crkvina evidentira-

---

[93] T. Anđelić, „Konzervacija i djelomična restauracija srednjovjekovne crkve u Tepčićima kod Čitluka", *Hercegovina*, 18/10, Mostar, 2004., str. 193-196.

[94] Š. Bešlagić, 1964., 79-78; Isti, 1971, 371; AL. BiH, T-3, str. 97.

[95] A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, T-VI, Defteri, knj. 3, OIS, Sarajevo, 1985.

[96] Isti, 1585.

[97] Isti, 1585.

[98] T. Anđelić, *Ranokršćanska dvojna bazilika (Basilica geminata) u Žitomisliću kod Mostara*, Mostar, 1999., str. 12.

[99] Š. Bešlagić, 1971., 370; Miletić, 1980., 296; AL BiH, T-3, 195.

[100] AL BiH, T-3, br. 20.49, str. 170.

ni su ostaci temelja starije crkve koja je najvjerojatnije iz kasnoga srednjeg vijeka. Crkva je imala polukružnu apsidu. Objekat, također, nije arheološki istražen.[101] U Vidovu polju također postoji lokalitet Crkvina.[102] Nema sumnje da je na tom, tako pogodnom, mjestu postojala srednjovjekovna crkva. Latinizirana konstrukcija "planum Sancti Viti", koju nalazimo u arhivskim vrelima, za oznaku Vidova polja nije nastala bez realne motivacije. To je mogla biti samo crkva posvećena u čast sv. Vida. U Rotimlji na Crkvini nađeni su ostaci iz rimske epohe (cigla, novac), ali je tu i velika nekropola srednjovjekovnih stećaka. Naziru se i tragovi crkve koja je, najvjerojatnije, pripadala kasnom srednjem vijeku.[103]

Na Crkvini u Dabrici pretpostavlja se da je postojala kasnosrednjovjekovna crkva.[104] U Borojevićima na lokalitetu Crkvina nađena je rimska nadgrobna stela i ostaci rimskih zidova. Crka na tom mjestu pripadala bi kasnoantičkom dobu.[105] Na lokalitetu Crkvina u Burmazima nema vidljivih ostaka crkvene građevine.[106] Sva tri lokaliteta su do danas ostala arheološki neistražena.

Za potpunije i dublje poznavanje vjerskih prilika, napose položaja Katoličke Crkve i njezinog sakralnog graditeljstva na prostoru Dubrava u srednjem vijeku neophodna su dalja i istraživanja. Podjednako arheološka i arhivistička. Postoje realne mogućnosti da se dođe do novih spoznaja. Arheološka istraživanja spomenutih crkvina ne bi iziskivala osobito velike troškove, a polučleni rezultati i spoznaje bili bi od velike koristi.

5. Početak osmanske vlasti

O počecima osmanske vlasti na prostoru sredenjovjekovne župe Dubrave saznajemo iz *Poimeničog popisa (deftera) sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475. do 1477. god.*[107] Odmah po uspostavi osmanske vlasti župa je pretvorena u upravno-političku jedinicu - *Nahija Dubrave*. U defteru se spominje jedanput. Popisana su, jednim dijelom i sela *Nahije Dubrova*. Tako se u njezinom sastavu spominju*: Damava, Čateši, Dabrica, Modrića, Kozice, Loznica, Milište, Hmeljine, Kljence, Žabari, Baćljevo, Ljeskovać, Dračevo, Mrđeić, Podstružine,*

[101] AL BiH, T-3, br. 20.51, str. 170.
[102] AL BiH, T-3, br. 20.61, str. 171.
[103] AL BiH, T-3, br. 20.58, str. 171; „Crkvine kao arheološki lokaliteti", str. 118.
[104] AL BiH, T-3, br. 20.65, str. 171; T. Anđelić, „Crkvine kao...", str. 118.
[105] AL BiH, br. 20.47, str. 170; T. Anđelić, „Crkvine kao...", str. 118.
[106] AL BiH, br. 20.48, str. 170.
[107] A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina...*
[108] *Ondje,* str. 602-3.

Hodbina.[108] Iz navedenog popisa mogu se raspoznati neka sela koja su postojala i ranije - u srednjem vijeku. Za identifikaciju, nekih od njih, bila bi potrebna podrobnija istraživanja. U sastavu *Nahije Dubrave* navedena su i neka sela koja su ranije pripadala župi Luka kao što su npr. *Čapljina, Dretelj, Loznica, Dračevo*, a mogeće i neka druga. U satavu *Nahije Dubrave* je i selo *Hodbina*, na prostoru nekadašnjeg kraljevskog distrikta (*Blaga*j i *Bišće*). Selo *Dabrica* ili drugi naziv *Kradalić*i, spominje se kao timar posadnika tvrđave Blagaj.[109] Selo *Rotimlja*, navodi se, također, u timaru posadnika tvrđave Blagaj.[110] Iz ovih primjera je vidljivo da se teritorij bivših upravnih jedinica (župa) mijenjao, a zadržavajući, najčešće, staro ime. Razlozi za to su postojali. Moguće je da je jedan od njih nenapučenost i pustoš prostora, nastao bježanjem dijela starosjedilaca, zbog turskih osvajanja.

Neka sela *Nahije Dubrave* spominju se u svezi s džematom vojvode Petra Hrabrena i njegovog brata Vukića. Kao njihova zimovišta navedena su sela: *Trijebanj, Hrasno, Hvališevo, Gnjirac(?), Plješivac, Crnići, Jasoča, Paštrokovina, Korotuša* i *Dubrave*.[111] Iz ovoga popisa neka sela su poznata od ranije, dok je kod nekih identifikacija upitna. U džematu Pavka, sina Radohne, a kao njihovo zimovište, spominje se *Berštanik* ili današnji *Brštanik*.[112]

Zanimljivo je napomenuti da su na dijelovima prostora nekadašnje župe *Dubrave* ustrojene i nove nahije. Jedna od njih je *Nahija Viduška* u kojoj su bila i sela *Donja Bitunja* i *Ošanovići* (*Ošanići*) u timaru Karadže iz Bosne, Hizira iz Soluna i Halila iz Nikopalja, posadnika tvrđave Ljubuški.[113] U istoj Nahiji je i selo *Dragovići*, u timaru posadnika tvrđave Blagaj. Selo je imalo 21 kuću.[114] U *Nahiji Viduška* spominje se i mezra (pusti prostor) pod imenom *Juk*.[115]

Dijelom na prostoru *župe Dubrave* bila je od Osmanlija uspostavljena *Nahija Počitelj*, nazvana po istoimenom gradu i tvrđavi.[116] U nahiji su popisane nenapučene i puste *mezre* i to: *Gojanovići, Ričica, Kukrica, Opličići, Plešivac, Svitava, Šanica, Kozica, Gornja i Donja Ljubnica, Skočin i Dretelj*.[117] Neke od njih navode se i kao zapuštene *mezre*. Prostoru stare župe Dubrave nesumnjivo

[109] *Ondje*, str. 459
[110] *Ondje*, str. 479.
[111] *Ondje*, str. 130-1.
[112] *Ondje*, str. 138.
[113] *Ondje*, str. 403-4.
[114] *Ondje*, str. 475.
[115] *Ondje*, str. 611.
[116] *Ondje*, str.1 i 484.
[117] *Ondje*, str. 605-6.
[118] *Ondje*, str. 133-4.

su pripadale tadašnje *mezre* (ranija i buduća sela): *Kozica, Opličići, Plješivac, Riđica,* a moguće i neke druge.

U džematu Ivana, sina Klakora, s devet domova, spominje se selo *Ostravica,* možda današnji zaselak *Ostrovo* kod Stoca, a u džematu Heraka, sina Radonje, te zimovište *Bitunja* i zimovište *Poplat* u džematu Rahoja, sina Vukašina s 40 domova.[118] *Bitunja* se spominje i kao zimovište džemata Đurana, sina Vladislava sa 16 domova. Mjesto *Duboka* spominje se kao zimovište džemata Radivoja, sina Obrada s 80 domova.[119]

Zanimljivo je da se selo *Stolac* spominje u *Dabru*, kao has sandžakbega.[120] Vjerojatno da se ne odnosi na Stolac u Vidovu polju. Selo *Stolac* u Nahiji Vidoškoj, i to jedan njegov dio, pripadao je timaru Vuka, sina Vraneša.[121]

Kao što se vidi iz izloženoga, srednjovjekovna župa *Dubrave* u prvim godinama osmanske vlasti upravno-politički i teritorijalno nije ostala cjelovita. Dijelovi županije razdrobljeni su na tri kadiluka: Mostar, Blagaj i Nevesinje. Neki njezini dijelovi pripali su novoustrojenim nahijama. Pojedina su joj područja pridodata, iako joj u ranijem županijskom ustroju nisu pripadala. Iz spomenutog popisa je primjetna i opustjelost nekih prostora stare župe *Dubrave*. Primjetne su i brojne grupacije starih i novopridošlih Vlaha.

Neka zapažanja i napomene

Izložena materija o humskoj župi Dubrave može poslužiti kao osnova za dalja istraživanja. Buduće i nove spoznaje trebala bi se temeljiti na novim arhivističkim, arheološkim, toponomastičkim, onomastičkim i drugim istraživanjima. U obzir dolaze i sve druge srodne povijesne discipline, koje mogu doprinjeti da se što bolje i temeljitije pronikne u srednjovjekovnu prošlost ovoga prostora. Kakvi će biti rezultati i konačan ishod, ne bi se, već sada, moglo predvidjeti. Mogu se, to je sigurno, očekivati značajniji pomaci.

Zaključak

Humsku župu Dubrave prvi put spominje Grgur Barski u svom spisu *Regnum Sclavorum*. Smještena je na lijevoj obali rijeke Neretve, dodirujući njezinu obalu na potezu od Počitelja do Bivolja Brda. Bila je okružena humskim

[119] *Ondje*, str. 143 i 148.
[120] *Ondje*, str. 189.
[121] *Ondje*, str. 314.

županama, počev od istoka prema zapadu, Dabrom, Popovom, Žabom i Lukom, te na sjeveru županom Večerići.

Na području župe Dubrave u srednjem vijeku spominje se više naseljenih mjesta: (Bivolje) Brdo, Bitunja, Boljuni, Burmazi, Opličići, Ošanići, Počitelj, Poprati, Stolac, Trijebanj i Vidoštak. Vjerojatno je bilo još takvih naselja čija imena ne nalazimo u poznatim nam povijesnim vrelima. Neka od ovih naselja bili su gradovi ili pak utvrde, kao što je Vidoški Grad, Počitelj, a vjerojatno i Bivolje Brdo.

Na prostoru župe brojni su srednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci). Neki se nalaze u većim nekropoloma (Radimlja, Burmazi, Boljuni). Postoji i veći broj stećaka s urezanim grobnim natpisima - epitafima. Oni su, također, svjedoci postojanja naseljenih mjesta u srednjem vijeku u njihovoj neposrednoj blizini.

O pučanstvu župe Dubrava u srednjem vijeku znamo ponešto iz povijesnih vrela, posebno onih dubrovačke provenijencije. Za ovo pitanje od značaja su i razne kronike i genealogije, prvenstveno dubrovačke. Podatke o pučanstvu pružaju nam i epitafi na nadgrobnim spomenicima - stećcima.

Uspostavom osmanske vlasti župa Dubrava nije upravno-politički i teritorijalno ostala cjelovita. Od jednog njezinog dijela uspostavljena je Nahija Dubrave. Neki njezini dijelovi uključeni su u Nahiju Vidušku, a neki u Nahiju Počitelj. Pojedina naselja pridodata su kadiluku Blagaj, a neka kadiluku Nevesinje. Nahiji Dubrave pridodata su neka mjesta koja su ranije bila u sastavu župe Luka.

Božo Goluža i Antonija Krešo, *Mostar*

DUBRAVE U PRVA DVA STOLJEĆA OTOMANSKE VLADAVINE

Uvod

Budući da se postavljena tema odnosi na relativno usko područje, u zadanom razdoblju relativno je malo izvora i literature koji se odnose na spomenuti prostor Dubrava. Stoga ćemo u ovom radu zapravo govoriti o stolačkom kraju, odnosno regiji, jer sve ono što je bilo karakteristično za Stolac i njegovu okolicu bilo je dio života dubravskoga prostora. Isto tako ne možemo se strogo držati vremenskog ograničenja na 16. i 17. st., nego ćemo ponešto reći i o vremenu prije kao i o onomu poslije ovoga razdoblja.

Stolac se pod tim imenom u povijesnim izvorima prvi put spominje u 14. st. Ipak, ovo je mjesto bilo poznato već prapovijesnom čovjeku, odnosno čovjeku kamenog doba koji je oko 15.000 god. pr. Kr. na ovom području ostavio svoje pisane tragove, tj. crtež ili gravuru u pećini Badanj. Tom gravurom koja slovi kao veliko postignuće likovne umjetnosti tadašnje civilizacije, Stolac je ušao u eru svjetske prapovijesti.

Kontinuitet življenja i kulturnog djelovanja na ovom prostoru nastavio se i u neolitu (mlađem kamenom dobu), koje je na ovom području predstavljeno kroz *impresso* kulturu koja reprezentira vrhovna djela toga razdoblja.

Prvi poznati osvajači stolačkoga kraja jesu Rimljani. Unatoč tome što su u ovaj kraj došli osvajanjem, zaslužni su za transformaciju Stoca u pravi civilizacijski centar municipalnog statusa. Ovaj period rimskog imperija važan je i po tome što je on bio uvodno razdoblje u razvoju kršćanstva na ovom području.

Brojna razaranja koja su dovela do propasti Rimskog Carstva otvorila su put Slavenima a tako i Hrvatima da u 7. st. nasele stolački kraj. Primivši zapadno latinsko kršćanstvo, Hrvati u tom ozračju razvijaju svoj kulturni život, koji će biti narušen težnjom Nemanjića da osvoje stolački kraj i prošire pravoslavlje.

Nakon njihove dvjestogodišnje vladavine, ovim područjem zagospodarili su bosanski banovi i kraljevi, što znači da je ponovno nastupilo povoljno sta-

nje za širenje i prakticiranje katoličke vjere. Potkraj srednjeg vijeka stolački kraj dolazi pod turske osvajače koji su ovome kraju i narodu donijeli velike nevolje, razaranja, pljačku i ubijanja. Turskom okupacijom ovih prostora vjerski život Hrvata katolika posebno je bio ugrožen. S jedne strane prisile, pljačke, nameti i razni progoni sve do smaknuća vjernika katolika, a s druge strane privilegiji, oslobađanje od poreza i raznih drugih beneficija onima koji su prihvaćali islam, pripravili su pogodno tlo za veliku islamizaciju stolačkoga kraja, pa onda i Dubrava tijekom tih dugih mračni stoljeća turske okupacije. Isti razlozi bili su uzrokom pravoslavizacije hrvatskoga katoličkog pučanstva na ovom prostoru.

1. Pad stolačkog kraja pod Turke

Velika turska vojska, koju je vodio sultan Mehmed II. Osvajač, krenula je početkom 1463. god. iz Drinpolja prema Bosni. Glavni cilj ovoga osvajačkoga pohoda bio je potpuni slom Bosanskoga Kraljevstva. Padom tri glavna grada ove kraljevine (Bobovca, Jajca i Ključa) ostvaren je turski cilj. Najjasniji i simbolički znak pada Bosne jest odrubljena glava posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.

Nakon pada Bosne 1463. god., Turci su počeli intenzivnije napade na područje Hercegovine, iako su oni i prije koji put prodirali na hercegovački prostor, i to uglavnom na poziv lokalnih velmoža, koji su željeli kao turski saveznici prigrabiti što veće ovlasti. Ovakva zamisao velikašima je donijela više štete negoli koristi, jer su na kraju, ako se nisu poturčili, postali podređeni sloj kao i ostali dio pučanstva pod turskom okupacijom.

Jak udarac Turci su zadali istočnoj Hercegovini 1459. god. kada pustoše Trebinje i Popovo. Nakon ovoga osvajačkoga pohoda Turci će imati sve više uspjeha u zauzimanju hercegovačkoga teritorija zahvaljujući sukobu između hercega Stjepana Kosače i njegova sina Vladislava. Sukob je izbio 1461. god., jer je Vladislav tražio od oca da mu ustupi na upravu pola Hercegovine. Herceg na to nije pristao i Vladislav je pozvao Turke da mu priteknu u pomoć. Na njegov poziv Turci su se odazvali, a od hercega su zatražili gradove Mičevac i Klobuk.[1] Posredovanjem Dubrovnika došlo je do izmirenja između oca i sina, a zauzvrat Vladislav je dobio četvrtinu Hercegove zemlje.

Nakon što je sultan Mehmed II. Osvajač zauzeo Bosnu 1463. god., poslao je jaku osmanlijsku vojsku na čelu s vezirom Mahmud-pašom na Hercego-

[1] V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd, 1940., str. 548.

vinu.[2] Na podnožju Ivan planine, na granici Hercegovine i Bosne, našao se Mahmud-paša 19. srpnja 1463.[3] Odatle će Turci preko Konjica, Nevesinja i Gacka napasti utvrđeni Hercegov grad Ključ na jugu Gatačkog polja. Nakon zauzeća ovoga grada Turci su tu smjestili svoju vojnu posadu. Nedugo nakon toga Vlatko je uspio vratiti izgubljeni teritorij.

U prosincu 1465. Osmanlije su se odlučile na još jedan pohod na Hercegovinu pod zapovjedništvom Ishak-bega. Ovim pohodom Turci su zauzeli veliki dio Hercegovine.

Ne mogavši izdržati turske navale, herceg Stjepan je zatražio pomoć od hrvatsko-ugarskoga kralja Matijaša Korvina. On je uputio pomoć Hercegovini od oko 500 ljudi pod zapovjedništvom slavonskoga bana Jana Vitovca. Ni ova pomoć nije pomogla u zaustavljanju Turaka. Oni su već 1465. god. zagospodarili Popovom, Ljubomirom, Trebinjem i Lugom.[4] Te iste godine stolačko područje postalo je glavna crta obrane kako Hercegovine tako i čitave kršćanske Europe.[5] Kad je točno ovo područje palo u turske ruke, ne zna se, ali se zna da su dubrovačke trgovačke karavane u srpnju 1468. slobodno prolazile Vidoškim putem.[6] Iz jednog turskog deftera iz 1468./1469. god. saznajemo da je područje Dubrava i Vidova polja oko Bregave pusto.[7] Stoga, možemo pretpostaviti da se to dogodilo u razdoblju od 1465. do 1468. god.

No, sasvim sigurno možemo reći da je konačan pad stolačkoga kraja pod Turke bio prekretnica u životu ovdašnjih ljudi, te početak velike tragedije koja je zadesila domaće katoličko stanovništvo. Započeo je strahoviti progon onih katolika koji se nisu mirili s okupacijom kao i postupni prijelaz na islam.

2. Prijelazi katolika na islam

Progoni katolika te njihov prijelaz na islam započeo je mnogo prije nego što su Turci konačno zagospodarili područjem Bosne i Huma. Dominik Mandić smatra da je proces islamizacije na našem području započeo 77 godina prije pada Bosne pod Turke.[8] Prijelaza na islam bilo je još i prije, tj. za vremena

[2] M. Perojević, "Stjepan Tomašević", u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I., Sarajevo, [3]1998., str. 580.

[3] Usp. *Ondje.*

[4] S. Stanojević, *Historija srpskoga naroda*, Beograd, 1926., str. 234.

[5] I. Puljić, "Vojvoda Music i oslobođenje Stoca", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb - Stolac, 1999., str. 189.

[6] Usp. *Ondje.*

[7] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959., str. 141-143.

[8] D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967., str. 138.

prvih pohoda Turaka na Bosnu i Hum. Prvi prodor Turaka u Bosansko Kraljevstvo zabilježen je 1368. god.,[9] kada Turci haraju i istočnim područjem Zahumlja. Prilikom ovoga upada Turci su zarobili velik broj katoličkih mladića, koje su odveli u zarobljeništvo i silom preveli na islam. Ovo je samo jedan od primjera mnogobrojnih upada Turaka te njihovih zlodjela koje su vršili nad katolicima. Sljedeći upadi dogodili su se: 1388., 1392. i 1398. god.[10]

I nakon pada Bosne 1463. i Hercegovine 1482. god. proces islamizacije se nastavlja, ali ne u tolikoj mjeri kako će to biti u kasnijim godinama turske vladavine, tj. nakon stabiliziranja turske vlasti na ovom području.

Prvih godina turske vladavine prijelaza na islam bilo je vrlo malo. U početku na islam su prelazili samo oni iz bogatijeg sloja pučanstva kako bi sačuvali svoje posjede. Postoje turski popisi iz druge polovine 15. st. iz kojih se vidi da je proces islamizacije bio tek na početku. God. 1477. u Foči, koja je tada bila sjedište hercegovačkoga sandžakata bilo je 227 kršćanskih kuća, a samo 3 muslimana.[11] O slabom intenzitetu islamizacije svjedoče i dva pisma: pismo kralja Matijaša Korvina iz 1465. god. i pismo Dubrovčana iz 1481. god.[12] Iz njih možemo izvući zaključak da u to vrijeme nije nastupila intenzivnija islamizacija.

Izravne podatke o Stocu daje nam prvi turski popis iz 1475.-1477. god., gdje se Stolac navodi kao mjesto koje ima 18 kršćanskih domova, a ni jednoga muslimana.[13] Iz ovoga popisa saznajemo da je velik broj sela u Stocu gdje žive samo kršćani, dok se u selu Donja Bitunja uza sedam kršćanskih domova nalazi i jedan musliman.[14] Na osnovi ovoga možemo reći da je i u stolačkom kraju kao i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine u prvim godinama turske vladavine prijelaza bilo malo. Ali je zato u 16. st. došlo do teškog nasrtaja na katolike te vrlo snažnog širenja islama. Jasan znak toga promjenjivog stava označen je u Kanun-nami za bosanski sandžak 1516. god.: "Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takove novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama.

[9] S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, [2]1999., str. 21.
[10] *Ondje*.
[11] I. Gavran, *Suputnici bosanske povijesti,* Sarajevo, 1990., str. 42.
[12] S. M. Džaja, *nav. dj.*, str. 68.
[13] A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985., str. 189.
[14] A. S. Aličić, *nav. dj.*, str. 403.
[15] L. Pavlović, "Slučaj sultanove džamije u Stocu u Hercegovini", u: *Stolac mjesto spora umjesto razgovora*, Stolac, 2002., str. 108.

Neka se poruše krstovi koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni koji to urade. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne."[15]

Začetnik ovoga nasrtaja na katolike bio je Gazi Husrev-beg. Da je za katolike u ovom vremenu nastupilo vrlo teško vrijeme, potvrđuje i Benedikt Kuripešić u svom Putopisu iz 1530. god: "Ali sada, ove godine, otkako je najveći dio Hrvatske i velik dio Ugarske osvojio i sebi podložio, Turčin je započeo da obje gore spomenute vjere više opterećuje i d ih novim nametima, kao što su sljedeći, muči. Najprije, kao što je običaj u Turskoj, grabi svake godine u ovom ili onom mjestu ili kraju, treće, četvrto ili peto muško dijete ili dječaka u obitelji. Pri tome bira najljepše i najokretnije, tako da ponekom ocu i majci otme jedinca, samo ako je lijep i okretan..."[16]

Ovaj postupak nasilnog oduzimanja kršćanske djece od roditelja zove se devširma (danak u krvi). Oteti dječaci odvođeni su u Carigrad, gdje su ih odgajali za janjičare, dok su nadareniji dječaci odvajani za više državne službe. Tako je devširma postala jedan od glavnih načina islamizacije.

Dalje u putopisu stoji: "Nadalje, uzima godišnje od svake osobe, mlade i stare, posebni porez po 30 ili 40 jaspri po osobi (ranije je čitava kuća plaćala 50 jaspri)... Osim toga, Turčin ne da popravljati crkve ili zidati nove. Na taj način on misli njih, tj. kršćane navesti da uskoro prijeđu na njegovu vjeru."[17]

Dakle, osim devširme u uzroke islamizacije možemo ubrojiti i ekonomske pritiske preko daća, globa i ucjena. Posebno teško stanje za katolike nastupilo je za vrijeme žestokih progona godina 1520.-1523., 1539. i 1563.-1564.

Stupanjem na snagu opće Kanun-name za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak 1539. god. započeo je strahoviti progon katolika i njihovih svećenika. Prognani katolici stolačkoga kraja bježali su u slobodne hrvatske krajeve, pa su svoje novo utočište našli u Lici, Ravnim kotarima, te velikim djelom u današnjoj Vojvodini,[18] a njihova mjesta popunjavali su Vlasi kao novi etnički element. Svoj osvajački duh i mržnju prema svemu što je katoličko izrazili su Turci upravo u ovom već spomenutom zakonu gdje je naređeno da se poruše sve katoličke crkve.

Nakon provedbe odluka ovih zakonika broj katolika i katoličkih svećenika na području Stoca uvelike se smanjio. Neprekidni progoni koji su nastupili za posljedicu su imali i potpuni nestanak katoličkih svećenika u pojedinim mjestima oko Stoca, a to se najbolje vidi u izvješću biskupa Dominika Andri-

[16] I. Gavran, *nav. dj.*, str. 47.
[17] *Ondje,* str. 48.
[18] I. Puljić, "Vojvoda Musić i oslobođenje Stoca", str. 190.

jaševića iz 1627. god., koji piše Kongregaciji za širenje vjere (de Propaganda), da katolici Dubrava i Stoca nisu vidjeli svećenika punih 10-12 godina.[19] Stoga je i nedostatak svećenika jedan od uzroka brže islamizacije katolika.

Glavni razlog brze islamizacije jesu mnogobrojni ratovi Osmanskoga Carstva s Mlečanima, Rusijom i Austrijom u 17. i 18. st. To je bilo vrijeme kada se u Osmanskoj Carevini počeo osjećati tračak slabosti, koji će ju kasnije dovesti do potpune propasti. Nezadovoljni novonastalom, a za njih nepovoljnom situacijom, Turci svoj bijes iskaljuju na preostalom katoličkom pučanstvu, što će uzrokovati još masovniju islamizaciju. Prema izvješću trebinjskoga biskupa Sigismunda Tudišića iz 1751. god., saznajemo da je u to vrijeme prešlo na islam 20 stolačkih obitelji.[20] Iz ovoga vremena, točnije 1705. god., poznat je jedan pojedinačan slučaj, kada su stolački Turci oteli Boška, sina Miloša Boškova, rodom iz Mravinjca, i nasilu ga prisilili da prijeđe na islam.[21]

Proces islamizacije nastavio se i u 19. st. unatoč zakonskim odredbama tolerancije i ravnopravnosti Hatišerifa od Gilhame iz 1839. god. i Hatihumajuna iz 1856. god. sultana Abdul Medžida I. Iz ovoga vremena potječe zapis prema kojem su Turci prisilili na primanje islama nekoliko stolačkih katolika, a to su: Mara Raič, Anica Gašparović, Mara Zovko, Mara Kuzman, Anica Kuzman i Mara žena Đure Raiča, zvanog Kuljena, s tim da za posljednje tri postoji točan datum i godina, tj. 26. travnja 1875.[22] Ovo je bilo i posljednje svjedočanstvo o prijelazu katolika stolačkoga kraja na islam, a vjerojatno je i sam proces islamizacije jenjavao, jer je to bilo vrijeme ustanka katolika, a ubrzo i vrijeme nestanka turske carevine koju će zamijeniti katolička carevina, tj. Austro-Ugarska.

3. Prijelaz katolika na pravoslavlje

Prvi prijelazi katolika na pravoslavlje započeli su veoma rano, još u 13. st., za vremena Save Nemanjića i osnutka pravoslavne biskupije u Stonu. Prijelazi su se nastavili i kasnije, a osobito za vrijeme kraljeva Uroša I. i Milutina.

Najbrojniji prijelazi katolika na pravoslavlje zabilježeni su na području istočne Hercegovine kako u razdoblju raške dinastije tako i u turskom vremenu, koje je bilo daleko povoljnije za pravoslavce nego za katolike.

---

[19] D. Mandić, *nav. dj.*, str. 170.

[20] A. Komadina, "Interkonfesionalni odnosi na području trebinjske biskupije", u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 128.

[21] V. Miović-Perić, "Osmanske vlasti u Stocu i Dubrovačka Republika", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb - Stolac, 1999., str. 156.

[22] M. Puljić, *Stolac. Povijest kraja i župe*, Mostar, 1996., str. 34.

Stolac - Most u Adi

Kada je sultan Mehmed II. Osvajač 1453. god. zauzeo Carigrad, imenovao je novoga patrijarha Genadija II. turskim vezirom, tako da će grčka Crkva dobiti neki oblik samostalnosti. To je učinio kako bi spriječio iseljavanje pravoslavnih Grka i tako ih pridobio na svoju stranu. Osim što im je sultan Mehmed II. dao privilegije u vjerskom pogledu, on im je dozvolio da kao i Turci kupe poreze od katolika. Na taj način katoličko pučanstvo bilo je izloženo velikim porezima i s jedne i s druge strane, te je postajalo sve siromašnije. Da bi izbjegli ovakve i slične pritiske privilegirane istočne Crkve, pojedini katolici istočne Hercegovine prihvaćaju pravoslavlje.

Drugi i možda najvažniji uzrok prelaska jest nedostatak katoličkih svećenika, koji su izbjegli pred najezdom turskih osvajača. I ovdje spominjemo izvješće biskupa Dominika Andrijaševića, u kojem stoji da katolici Dubrava nisu

vidjeli punih 10-12 godina katoličkog svećenika,[23] pa su zbog toga katolici odlazili na pravoslavnu liturgiju. Ispražnjene katoličke crkve popunili su pravoslavni svećenici, monasi i vladike. Na takav način je 360 katoličkih obitelji iz Popova prešlo na pravoslavlje, 7 do 12 crkava zaposjeli su pravoslavci.[24]

Planski smišljen potez protiv katolika izvela je istočna Crkva osnivanjem samostana u izrazito katoličkim krajevima istočne Hercegovine, kao npr. Zavala (1514.) i Tvrdoš (1590.),[25] koji će postati žarište širenja pravoslavlja.

Pojačan proces pravoslavizacije na stolačkom području dogodio se nakon što je vlaški vojvoda Mislav Hrabren 1563. god. osnovao samostan u Žitomisliću, rubnom regionalnom dijelu stolačkih Dubrava.[26] Još jedan član obitelji Hrabrena pridonio je pravoslavizaciji na području Stoca, a to je bio vojvoda Radoje Hrabren, koji je obnovio katoličku crkvu sv. Nikole u Trijebnju 1534. god. i dao je za vršenje pravoslavne liturgije.[27]

Drugih važnijih podataka o prelasku na pravoslavlje na stolačkom području nema, vjerojatno zato što ovaj kraj ne pripada u područje bosanske provincije, pa stoga bosanski franjevci o tome nisu ostavili pisane tragove.[28] Isto tako valja spomenuti i nemogućnost dolaska dubrovačkih misionara zbog čestih poplava Popova polja.[29]

Prijelazi su se nastavili i u 17. st., kada je u Katoličkoj Crkvi uveden novi, gregorijanski kalendar. Ovaj postupak zamjene kalendara mnogi katolici su shvatili i kao poticaj promjene vjere.[30] U izvješću biskupa Dominika Andrijaševića iz 1627. god. navodi se da je u župi Dračevo - Dubljani u Popovu polju 69 katoličkih obitelji prešlo na pravoslavlje.[31] Ovako masovnih prijelaza sigurno je bilo i u stolačkom kraju kao i ranije, ali zbog gore navedenih razloga nema pisanih izvješća.

God. 1674. iz Carigrada je odobren ferman za ubiranje poreza od katolika.[32] U ovome fermanu izneseno je i javno priznanje Srpskoj pravoslavnoj crkvi da može maltretirati katolike sve dok ne prijeđu na pravoslavlje.[33] Poslije

---

[23] D. Mandić, *nav. dj.*, str. 170.

[24] Ž. Raguž, *Hercegovina. Srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, Stolac, 1997., str. 25.

[25] *Ondje.*

[26] *Ondje.*

[27] M. Puljić, *nav. dj.*, str. 7.

[28] *Ondje*, str. 8.

[29] *Ondje.*

[30] A. Komadina, *nav. dj.*, str. 131.

[31] Ž. Raguž, *nav. dj.*, str. 25.

[32] A. Komadina, *nav. dj.*, str. 131.

[33] *Ondje.*

ovoga fermana uslijedila su još dva: 1693. i 1731. god., u kojima im je također dozvoljeno oporezivanje katoličkog puka i svećenika.[34]

Proces pravoslavizacije na području istočne Hercegovine ne jenjava ni u 19. st., iako je Srpska pravoslavna crkva izgubila privilegije zbog sudjelovanja pravoslavnih vjernika u ustancima protiv Turaka.

4. Administrativno i vojno uređenje

4.1. Stolački kadiluk

Stolački kadiluk je vjerojatno osnovan u vremenskom razdoblju između 1663. i 1664. god. Tome u prilog ide prvi spomen kadiluka stolačkoga i Stoca kao njegova sjedišta u putopisu Evlije Čelebije iz 1664. god., kao i to da se on uopće ne spominje godinu dana prije, tj. u defteru džizije iz 1663. god. U ovome defteru spominje se nahija Vidoška u sklopu nevesinjskoga kadiluka.[35] H. Šabanović u svom djelu *Bosanski pašaluk* navodi 1664. godinu kao vrijeme osnutka stolačkoga kadiluka.[36]

Teritorijalni opseg stolačkog kadiluka nije uvijek bio isti, mijenjao se u zavisnosti od vremena i vremenskih prilika. On je obuhvaćao Nahije Vidošku i Dabri, mada su se u njegovu sastavu znala naći i mjesta ljubinjskog kadiluka. Prema H. Šabanoviću 1718. god. u sastavu stolačkoga kadiluka našla se i Gabela.[37]

Kadilukom su upravljali kadije (suci), koji su obavljali sudske poslove i uglavnom bili zaduženi za rješavanje težih sudskih prekršaja, dok su oni lakši pripadali ovlastima kapetana. Stolac, Gabela i Blagaj imali su zajedničkog kadiju. Svoje dužnost obavljao je stolački kadija i u Ljubinju, tako da se 1710. god. spominje Mustafa kao kadija Ljubinja i Stoca, 1714. god. Ahmet i 1745. god. bez određenog imena samo "kadija Ljubinja i Stoca".[38]

4.2. Vidoška kapetanija i kapetani

Srednjovjekovni stolački grad zvao se Vidoški, a prvi put se spominje u povelji aragonsko-napuljskoga kralja Alfonsa V. od 19. veljače 1444. kao "Vi-

[34] *Ondje.*

[35] A. Gadžo- Kasumović, "Stolac u osmanskom periodu", u: *Hercegovina*, 13-14/2001., str. 86.

[36] H. Šabanović, *nav. dj.*, str. 197.

[37] *Ondje.*

[38] A. Gadžo- Kasumović, *nav. dj.*, str. 86.

dosich Vuidonopoglyo castello con lo contato", u posjedu Stjepana Vukčića.[39] Turci su ga zauzeli u razdoblju između 1465. i 1468. god. i u njemu nisu držali nikakvu značajniju posadu sve do početka 18. st.

Poslije Karlovačkoga mira, tj. 1699., god. Vidoški grad je obnovljen i u njemu je smještena posada kojom je upravljao dizdar. Nešto kasnije osnovana je i Vidoška kapetanija, a dobila je ime po starom gradu Vidoški. Točna godina osnutka kapetanije nije poznata, ali Hamdija Kreševljaković smatra da bi to mogla biti 1706. god.[40]

Kapetanija je obuhvaćala rubni dio stolačkoga kadiluka osnovanog u razdoblju između 1663. i 1664. god.[41] Njezin prostor graničio je s mletačkom Dalmacijom, trebinjskom, ljubinjskom i od 1802. god. hutovskom kapetanijom, a do 1802. god. njezin teritorij obuhvaćao je grad Vidušu i kulu u Hutovu.[42] Uz ove nabrojane granične teritorije, vidoška kapetanija je graničila i sa zapadnim dijelom Republike sv. Vlaha, s kojom je održavala trgovačke veze. Cesta koja je povezivala Dubrovnik s glavnim hercegovačkim teritorijem obuhvaćala je trasu Stolac - Dubrave.[43] Dubrovački trgovci uglavnom su kupovali meso, žitarice, sir, maslo, duhan, vunu i ugljen, a prodavali su svježu i usoljenu ribu. Mnogobrojni stanovnici pograničnih dubrovačkih sela zbog siromašnog lokalnog tla, koristili su plodnija zemljoradnička i pašnjačka područja na susjednom osmanskom teritoriju.[44] Pravo korištenja Dubrovčani su ostvarivali preko zakupa potpisanog s osmanskim zemljoposjednicima.[45]

Teritorijalni opseg ove kapetanije neprestano se mijenjao. God. 1782. nekoliko sela je oduzeto od ove kapetanije i pripojeno Počitelju, kao i veći dio njezina teritorija s Hutovom od koga je organizirana nova kapetanija.[46]

Kako je već rečeno, Turci su nakon zauzeća starog stolačkoga grada 1699. god. obnovili vidošku tvrđavu u kojoj su smjestili svoju posadu te je preuredili kao glavnu čuvaricu novoosvojenog područja. Nakon što su Turci obnovili i preuredili tvrđavu, stradala je dva puta od eksplozije baruta izazvane udarom groma. Prvi put se to dogodilo 15. rujna 1757., a iz zapisa bujruldije od 3. svibnja 1768. saznajemo da je obnovljena tek nakon 10 godina.[47] Drugi udar groma oštetio je tvrđavu 1840. god., ali ju je nakon samo tri godine obnovio

---

[39] H. Ćurić, "Stolački stari grad", u: *Slovo Gorčina*, 1997., str. 78.
[40] H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, ^{2}1980., str. 225.
[41] A. Gadžo- Kasumović, *nav. dj.*, str. 86.
[42] H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", u: *Slovo Gorčina*, 1997., str. 73.
[43] H. Kapidžić, "Stolac u XVIII. vijeku", u: *Slovo Gorčina*, 1997., str. 69.
[44] V. Miović-Perić, "Osmanske vlasti u Stocu i Dubrovačka Republika", str. 155.
[45] *Ondje.*
[46] H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 73.
[47] *Ondje.*

Ali-paša Rizvanbegović. O opisu ove tvrđave saznajemo iz izvješća Napoleonova časnika iz 1806. god., koje kaže da ova tvrđava stoji na stijeni kojoj je moguće prići samo s jedne strane, te da je sačinjava više četvrtastih kula povezanih jakim zidom.[48]

Glavne osobe koje su upravljale ovom tvrđavom jesu: kapetani, dizdari i ćehaje. O dizdarima stolačke tvrđave nema mnogo podataka. Dubrovački dokumenti od 2. kolovoza 1731. kao stolačkoga dizdara spominju Kadribega, a u beratu iz 1769. god. navodi se Selim dizdar stolačke tvrđave.[49] Plaća dizdara stolačke tvrđave kretala se od 19 do 40 akči dnevno kao i u drugim tvrđavama.[50] Možda je mogla biti nešto manja ili veća jer je visina plaće ovisila o veličini i značenju tvrđave.

Zamjenici stolačkih dizdara bile su ćehaje. God. 1732. spominje se ćehaja vidoške tvrđave po imenu Mahmud, koji je ovaj položaj naslijedio od svoga brata Ibrahima, uz zamolbu stolačkoga kapetana Ismaila s plaćom od 15 akči dnevno, dok je 1763. god. tu dužnost s istom plaćom obavljao Salih-ćehaja Mahmutćehajić.[51]

Prvi spomen stolačkih kapetana vremenski datira u 1706. god. na osnovu čega je H. Kreševljaković i došao do zaključka da bi to mogla biti i godina osnutka same kapetanije. Dužnost kapetana bila je nadgledanja i čuvanje gradova na graničnim područjima prema kršćanima, pa možemo reći da je njihova služba prije svega bila vojna. Osim vojne službe kapetani su obavljali i policijsko-administrativne kao i sudske poslove (ako se radilo o lakšim prekršajima, dok su teže slučajeve rješavali zajedno s kadijama).

Prvi kapetan stolačke kapetanije bio je Ali-aga, sin Abdulah-begov, koji je tu dužnost obavljao do 1709. god., što saznajemo iz jednog kupoprodajnog ugovora.[52]

Na osnovu jednog pisma poslanog Dubrovčanima 1716. god., doznajemo da je te godine vidoški kapetan bio Ahmed.[53] On surađuje s Dubrovačkom Republikom jer ih u ovome pismu moli da mu pošalju pilu za njegove radnike koji izrađuju lađe.[54]

Na mjestu stolačkoga kapetana 25. srpnja 1729. nalazio se neki Mustafa. O njemu nema nekih važnijih podataka.

---

48 H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 73.
49 A. Gadžo- Kasumović, *nav. dj.*, str. 92-93.
50 *Ondje.*
51 *Ondje.*
52 H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 73.
53 *Ondje.*
54 *Ondje.*

Najistaknutiji stolački kapetani bili su iz obitelji Šarića i Rizvanbegovića. Šarići su u svojim rukama imali svu upravnu i sudsku vlast u prvoj, a Rizvanbegovići u drugoj polovini 18. st.

Prvi kapetan iz obitelji Šarića bio je Osman-aga koji je imao četiri sina: Smaila, Ali-bega, Jašar-bega i Sulejman-bega.[55] Osman-aga je održavao dobre veze s Carigradom, a pogotovo zato što je njegov sin Ali-beg bio šef tajne policije na carskom dvoru. Ali-beg je održavao veze sa svojima u Stocu preko pisama koje su prenosili dubrovački kuriri. Dakle, Šarići su održavali u to vrijeme dobre veze s Dubrovčanima, a tome u prilog ide i Smailova zamolba Dubrovčanima u kojoj ih moli da mu pošalju limuna kako bi mogao dočekati brata Ali-agu koji je došao posjetiti Stolac.[56] Osman-aga Šarić odrekao se kapetanije 1731. god.

Njegovo mjesto zauzeo je Smail-kapetan, a na tom položaju Smail je ostao do 1761. god.[57] U ovom razdoblju Smail-kapetan je dao sagraditi 20-ak dućana u Stocu, a prihod koji je dobivao od dućana davao je za izdržavanje džamije koju je on i dao sagraditi 1741. god. [58] On je dao podići i radionice za štavljenje kože na obali Bregave, pa se taj obrt uvelike udomaćio na stolačkom području.

Pred kraj njegove službe došlo je do sukoba oko kapetanije između Šarića i Rizvanbegovića, tj. Smail-kapetana i Zulfikara, tako da će 18. st. biti obilježeno sukobom između ove dvije obitelji, a kapetanska vlast u roku od godine dana prelazila je šest do sedam puta sa Šarića na Rizvanbegoviće i obrnuto. Zanimljivo je istaknuti da se Dubrovačka Republika obraća i Šarićima i Rizvanbegovićima, iz čega proizlazi da su ove obitelji dijelile kapetansku vlast neko vrijeme.

God. 1758. spominje se Zulfikar Rizvanbegović kao stolački kapetan, pa je Stolac zasigurno od 1758. do 1761. god. imao dva kapetana, ako znamo da je Smail-kapetan Šarić bio na vlasti do 1761. god. Za vremena vladanja Zulfikar-kapetana postavljena je služba serdara, koje do tada nije bilo u Stocu. Poznato je da je ovaj kapetan sa svojom vojskom dva puta sudjelovao u napadu na kršćansku Rusiju, prvi put 1769. i drugi put 1773. god.[59] On je bio u stalnoj zavadi sa svojim susjedima Dubrovčanima. Sporovi su uglavnom izbijali zbog velikih poreza koje je Zulfikar-kapetan ubirao na dubrovačku trgovačku robu. Kao najprodavaniju trgovačku robu Dubrovčani su na područje Hercegovine transportirali sol, iz glavne solane Stona, pa su im Turci naplaćivali porez

[55] H. Kapidžić, *nav. dj.*, str. 63.
[56] H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 74.
[57] H. Kapidžić, *nav. dj.*, str. 64.
[58] H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 74.
[59] *Ondje*.

(klaničarinu). Zbog toga su često izbijali pravi sporovi jer se znalo dogoditi da više klaničara naplati klaničarinu istim dubrovačkim trgovcima. Posebno teško stanje bilo je na klaničarini Hutovo (stolačka kapetanija), gdje su hutovski klaničari tražili neuobičajeno visoke iznose klaničarine, a naročito u vrijeme vladavine stolačkoga kapetana Zulfikara. S turske strane najznačajnija tvrđava na kojoj se ubirao porez na dubrovačku robu bila je upravo tvrđava Hutovo, preko koje je ujedno vodio i najvažniji put za Ston. Jedan od takvih sporova zabilježen je 1781. god. upravo zbog hutovske klaničarine.[60] Zulfikar-kapetan je tražio od Dubrovčana da osim uobičajenog klaničarnog poreza plate i *đumruk* na svu robu koja prolazi kroz hutovski klanac. Zbog toga su Dubrovčani uputili kapetanu svoga poslanika da intervenira protiv ove novonastale situacije. Dubrovački poslanik je tom prilikom naglasio kapetanu da oni plaćaju porti *harač* za slobodnu trgovinu po cijeloj carevini. Na to je Zulfikar-kapetan odgovorio da se taj porez ubirao i ranije te da njime plaća svoje ljude. Kako Dubrovčani nisu pristali na ovakav odgovor, spor se zasigurno i nastavio, a kako je on završio, ne zna se, jer o tome kasnije nema nikakvih podataka. Zulfikar-kapetan održavao je i osobne trgovačke veze s Dubrovnikom, jer mu je trgovački prijatelj bio neki Nikola Tvarko iz Dubrovnika, kome je kapetan kao i njegova majka prodavao vunu.[61] Iako je H. Kapidžić Zulfikar-kapetana predstavio kao pravednog i tolerantnog upravitelja, iz pojedinih spisa saznajemo nešto sasvim suprotno. Da Zulfikar-kapetan nije zaslužio nikakve pohvale, svjedoče protesti i žalbe stanovnika stolačkoga kraja iz 1770. god., u kojima prosvjeduju protiv Zulfikara, jer im je onemogućio prolaz starim javnim putem do mjesta gdje se stoka napajala, sagradivši na tom mjestu svoje posjede.[62] Stoga, možemo reći da je bio netolerantan kad su bili u pitanju njegovi vlastiti interesi. Njegova netolerantnost posebno s očitovala kada su u pitanju bili katolici. Dubrovački biskupi imali su pravo nadzora nad katolicima stolačkoga kadiluka, podložnika dubrovačke nadbiskupije, ali za vrijeme Zulfikarove uprave to pravo bilo je osporavano. On je zabranio djelovanje katoličkom svećeniku Filipu Konzulu i zaprijetio mu smrću ako ne napusti područje stolačkoga kadiluka. To se najbolje vidi u pismu iz 1758. god., kojeg je Zulfikar-kapetan poslao Velikom vijeću i dubrovačkom biskupu.[63] U tom pismu stolački se kapetan opravdava da on nije izvršio prijetnju smrću Filipu Konzulu kako je ovaj tvrdio, te da su to samo glasine.[64] A kako da ovo sma-

---

60 *Ondje*, str. 76.
61 *Ondje*, str. 75.
62 A. Gadžo-Kasumović, *nav. dj.*, str. 98.
63 H. Kreševljaković, “Vidoška kapetanija”, str. 75.
64 *Ondje*.

tramo samo glasinama kada znamo da je Zulfikar-kapetan podržavao nasilje nad katolicima i Katoličkoj Crkvi, a o tome svjedoči događaj iz 1774. god., kada su nekažnjeno prošli turski podanici (Mehmed Jašić iz stolačkoga kadiluka i rođaci Šarića iz Gabele) koji su pokrali crkvu u Ošlju tako da se u njoj nije više mogla služiti misa, a zbog toga nisu bili kažnjeni, iako ih je stolački kapetan bio dužan uhititi i osuditi.[65] God. 1763. Ali-paša Bojčić terorizirao je katoličkog svećenika Ivana Kristića, svećenika trebinjsko-mrkanske biskupije. I za ovo zlodjelo kapetan nije poduzeo ništa, nego je još navedenog zločinca zaštitio kada su se na njega potužili i stanovnici Čepikuća.[66] Zulfikar-kapetan se odrekao svoje kapetanske službe 1802. god. i podijelio kapetaniju na dva dijela, tako da su vlast poslije njega zadobila njegova dva sina. Mustafa-beg je dobio vidošku kapetaniju s većim dijelom stolačkoga kadiluka, a Hadži-Mehmed-beg preostali dio s kulom na Hutovu i nešto okolnih sela.

Mustaj-beg kao novi kapetan vidoške kapetanije spominje se 1802. god.[67] Stupio je na dužnost kao iskusan čovjek, jer je više puta sudjelovao u poslovima kapetanije koju je vodio njegov otac. Kako je njegov otac bio bogat čovjek, a svoje bogatstvo nepravedno razdijelio, došlo je do sukoba između njegovih sinova. Nezadovoljni Zulfikarovi sinovi iz drugog braka poveli su oružanu borbu protiv svoje braće u nadi da će ih svrgnuti s vlasti. Njima će se pridružiti i stolački narod, jer Mustaj-beg kao i Hadži-Mehmed-beg nisu bili omiljeni među Stočanima. Omer-beg zajedno s dijelom stolačke svjetine nagrnuo je na stolačku tvrđavu u kojoj se nalazio i tadašnji stolački kapetan Mustaj-beg dok je drugi dio otpremljen u Hutovo protiv Hadži-bega, koji se uspio uz pomoć Francuza riješiti svojih neprijatelja i zajedno sa svojom družinom uputiti u Stolac na ispomoć svome bratu. [68] Opsada stolačke tvrđave trajala je dvije godine i tri mjeseca.[69] Kada braća više nisu mogla izdržati stalne napade pobunjenika, pobjegoše u Trebinje, gdje su i proveli neko vrijeme.[70] Njihov bijeg u Trebinje značio je da su se pobunjenička braća domogla kapetanske vlasti, a kada se Mustaj-beg ponovno vratio na kapetansku dužnost, ne zna se, samo je poznato da se zadnji put kao kapetan spominje 1818. god. u Simbschenovoj listi.[71] Tko je na kapetanskoj dužnosti naslijedio Mustaj-bega, točno se ne zna,

---

[65] V. Miović-Perić, *nav. dj.*, str. 164.
[66] Usp. *Ondje*.
[67] H. Kreševljaković, "Vidoška kapetanija", str. 76.
[68] *Ondje*, str. 77.
[69] *Ondje*.
[70] *Ondje*.
[71] *Ondje*, str. 76.

ali se može pretpostaviti da je to bio Ali-aga Rizvanbegović, najstariji Zulfikarov sin, koji je kasnije postao glavni vezir Hercegovine.

5. Vrijeme reformi i borbe oko Stoca

U drugoj polovini 16. i početkom 17. st. u Osmanskom Carstvu počeo se osjećati početak kraha. Za vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenoga (1520.-1566.) Osmanlijsko Carstvo bilo je na vrhuncu svoje moći. No, Turski neuspjesi u bitkama kod Lepanta 1571. god., kod Siska 1593. i pod Bečom 1683. god. odigrat će odlučujuću ulogu u raslojavanju ovoga nekada moćnoga carstva. Ovi gubici doveli su do ozbiljnijih nezadovoljstava koji će se odraziti na podizanje buna i ustanaka. U ovome razdoblju došlo je do slabljenja centralne vlasti i raspadanja spahijsko-timarskoga sustava. Neuspjeh u ovim osvajanjima izazvao je prestanak priljeva novoga ratnoga plijena, što je dovelo do sukoba između sultana i janjičara. Osim janjičara svoje nezadovoljstvo izrazili su i spahije koji su izbjegavali svoje vojne obveze i nastojali su da timarske posjede učine nasljednima. Ovakvo teško stanje dovelo je do velike gospodarske i ekonomske krize u Osmanskom Carstvu.

Teška novonastala situacija zahtijevala je pokretanje reformi koje bi dovele do učvršćenja državnih financija, uređenja administracije i organizacije nove vojske. Provedba ovih reformističkih ideja nije uopće odgovarala bosanskim i hercegovačkim begovima jer su one trebale označiti kraj njihove samovolje. Stoga će oni biti nositelji reformističkog otpora. Ovaj otpor zadobio je široke razmjere jer se osim povlaštenih slojeva u njega uključuju i širi slojevi muslimanskoga pučanstva, koji su provedbu reformi tumačili kao ustupke kršćanskom stanovništvu.

Diljem hercegovačkih gradova zabilježeni su neki oblici otpora reformama. U Stocu su vojnici muslimani odbili sultanov ferman o obuci u Carigradu.[72] Pojačan otpor provođenju reformi izazvala je odluka turske carevine, kojom su se 1826. god. ukinuli janjičari, a uspostavljena je nova vojska "mualem iskendž" (izvježbana ruka).[73] Stoga se većina bosanskih begova sastala i održala poseban sastanak 1831. god. u Tuzli, na kojem su donijeli odluku da će se oduprijeti uvođenju nove vojske. Za svoga predstavnika izabrali su kapetana Husein-bega Gradaščevića. Nezadovoljnici su zahtijevali od središnje vlade da obustavi daljnje provođenje reformi, a zapravo osnovni cilj pokreta bila je autonomija Bosne i Hercegovine u kojoj bi bila osigurana vlast begova. Njihove je zahtjeve središnja vlast odbila i zbog toga je ona prikupljala vojsku s kojom

72 Ž. Raguž, *nav. dj.*, str. 32.
73 *Ondje*.

Bregava - Stolac

je namjeravala uništiti otpor. Predstavnici iz Hercegovine: Ali-paša Rizvanbegović iz Stoca, Bašaga Redžepašić iz Nevesinja, gatačko-pivski ajan Smail-aga Čengić, kapetan Gavran Kapetanović iz Ljubuškog i Hasan-beg Resulbegović iz Trebinja, napustili su ovaj sastanak u Tuzli jer su se izjasnili za provođenje reformi. Oni su smatrali da je sastanak održan radi osobnih interesa i da je uperen protiv Osmanskoga Carstva. Istovremeno je vođa otpora Gradaščević stao skupljati vojsku diljem Bosne i Hercegovine.

Poslije bitke na Kosovu kod Lipljana 1831. god., u kojoj je vojska Husein-kapetana izvojevala pobjedu, kapetan se na povratku u Bosnu želio obračunati sa Stočaninom Ali-pašom Rizvanbegovićem, kojeg je smatrao najljućim neprijateljem. Do bitke je došlo na Brnjacima kod Nevesinja u kojoj su pobijedili Hercegovci.

Nedugo nakon toga jedan dio Hercegovine priključio se pokretu Husein-kapetana Gradaščevića uz pomoć Ahmeta Resulbegovića i Ali-pašina brata Hadži-bega s Hutova. Zbog toga se on ponovo okomio na Ali-pašu Rizvan-

begovića. Došlo je do bitke kod Stoca u noći između 9. i 10. ožujka 1832.[74] U bici je poginuo Hadži-beg Rizvanbegović u stolačkom naselju Uzinovići a bosanski ajani su pobijeđeni.

Ne mogavši se pomiriti s porazom, iste te godine sredinom travnja vojska bosanskih ajana zauzela je posjede Bašage Redžepašića u Nevesinju. Ohrabreni ovim pothvatom Husein-kapetanova vojska od 12.000 ljudi opkolila je Stolac 11. svibnja 1832.[75]

Pritisak na Hercegovinu jenjavao je približavanjem turske vojske granicama Bosanskog vilajeta. God. 1832. turska vojska je ušla u Sarajevo, a potom i u Travnik i na taj način ugušila otpor bosanskih ajana. Husein-kapetan sa svojim najbližim suradnicima pobjegao je na austrijski teritorij, a zbog iskazane vjernosti sultanu Hercegovina je postala samostalnim pašalukom, dok je Ali-paša Rizvanbegović dobio titulu vezira sa sjedištem u Mostaru.

Ubrzo je i Ali-paša Rizvanbegović pokazao samovolju i usprotivio se novim reformama sultana Abdul Medžida iz 1839. god. Zbog toga je i on kao i njegovi prethodnici postao glavni sultanov neprijatelj.

Da bi konačno provele odluke reformnih zakona, turske su vlasti poslale jaku vojsku 1850. god. na čelu s Omer-pašom Latasom. Njegova zadaća je bila uništiti otpor feudalaca te zavesti red i silom provesti odredbe tanzimata (reformni zakon). Svoju zadaću uspješno je izvršio, a veliki je broj feudalaca pobijen.

Omer-paša Latas naredio je likvidaciju Ali-paše Rizvanbegovića, koga je 20. ožujka 1851. ubio jedan stražar pod šatorom u Dobrinji kod Banje Luke.[76]

Zaključak

Kad se uzme u obzir činjenica da je na stolačkom području obitavao prapovijesni čovjek kako onaj iz paleolita, neolita tako i iz brončanog doba, ne preostaje ništa drugo nego s pravom kazati da je to područje bilo privlačno ljudsko stanište, a što opet znači da je tadašnjeg čovjeka moralo privući svojim povoljnim prirodnim pogodnostima.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da je Stolac u kasno antičko doba pripadao pod jurisdikciju biskupije *sarsenterensis*, proizlazi zaključak da je na tom području zapadno kršćanstvo veoma rano doseglo svoj vrhunac.

Propašću Rimskog Carstva Stolac je dočekao novu bujicu naroda, Slavene, koji su na ovo područje došli zajedno s Avarima. Kao sastavni dio Južnih Sla-

[74] *Ondje*, str. 34.
[75] *Ondje*.
[76] *Ondje*, str. 39.

vena ovo područje naselili su i Hrvati koji su veoma brzo prihvatili zapadno kršćanstvo, a o tome najbolje svjedoče materijalni ostaci među kojima posebno mjesto pripada Gospi s Vidoštaka. Kao vrijedan pokazatelj raširenosti kršćanske kulture među Hrvatima jesu i kameni nadgrobni spomenici - bilizi (stećci) s jasnim kršćanskim obilježjem. Osim što su Hrvati veoma rano primili kršćanstvo, oni su vrlo brzo i stolačko područje uključili u sastavni dio Crvene Hrvatske, što je jasan pokazatelj etničkoga a tako i političkoga jedinstva.

Etničko, kulturno i duhovno jedinstvo Hrvata na ovome području djelomično su narušili Nemanjići kada se u 13. st. pojavljuju kao osvajači stolačkoga područja i nasilni promicatelji istočnog kršćanstva.

Znatno veći uspjeh u širenju pravoslavlja i razaranju hrvatskoga nacionalnog bića postigli su pravoslavci za vrijeme turskih osvajača, koji su stolačkim područjem zagospodarili od 1465. do 1468. god. Osim što su katolici (Hrvati) bili izloženi pravoslavizaciji, od vremena turskih osvajača pod stalnim pritiscima i prijetnjama jedan dio njih je prihvatio i islam.

Zahvaljujući svojoj upornosti i kršćanskom duhu Hrvati stolačkog kraja pa i Dubrava uspjeli su prevladati sve nedaće turskoga osvajača i dočekati kraj turske carevine. Dakako jedan dio domicilnog pučanstva napustio je svoju vjeru i tradiciju svojih pradjedova prihvativši islam ili pravoslavlje, ali dobar dio dubravskoga hrvatskoga življa odupro se tim velikim pritiscima i izdržao, ne samo prva dva stoljeća turske okupacije, nego i svih pet stoljeća progona i zatora. Ova snaga zalog je i primjer današnjoj generaciji kako se valja boriti za svoju vjeru, rod i dom.

Mile Vidović, *Split*

ŽUPA DOBRANJE - MATICA ŽUPE DUBRAVE

Općenito govoreći danas je svakome poznato da se župa Dobranje nalazi u Republici Hrvatskoj i da pripada Splitsko-makarskoj nadbiskupiji. Pomalo se zaboravlja da je ona sve do kraja 17. st., do oslobođenja od Turaka, pripadala Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Poslije oslobođenja od Turaka župa je u političkom smislu došla pod vlast Mletačke Republike, dok je u crkvenom pogledu bila priključena tadašnjoj Makarskoj biskupiji, koja je vlastite biskupe imala do 1828. god. Te je godine bulom pape Leona XII. *Locum Beati Petri* došlo do reorganizacije crkvene uprave na području Dalmacije, kada su ukinute Dubrovačka i Splitska metropolija, a dotadašnje nadbiskupije Dubrovnik i Split svedene su na status običnih biskupija. Tom odlukom Svete Stolice Makarska biskupija nije bila ukinuta, nego je bila jednakopravno sjedinjena sa Splitskom biskupijom u osobi zajedničkog biskupa, koji od tada svoje sjedište ima u Splitu i nosi naslov: biskup splitski i makarski ili biskup splitsko-makarski. Takvo je stanje potrajalo do pape Pavla VI., koji je bulom *Qui vicariam* od 27. srpnja 1969. ukinuo kao zasebne biskupije splitsku i makarsku i uspostavio jedinstvenu Splitsko-makarsku nadbiskupiju. Od iste godine i župa Dobranje pripada Splitsko-makarskoj nadbiskupiji.

Budući da su Dobranje za cijelo vrijeme turske okupacije pripadale Trebinjskoj biskupiji, a poslije oslobođenja od Turaka Makarskoj biskupiji, odnosno današnjoj Splitsko-makarskoj nadbiskupiji, to je razlog da je ovo izlaganje razdijeljeno na dva dijela. U prvom dijelu je riječ o Dobranjama u Trebinjskoj biskupiji, a u drugom dijelu se govori o Dobranjama u Makarskoj biskupiji, odnosno današnjoj Splitsko-makarskoj nadbiskupiji.

1. Dobranje u Trebinjskoj biskupiji

1.1. Crkvene prilike u Trebinjskoj biskupiji u drugoj polovini 17. stoljeća

Završetak Kandijskog rata 1669. god. Trebinjska biskupija dočekala je u posvemašnjem rasulu. Biskup Scipion de Martinis, koji je preuzeo upravu biskupije 1663. god., najviše je stanovao u Dubrovniku, gdje je biskupija imala dvije kuće koje je uništio potres na Veliku srijedu 6. travnja 1667. Biskupija je tada imala dvije župe: Popovo i Gradac i dvojicu svećenika koji su ih posluživali: don Marka Natalisa u Popovu i fra Ivana Bartulovića u Gracu. Don Marko je bio na glasu kao pučki liječnik, pa je 1665. i 1666. god. izbivao iz župe radi toga što je od turskih vlasti bio pozvan da liječi hercegovačkog pašu. Za vrijeme njegove odsutnosti u župi ga je ponekad zamjenjivao sam biskup Scipion, koji je već tada počeo osjećati zdravstvene poteškoće, jer nije imao drugog svećenika da ga pošalje u Popovo za zamjenu odsutnom don Marku. Kako je potres srušio i kuću u kojoj je biskup stanovao, s gubitkom kuće biskup Scipion ostao je i bez stvari koje je u njoj imao. Ostavši bez ičega, bio je prisiljen potražiti smještaj na području biskupije. Želeći blagdan Male Gospe 1667. god. proslaviti s narodom u Ravnu i neko se vrijeme tamo zadržati, unajmio je jednu slamaricu u seljaka koji je pobjegao zbog straha od hajduka. Nju je prekrio pločom i u njoj se zadržao osam mjeseci. Zbog teških uvjeta življenja i sve slabijeg zdravlja odlučio je zahvaliti na biskupskoj službi. U ožujku 1668. najavio je Propagandi svoj dolazak u Rim *ad limina*, poslije petogodišnjeg upravljanja biskupijom. U svibnju iste godine bio je u Rimu i neko vrijeme poslije toga Sveta Stolica je prihvatila njegovu molbu i razriješila ga uprave biskupije.[1]

Za novoga biskupa imenovan je 15. srpnja 1669. dubrovački franjevac Ante Primi, koji se nije mogao nastaniti u Dubrovniku, jer je u njemu potres uništio biskupijske kuće, pa se nastanio, po odobrenju Propagande od 17. rujna 1669., u Rijeci Dubrovačkoj. Tu je Primi proboravio osam godina i poslije toga zatražio da mu se odobri pogodniji smještaj. Zastupnik Propagande u Dubrovniku Franjo Ricciardi preporučio je Propagandi da mu se za prebivalište odredi Slano. To je Propaganda prihvatila i naredila Primiju da sjedište prenese u Slano. Iste je godine unajmio kuću nekoga mornara i u njoj se nastanio.[2]

---

[1] B. Pandžić, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: I. Puljić (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 98-99.

[2] Usp. *ondje*, str. 100.

Zbog udaljenosti od Dubrovnika, a i od vjernika svoje biskupije, biskup se u Slanu nije dugo zadržao. Propaganda mu je dozvolila 17. travnja 1678. da se nastani u Dubrovniku i da tamo može vršiti biskupske obrede. Istom zgodom Propaganda mu je odredila novčanu pomoć od 50 škuda godišnje. Primi je ostao u Dubrovniku sve do svoje smrti 14. siječnja 1703. Biskupiju je pohađao kako su mu to dopuštale zdravstvene i političke prilike.

Još je teže stanje u biskupiji bilo zbog nedostatka svećenika. God. 1670. umro je dugogodišnji župnik u Popovu don Marko Natalis. U biskupiji je još djelovao fra Ivan Bartulović, župnik u Gracu, redovnik franjevačke bosanske provincije. Njega je provincijska uprava iste godine pozvala da se poslije višegodišnjeg izbivanja iz samostana povrati u provinciju. Tako je 1670. god. biskupija ostala bez jednog svećenika. Biskup Primi našao se u teškom položaju, pa je uputio molbu starješinstvu franjevačke bosanske provincije da mu dodijeli dvojicu svećenika za župnike u Gracu i Popovu. Provincijska uprava je udovoljila njegovoj molbi i dala mu je fra Petra iz Mekanica za župnika u Gradac i fra Stjepana iz Sutjeske za župnika u Popovo. U isto je vrijeme na zamolbu biskupa Primija župnik iz Rijeke Dubrovačke, gdje je tada i biskup stanovao, Mihael Bratoši privremeno preuzeo duhovnu brigu za vjernike u Žurovićima. God. 1674. župnik Bratoši obavijestio je biskupa da više ne može posluživati Žuroviće, pa je Primi ponovno bio prisiljen zatražiti pomoć od bosanskog provincijala da mu dade za ispomoć bivšega župnika u Gracu fra Ivana Bartulovića. Bartulovićevim dolaskom Primi je u znatnoj mjeri ublažio nedostatak svećenika pa je već sljedeće 1675. god. razdijelio župu Popovo i osnovao novu. Jedna je imala sjedište u Ravnu, a druga u Belenićima, kojoj je priključio i Žuroviće. Otada su u biskupiji tri župe: Gradac, Ravno i Belenići.[3]

1.2. Podizanje vlastitoga klera

Budući da je poslije Kandijskog rata (1645.-1669.) zavladao mir, koji je u ovim krajevima potrajao 15 godina, biskup Primi mogao se slobodnije kretati po biskupiji i češće je posjećivati, pa je u novim mirnodopskim prilikama počeo razmišljati i o odgoju svojih svećenika. Tako je poslao u Fermo u Italiji mladića Iliju Boškovića, rođenog u Orahovu Dolu 1652. god. Nakon završene filozofije i teologije Bošković je 1677. god. zaređen za svećenika Trebinjske biskupije, te je iste godine u biskupiji počeo pastoralno djelovati. Nešto kasnije biskup je u Zažablju pronašao drugoga mladića prikladnog za svećenika. Bio je to Petar Dragobratović kojega je Primi poslao na studije u Loreto u Italiji.

[3] Usp. *ondje*.

On je studije završio 1683. god. i iste mu je godine povjerena župnička služba u Gracu. God. 1680. Primi je poslao u Fermo mladića iz Graca Juru Sentića, koji je studij filozofije i teologije završio 1685. god. S tom trojicom mladih svećenika stanje se u biskupiji znatno popravilo.[4]

1.3. Osnivanje župe Dobranje

Odmah nakon dolaska sa studija mladih svećenika Boškovića i Dragobratovića biskup Primi je već 1683. god. razdijelio prostranu župu Gradac osnovavši od njezina zapadnog dijela župu Dobranje. Za prvoga župnika u Dobranjama imenovan je svećenik Makarske biskupije don Petar Radunović. On je u župi Dobranje djelovao do dolaska sa studija don Jure Sentića 1685. god.[5]

Nova župa Dobranje obuhvaćala je prostor od Žabe do Neretve. Dobranje su imale najvažniji uvjet za proglašenje župom, naime, crkvu Male Gospe, koju je 1617. god. sagradio gradački župnik, rodom iz Graca, dubrovački franjevac Blaž Gračanin. Crkva je imala dimenzije 10,70 x 6 m. Poslije 1779. god. naredbom makarskog biskupa Fabijana Blaškovića crkva je produžena oko 3 m nadogradnjom kapele u kojoj se otada nalazi glavni oltar. U vrijeme osnivanja župa Dobranje je imala oko 150 katoličkih kuća u kojima je živjelo oko 400 duša. Većina tih obitelji je boravila u današnjem hercegovačkom dijelu tadašnje župe.[6]

1.4. Naziv župe Dobranje

Dobranje je naziv za ondašnje najveće selo smješteno oko lijepoga kraškog polja ispod planine Žabe. Da je selo bilo za ono vrijeme poprilično veliko, pretpostavljam na temelju velike nekropole stećaka koja se nalazi na današnjem groblju oko crkve i sa zapadne strane groblja. O veličini sela govori i crkva koja je u selu sagrađena 1617. god. za župnika u Gracu fra Blaža Gračanina, kako smo prije vidjeli. On je crkvu sagradio u najvećem katoličkom selu na zapadnom i sjeverozapadnom dijelu prostrane župe Gradac. Držim da je selo dobilo ime po hrastovoj ili dubovoj šumi koja je od davnine rasla u selu i cijelome okolnom kraju. Naime, naziv Dobranje ili Dobrane u starini se odnosio

---

[4] Usp. ondje, str. 102; R. Perić, "Ugledniji duhovni likovi trebinjske biskupije", u: I. Puljić (prir.), *Tisuću godina trebinjske biskupije*, str. 185-186; M. Vidović, *Don Radovan Jerković, život i djelo*, Metković, 2000., str. 131-138.

[5] B. Pandžić, *nav. dj.*, str. 102; M. Vidović, *Don Radovan Jerkovi...*, str. 138-140.

[6] M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, Split, 1998., str. 131-132.

ne samo na selo nego i na šire područje kojemu je pripadao i Počitelj na Neretvi. Da je to bilo tako, potvrđuje povelja aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V., izdana 19. veljače 1444. Tom poveljom na talijanskom jeziku kralj Alfons V. potvrđuje posjede vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači, koji se proglasio hercegom od sv. Save pa je po tome poznat i pod imenom herceg Stjepan, po kojemu je cijela pokrajina dobila naziv Hercegovina. U spomenutoj povelji navode se sve utvrde ili gradovi koji su se u to vrijeme nalazili u vlasništvu hercega Stjepana. Među utvrdama navodi se i Počitelj: *Posichell Vdobranah castello con lo contato* (Počitelj u Dobranama, utvrda s okolicom). Znamo da Počitelj nije bio u selu, a niti kod sela Dobranja, a izričito stoji da je Počitelj u Dobranama, to možemo tumačiti samo tako da se cijeli kraj tako nazivao. A da je to doista tako i bilo, govori nam i sam naziv naše župe slavljenice, koja je 1704. god. nazvana župa Dubrave. To također potvrđuju i naziv današnje župe Hrasno. Dakle, cijeli taj kraj što ga je obuhvaćala župa Dobranje, a poslije njezine nasljednice Dubrave, pa Hrasno, dobio je ime po hrastovoj ili dubovoj šumi koja je nekada pokrivala cijelo to područje, a njezini se ostaci mogu vidjeti još i danas. Taj se naziv sigurno upotrebljavao 1444. god., kako smo vidjeli u navedenoj povelji, a vjerojatno i znatno prije te godine. Napominjem i to da neki drže da je selo dobilo ime po dobrom polju oko koga je ono smješteno, što bi se moglo prihvatiti da se naziv nije odnosio i na široko područje. Radi kurioziteta navodim kako sam 1997. god. čuo od nekih seljaka iz Dobranja da ime dolazi od složenice *dobra ne* ili ovdje *dobra nema*.[7]

1.5. Stradanje župe Dobranje u Morejskom ratu (1684.-1699.)

Samostalna župa Dobranje proživjela je u miru samo godinu dana. Već je sljedeće 1684. god. Mletačka Republika ušla u rat s Turskom, koji je u povijesti poznat pod imenom Morejski rat, kojim je Venecija željela dobiti Pepolopnez ili Moreju u Grčkoj. Rat se istovremeno vodio i na velikom području Dalmacije, od Ravnih kotara u zaleđu Zadra pa preko Knina, Drniša, Sinja, Vrgorca, doline Neretve, od Gabele pa preko teritorija župe Dobranje, te preko Popova polja i Trebinja do Herceg Novoga. Već je 1689. god. bila oslobođena dolina Neretve do Metkovića.[8]

U nemirnim ratnim okolnostima u narodu u pograničnom području zavladao je strah. Mnogi su tada vidjeli spas u bijegu na oslobođeno područje koje je došlo pod mletačku upravu. Na čelu naroda u Zažablju, u kojemu je

---

[7] M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, str. 109-110; M. Vidović, *Župa Vidonje*, Split, 1994., str. 473-474.

[8] M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, str. 45-47.

veliki dio teritorija pripadao župi Dobranje, bio je Nikola Nonković, koji je od Turaka bio postavljen za serdara Zažablja, a pod svojom je upravom imao 30 sela i 740 vojnika. On je 1683. god. sa svojim vojnicima sudjelovao i u turskom vojnom pohodu na Beč. Bio je nekoliko puta u Carigradu i uživao je naklonost turske vlade. Već 1684. god. Nonković je stupio u pregovore s mletačkim providurom Petrom Valierom. U tim pregovorima glavni mu je savjetnik bio gradački župnik don Petar Dragobratović, a nakon dolaska sa studija 1685. god. i dobranjski župnik don Jure Sentić, koji je 9. ožujka 1686. u ime serdara Nonkovića potpisao s providurom Valierom ugovor o prijelazu naroda na osvojeni mletački teritorij. Tada se zaključilo da će prijelaz naroda u okolicu Opuzena biti poslije Uskrsa iste godine. Ipak tada do toga nije došlo, vjerojatno zbog toga što nije bilo lako nagovoriti narod da se u tom kratkom roku odluči za napuštanje svojih domova i pripremi za prijelaz. Taj se prijelaz zbio o blagdanu sv. Jakova 1687. god. Narod iz Zažablja i njegovu stoku osiguravalo je 2000 naoružanih ljudi koji su bili upućeni prema Dubravama, Stocu i drugim mjestima. Narod su pratila dvojica svećenika: don Petar Dragobratović, župnik Graca, i don Jure Sentić, župnik Dobranja. S njima je tada došlo na područje Opuzena 250 naoružanih ljudi i oko 2000 naroda. Dubrovčani su na ovaj prijelaz naroda iz Zažablja u dolinu Neretve nerado gledali, te su slali svoje ljude među narod da pokušaju nagovoriti prebjege, kako narod tako i samoga Nonkovića, na povratak pod tursku vlast, uz obećanje da im se ništa neće dogoditi, a samom Nonkoviću bila su ponuđena velika imanja u Bosni i Hercegovini. Kako piše providur Jeronim Cornaro, i Austrija je prijekim okom gledala na taj prijelaz naroda i uspjeh mletačke vojske u dolini Neretve. Uza sva nagovaranja, povratka nije bilo. I poslije toga narod je bježao. Iste je godine Nonković iz Zažablja doveo još 76 naoružanih ljudi s njihovim obiteljima.

Mlečanima nije bio cilj zaustaviti se u Metkoviću, naime željeli su se domoći i Čitluka. U tome su uspjeli nakon trodnevne opsade 20. lipnja 1694. U kolovozu iste godine od Turaka je oslobođen i dio Zažablja, današnje Dobranje i Vidonje, kao i dio Popova. Potom je mletačka vojska krenula u zauzeće cijeloga dubrovačkoga zaleđa, pa je 1695. god. zauzela cijelo Popovo i preko Trebinja izbila u bokokotorski zaljev. Dubrovčani se s tim nisu mogli pomiriti pa su poduzeli sve svoje diplomatske vještine da se mirovnim ugovorom u Srijemskim Karlovcima 1699. god. sve to Mlečanima oduzme i ponovno dade Turcima. Peta točka toga ugovora glasi: "Područje i ono što pripada gospodstvu Dubrovčana mora graničiti s područjem Turske i moraju se odstraniti sve zapreke na putu, tako da promet između zemalja dubrovačkog gospodstva i onih turskih bude slobodan." Tim mirovnim ugovorom dobranjska je župa razdijeljena novom međudržavnom granicom, koja je između Mletačke Republike i Turske tekla polukrugom od jednog sata hoda poviše Gabele, prelazila Nere-

tvu i ravnom crtom išla na Žabu. Ta je međudržavna granica prolazila preko sela Dobranja, pa je župna crkva Male Gospe ostala na mletačkom području, a dio sela i Dobranjskog polja ostali su pod turskom vlašću. Poslije toga 1714. god. došlo je do novoga rata s Turskom, u kojemu je mirom u Požarevcu 1718. god. Mletačka Republika izgubila Gabelu, Dračevo i Doljane, a na području Dobranja ostala je granica iz 1699. god., koja je i današnja međudržavna granica između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. Nakon što je povučena nova međudržavna granica, narod se iz dijela župe, koji je ostao pod Turcima, i nadalje iseljavao na mletački teritorij, ali to nisu bili masovni prijelazi, nego su se iseljavali pojedinci ili pak pojedine obitelji. Dakle, već u kolovozu 1694., kada je Dobranje došlo pod mletačku vlast, župna crkva Male Gospe stvarno je odvojena od većega dijela župe, koji je ostao pod Turcima. To će razgraničenje postati i pravno ozakonjeno nakon mirovnoga ugovora u Srijemskim Karlovcima 1699. god.[9]

1.6. Trebinjska biskupija gubi Dobranje i dio teritorija do rijeke Neretve

Kako smo prije spomenuli, Venecija je 1688. god. oslobodila od Turaka donju Neretvu do Metkovića. U lipnju 1694. zauzela je Čitluk, Dračevo i Doljani, te u kolovozu iste godine teritorij s lijeve strane rijeke Neretve, koji se danas nalazi u Republici Hrvatskoj. To su današnje župe Splitsko-makarske nadbiskupije: Metković, Dobranje - Bijeli Vir, Vidonje, Slivno - Ravno i Opuzen. Budući da mletačka vlast nije dopuštala trebinjskom biskupu obavljanje biskupske službe na spomenutom oslobođenom području iz političkih motiva, jer je on stalno boravio na području Dubrovačke Republike i bio njezin podanik, a Venecija nije nikada bila u dobrim odnosima s Dubrovčanima, nastao je problem za vjernike teritorija pod mletačkom upravom, koji su zbog nastalih političkih prilika ostali bez svoga biskupa i potrebnih svećenika. Tada je Makarskom biskupijom upravljao Nikola Bijanković, koji je bio splitski svećenik, kojega je Sveta Stolica imenovala 6. studenoga 1686. apostolskim vikarom ili upraviteljem Makarske biskupije. On je tom narodu koji je po crkvenim propisima pripadao Trebinjskoj biskupiji želio pomoći u duhovnim potrebama i zato se 5. studenoga 1692. pismom obratio Propagandi, Kongregaciji za širenje vjere, u Rimu. U tom pismu Bijanković piše da mletačka vlast zbog raznih motiva ne dopušta trebinjskom biskupu, koji je podložnik Dubrovačke Republike, ni duhovno upravljati tim vjernicima niti ih posjetiti. Ako narod

---

[9] M. Vidović, *Don Radovan Jerković...*, str. 75-82, 130-136; M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, str. 47-48.

ostane bez svećenika i sakramenata, pita Bijanković Propagandu, može li on kao apostolski upravitelj susjedne Makarske biskupije poslati svećenike da im dijele sakramente. Ako ih on ne pošalje, mnogi će umrijeti bez sakramenata, kako je to bilo do sada. Na kraju Bijanković izričito traži: može li on tom narodu dopušteno i valjano poslati svoje svećenike.[10]

Nije nam do sada poznato, je li Propaganda odgovorila Bijankoviću na gornje pitanje. Kongregacija je vjerojatno željela pričekati do svršetka rata, pa onda, kad se vidi kako će rat završiti, riješiti to pitanje.

Poznato je da je trebinjski biskup Ante Primi, koji je boravio u Dubrovniku, želio 1696. god. posjetiti svoje vjernike u području Neretve, koji su dospjeli pod vlast Venecije, pa je zbog toga pismeno zamolio Propagandu da mu preko nuncija u Veneciji isposluje potrebnu dozvolu. Međutim, Propaganda je 7. svibnja iste godine, razmatrajući njegovo pismo, odredila da se o tom pitanju zatraži informacija od splitskoga nadbiskupa.[11]

Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi pismom od 1. srpnja 1696. dostavio je Propagandi zatraženu informaciju. On izvješćuje da će vizitacija dijela trebinjske biskupije u Neretvi, koji se nalazi pod upravom Venecije, biti izvrsno obavljena od Bijankovića, koji je Propagandi već dobro poznat zbog svoje misionarske službe. On je, piše Cosmi, svježe dobi i veoma izdržljiv. A što je posebno važno, on posjeduje izvanredni dar za izmirivanje pravoslavnih s Katoličkom Crkvom, kako je to već pokazao prigodom oslobođenja Herceg Novog i Skradina. Za vjernike će najkorisnije biti, zaključuje splitski nadbiskup Cosmi, da se vizitacija spomenutog područja povjeri Bijankoviću. Trebinjski biskup Primi ima 74 godine i stalno živi u rodnom Dubrovniku. Posljednju vizitaciju tih krajeva obavio je 1685. god. Nakon takva izvješća nadbiskupa Cosmija Propaganda je 15. travnja 1697. odredila da se zbog slaboga zdravlja trebinjskog biskupa vizitacija spomenutog područja povjeri Bijankoviću, ako to odobri papa.[12]

---

[10] M. Vidović, *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730.*, Split, 1981., str. 180: "Si cerca: An possit licite et valide mittere operarios?"

[11] AP, SOCG, vol. 526, f. 429.

[12] AP, SOCG, vol. 526, f. 429: "Che Monsignor Primi si trova in età di 74 anni, e stà continuamente in Ragusa sua Patria... Provincia Popovo... sono 3.200 habitanti parte di Rito Latino, parte di Rito Greco, con due Parocchie de cattolici lodevolmente amministrate dà due sacerdoti Alunni di questa Sacra Congregazione. Provincia Zazabie... vi sono circa mille, e cinque cento habitanti tutti cattolici, ecceto trenta, o quaranta famiglie di Rito Greco..." Ondje, f. 432: "Ex mala valetudine episcopi Tribuniensis." M. Vidović, *Nikola Bijanković...*, str. 180.

Papa Inocent XII. prihvatio je prijedlog Propagande i svojom odlukom od 11. svibnja 1697. Bijankovića je odredio za vizitatora oslobođenog teritorija trebinjske biskupije u Neretvi.[13]

Kako se Bijanković u to vrijeme, po želji mletačke vlade, nalazio u Veneciji, gdje je očekivao odobrenje Svete Stolice za svoje biskupsko imenovanje, pa zbog toga vizitaciju nije mogao obaviti, trebinjski je biskup Primi 4. srpnja 1699. ponovno molio Propagandu da mu dozvoli vizitaciju dijela biskupije u Neretvi pod mletačkom upravom. Propaganda je 28. rujna 1699. odlučila ostati na rješenju od 15. travnja 1697.[14]

Biskup Primi nije bio zadovoljan takvim rješenjem pa je molbu Propagandi ponovio i 24. rujna 1702. Bijanković je u međuvremenu bio posvećen za biskupa i 21. prosinca 1699. preuzeo Makarsku biskupiju, ali do Primijeve navedene molbe još nije bio obavio vizitaciju dijela trebinjske biskupije u Neretvi. Propaganda je i ovoga puta ostala pri svome rješenju iz 1697. god. i naredila biskupu Bijankoviću da obavi vizitaciju dijela trebinjske biskupije u Neretvi. Bijanković je to učinio u lipnju i srpnju 1703.[15]

Dana 14. siječnja 1703. umro je biskup Primi, a za trebinjskog je biskupa imenovan Dubrovčanin Ante Righi. On je u ljeto iste godine pohodio svoju biskupiju. Tom je prilikom došao i u Čitluk u Neretvi. Međutim, mletački providur Čitluka nije mu dozvolio vizitaciju onih mjesta koja su se nalazila pod mletačkom vlašću. Zbog toga se biskup Righi 24. listopada 1703. požalio Propagandi. Kongergacija mu je 14. travnja 1704. odgovorila da u toj stvari postupa oprezno, kako ne bi prouzrokovao još veće poteškoće.[16]

Biskup Righi bio je nezadovoljan takvim stanjem dijela teritorija svoje biskupije u Neretvi, pa je 27. lipnja 1704. ponovno zatražio od Propagande dozvolu za vizitaciju mjesta svoje biskupije pod mletačkom upravom. O njegovom je zahtjevu raspravljala Propaganda 1. rujna iste godine i odredila da biskup Righi o tom pitanju dostavi Propagandi pouzdanije podatke i u međuvremenu ništa ne mijenja. U isto je vrijeme Propaganda o toj stvari zatražila i mišljenje splitskoga nadbiskupa Cosmija. Sada se splitski nadbiskup još više založio u prilog biskupa Bijankovića istaknuvši da je on već obavio veoma uspješnu vizitaciju tih mjesta, tamo je poslao svoga generalnog vikara isu-

---

[13] Usp. *ondje*, str. 181.

[14] Usp. *ondje*.

[15] Usp. *ondje*, str. 181.

[16] AP, SOCG, vol. 549, f. 35: "Che procurasse di caminare in questo affare con cautela, e riguardo, à fine di non cagionare maggiori difficoltà."

sovca Ardelija Della Bellu da obavi misije, a Bijanković je u Neretvi dobio od mletačke vlade i posjede za svoju biskupsku menzu.[17]

Nakon dobivenih informacija Sveta Stolica je donijela konačno rješenje toga pitanja koje nije bilo samo crkveno nego i političko. Naime, dio trebinjske biskupije u Neretvi mirovnim ugovorom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine pripao je drugoj državi, Mletačkoj Republici. Nakon što je tim ugovorom povučena nova međudržavna granica, Sveta Stolica je prihvatila novo stanje, pa je 3. ožujka 1705. donijela sigurno i konačno rješenje toga pitanja tako što je teritorij s lijeve strane rijeke Neretve koji je došao pod vlast Mletačke Republike priključila Makarskoj biskupiji. Sveta Stolica ujedno je strankama zabranila pokretanje daljih rasprava o tom pitanju.[18]

Poslije toga rješenja dio župe Dobranje sa župnom crkvom Male Gospe započeo je novi hod u budućnost u Makarskoj biskupiji i u novoj državi Mletačkoj Republici.

2. Dobranje u Makarskoj biskupiji

2.1. Dobranje u sastavu župe Slivno - Ravno

Poslije konačnog priključenja Makarskoj biskupiji 1705. god. Dobranje su zajedno s Vidonjama pripadale župi Slivno - Ravno. Župnik je stanovao u Slivnu, odnosno u Gradu poviše Kleka, i odatle je posluživao cijelo mletačko Zažablje. U to vrijeme Makarska je biskupija oskudijevala svjetovnim svećenicima, jer je tadašnji biskup Nikola Bijanković tek krajem 1699. god. preuzeo biskupiju, a prije njega biskupi su bili franjevci koji nisu ulagali puno brige oko podizanja svjetovnog klera. U biskupiji su dotad samo tri župe: Brela, Podgora i Zagvozd pripadale svjetovnom kleru, a sve ostale držali su franjevci. Ali, čim je porastao broj svjetovnih svećenika u biskupiji, Bijanković je počeo osnivati nove župe, ponajviše diobom dotadašnjih prevelikih franjevačkih župa. U sastavu župe Slivno - Ravno Dobranje su ostale do 1720. god.[19]

---

[17] AP, SOCG, vol. 549, f. 36, 38: "Episcopus transmittat certiores notitias et interim nihil innovetur."; M. Vidović, *Nikola Bijanković...*, str. 181.

[18] M. Mikulić, *De vita et gestis Nicolai Bianković episcopi makarskensis (1645-1730),* str. 49: "Patres purpurati die 3 martii 1705 certe ac definite episcopo Bianković rem adiudicaverunt et ulteriores controversias movendas prohibuerunt."

[19] M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, str. 111-113.

2.2. Dobranje u sastavu župe Vidonje

Stanovništvo mletačkog Zažablja sve više se povećavalo ne samo prirodnim prirastom nego i doseljenicima iz krajeva koji su ostali pod turskom vlašću, a i stanje svjetovnog klera u biskupiji se poboljšalo pa je 1720. god. biskup Bijanković ustanovio novu župu Vidonje, kojoj je priključio i Dobranje s ostalim selima koja su došla pod mletačku vlast, među kojima se ističu: Kaloperovići, Sankovići i Bobovište. Župnik je stanovao u Vidonjama. Ta zajednička župa Vidonje - Dobranje dobila je naziv Zažablje. Budući da ta dva sela dijeli planina Žaba, župnik iz Vidonja nije mogao redovito dolaziti u Dobranje, niti svaki put na vrijeme providjeti bolesnike, Dobranjci su više puta molili biskupa da im dade posebnog svećenika. Bila je to i želja biskupa Stjepana Blaškovića (1731.-1776.), koju sam nije mogao ostvariti. Oko 1740. god. biskup piše: "Moja je misao da ovoj župi dadem jednog pomoćnika koji će stati u Dobranjama zbog velike daljine do glavnog sela Vidonja." Zato je biskup molio državnu vlast da mu dade zemljište na kojem bi pomoćniku sagradio kuću, jer je narod siromašan i on sam ne može činiti čudesa. Piše da mu i fratri prigovaraju što Dobranje ne odijeli od Vidonja i da je popustljiv u svojim stvarima, a strog prema fratrima.[20]

Kada se spomenuti biskup Blašković 14. svibnja 1767. nalazio u Opuzenu radi krizme, tada su ga posjetili Dobranjci i iznijeli mu svoju molbu da dobiju vlastitog župnika. Na čelu toga dobranjskog izaslanstva bio je harambaša Jure Popović Matin, alfier (barjaktar) Mijo Majčica i seljani: Ivan Sršen, Nikola Bulum Jurin, Andrija Kuzola Josipov, Stjepan Obradović pok. Ilije, Boško Ivanković pok. Andrije i Ivan Majčica pok. Tome. Oni su biskupu naveli udaljenost Dobranja od Vidonja, teški put preko Žabe i nabrojili nekoliko slučajeva kako su bolesnici umrli bez sakramenata prije nego što bi župnik uspio doći iz Vidonja. Ubrzo poslije toga biskup Blašković je udovoljio želji Dobranjaca. Civilna je vlast dodijelila teren za gradnju župne kuće i dala nešto zemljišta za uzdržavanje župnika. Podignuta je skromna prizemna kućica, pokrivena slamom, u Kaloperovićima i 1769. god. biskup Stjepan Blašković uspostavio je samostalnu župu Dobranje.[21]

2.3. Samostalna župa Dobranje

Za prvoga župnika samostalne župe Dobranje 1769. god. imenovan je don Mijo Janković, koji se u Dobranjama zadržao samo dvije godine. Pisao je bo-

[20] Usp. *ondje*, str. 113.
[21] Usp. *ondje*.

sančicom i počeo voditi matične knjige koje su do danas sačuvane i one su dragocjen dokument za poznavanje ondašnjih dobranjskih prezimena. Tada je u Dobranjama bilo 140 stanovnika, koji su živjeli u 22 kuće. Kada je 1849. god. austrijska vlast tzv. *Organskim dekretom* izvela preustrojstvo župa, tada je župa Dobranje svedena na izloženu kapelaniju ovisnu o župi Vidonje. Taj naslov se ponajviše odnosio na novčana primanja župnika, a ne na neku izmjenu u samoj župi. Naime, austrijska je vlast to učinila da bi smanjila svoje novčane izdatke za crkvene ustanove, jer su župnici godišnje primali od države veći novčani iznos od svećenika koji nisu bili župnici, dok su s obzirom na izloženu kapelaniju i vjernike obveze svećenika ostale jednake onima na župama. Granice župe Dobranje ostale su nepromijenjene sve do 1963. god. Tada je na prijedlog dvojice župnika: don Ante Tomasovića, župnika Dobranja, i don Ante Jurića, župnika Vidonja, Biskupski ordinarijat u Splitu, zbog pastoralnih razloga, župi Dobranje priključio dotadašnje zaseoke uz državnu cestu: Spile do Obšivača, uključivo, pa je nova međužupska granica povučena između Obšivača i Komazina.

God. 1931. župnik don Rade Jerković sagradio je u Bijelom Viru novu župnu kuću i te je godine župnička rezidencija prenesena u Bijeli Vir. Desetak godina poslije Drugoga svjetskog rata župa je bila bez vlastitog župnika i posluživao je župnik iz Vidonja. U to je vrijeme župnu kuću zaposjela komunistička vlast i u njoj otvorila školu, a jedan dio kuće ustupila je za stan učitelju. God. 1958. župa je dobila vlastitog župnika don Antu Tomasovića, koji se nastanio u privatnoj kući u kojoj se zadržao do 1964. god., kada je kupljena kuća kod Vira. U njoj je župnik boravio do 1979. god., kada je župnik don Ante Šipić sagradio današnju župnu kuću kod nove župne crkve Gospe Lurdske. Poslije Drugoga svjetskog rata narod je iz brdskih sela sve više napuštao svoja stara obitavališta i preseljavao se u Bijeli Vir, na područje Metkovića, Dubrovnika i ostalih mjesta. Brdska sela i zaseoci ostali su pusti i trebalo je misliti na gradnju novoga župnog središta u Bijelom Viru kao najvećem selu na području župe.[22]

2.4. Crkve i kapele na području župe Dobranje

Najstarija crkva na području župe jest stara župna crkva Male Gospe u Dobranjama. Crkvu je sagradio župnik iz Graca fra Blaž Gračanin 1617. god., kako je to uklesano arapskim brojevima u kamenu. Posvetu crkve obavio je trebinjski biskup Krizostom Antić 13. lipnja 1620. Crkva je posvećena Maloj Gospi, sv. Ivanu Krstitelju i sv. Juri, mučeniku. U oltaru se nalaze kosti sve-

[22] Usp. *ondje*, str. 114, 163 -171; M. VIDOVIĆ, *Don Radovan Jerković...*, str. 229, 231.

tih mučenika Nereja, Ahileja i Evarista, pape i mučenika. U početku je crkva bila bez kapele glavnog oltara. Dimenzije crkve jesu 10,70 x 6 m. Naredbu za dogradnju kapele izdao je biskup Fabijan Blašković prigodom pastirskog pohoda župi Dobranje 15. svibnja 1779. Kapela je duga 5 aršina. U zidove crkve ugrađeno je više stećaka, koji se i danas mogu vidjeti. Šteta je što je 1962. god. crkva doživjela preinaku. Tada je uklonjena kamena preslica, izmijenjeno pročelje i pobočni prozori, a kamene blokove zamijenio je beton. Tako je crkva u znatnoj mjeri izgubila svoju prvotnu spomeničku vrijednost.[23]

Nova župna crkva Gospe Lurdske u Bijelom Viru sagrađena je za župnika don Ante Šipića 1975. god. Posvetu je obavio splitsko-makarski nadbiskup Frane Franić na blagdan Gospe Lurdske iste godine. Toga je dana nova crkva proglašena župnom crkvom, a dotadašnja stara župa Dobranje dobila je prošireni naslov župa Dobranje - Bijeli Vir. Crkva je duga 16, a kod ulaza široka 8,80 m. Zvonik je izmijenio svoj prvotni izgled. Današnji oblik s nadograđenim katom, biforama i piramidom dobio je za župnika don Veselka Luetića 1995. god. Nacrt crkve izradila je arh. Eugenija Hamzić iz Rima. Kod crkve je podignuta špilja Gospe Lurdske 1986. god.[24]

Osim navedenih župnih crkava, nekadašnje i sadašnje, u župi se nalaze još dvije kapele. Na novom groblju pokraj puta, koji iz Bijelog Vira vodi u Dobranje, podignuta je za župnika Luetića 1984. god. kapela Srca Isusova 9 x 5,90 m. To je betonska građevina.

Nedaleko od stare župne crkve u Dobranjama, pokraj puta, nalazi se kapela Svete obitelji, podignuta 1920. god. To je zavjetna kapela sagrađena od klesanog kamena 3,90 x 2,50 m. U blizini kapele na Zmijinoj glavici župnik don Marinko Jurišin 2003. god. podigao je kameni oltar i uredio okoliš za prigodna misna slavlja.[25]

2.5. Stanovništvo župe Dobranje

U prošlosti je današnja župa Dobranje - Bijeli Vir sa svojim hercegovačkim zaleđem sačinjavala jedinstvenu cjelinu, kako u zemljopisnom tako i u nacionalnom pogledu. Svojim zemljopisnim položajem Dobranje su bile okrenute prema Hercegovini, a ne prema Vidonjama, jer ih je od Vidonja dijelila planina Žaba. Gledajući današnja prezimena očito je da su ona najvećim dijelom doselila iz susjedne Hercegovine. Od početka je stanovništvo bilo hrvatsko i

---

[23] M. Vidović, *Župa Dobranje - Bijeli Vir*, str. 131-133.
[24] Usp. *ondje*, str. 138-147.
[25] Usp. *ondje*, str. 148-152.

katoličko. Kasnije su se na područje župe doselile dvije pravoslavne obitelji: Arnaut i Simat. Pravoslavni Arnauti poslije Drugoga svjetskog rata preselili su se u Metković i u Glušce, a od obitelji Simat bila su braća Pero i Marko. Pero se 1926. god. oženio s katolkinjom Marom Bajo i prešao u Katoličku Crkvu, a njegov brat Marko (1903.) nije imao muškoga potomstva.

U vrijeme osamostaljenja 1769. god. župa je imala 143 stanovnika, a 1802. god. bilo ih je 230. God. 1903. župa je imala 452 stanovnika, a 1939. god. bilo ih je 645. Broj stanovnika 60-ih godina 20. st. broj stanovnika počeo je naglo opadati. Tako je 1971. god. u župi bilo 507 duša, a 1991. god. 360, da bi se taj broj 2001. god. smanjio na 333. U Bijelom Viru 1997. god. živjelo je 279 duša, a u Dobranjama samo 9. Druga brdska sela i zaseoci posve su opustjeli. Narod koji živi na području Metkovića ostao je povezan sa svojom rodnom župom, pa prigodom većih župnih slavlja i svečanosti rado dođe u svoju staru župu.

Najteže stradanje stanovništva župu je zadesilo za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kada je poginulo 29 župljana koji su bili pripadnici razbih vojnih postrojba. Od toga broja njih je 17 bilo u domobranskim vojnim postrojbama, 3 u partizanskim, 6 ih je bilo unovačeno u njemačke vojne postrojbe i 3 u ustaške. U isto vrijeme nastradalo je i 17 civila.[26]

2.6. Duhovna zvanja iz župe Dobranje

Od osamostaljenja župe do danas bila su 4 svećenika, od kojih 2 svjetovna i 2 franjevca, od kojih je jedan pripadao nekadašnjoj dubrovačkoj franjevačkoj provinciji, a živio je u 19. st. Bio je to fra Pavao (Ivan) Majčica (1839.-1897.). Drugi franjevac iz župe jest fra Klement (Ante) Sršen, rođen 1939. god. On je član franjevačke provincije sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru. Dva svjetovna svećenika živjela su u 18. st. Bili su to: don Božo Majčica (oko 1690.-1738.) i don Grgo Popović (oko 1750. - oko 1800.). Župa je do danas dala 7 redovnica. Bile su to: Ignacija (Kata) Bajo (1931.-1990.), pripadnica Družbe franjevaka od Bezgrješne sa sjedištem u Šibeniku; Alojzija (Iva) Medić (1929.-), milosrdnica sv. Vinka Paulskog, kao i njezina rođena sestra Regina (Danica) Medić (1942.-), te 4 Služavke Malog Isusa: Eleonora (Matija) Medić (1913.-1984.), Apolonija (Mara) Ivanković (1920.-1969.), Rafaela (Mila) Ivanković (1932.-) i Olimpija (Manda) Ivanković (1952.-).[27]

[26] Usp. *ondje*, str. 88-92, 241, 242, 252, 256, 282.
[27] Usp. *ondje*, str. 203-210.

2.7. Kulturno-povijesna baština na području župe Dobranje

U župi su sačuvane prve matične knjige iz vremena osamostaljenja župe 1769. god. *Knjiga krštenih* obuhvaća razdoblje od 1769. do 1831. god. Pisana je bosančicom. Samo je mali broj krštenika upisan latinicom na hrvatskom i latinskom jeziku. Na prvom nutarnjem listu zapisano je bosančicom: "Na 16 đenara 1769. Libar od kršćenja B. Gospe od Dobrana." Nastojanjem arhivara Splitsko-makarske nadbiskupije dr. don Slavka Kovačića knjiga je konzervirana i restaurirana 1995. god. u Središnjem laboratoriju za konzervaciju i restauraciju Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Otada se nalazi u Nadbiskupskom arhivu u Splitu. U istoj se knjizi nalazi i *Knjiga umrlih*, također pisana bosančicom, koja se nastavlja na upisnik krštenih, ito od 122. lista. Ona počinje s 1771. god. i završava 1820. god.

Knjiga vjenčanih nalazi se u župnom uredu i u lošem je stanju. Na prvom nutarnjem listu stoji napisano bosančicom: "Na 16 agusta 1771. Libar B. Gospe o Dobrana od sakramenta ženidbe." Iako je tako napisano na prvoj nutarnjoj stranici, ipak je očito da je prvo vjenčanje obavljeno "Godišta Gospodinova 1769." Zanimljivo je spomenuti da je na unutrašnjoj stranici staroga kožnatog omota te knjige lijepim rukopisom napisano: "Spomen objavljenja Prečiste Djevice Marije na Borutu g. g. 1869-1877."

Najstarije *Stanje duša* potječe iz 1802. god. Napisano je bosančicom na odvojenim listovima i nalazi se u Nadbiskupskom arhivu u Splitu.[28]

Spomenimo još da se na području župe na više mjesta nalaze prapovijesne gomile: osamljene, grupne i u nizu. Sve do polovine 20. st. kod njih su se mogli vidjeti komadi razbijenih keramičkih posuda, koje su služile za prinošenje obrednih žrtava za pokojnike.

Na području župe na tri mjesta nalaze se nekropole stećaka. Najveća je ona kod stare župne crkve Male Gospe. Tu se mogu i danas vidjeti stećci različitih oblika, ukrašeni različitim ukrasima i bez ukrasa. Neki su ugrađeni u zidove crkve ili u zid koji je podignut oko groblja. Stećci ploče poslužili su mještanima za njihove grobove. Jedna skupina stećaka nalazi se sa zapadne strane groblja. Svi su stećci izvan svoga prvotnoga mjesta ili položaja.

Najveći stećak - ploča nalazi se na Zmijinoj glavici s dimenzijama 278 x 150 x 22 cm. Po sredini stećka naziru se tragovi staroga natpisa koji je posve izblijedio i danas je nečitljiv. Uz rub ploče povija se ukrasno uže koje vijuga poput zmije, pa je možda po tome vijugavom užetu glavica i prozvana Zmijina glavica.

---

[28] Usp. *ondje*, str. 353-358.

U Torini na Bobovištu također se nalazi nekropola s tri sačuvana stećka. Jedan je ugrađen u suhozid ograde pokraj seoskog puta, a dva su obrasla grmljem. Jedan je u obliku sanduka, a drugi je u obliku sarkofaga na sljeme.[29]

Na kraju spominjemo i jedan spomenik iz novije povijesti župe, koji nas podsjeća na žandarski teror u Kraljevini Jugoslavije 1935. god. Spomenik je podignut kod mosta na Spilama na mjestu gdje su jugoslavenski žandari ubili nedužnog mještanina Ivana Veraju. Spomenik je preživio komunističku vladavinu i do danas je ostao netaknut. Na njemu je upisan sljedeći natpis:

“U SPOMEN + **IVANA VERAJE** POK. JURE
KOJI OVDJE POGINU NA DAN IZBORA
5. V - 1935. POSTAVIŠE HRVATI NERETVE
6. V. 1937. NA SPASOVDAN.”[30]

[29] Usp. *ondje*, str. 393, 394-402.
[30] Usp. *ondje*, str. 70-73.

Milenko Krešić, *Aladinići*

POVIJESNE OKOLNOSTI OSNUTKA I OSNUTAK ŽUPE DUBRAVE[1]

Uvod

Krajem 17. i početkom 18. st. prostore trebinjsko-mrkanske biskupije zadesila su dva velika rata koje su na njezinu tlu vodile dvije velike svjetske sile, Venecija i Turska. U tim ratovima veliki dio stanovništva napustio je prostore biskupije a mirovnim ugovorima na kraju ratova i sam je prostor biskupije umanjen.

Zbog ovih poremećaja došlo je do promjena i u crkveno-administrativnom ustrojstvu biskupije. Javila se potreba osnivanja nove župe Dubrave koja je pokrivala gotovo polovicu prostora trebinjske biskupije s vrlo malom katoličkom populacijom.

Ovaj rad želi prikazati povijesne okolnosti osnutka, sam osnutak i život u prvih nekoliko desetljeća njezina postojanja.

Počevši već od dostupnih izvještaja s prostora trebinjske biskupije u 17. st. govori o stanju u budućoj župi Dubrave kao i cijeloj trebinjskoj biskupiji toga vremena.

Neposredni povod osnivanju župe bio je Morejski rat (1684.-1699.) i prekrajanje granica poslije njega, tj. Karlovački mir. Rad podosta prostora posvećuje upravo događanjima i pokretima stanovništva u vrijeme rata kao i utvrđivanju granica između zaraćenih strana, što će postati granice trebinjske biskupije i dijelom buduće župe Dubrave.

Osnutak župe Dubrave središnji je dio rada prije kojega slijedi opis stanja u trebinjskoj biskupiji neposredno prije njezina osnutka. Poslije njega slijedi opis stanja u župi Dubrave u prvom desetljeću njezina postojanja.

Mir na području župe nije trajao dugo. Desetak godina poslije svoga osnutka ponovno se našla u "malom ratu" između spomenutih velikih sila. Rad

[1] Rad je predan u časopis "Croatica Christiana periodica" i bit će objavljen u broju 57 (godina XXX) za 2006. godinu.

donosi stanje i promjene koje su se dogodile ratom, u vrijeme rata i poslije rata, na prostoru trebinjske biskupije općenito i župe Dubrave posebno. Završni dio rada obrađuje neke izvještaje trebinjsko-mrkanskih biskupa o stanju u župi Dubrave do polovice 18. st.

Rad se uglavnom oslanjao na dosad neobjavljene i neke objavljene dokumente iz arhiva rimske kongregacije za širenje vjere *Sacra congregatio de Propagada fide*, koja od 1988. god. nosi naslov Kongregacija za evangelizaciju naroda, te na neke od rijetkih publikacija koje se usputno dotiču ove teme.

1. Područje buduće župe Dubrave u stoljeću prije njezina osnutka

Iz 17. st. nalazimo nekoliko izvještaja iz trebinjsko-mrkanske biskupije u kojima se spominju mjesta na području kasnije župe Dubrave.

Ponajprije ćemo spomenuti izvještaj biskupa Benedikta Medvjedovića i Dominika Andrijaševića. Oni 1622. god. podastiru izvještaj novoosnovanoj rimskoj kongregaciji *Propaganda fide* o stanju tzv. stjepanske biskupije.[2] Premda se ovaj izvještaj ne može smatrati u potpunosti vjerodostojnim, kao i onaj koji će se kasnije spominjati iz 1629. god., stanje koje opisuju, zbog okolnosti i svrhe s kojima su pisani, ipak za ovaj su rad značajni iz razloga jer spominju mjesta buduće župe Dubrave, a ovaj drugi i prisutnost katolika u njima.

U izvještaju iz 1622. god., spomenuvši Zažablje, Gradac, Hum i Popovo, biskupi nastavljaju: "*Zatim odatle od brda zvanog Lasica, Ljubinje, Dubrave i Hrasno.*"[3] Ni u Ljubinju, ni u Dubravama, ni u Hrasnu nema nijednog katolika "*svi su šizmatici i turci*". Tu se spominje i Stolac, kao "*kraj vrlo ugodan*" ali ni u njemu nema katolika nego su njegovi stanovnici šizmatici[4] i Turci.[5]

[2] O problemu tzv. stjepanske biskupije izašlo je više radova i povijesnih studija. Od njih su značajniji: K. Draganović, "Tobožnja 'Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis", u: *Croatia Sacra, IV/1934.*, str. 29-58; B. Pandžić, *De Dioecesi Tribuniensi et Mercanensi,* Roma, 1959., str. 39-41; R. Perić, "Sporovi i sporazumi oko 'Sjepanske biskupije' (1622-1631)", u: *Da im spomen očuvamo,* Mostar, 2000., str. 384-399.

[3] "*Poi di la dal monte Lasizza, Glubigne, Dubrave et Hrasno*". Usp. "Benedicti Medvjedović et Dominici Andrijaš de diocesi 'stephanensi' quae parte dioecesis tribuniensis constare debebat, an. 1622 relatio", prema Pandžić, B., *De diocesi...,* dodatak 2, str. 110.

[4] Izvješća onoga vremena redovito upotrebljavaju izraz šizmatici za pravoslavce i Turci za muslimane. Rad se drži ondašnje terminologije u ovom pitanju. Budući da oba termina označavaju vjersku a ne nacionalnu pripadnost, pisani su malim slovima. Izuzetak su pojedina mjesta gdje pojam Turci označava Tursko Carstvo.

[5] "*Poi ha Glubigne, Dubrave, Hrasno, questi stati non hanno nessuno cattolico ma tutti sono scismatici e Turchi. Ancora si aggiunge Stolaz, patria molto amena, ma li suoi habitatori sono tutti scismatici e Turchi ancora*". *Ondje,* str. 111.

U drugom izvještaju iz 1629. god. o stanju Katoličke Crkve u donjoj Hercegovini biskup Andrijašević, govoreći o župi Zažablje, kaže da je čini sela Dobrane, Cerovo, Dašnica i Svitava gdje je više od 90 katoličkih obitelji. Spominje i Dubrave kao četvrti "glavni dio" biskupije i kaže da u njima živi 60 katoličkih obitelji i da nemaju ni crkve ni svećenika. Stolac mu je peti "glavni dio" biskupije i veliko naselje oko Vidova polja zaposjednuto od Turaka i šizmatika osim šest katoličkih obitelji bez crkve.[6]

Sljedeći izvještaj sastavio je nuskanski biskup Mihajlo Restić (Michaelis Resti), inače dubrovački kroničar, koji 1639. god. piše Svetoj Stolici o stanju u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Te godine biskupija je imala dvije župe: Popovo i Gradac. Biskup u svom izvještaju nabraja i mjesta koja pripadaju kojoj župi i koliko je katoličkih kuća u tim mjestima. Mjesta s katoličkim kućama u župi Gradac, koja će kasnije pripasti župi Dubravu, jesu sljedeća: Cerovo 2 kuće, Svitava 10 kuća, Dašnica 3 kuće, Glumina 6 kuća, Ostrvo 1 kuća, Košćela 2 kuće i Hutovo, koje će dijelom pripasti župi Dubrave a dijelom ostati u župi Gradac, imalo je 10 kuća.[7] Biskup Restić ne spominje ni jednu katoličku kuću s desne strane Bregave, tj. u današnjim Dubravama. Zanimljiv je podatak biskupa Restića da u vrijeme desetogodišnje župničke službe u Gracu don Luke Šimunovića ni jedan katolik nije napustio svoju vjeru.[8]

U vrijeme Kandijskog rata (1645.-1699.) ponovno nalazimo spomen nekih mjesta buduće dubravske župe. U vrijeme dok traje rat između Venecije i Turske za Makarsku i makarsko primirje katolici trebinjske biskupije, posebice sela Zažablja, ponadali su se oslobođenju. Mlečani 9. listopada 1654. daju "patent" selima Zažablja, kojim se primaju pod mletačku zaštitu i daje im se obećanje da će biti sačuvani od napadaja hajduka i pučanstva podložna mletačkoj vlasti. Nepune dvije godine poslije, 10. siječnja 1656., 12 sela Zažablja: Dobrane, Glušci, Dadovići, Svitava, Dašnica, Glumina, Hutovo, Carići, Gradac, Dobrovo, Vidonje i Moševići, šalju mletačkom generalnom providuru don Luku Šimunovića, župnika u Gracu, te Luku Pećarevića i Nikolu Kačića s molbom da im budu potvrđene njihove povlastice.[9] Od mjesta koja će pripa-

[6] "Izvješće biskupa fra Dominika Andrijaševića o stanju Katoličke Crkve u Donjoj Hercegovini (Relatio episcopi fr. Dominici Andriassi O.F.M. de statu Ecclesiae catolicae in Hercegovina inferiore) 1629.", u: K. Draganović, *nav. dj.,* str. 55.

[7] "Michaelis Restić (Resti), episcopi nuscani, de diocesi tribuniensi et mercanensi an. 1639 facta relatio", prema B. Pandžić, *De diocesi...,* dodatak 4, str. 116-119.

[8] "*In tutto il corso dei dieci anni della cura di questo prete non vi è stata persona che habbi abbandonato la fede catholica.*" *Ondje*, str. 119.

[9] M. Vidović (prir.), *Don Radovan Jerković - život i djelo, Prigodom 100. godišnjice rođenja i 50. godišnjice mučeničke smrti (1900.-1950.),* Metković, 2000., str. 129. - citirano prema: *Državni arhiv u Zadru, Ant. Bernardo, libro unico, carte 42.*

dati budućoj župi Dubrave spominju se Svitava, Dašnica, Glumina i Hutovo. Ponovno nema spomena ni jednoga mjesta s desne strane Bregave.

Kakvo je bilo daljnje stanje na ovom području do kraja stoljeća, nije nam poznato. Poznato je samo da je cijela trebinjska biskupija početkom Morejskog rata 1684. god. imala oko 400 katoličkih obitelji i oko 3000 duša.[10] Od tih 400 obitelji u Zažablju[11] je "*360 kršćanskih kuća, među kojima nema ni jedne turske, budući su svi turci pobjegli, izuzevši one u Gabeli, Mostaru i Stocu...*"[12]

1.2. Područje buduće župe Dubrave u crkvenom ustrojstvu

Područja župe Dubrave prije njezina osnutka dugo su vremena pripadala župi Gradac koja je sa župom Popovo činila trebinjsku biskupiju. Tako je bilo sve do biskupa Ante Primija (u dokumentima Antonius de Primis),[13] koji je imenovan trebinjsko-mrkanskim biskupom 15. srpnja 1669. Ubrzo nakon njegova imenovanja biskupija je ostala bez ijednoga domaćeg svećenika. God. 1670. umro je dugogodišnji župnik u Popovu Marko Božić (u dokumentima Natali, Natalis).[14] Biskup se obratio za pomoć bosanskoj franjevačkoj provinciji. Iz Bosne su došla dva svećenika franjevca i popunila dvije rečene župe. U Gracu je postavio za župnika fra Petra iz Mekanica, a u Popovu fra Stjepan iz Sutjeske.[15]

Nakon službenog pohoda biskupiji 1675. god. biskup je Primi uvidio potrebu osnivanja novih župa, ali tada nije imao na raspolaganju nijednog svećenika. Prilika za osnivanje nove župe pružila se 1677. god. Te se godine u biskupiju vraća sa studija iz Ferma don Ilija Bošković iz Orahova Dola.[16] Biskup dijeli župu Popovo na župu Ravno i Beleniće kojoj je pripojena i misija Žurovići. Za

---

[10] "Antonii Primović (Primi) an. 1684 S. Congregationi de Propaganda Fide relatio", prema B. PANDŽIĆ, *De diocesi...,* dodatak 5, str. 120.

[11] Za poznavatelje ovoga kraja možda će ova brojka izgledati nevjerojatnom jer se pojam Zažablja sveo na najuži dio oko planine Žabe. U vrijeme neposredno prije Morejskoga rata i za vrijeme toga rata čini se da je pojam Zažablja imao širi kontekst. Izgleda da je obuhvaćao prostore od Žabe do mora, od Žabe do rijeke Bregave pa možda i današnje Dubrave i istočno u Popovu polju do Velje Međe. Jedino na tolikom prostoru u to je vrijeme moguće postojanje 30 sela. Usp. M. VIDOVIĆ, *nav. dj.,* str. 130.

[12] "Pismo serdara Zažablja Nikole Nonkovića mletačkom providuru Valieru 27. V. 1684.", prema VIDOVIĆ, M., *nav.dj.,* str. 131.

[13] Antonius de Primis (Primi, Prvić, Primović), trebinjsko-mrkanski biskup od 15. srpnja 1669. do 14. siječnja 1703. Usp. R. PERIĆ, *nav. dj.,* str. 26-27.

[14] B. PANDŽIĆ, *Trebinjska biskupija u tursko doba,* u: *Tisuću godina trebinjske biskupije,* Sarajevo, 1988., str. 100.

[15] Usp. *Ondje*.

[16] R. PERIĆ, *nav.dj.,* str. 77.

župnika u Ravno stavlja mladomisnika don Iliju Boškovića.[17] I župa Gradac u Zažablju je prostrana, ali kako biskup nije imao svećenika, ostaje nepodijeljena sve do 1683. god. Te se godine sa studija iz Loreta vraća don Petar Dragobratović.[18] Biskup dijeli gradačku župu na Gradac i Dobrane. Za župnika u Gracu postavlja don Petra Dragobratovića, a za župnika u Dobranama, jer više nije imao svojih svećenika, don Petra Radunovića, svećenika makarske biskupije s kojim je u Dobranama i don Jure Radunović, njegov pomoćnik.[19] Prostori buduće župe Dubrave u ovoj podjeli pripali su župi Dobrane.

2. Dubrave u vrijeme Morejskog rata (1684.-1699.)

2.1. Preseljenje stanovništva

Osnivanju župe Dubrave prethodila su nemirna ratna vremena koja su zadesila prostore trebinjske biskupije. Upravo će ova ratna vremena odrediti njezinu kasniju uspostavu.

Veliki rat, u historiografiji nazvan Bečki ili Morejski rat, koji je imao za cilj oslobađanje kršćanskih prostora od turske vlati, počeo je na krilima kršćanske pobjede pod Bečom 1683. god., a završio Karolovačkim mirom 1699. god.

Prvih nekoliko godina rata na području trebinjske biskupije bilo je prilično mirno. Mlečani su doduše već u jesen 1684. započeli osvajanja u dolini Neretve, ali su zastali osvojivši Opuzen i kulu Norin. Do oslobađanja gornjih dijelova doline Neretve i tvrđave Čitluk, današnja Gabela, pričekat će se još neko vrijeme. Tvrđava Čitluk bila je glavno tursko uporište ovoga kraja. Njezinim bi osvajanjem i ostali dijelovi donje Hercegovine lakše došli pod mletačku vlast. Umjesto vojnih osvajanja tvrđave Čitluk i dijelova donje Hercegovine Mlečani su odlučili stupiti u kontakt s katoličkim glavarima Zažablja i pokušati ih pridobiti da se stave pod mletačku vlast. Razlog za ovaj potez mogao bi biti

[17] Kako se došlo do ovoga datuma? U dokumentima nigdje nismo naišli na godinu razdiobe župe Popovo. U izvještaju biskupa Primija iz 1675. god. spominje se samo župa Ravno u Popovu. Usp. *ASV, Concilio. vol. 487, an. 1675.* U izvještaju 1678. god. biskup spominje da je župu Popovo razdijelio u dvije župe ne spominjući kada. Usp. *ASV, Concilio, vol. 487, an. 1678.* U izvještaju 1684. god. spominje da je htio povećati broj župa ali da nije imao na raspolaganju svećenika. Osnivanje novih župa moralo je pričekati povratak sa studija dvojice pitomaca iz Ferma i Loreta. Usp. "Antonii Primović (Primi) an. 1684 S. Congregationi de Propaganda Fide relatio", prema B. Pandžić, *De diocesi...*, dodatak 5, str. 126; Don Ilija Bošković dolazi iz Ferma 1677. god. Usp. R. Perić, *nav. dj.*, str. 77.

[18] Usp. *Ondje*, str. 80-81.

[19] "Antonii Primović (Primi) an. 1684 S. Congregationi de Propaganda Fide relatio", prema B. Pandžić, *De diocesi...*, dodatak 5, str. 126.

ponajprije: osigurati zaleđe u napadu na tvrđavu Čitluk i daljnja osvajanja u dubinu Turskog Carstva, a drugotni razlog mogao bi biti pridobivanje ovih ljudi na svoju stranu prije nego što to učini njihov prvi saveznik, carska Austrija. Mlečani su dobro znali za nastojanja Dubrovačke Republike na Bečkom dvoru. Dubrovačka je Republika nastojala preko španjolskog veleposlanika u Beču Borgomanera pridobiti austrijskog cara na svoju stranu protiv Venecije kako bi car poslao svoju vojsku u Hercegovinu i osvojio krajeve Popovo i Trebinju prije Venecije.[20]

Najpogodnija osoba za kontakte u Zažablju bio je serdar Nikola Nonković. Čovjek velika ugleda kod Turaka koji je sa svojim sinovima "i još dvojicom kršćanskih poglavica zapovijedao sa 30 sela i 740 vojnika".[21] U kontakt se stupilo i prije osvajanja tvrđave Norin. Na 27. svibnja 1684. serdar Nonković piše providuru Pietru Valieru o stanju u Neretvi, Zažablju i Hercegovini te izlaže planove kako bi se ti krajevi mogli osloboditi.[22] Iz pisma je razvidna serdarova namjera da se uključi u rat na strani Venecije. Šest dana poslije oslobođenja kule Norin, 25. studenoga 1684. nalazimo Nikolu Nonkovića u Opuzenu gdje ga je primio providur Valieri. Na providurovo pitanje je li spreman sudjelovati u oslobađanju Čitluka, odgovara da ne može ništa učiniti dok Mlečani ne osvoje Čitluk. Kad Mlečani osvoje Čitluk, sa svojom će se vojskom pridružiti mletačkoj vojsci u oslobađanju Mostara i drugih krajeva. Na providurovo nagovaranje da se podloži mletačkoj vlasti, pristade tek kad mu je obećano da će providur u Zažablje poslati 1000 vojnika. Tada će pod izlikom da mora braniti svoj posjed podignuti sve na oružje a onda će se svi zajedno proglasiti mletačkim podanicima. Serdar obeća providuru da će ga obavijestiti o ugovorenom dok se sa svojima sporazumi.[23] Desetoga dana poslije ovog dogovora, 4. prosinca 1684., u Opuzenu don Petar Dragobratović, župnik iz Graca, kao opunomoćenik serdara Nonkovića sklapa ugovor s providurom Valierom. U ugovoru Nonković obećaje da će se s narodom podložiti mletačkoj vlasti, brinuti se da u isto podaništvo dođu kršćani Popova, da će pomoći Mlečani s 500 vojnika u osvajanju Čitluka i drugih krajeva. S druge strane, Valier obećaje da će serdar Nonković zadržati službu koju ima sa svime onim što taj čin nosi, te da će sve "*zemlje turaka i shizmatika (pravoslavnih) u brdima Slivna pripasti*

[20] O nastojanjima Dubrovačke Republike na Bečkom dvoru vidi: G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699.*, Rad JAZU 253, str. 1-14.

[21] M. Vidović, *nav. dj.*, str. 130.

[22] "Pismo serdara Zažablja Nikole Nonkovića mletačkom providuru Valieru 27. V. 1684.", prema M. Vidović, *nav. dj.*, str. 130-131.

[23] Usp. *Ondje*, str. 131.

narodu Zažablja i razdijelit će se po zaslugama i položaju. Tako isto zemlje u Popovu do Velje Međe".[24]

Do ostvarenja ovih ugovora nije došlo. Razlog bi vjerojatno mogao biti to što Mlečani nisu osvojili turske utvrde u dolini Neretve čemu su se Zažabljani nadali, kako će se vidjeti kasnije. Nešto više od godine dana poslije, 9. ožujka 1686., novi je opunomoćenik serdara Nonkovića, opet gradački župnik, don Jure Sentić, koji se iz zavoda u Fermu vratio 1685. god. kao đakon, u Dubrovniku je zaređen za svećenika te je poslan za župnika u rodni Gradac.[25] On ponovno sklapa ugovor s mletačkim providurom Valierom u Zadru. Ovaj ugovor više ne govori o prihvaćanju mletačke vlasti u Zažablju nego o preseljenju stanovništva Zažablja pod vodstvom rečenog Nonkovića u polja blizu Opuzena. Ovo se preseljenje trebalo izvršiti o Uskrsu iste godine.[26] Kako do spomenutog preseljenja nije došlo, Venecija je vršila sve veći pritisak na serdara Nonkovića i spomenute svećenike da se ugovor izvrši. Novi providur za Dalmaciju Jeronim Cornaro 15. rujna iste godine piše iz Splita kako je kod njega bio don Petar Dragobratović i kako je s njim imao dugi razgovor, "*izričito sam mu naglasio, da je vrijeme, da se stanovnici Zažablja sa serdarom Nonkovićem odluče izvršiti što su obećali*". Dragobratović mu je iznio razne poteškoće glede preseljenja a osobito nedostatak vode. Konačno je dogovoreno da se 10-15 dana poslije prvih kiša preseljenje izvrši.[27] Do preseljenja ponovno nije došlo. R. Jerković smatra da se narod i serdar Nonković nisu lako dali nagovoriti da ostave svoju grudu, to više što je Gabela, odnosno tvrđava Čitluk, još bila u turskim rukama a i sam paša Hercegovine skoro je stalno u njoj boravio.[28] Istog je mišljenja i B. Pandžić. On piše kako je većina stanovništva istočne Hercegovine sa strahom primila ovu vijest te da nije bilo lako ostaviti svoje kuće i svoja imanja i ići u mjesta gdje nije bilo ništa a k tome bila su i močvarna.[29] Da do preseljenja ne bi došlo, narod je Zažablja zamolio svoga biskupa Antonija Primija da otputuje u Zadar i da uvjeri mletačkog zapovjednika Dalmacije kako bi odustao od plana. Predlagali su da Mlečani zauzmu glavne utvrde u dolini Neretve a onda će se narod sam staviti pod mletačku vlast. Biskup Primi je otputovao u Zadar u prosincu 1686. i susreo se sa zapovjednikom Cornarom koji mu je obećao da svijet neće preseljavati.[30] Obećanje

[24] Usp. *Ondje,* str. 131-132.
[25] R. Perić, *nav. dj.,* str. 82.
[26] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 132-133. Zanimljiva je točka 6 koja kaže "*da njihovi župnici budu imenovani od naroda i da budu svjetovni svećenici*".
[27] Usp. *Ondje*, str. 133.
[28] Usp. *Ondje*.
[29] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija....*, str. 102.
[30] Usp. *Ondje*.

je potrajalo do ljeta sljedeće godine. U Sućurju na Hvaru, 19. srpnja 1687., susreli su se serdar Nonković i upravitelj Opuzena Marinović te sklopili novu pogodbu kao dodatak na onu od 9. ožujka 1686. U ovoj je pogodbi dogovoreno: "*Oko 25. srpnja, dan sv. Jakova, bit će po želji serdara Nonkovića upućeno od naroda Zažablja 2000 Morlaka prema Dubravama, Stocu i drugim mjestima za osiguranje prelaza naroda iz Zažablja i njegova imanja. Stalni će broj ostati da čuva Nonkovićevu kulu, dok on ne providi druge.*" U ostalim točkama mletačka vlast potvrđuje ono što je već bila obećala.[31] Kako je dogovoreno, tako je i izvršeno. Mlečani su s 2000 vojnika, hrvatskih podanika, ušli u Zažablje i osvojili Nonkovićevu kulu. Serdar se predao i izjavio se mletačkim podanikom. Dvojica harambaša iz Popova, koji su se bili združili s Nonkovićem i obećali ga slijediti sa svojim stanovništvom, nisu izvršili obećanje. Ostali su u Popovu a Nonković je sa svojim sinovima, dvojicom svećenika, don Jurom Sentićem i don Petrom Dragobratovićem, i s 250 naoružanih ljudi i njihovim obiteljima prešao u krajeve u blizini Opuzena.[32]

Budući da preseljenje nije izvršeno u najbolje vrijeme, kao što se vidjelo izvršeno je u ljeto kada je velik dio stanovništva Zažablja sa svojom stokom otišao u sjevernije krajeve na ispašu, dobar je dio stanovništva ostao pod turskom vlašću. Turci su žestoko postupili protiv onih sela koja su ostala prazna a svijet koji se nalazio u planinama ostao je na milost i nemilost Turcima. Posebno je stradala rodbina pobunjenika. Većinom su poubijani a njihova imanja spaljena.[33]

Nešto je stanovništva otišlo. Koliko je ostalo, nije poznato. Poznato je da su sljedeće godine, 1. kolovoza 1688., na nagovor Dubrovčana, "*serdar Tomić i Milinko ...aša Knežević, i ini turci i krstjani Zažablja i Rasna*" uputili molbu caru u Beč da ih primi pod svoje podaništvo.[34] Očito stanovnici Zažablja i Hrasna nisu imali kakve koristi od toga pisma, te je ubrzo uslijedio i drugi val preseljenja koji se dogodio u jesen 1688. kada je više od 70 obitelji došlo na mletački teritorij u dolini Neretve.[35]

---

[31] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 133-134.

[32] Usp. *Ondje*, str. 134; T. Macan, *Iz povijesti donjeg poneretavlja,* drugo prošireno izdanje, Zagreb -Klek, 1990., str. 49. Jerković i Macan kad govore o preseljenju stanovništva donose podatak da je prešlo zajedno s Nonkovićem, njegovim sinovima i dvojicom svećenika 250 naoružanih ljudi. No, kada hoće reći koliko je sveukupno stanovništva prešlo, Macan govori o 40-ak obitelji a Jerković govori da je prešlo oko 2000 duša. Vjerojatno je Jerkovićeva brojka malo pretjerana.

[33] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...,* str. 102-103.

[34] G. Novak, *nav. dj.,* str. 54, bilj. 44.

[35] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 136.

Popovo je u to vrijeme ostalo relativno mirno osim Orahova Dola koji je stao na stranu Mlečana. Turci su se žestoko osvetili Orahovu Dolu. Kuće su sve spalili a narod je morao u izgnanstvo. Tom je prilikom pobjegao i njihov župnik don Ilija Bošković koji se sklonio u Dubrovnik. U cijeloj trebinjskoj biskupiji ostao je samo jedan svećenik, fra Ivan Bartulović, župnik u Belenićima. Zbog svih ovih događanja trebinjska je biskupa svedena na samo 60 kuća.[36]

2.2. Mletačka osvajanja jugoistočne Hercegovine

Preseljeni narod vjerojatno se brzo nadao povratku svojim kućama i na svoja imanja. No, ipak je morao na to pričekati dulje vrijeme. Venecija je doduše već 3. kolovoza 1687. napravila malu akciju na hercegovačkom tlu, ali bezuspješno. Mletački generalni providur toga je dana s 5000 svojih vojnika, koji su se iskrcali dijelom u Slanom a dijelom u Kleku, ušao u turski teritorij na području Hercegovine i osvojio neka mjesta ali ih nije uspio zadržati. Morao se povući.[37] Početkom 1688. god. providur Cornaro povede sljedeću vojnu na turska područja. Ova je vojna bila malo uspješnija. Osvojen je cijeli primorski kraj od Otoka Osinja do granice s Dubrovačkom Republikom, dakle cijeli poluotok Slivna. Na novoosvojeno područje naseli providur dio onih koji su došli sa serdarom Nonkovićem u Neretvu.[38] Te iste godine providur Cornaro nastojao je zauzeti i tvrđavu Čitluk, ali nije uspio.[39] Isto je pokušao i njegov nasljednik Aleksandar Molino u jesne 1689., ali ponovno bezuspješno. Razlog je njegova neuspjeha dolazak u pomoć posadama u tvrđavi Čitluk mostarskog paše s vojskom koji je o namjerama i kretanjima Mlečana bio obaviješten od Dubrovčana.[40]

U nekoliko sljedećih godina nije bilo nikakvih osobitih vojnih pothvata u Hercegovini. Aleksandar Molino odstupio je s dužnosti generalnog providura za Dalmaciju u ožujku 1692., a na njegovo mjesto dolazi Danijel Dolfino.[41] Ni Dolfino u prve dvije godine svoje uprave nije poduzimao nikakve značajne akcije na području jugoistočne Hercegovine. Prvi važniji pothvati poduzeti su u proljeće 1694. Konačno Dolfino odluči zauzeti najjaču tursku tvrđavu na ovom području, tvrđavu Čitluk. Prepoznao je pogodno vrijeme jer je Sulejman-paša Albanije povukao dio turske vojske iz Bosne i Hercegovine da na-

[36] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...*, str. 102-103.
[37] G. Novak, *nav. dj.,* str. 22.
[38] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 135.
[39] Usp. *Ondje,* str. 74.
[40] G. Novak, *nav. dj.,* str. 83-84.
[41] Usp. *Ondje*, str. 118.

padne Nikšić a u isto je doba i dio turske vojske bio pozvan u ratu u Ugarsku.[42] U lipnju, Dolfino navali na tvrđavu Čitluk s velikom vojskom. S 8000 pješaka, 4000 konjanika i s 4 galije napadne Čitluk 15. lipnja 1694.[43] Tvrđava se branila nekoliko dana te se predala oko 20. lipnja.[44] Nekoliko dana poslije Turci su sa 16.000 vojnika nastojali ponovno zauzeti tvrđavu Čitluk, ali bezuspješno. Morali su odustati i povući se s gubitkom od 2000 ljudi.[45] Ubrzo nakon pada Čitluka u mletačke su ruke došli i krajevi Zažablja, te krajevi Popova i Trebinja. Velik dio trebinjske biskupije bio je pod mletačkom vlašću. Turci su ponovno u listopadu iste godine nastojali s 18.000 vojnika zauzeti Čitluk, ali ponovno bezuspješno.[46]

Providur Dolfino napušta Dalmaciju 17. ožujka 1696. U pismu upućenu mletačkom senatu govori o novoosvojenom mletačkom području koje napušta: "*Neretvanski kraj koji pokriva i kojim gospoduje Čitluk, odavde se ide u pokrajinu Zažablje koja se spaja s Popovom...*", Opisujući i razna utvrđenja na novoj granici kaže: "*Klek brani prvi ulaz u dubrovačku državu, u njemu čuva stražu vrlo zaslužna obitelj Nonković sa jednom kumpanijom, koja je podijeljena i u kuli Hutovu.*"[47]

Dolfina je na providurskom mjestu zamijenio Alojz Moncenigo. U svom izvještaju s povratka s dužnosti na kojoj je bio šest godina piše: "*Na svaki način u one tri godine za kojih se nastavio rat (1697, 1698, 1699), pošlo mi je za rukom ne samo da, primamljujući turske podanike kršćanske vjere pod našu vlast, smanjim neprijateljsku snagu, nego i da time što sam više puta slao Morlake, bez ikakvih državnih troškova ili upotrebe redovne vojske, opustošim neprijateljsku zemlju. Tako sam razrušio Vakuf i Dabar i na taj sam način uspio da pribavim poštovanje našem oružju i da neprijatelja držim u strahu. Važna tvrđava Stolac bila je sretno zaskočena... da nije trebalo da se Morlaci upute na drugo mjesto.*"[48]

Prema ovim izvještajima jedan dio buduće dubravske župe bio je u mletačkoj vlasti a drugi je dio ostao pod turskom vlašću. Pod mletačkom je bilo

---

[42] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 74-75.

[43] G. Novak, *nav. dj.,* str. 130.

[44] Jerković donosi da se predala 20. lipnja; usp. M. Vidović, *nav. dj.,* str. 77., a Novak da se predala 18. lipnja; usp. G. Novak, *nav. dj.,* str. 118.

[45] Usp. *Ondje,* str. 130.

[46] Usp. *Ondje,* str. 131.

[47] "Relazione di Daniel Dolfin ritornato di Prov. gen. In Dalmazia", Izvornik u Marciana u Veneciji, rukopis se nalazi u biblioteci Hofbibliothek u Beču, Cod. CXLIX, prema G. Novak, *nav. dj.,* str. 134.

[48] "Relation del N. H. Aluise Mocenigo 3, Proueditor Generale in Dalmatia et Albania", Dvorska biblioteka u Beču; Cod. 6245., prema G. Novak, *nav. dj.,* str. 139.

Zažablje koje je obuhvaćalo sela uz rijeku Neretvu, pa preko Hutova blata do Popova polja. Sela današnjih Dubrava sa Stocem i dalje su ostala pod turskom vlašću jer ni tvrđava Stolac ni Počitelj nisu bile u mletačkim rukama. Najbliže istini je, da ni jedan ni drugi dio dubravske župe u to vrijeme nije bio previše naseljen niti katolicima niti pripadnicima drugih vjera jer to su bili prostori neprestanog ratnog djelovanja i pustošenja kako s jedne tako i s druge strane.

2.3. Karlovački mir

Govoriti o Karlovačkom miru u ovom je radu značajno jer su njime određene granice između Venecije i Turske u jugoistočnoj Hercegovini a time ujedno i granice buduće župe Dubrave.

Poslije teškog poraza kod Zente u Ugarskoj, početkom rujna 1697., Turska je pristala na mirovne pregovore. Posrednici su bili Engleska i Nizozemska kojima je mir također odgovarao zbog njihovih trgovačkih interesa koji su ratom bili ugroženi. Posrednički pregovori počeli su odmah početkom 1698. god. S carske strane, kao uvjet početka mirovnih pregovora, tražilo se da Porta pristane da saveznici zadrže ono što su osvojili dok će se pojedinosti utvrditi mirovnim pregovorima. Kad je Porta, poslije duljega oklijevanja napokon pristala na carski uvjet, odlučeno je da se mirovni pregovori održe u Srijemskim Karlovcima.[49]

Već prije samih pregovora Dubrovačka je Republika uspjela dobiti neka jamstva kako od Turske tako i od carske Austrije da novoosvojeni mletački prostori u Hercegovini neće pripasti Veneciji.[50] Kad su počeli pregovori 10. studenog 1698., Venecija se pobojala ovakvih spletki te je zatražila od cara izjavu da neće sklapati s Turskom nikakav mir dok sve ne bude spremno za potpis, što im je car i obećao.[51]

Mletački prijedlog o granici, koji se odnosio na zaleđe Dubrovnika, tj. na krajeve trebinjske biskupije glasio je ovako: "*Od Gabele zatim od vrha brda koje je nasuprot nastavlja se, od jezera Krupa do brda Bačnik. Po vrhu ovoga do Duboke i do Premilova polja. Zatim penjući se do vrha brda Radimlja i drugoga*

---

[49] G. Novak, *nav. dj.,* str. 140.

[50] Usp. *Ondje*, str. 141-147. Dubrovački poslanik na Porti Luka Berka piše u Dubrovnik kako mu je Mauro Kordato, Grk pravoslavac, koji je dugo vremena vodio sve Portine poslove u odnosima prema kršćanima, izjavio da je razgovarao s velikim vezirom o dubrovačkoj molbi te da mu je ovaj odgovorio: "*Znam dobro da su zatvoreni i skučeni, mi ćemo ih držati na pameti, naši su.*" *Ondje,* str. 141-142.

[51] Usp. *Ondje,* str. 148.

zvanog Sitnica do Plana-Plauich..." pa sve do mora u Boki kotorskoj.[52] Ovaj prijedlog Venecije nije naišao na odobravanje ni Austrije ni Turske. Austrija je smatrala da je ova mletačka granica neobranjiva te kako bi se Mlečani trebali zadovoljiti s prostorom do tvrđave Čitluk. Turska, s druge strane, nije nijekala obećano načelo *uti possidetis (kao što posjedujete)*, ali je Mlečanima spočitavala pravo na prostore u Hercegovini jer ne posjeduju nikakvu jaku tvrđavu na tom prostoru, koju su zauzeli a nisu je zauzeli redovitom vojskom nego slabim odredima hajduka.[53]

Turska nije nikako popuštala zahtjevima Venecije. Mir s drugim stranama u pregovorima postignut je već polovicom siječnja 1699. Venecija je i dalje inzistirala da joj pripadne cijeli osvojeni teritorij. Turska joj je strana nudila sve osvojene tvrđave s pripadajućim teritorijem te da Dubrovačka Republika ima ostati slobodna i biti povezana s carstvom preko doline Popova polja i tvrđave Vidoštak.[54] Zbog ovo malo prostora, ali prostora od velikoga interesa za sve tri sile, pregovori su se produljili još 10-ak dana. Budući da su sve ostale stvari bile riješene osim zahtjeva Venecije, ovih se 10-ak dana radilo na uvjeravanju Venecije da potpiše ponuđeni sporazum. Budući da venecijanski poslanik Ruzzini nije imao punomoć potpisati ovakav sporazum, strane su u pregovorima ostavili Veneciji mogućnost da ga potpiše kasnije, a one su ga potpisale zaključno s 26. siječnja 1699. Mletački ga je Senat također potpisao 10-ak dana poslije, 7. veljače.

Za nas je važno 8. poglavlje sporazuma, koje govori o zapadnoj granici trebinjske biskupije, dakle o granici buduće župe Dubrave. U se toj točki kaže da se granica između Turske i Venecije povuče ravnom crtom preko tvrđava u posjedu Venecije, ito od Knina, Vrlike, Sinja, Zadvarja, Vrgorca i od Vrgorca na Čitluk i Gabelu. Posjedi s jedne strane te crte pripadaju Mlečanima a s druge strane Turcima tako da sve tvrđave dobiju na turskoj strani toliko zemljišta u polukrugu koliko se može jednim satom hoda prevaliti. I za tvrđavu Čitluk vrijedi isto tako polukrug od jednoga sata hoda od kojega će u boku u polukrug teći crta još dva sata hoda a odatle ravnom crtom do mora.[55] Komisija za razgraničenje počela je raditi još tijekom 1699. god. Mletački povjerenik bio je Ivan Grimani a turski Osman aga. Posao razgraničenja dovršen je 21. siječnja 1701. Granica je išla ovako: "*Čeljevo, preko ceste Kaldrme (cesta što vodi*

---

[52] "Progetto del Sig-re Amb-e Veneto inibito alli Sig-ri Amb-ri Med-ri per esser communicato alli Sig-ri Amb-ri Peln-i della Porta Ottomana", HSS, Turcica 1699. Lit. E. Relaz. d. d. 12 nov. 1698., prema G. NOVAK, *nav. dj.,* str. 148-149.

[53] G. NOVAK, *nav. dj.,* str. 149-150.

[54] Usp. *Ondje,* str. 151.

[55] Usp. *Ondje,* str. 160-161; M. VIDOVIĆ, *nav. dj.,* str. 82.

od Mostara na Gabelu), na Knežje polje, Vinogradine iznad Višića, Mustafin prevoznik (na Krupi), Radova jaruga, Varda, gdje svršava polukrug. Od Varde je išla granica dva sata hoda do Velike Žabe i to ovim putem: Zvjezdina, brijeg Bubreg (iznad Sjekosa), brdo Kolojan, selo Cerovo, brežuljak Polica na desno Crnog kamena, Kopito na Velikoj Žabi. Od Velike Žabe išla je ravna granica na more k Neumu..."[56]

Ova će crta biti kasnije i granica župe Dubrave prema mletačkoj republici sve do Požarevačkog mira (1719.) kada će područje župe Dubrave biti prošireno do današnje granice Hercegovine i trebinjske biskupije prema Dalmaciji.

3. Župa Dubrave

3.1. Stanje u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji neposredno prije osnutka župe Dubrave

Spomenuto je kako je bilo stanje trebinjske biskupije za pohoda biskupa Primija 1684. god. Biskupija je imala 4 župe i 5 svećenika, od kojih samo dvojica domaćih: don Ilija Bošković i don Petar Dragobratović. Sljedeće godine dolazi i treći domaći svećenik sa studija iz Ferma, don Jure Sentić, koji postaje župnikom rodnog Graca. Zbog ratnih zbivanja sva trojica svećenika napustila su biskupiju. Don Petar i don Jure s ostalim su stanovništvom Zažablja prešli na mletački teritorij u ljeto 1687., a don Ilija je morao pobjeći iz Orahova Dola pred Turcima jer je Orahov Dol stao na stranu Mlečana te se neko vrijeme sklonio u Dubrovniku. U cijeloj biskupiji ostaje samo jedan svećenik, fra Ivan Bartulović župnik u Belenićima, koji umire 1689. god. Biskupija ostaje bez ijednoga svećenika. Kad se stanje u Popovu malo smirilo i kad su Turci izgubili oštricu kojom su kaznili Orahov Dol, don Ilija se vratio u župu i počeo miran život i vršenje redovitih svećeničkih dužnosti. To nije potrajalo dugo. Početkom svibnja 1692. u Orahov su Dol provalili hajduci i župnika ubili.[57] Ponovno u dijelu biskupije koja je bila pod Turcima nije ostao ni jedan svećenik. Na sreću u Dubrovniku je bio don Petar Rodin, svećenik trebinjsko-mrkanske biskupije rodom s Radeža, koji je bio biskupov tajnik. On se dobrovoljno ponudio biskupu 3. rujna 1692. da će poći u Popovo i zamijeniti usmrćenoga župnika.[58]

---

[56] *Ondje,* str. 84.
[57] AP, SOCG, vol. 516, ff. 49r-50r.
[58] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...,* str. 104.

Poslije mletačkoga zauzeća tvrđave Čitluk 1694. god., krajevi trebinjske biskupije, dobrim dijelom, dolaze pod mletačku vlast. Biskup Primi sada se ponadao da će moći, pod kršćanskim vladarom, redovito vršiti svoju biskupsku dužnost. U tu svrhu, 20. veljače 1695., piše providuru Dolfinu da mu dozvoli 8-10 dana posjetiti biskupiju koju, zbog ratnih događanja, nije mogao pohoditi već 11 godina. U pismu također čestita providuru na pobjedi i raduje se što je njegova biskupija došla pod kršćansku vlast. Providur mu odgovara 20. travnja iste godine i zahvaljuje mu na čestitkama, ali s obzirom na pohod biskupiji odgovara mu da mu on to ne može dopustiti jer je takva dozvola pridržana Senatu, kojemu je on proslijedio biskupovu molbu.[59] Budući da odgovor Senata nije dolazio, biskup se obratio Propagandi da ona posreduje. Propaganda je zatražila mišljenje splitskoga nadbiskupa Cosmija. Nadbiskup je odgovorio Propagandi 1. srpnja 1696., opisuje trebinjsku biskupiju a u svezi s posjetom preporučuje da to učini novoimenovani apostolski vikar makarske biskupije Nikola Bjanković. Na temelju ovoga izvještaja Propaganda 15. travnja 1697. imenuje Nikolu Bjankovića vizitatorom trebinjsko-mrkanske biskupije navodeći kao razlog slabo zdravlje i starost biskupa Primija.[60]

Biskup Primi više nijednom nije pohodio biskupiju. Umro je u Dubrovniku 14. siječnja 1703.[61] Prije smrti ipak je uspio popuniti župe trebinjske biskupije. Sa studija iz Ferma vratio se Marko Andriješević 1695. god. Za svećenika je zaređen 1696. god. i poslan za župnika u Popovo 4. lipnja 1696.[62] Don Marko je krstio nekoliko turskih obitelji te je morao pobjeći sa župe. Budući da se zbog prijetnje smrću nije mogao vratiti u župu, za župnika je u Belenićima, kako se tada naziva ova župa, 1701. god. postavljen don Damjan Dobroslavić,[63] rodom iz Popova, kojega je za svećenika zaredio biskup Primi.[64] Za župni-

---

[59] M. VIDOVIĆ, *nav. dj.,* str. 117.

[60] B. PANDŽIĆ, *Trebnjska biskupija...,* str. 104; M. VIDOVIĆ, *nav. dj.,* str. 117.

[61] R. PERIĆ, *nav. dj.,* str. 27.

[62] AP, SOCG, vol. 558, f. 303r.

[63] Kada biskup Primi 3. siječnja 1700. traži od Propagande novčanu pomoć za svoje svećenike, ne spominje don Damjana Dobroslavića. Usp. B. PANDŽIĆ, (prir.), *Acta Franciscana Hercegovinae, svezak II. 1700.-1849.,* svz. 1., str. 15-17; Biskup Primi ponovno od Propagande traži pomoć 18. prosinca 1701., i spominje "*Treći župnik se zove don Damjan Dobroslavić, rođen u Popovu i župnik u Orahovu*". Usp. B. PANDŽIĆ, *Acta Franciscana...,* 8, str. 34; Biskup Righi u izvještaju Propagandi 24. listopada 1703. spominje don Damjana i kaže da je na župi dvije godine. Usp. AP, SOCG, vol. 547, f. 376r.

[64] AP, SOCG, vol. 558, f. 314v. Perić u navedenom djelu spominje da je don Damjan Dobroslavić svećenik dubrovačke biskupije. U najmanju ruku to je upitno ako nije čak i netočno. Naime, u izvještajima trebinjsko-mrkanskih biskupa to se nigdje ne spominje, nego dapače spominju ga kao svoga svećenika. Biskup Righi na navedenom mjesto čak izričito kaže:

ka je u Gracu imenovan don Andrija Šumanović, također pitomac zavoda u Fermu, 1698. god.[65] Biskup Primi 1701. god. računa na još jednog svećenika koji se nalazi u Slivnu i Zažablju, što bi vjerojatno mogao biti don Petar Dragobratović, jer je don Jure Sentić umro već 1696. god. Ne spominje mu ime. Za njega ne traži pomoć od Propagande jer on dobiva pomoć od Venecije.[66]

Poslije biskupa Primija za trebinjsko-mrkanskoga biskupa imenovan je 26. srpnja 1703. Ante Righi[67] (u dokumentima Antonio Righi), dubrovački svećenik. Nedugo nakon imenovanja pohodio je svoju biskupiju. O pohodu je napravio izvještaj Propagandi 24. listopada 1703. Bez problema je pohodio dio biskupije koji je ostao pod turskom vlašću. No, kad je htio pohoditi dio biskupije koji je bio pod Venecijom, nastali su problemi. Ponajprije je poslao redovitu obavijest svećenicima glede vizitacije koju je naumio obaviti. Među ostalim, poslao ju je i Mihajlu Antunoviću, župniku u Slivnu, ali ovaj nije odgovarao. Umjesto njega biskupu je odgovorio neki Nonković koji boravi u utvrdi Klek, da je za pohod župama pod mletačkom vlašću potrebno zatražiti dopuštenje od upravitelja utvrde Čitluk. Biskup je tako i učinio. Pisao je mletačkom upravitelju tvrđave Čitluk da mu dopusti pohoditi dio biskupije pod njegovom vlašću. Ovaj mu je odgovorio da mu to ne može dopustiti jer je tako odredila viša vlast. Budući da nije dobio dozvolu, biskup nije pohodio ove dijelove biskupije očekujući upute od Propagande. Moli Propagandu da donese pravedno rješenje za ovako tešku stvar, jer je njegova biskupija razdijeljena što ide na štetu duša koje "*jecaju bez pastira i glave, kako to javno očituju*", ali i na štetu same biskupije koja gubi glavna mjesta i više od trećinu svojih vjernika.[68]

O dijelu biskupije koji je pohodio, dakle dio koji je Karlovačkim mirom ostao pod turskom vlašću, biskup piše da se poslije posljednjeg rata živi u miru, da je narod počeo obrađivati svoja polja, ali ne bez velikih nevolja i tegoba od Turaka te da se živi u stalnom strahu.[69] Mjesta manje opasna za život katolika jesu Belenići, Orahovo, Gradac i Ravno. Biskupija broji oko 320 katoličkih kuća ili obitelji te oko 2200 duša.[70] Od Turaka je dopušteno vršenje

"*D. Damjan Dobroslavić, koji boravi u Dubrovniku, star oko 33 godine: Ovaj nije studirao ni u jednom Propagandinu kolegiju, a ređen je za svećenika od mog predšasnika mons. Primija.*"

[65] U izvještaju biskupa Ante Righia Propagandi 24. listopada 1703. nalazimo: "...*Andrija Šumanović, koji služi već pet godina.*" Usp. AP, SOCG, vol. 547, f. 376r.

[66] B. Pandžić, *Acta Franciscana...*, 8, str. 32.

[67] Antonio Righi, trebnjsko-mrkanski biskup od 26. srpnja 1703. do 17. ožujka 1727. Usp. R. Perić, *nav. dj.*, str. 28.

[68] AP, SOCG, vol. 547, f. 372rv.

[69] AP, SOCG, vol. 547, f. 373r.

[70] AP, SOCG, vol. 547, f. 373rv.

katoličke vjere i služenje sakramenata ali ne bez poteškoća. To se mora činiti s velikom obzirnošću i ne "*bez troškova kako bi se odstranila drskost turaka, koji kad ne bi bili obuzdani sa stalnim darovima, činili bi teško nasilje, kako je dosta puta trebalo na štetu jadnih župnika, na uštrb vjernika, i na štetu vjere*". Propovijedanje je među nevjernicima, tj. Turcima, zabranjeno smrtnom kaznom, a među vjernicima može se propovijedati u crkvama ili njihovim kućama.[71] Crkve postoje: u Žurovićima sv. Petra Apostola, u Belenićima sv. Ilije Proroka, U Zavali sv. Petra, u Ravnu dvije: jedna Gospina a druga sv. Evarista, u Veljoj Međi sv. Ivana Krstitelja, u Rupnom Dolu sv. Nikola iz Barija, na Trebinji Marijina Uznesenja, u Gracu dvije: jedna Gospina i druga sv. Ane, te one koje su pod venecijanskom vlašću.[72] Biskupija ima tri župe i u njima djeluju trojica svećenika: župnik je u Gracu don Andrija Šumanović, župnik u Belenićima, koja se zove Popovo, jest don Damjan Dobroslavić te župnik u Ravnom je don Petar Rodin. Svećenici nemaju župnih kuća, osim Petra Rodina koji je uz crkvu sagradio malu kuću za stanovanje, te stanuju kod rodbine ili dobročinitelja.[73] Izvan biskupije se nalazi svećenik don Marko Andrijašević, koji je morao pobjeći pod prijetnjom smrtne kazne jer je vratio na vjeru i krstio neke Turke.[74]

Kao što se moglo vidjeti biskup Righi ne spominje ni jedno mjesto, ni jednu crkvu na području buduće župe Dubrave. To ne znači da na tom području u to vrijeme nema katolika. Vjerojatnije je da biskup nije pohodio ove krajeve, odnosno da nije napravio detaljan izvještaj. Uspoređujući biskupove izvještaje od 1703. do 1707. god. primjećuje se da su dosta općeniti i s malim nijansama različitosti. To mu na neki način spočitava i Propaganda kada mu uskraćuje obećanu pomoć za godišnji pohod biskupiji od 50 škuda, jer izvještaji iz 1706. i 1707. god. isti su kao i onaj iz 1705. god.[75] U prilog ovoj pretpostavci idu i izvještaji od 1708. god. pa nadalje, koji će se kasnije spominjati, gdje biskup navodi konkretna mjesta u dubravskoj župi koja je pohodio. Nemoguće je da ta mjesta nisu postojala do 1708. god., te da se te godine spominju kao stalna naseljena mjesta. Vjerojatnije je da su mjesta postojala, ali ih biskup nije niti pohodio niti u izvješćima navodio.

---

[71] AP, SOCG, vol. 547, f. 373v.
[72] AP, SOCG, vol. 547, f. 374v.
[73] AP, SOCG, vol. 547, ff. 374v-375r.
[74] AP, SOCG, vol. 547, f. 376v.
[75] AP, ACTA, vol. 77, f. 127r.

3.2. Osnutak župe Dubrave

Kao što se vidjelo iz izvještaja biskupa Righija iz listopada 1703., on još uvijek računa na područja biskupije koja su pod mletačkom vlašću premda u to vrijeme stvarnu jurisdikciju na tim prostorima vrši biskup iz Makarske. Biskupova nadanja nisu dugo trajala. Već sljedeće godine Propaganda rješava problem jurisdikcije određujući da makarski biskup nastavi i dalje brinuti se i upravljati ovim mjestima koji su mirom u Karlovcima pripali Veneciji.[76]

Karlovačkim mirom, kao što je spomenuto, veći dio župe Dobrane, s obzirom na stanovništvo, pripao je Veneciji. Jedan manji dio ostao je pod turskom vlašću. Budući da župnik iz Dobrana nije više mogao vršiti župničku službu na prostoru župe koji je ostao pod turskom vlašću, otvorila se potreba osnivanju nove župe koja bi obuhvaćala upravo te prostore. Vjerojatno odmah u početku svećeničku je službu na ovim prostorima vršio župnik iz Graca don Andrija Šumanović. No, župa, iako više nije imala toliko stanovništva koliko prije rata, bila je prevelika.

Prilika za osnivanje župe Dubrave pružila se biskupu Righiju 1704. god. Naime, te se godine u proljeće sa studija iz Ferma vratio mladi svećenik don Savo Vukić (u dokumentima Sabba Lupi).[77] Pandžić smatra da je biskup Righi don Savu poslao u župu Gradac za kapelana don Andriji Šumanoviću te da je don Andrija poslao Savu u Dobrane da služi u onim mjestima te župe koja su ostala pod Turcima.[78] Pandžić ne donosi dotičan dokument na kojeg se oslanja u ovoj pretpostavci. Tek u sljedećem retku kada kaže da su ta mjesta župe Dobrane ubrzo nazvana župa Dubrave donosi dokumente na koje se oslanja, ali na osnovi njih to se ne može zaključiti. Na temelju spomenutih dokumenata, kojima se i ovaj rad koristi, može se zaključiti da je don Savo Vukić odmah imenovan župnikom u Dubravama, te sukladno tome da je župa Dubrave osnovana već 1704. god. Koji su argumenti za ovakav zaključak? Don Savo Vukić prvi se put spominje kao svećenik u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji 1704. god. Naime, te godine don Andrija Šumanović i don Savo Vukić pišu Propagandi moleći pomoć koju je Propaganda redovito davala svojim misionarima. Iste te godine, nalazimo na istom mjestu u Propagandinu arhivu, molbu biskupa Righija kojom traži pomoć za četiri župnika u svojoj biskupiji.[79] Jedan od ovih

---

[76] B. Pandžić, *De dioces...*, str. 64. Propaganda je odredila: "...*quoad confinia diocesis nihil innovandum, et interim episcopus Macarskae continuet in regimen locorum de quibus agitur.*" *Ondje*.

[77] B. Pandžić, *De diocesi...*, str. 65, b. 4; AP, ACTA, vol. 74, ff. 300r-301v.

[78] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...*, str. 105.

[79] J. Burić, *I Paesi degli slavi meridionali negli Indici dell'Archivio storico della S. Congregazione 'De propaganda fide', Acta II (1669-1707),* str. 646.

četiriju župnika bio je don Savo Vukić.[80] On je u to vrijeme župnik u Zažablju, bez kuće i bez ikakva prihoda, hoda tražeći smještaj sad ovdje, sad ondje. Ne može očekivati nikakvu pomoć od svojih roditelja koji su "šizmatici", niti od župe toliko siromašne, jer su mnogi njezini stanovnici, ne mogavši platiti porez, postali Turci.[81] Ovdje nas ne treba zbunjivati spomen da je don Savo župnik u Zažablju, jer Zažablje u ovom kontekstu nije crkveno-administrativni pojam, nego je prostorni pojam i označava jednu od dvije pokrajine u trebinjskom biskupiji. Jedna je od njih bila Popovo a druga Zažablje.

Prvi spomen župe Dubrave, na koji se naišlo u ovom istraživanju, datira 29. rujna 1705. Naime, te godine don Savo Vukić izvršava svoju godišnju obvezu a ta je izvještaj Propagandu o sebi i mjestu u kojem se nalazi. Don Savo piše da je župnik u Dubravama, da je župa prostrana više od dvjesto milja, te da na tom prostoru postoji samo 60 katoličkih kuća razasutih među šizmaticima i Turcima, te da su mnoge obitelji, da ne bi izgubile vjeru i jer nisu mogle platiti porez Turcima, prešle na područja pod vlašću Venecije.[82] Biskup Righi sljedeće je godine o Duhovima pohodio cijelu župu Dubrave i uvjerio se u njezino teško stanje.[83] Najveći problem, što je i razumljivo, jesu Turci. Na području župe nalaze se četiri turska grada. Narod zbog nemogućnosti plaćanja poreza prelazi na venecijanska područja a župnik don Savo traži pomoć od Propagande kako bi mogao platiti poreze i obdariti Turke, "*čije nasilje i pritisci iz dana u dan rastu*", jer bez te pomoći njegova je misija u Dubravama nemoguća.[84]

3.3. Župa Dubrave u prvom desetljeću svoga postojanja

Biskupski izvještaji Propagandi 1706. i 1707. god. spominju župu Dubrave i njezinog župnika don Savu Vukića, ali ne govore ništa o stanju u župi. Međutim, ono što govore općenito o stanju u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji može se primijeniti i na župu Dubrave.

Nakon posljednjeg rata živi se u miru ali ne bez muke i velikih turskih nameta.[85] Jezik kojim narod govori je iliriski odnosno slavenski.[86] Među glavnim

[80] *Scrive anco il d. Sabba Lupi trovarsi per Paroco in Sciasciabbe luogo del dominio Ottomano...*", AP, ACTA, vol. 74, f. 300v.
[81] AP, ACTA, vol. 74, f. 301v.
[82] AP, SC, Dalmazia, vol. 4, f. 349r.
[83] AP, SC, Dalmazia, vol. 4, f. 310r.
[84] AP, SC, Dalmazia, vol. 4, f. 310rv.
[85] AP, SOCG, vol. 555, f. 582v.
[86] Usp. *Ondje.*

mjestima biskupije biskup spominje Dubrave i još k tome da je to jedno od "zgodnijih" mjesta u biskupiji.[87] Prije se može povjerovati da je ovo biskupov previd ili nepoznavanje stvarnih činjenica nego da su Dubrave jedno od "zgodnijih" mjesta u biskupiji za život katolika, jer sva druga kasnija izvješća, koja će biti korištena u radu, govore o teškoj "misiji" na području župe Dubrave. Kao što se spomenulo, Righijevi izvještaji iz 1703. i 1706. i 1707. god. vrlo se malo razlikuju, osobito u ovoj točki gdje 1703. god. spominje Dobrane. U izvještaju iz 1706. god., govoreći o mjestima u biskupiji koja su manje opasna za vršenje misije, tj. za život katolika, uopće ne spominje Dubrave.[88] Moguće da se biskup u izvještajima 1706. i 1707. god. u spomenutoj točki o zgodnijim mjestima za život katolika u biskupiji "obilnije koristio" svojim izvještajem iz 1703. god.

Prostorom biskupije gospoduje turski beg koji prebiva u Trebinju i trojica kadija koji su u Ljubinju, Stocu i Blagaju.[89] Poslije rata dogodilo se pokoje smaknuće katolika, a za one koji su ostali živi Porta je nametnula novi porez koji je iznosio više od jednoga cekina po glavi. Upravo zbog težine poreza, jer ga mnogi ne mogu platiti, neki su u posljednje vrijeme postali turci.[90] Don Savo pišući Propagandi u lipnju 1706., kao što je već gore navedeno, govori o četiri turska grada u svojoj župi. To bi mogla biti ova tri spomenuta i Počitelj. Dakle, na području župe Dubrave imamo najveću koncentraciju Turaka pa prema tome i život katolika na ovom je području bio razmjerno teži nego drugdje u biskupiji.

Govoreći o stanovanju svećenika biskup kaže da svećenici, osim don Petra Rodina u Ravnu, nemaju vlastitih kuća nego da stanuju kod rodbine i dobrotvora.[91] Prema ovome dubravski župnik don Savo nije imao vlastite kuće a, kako nije imao ni rodbine, morao je stanovati kod kakva dobrotvora. S obzirom na crkve u trebinjskoj biskupiji biskup spominje crkve duž Popova i u Gracu, ali o nekoj crkvi na području dubravske župe nema nikakva spomena u izvještajima.[92]

Već je rečeno kako je Propaganda upozorila biskupa Righija da su mu izvještaji isti kao i prošlih godina. Ovo Propagandino upozorenje očito je djelovalo na biskupa te sljedeće godine, 1708., piše detaljniji izvještaj o biskupiji pa tako i o župi Dubrave.

---

[87] Biskup govoreći o mjestima u biskupiji kaže: "*I più principali, e più comodi sono: Ravno, Belenichi, Gradaz, Dubravve, Metkovichi, Slivno, Trebigna e Veglia Meghia*." *Ondje*.

[88] AP, SOCG, vol. 555, f. 582v.

[89] Usp. *Ondje*.

[90] AP, SOCG, vol. 555, f. 586rv.

[91] AP, SOCG, vol. 555, f. 584rv.

[92] AP, SOCG, vol. 555, ff. 583v-584r.

Biskup je u pohod biskupiji krenuo u svibnju 1708. Pohodivši župu Gradac, stigao je 22. svibnja uvečer u Hrasno, gdje je ostao dva dana. U Hrasnu je uz redovite službe: ispovijedanja, propovijedanja, krizmavanja, koje je biskup obavljao prilikom pohoda, krstio jednu djevojčicu od 10 godina *sub conditione* jer ju je znamenovao neki domaći čovjek a na temelju biskupova ispitivanja nije bio siguran je li znao formulu krštenja. Biskup je potaknut tim činom poučio ovaj narod kako treba krštavati u slučaju prijeke potrebe, ako nije prisutan svećenik.[93] Otputovavši iz Hrasna biskup je došao "*u dubravske Crniće, župa svećenika Save Vukića*".[94] Biskup dolazeći u Hrasno ne spominje da to mjesto pripada župi Dubrave, ali niti da pripada župi Gradac. Dolazeći u dubravske Crniće kaže da je to župa svećenika Save Vukića. Što se može iz ovoga pročitati? Jedna je mogućnost da Hrasno ne pripada župi Dubrave ali kasniji nas izvještaji u tome demantiraju. Izvještaj iz 1709. god. kaže: "*...nastavljajući pohod, s misijom, došli smo u Hrasno, selo u župi D. Save Vukića*."[95] Druga je mogućnost da su Crnići bili mjesto u kojem je prebivao dubravski župnik, odnosno sjedište župe Dubrave barem u mirnijim vremenima. Zbog nepoznavanja drugih dokaza valjalo bi se odlučiti za drugu mogućnost i iz razloga jer je potkrepljuju i kasniji izvještaji koje će se u radu spominjati. U tim izvještajima biskup obilazeći župu Dubrave neizostavno pohađa Hrasno i Crniće a ostala mjesta tek povremeno. Također i prostorna raspoređenost župe navodi nas na takvo mišljenje jer Crnići se nalaze negdje u središtu župe uzmemo li u obzir da je ona obuhvaćala prostor od Žabe do Ljubinja preko Stoca do Blagaja i na jug se spuštala ispod Počitelja na mletačku granicu.

U Crnićima je biskup 1708. god. ostao četiri dana obavljajući pohod i misiju. Ovdje je naišao na četiri osobe koje su se, ne mogavši platiti porez, htjele poturčiti. Uspio ih je odvratiti od toga čina i čak nagovoriti na čin javne pokore za primjer drugima.[96] Navodi da su obredima prisustvovali mnogi Turci i šizmatici, što iz znatiželje, što zbog traženja kakva dara, što zbog "zapisa", prakse koja je prisutna kod svih triju naroda.[97]

Iz Dubrava biskup je otputovao na Ober, mjesto u zaleđu Stoca na putu prema Popovu polju, i tu ostao jedan dan. S Obera na Pobrđe gdje je obavio redovite službe odakle je, prešavši polje, došao na Trebinju koja je dio župe don Petra Rodina, tj. župe Ravno.[98]

---

[93] AP, SOCG, vol. 564, f. 118v.

[94] "*...da Hrasno partiti giunsimo in Zarnichi di Dubravve, Parochia del Sacerdote Sabba Lupi...*" *Ondje*.

[95] AP, SOCG, vol. 568, f. 517r.

[96] AP, SOCG, vol. 564, f. 118v.

[97] AP, SOCG, vol. 564, ff. 118v-119r.

[98] AP, SOCG, vol. 564, f. 119r.

Sljedeće godine, 1709., ponovno u svibnju biskup je pohodio župu Dubrave. Ovoga puta boravio je u Hrasnu ponovno dva dana, u Ljucima, selu u Gornjim Dubravama u koje je došao navečer 24. svibnja i teško pronašao smještaj, boravio je sljedeći dan. Iz Ljutaca spustio se u Crniće gdje mu je bilo nužno boraviti dva dana. Iz Crnića je prešao u Bjeloviće, selo u zaleđu Stoca, gdje je bio jedan dan te na Pobrđe odakle je prešo preko vode u Trnčinu."[99]

Slično je bilo i 1710. god. Pohodivši Hutovo, biskup je došao u Hrasno, "*veliko selo u župi Save Vukića*". U Hrasnu je boravio dva dana odakle je "*poslije dugog hoda*" došao u Crniće gdje je ostao tri dana.[100] U Crnićima se nalazi velik broj Turaka i šizmatika koji, kad su čuli za biskupov dolazak, navališe u velikom broju ne bi li primili kakvu okrepu i ako ne odu od biskupa zadovoljni, "danak" će platiti župnik i katolici. Biskup je u Crnićima naišao na djevojku koja se prije dvije godine poturčila. Uspio ju je nagovoriti da se vrati na katoličku vjeru te, kako bi joj spasio život, omogućio bijeg iz Dubrava. Piše, kad bi Turci doznali za ovaj njegov čin, za to bi "platili" ne samo ona, nego i ostali katolici a biskupu i župniku ne bi bilo više dozvoljeno boraviti u tom mjestu.[101] Iz Crnića je prešao u Bjeloviće a potom u Velju Među, mjesto uz Popovo polje.[102]

Poslije Karlovačkog mira život u ovim krajevima bio je donekle miran izuzmu li se stalne nedaće i pritisci od Turaka. Početkom 1711. god. ponovno nastaju nemiri na području trebinjske biskupije, pa tako i župe Dubrave. U studenom 1710. izbio je rat između Turske i Rusije, koji je donio spomenuti nemir u ove krajeve. Sava Vladislavić, rodom iz Hercegovine, povjerenik ruskog cara Petra Velikog, pozvao je 3. ožujka 1711. kršćane u Hercegovini i Crnoj Gori na ustanak protiv Turaka te da pristanu uz Rusiju. Premda se katolici nisu odazvali na poziv, Turci prema njima nisu imali milosti. Turski vojnici hodali su po katoličkim selima, novačili vojnike i tražili novac za rat protiv Rusije. Svi župnici trebinjsko-mrkanske biskupije, osim don Save Vukića bili su se sklonili na dubrovačko područje.[103] Poslije turske pobjede na rijeci Prutu, sklopljen je mir između zaraćenih strana te su se župnici vratili u svoje župe. Don Savo, koji se nije micao iz svoje župe, ipak se sklonio iz Dubrava te ga 1711. god. nalazimo u Glumini, graničnom selu župe prema Popovu polju, danas selo u neumskoj općini. Te je godine u lipnju biskup ponovno pohodio biskupiju. Prošavši Hutovo nije po običaju nastavio put prema Hrasnu i

[99] AP, SOCG, vol. 568, f. 517rv.
[100] AP, SOCG, vol. 573, f. 560r.
[101] AP, SOCG, vol. 573, f., 560v.
[102] AP, SOCG, vol. 573, f. 561rv.
[103] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija…,* str. 106.

Dumina kuća u Glumini

Crnićima, nego je nastavio prema Glumini, "*mjesto koje pripada župi Save Vukića*".[104] U Gluminu su došli mnogi katolici iz udaljenih mjesta, te mnogi Turci i šizmatici kako bi slušali biskupove propovijedi i dobili kakav "zapis".[105] Činjenica da biskup nije pohodio mjesta župe Dubrave kako je to običavao činiti prije i činjenica da se i župnik morao skloniti u malo zaštićeniju Gluminu, govori da su i te godine turski zulum opet ponajviše osjetili katolici Hrasna i Dubrava. Vjerojatno se stanje pomalo smirivalo te sljedeće godine opet vidimo da biskup pohađa župu kako je to činio do 1711. god. Ponovno iz Hutova ide u Hrasno gdje ostaje dva dana. Iz Hrasna putuje u Crniće gdje boravi četiri dana. Ovoga puta ne pohađa sela stolačkog zaleđa prema Hrasnu nego odmah prelazi na Pobrđe gdje dolazi u predvečerje Duhova. Na Duhove na Pobrđu obavlja krizmu te prelazi polje i odlazi na Trebinju.[106]

---

[104] AP, SOCG, vol. 578, f. 53v.
[105] Usp. *Ondje*.
[106] AP, SOCG, vol. 584, f. 118r.

Ovo prvo razdoblje života župe Dubrave odvija se u kakvu takvu miru. Miru koji stalno remete turski nameti i turska samovolja koju su župnici kao i njihovi vjernici donekle uspijevali zadovoljavati plaćanjem poreza i stalnim darovima. Spomenuto je da su neki, zbog nemogućnosti plaćanja dažbina Turčinu, morali pobjeći na prostore pod vlašću Venecije a neki su se i poturčili, premda u ovom razdoblju vrlo rijetki.

Ovo vrijeme "relativnog mira" trajalo je vrlo kratko jer već u prosincu 1714. počinje novi rat između Venecije i Turske koji se u historiografiji naziva i "mali rat".

4. Tursko-vencijanski rat (1714.-1718.) i vrijeme poslije njega

4.1. Ponovno rat na prostoru trebinjske biskupije

Nezadovoljna izgubljenim teritorijem u Morejskom ratu Turska navijesti novi rat Veneciji 10. prosinca 1714. Rat se vodio na širem području duž mletačko-turske granice. Mletačka Republika, očito već zbog slabljenja svoje moći, barem u prvom dijelu rata odlučila je po mogućnosti zadržati prostore dobivene Karlovačkim mirom. Da joj Turci ne bi uzeli važnu tvrđavu Čitluk i tako se učvrstili na ovom strateškom važnom mjestu, mletački Senat odluči 22. rujna 1715. srušiti tvrđavu i mjesto Čitluk a stanovništvo preseliti u okolicu Opuzena.[107] Odluka je Senata izvršena 2.-3. ožujka 1716., o čemu piše mletački generalni providur u izvještaju 3. ožujka 1716.[108] Turci su pokušali ponovno obnoviti Čitluk. Hercegovački je paša krajem listopada i početkom studenoga 1716. s tisuću radnika neprestance radio na obnovi. Iznenada je posao prekinuo i povukao se u unutrašnjost. To je učinio čini se na nagovor Turaka iz Mostara i Stoca, koji su smatrali da bi bili više izloženi mletačkim napadima ako bi se obnovila tvrđava Čituk.[109]

Vjerojatno bi se Mlečani i dalje povlačili da u travnju 1716. u rat nije ušla i Austrija kao mletački saveznik. Austrija je zaratila s Turskom na sjeveru u Banatu i Srijemu. To je oslabilo tursku vojnu silu uz mletačku granicu te dalo Mlečanima poticaja da krenu čak u protunapad, tj. osvajanje dubrovačkog zaleđa ili jugoistočne Hercegovine. Već krajem 1716. god. vitez Nonković iz

[107] M. Vidović, *nav. dj.,* str. 85.
[108] Usp. *Ondje*.
[109] Usp. *Ondje,* str. 87.

Kleka osvaja kulu u Hutovu[110] a tijekom 1717. god. Mlečani šire svoju vlast i na krajeve Zažablja, Popova, Ljubinja, Trebinja i Stoca.[111]

Međutim, mletačka vlast nad ovim krajevima ponovno nije dugo trajala. God. 1718. počelo se raditi na sklapanju mira između zaraćenih strana. Posrednici su ponovno bili Engleska i Nizozemska. Mirovni pregovori vođeni su u Požarevcu u Srbiji. U pregovorima mletačka je strana ponovno tražila kao i u Karlovcima da im u Dalmaciji ostane ono što su oružjem osvojili. Turska je strana nasuprot zahtijevala da na prostoru od Neretve do Novog ostane onakvo stanje kako je bilo poslije mira u Karlovcima. Na ruku Turskoj išao je i novonastali rat između Španjolske i Austrije za Sardiniju. Iz Beča je došla poruka princu Eugenu u Požarevac da gleda što prije svršiti pregovore s Turcima. Turci se nisu puno opirali austrijskim zahtjevima te su vrlo lako ustupili Austriji krajeve osvojene u Banatu i Srijemu, ali mletačkim zahtjevima nisu htjeli nikako popustiti. Mletački poslanik na pregovorima Ruzzini pritisnut s jedne strane Austrijom, koja je željela što prije okončati pregovore, i s druge strane turskom nepopustljivošću s obzirom na područja jugoistočne Hercegovine, konačno pristane na turske zahtjeve te mirovni ugovor bi potpisan 21. srpnja 1718.

U 2. točki ugovora stoji da će zemljište i krajevi gospode dubrovačke, kako je to učinjeno mirom u Karlovcima, biti povezani sa zemljištem i krajevima carevim, tj. turskim. Zato će se Popovo i njegova sela Carine, Hutovo, Zubci, osvojeni od Mlečana, sa svim svojim mjestima koja bi remetila promet između Dubrovnika i carstva, vratiti u posjed carstva.[112]

Provedba mira, tj. razgraničenje na terenu počelo je na Božić 1719. god. Oformljena je komisija kojoj su bili na čelu mletački predstavnik Alvise Mocenigo i turski predstavnik Ali Mehmed. Odmah početkom 1720. god. mletačke posade iz Hutova, Popova, Carina, Trebinja i Zubaca povukle su se prepuštajući te dijelove Turcima kako je bilo određeno Karlovačkim mirom. Problemi su nastali u vezi s razgraničenjem kod Neuma i u dolini Neretve. Turci su, naime, tražili od Mlečana da se povuku s meteriza Polača na mjestu gdje se povezuje s kopnom poluotok Klek te da Turcima prepuste Metković jer je ulazio u polukrug od sata hoda koji pripada njihovoj kuli na Tresani. Dvojica spomenutih nisu mogli razriješiti spor te se obadva pozovu na bosanskog vezira Osman-pašu, koji odredi da Metković ostane Mlečanima a da se poviše Metkovića po-

110 U ovoj akciji je poginuo Vule Nonković, sin serdara Nikole Nonkovića. Usp. T. Macan, *nav. dj.*, str. 52.

111 M. Vidović, *nav. dj.*, str. 87; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, 2. dio, od 1526. do 1808., Zagreb, 1980., str. 206. Foretić u navedenom djelu ne spominje Ljubinje i Stolac.

112 M. Vidović, *nav. dj.*, str. 88.

vuče ravna crta za granicu koja će sjeći druge dvije ravne crte granice, tj. onu koja ide od Vrgorca do sela Crnica kod Vida i onu od Neuma na Žabu. S ovim prijedlogom složile su se obadvije strane. Radom na terenu počelo se u Morači kod malog Surdupa u Neumu u travnju 1720. Odatle je potegnuta ravna crta do Žabe duga tri i pol sata hoda. Crta je završavala u Medar Prodolu na Maloj Žabi te je odatle u pravom kutu povučena na selo Crniće kod Vida.[113]

Ovim razgraničenjem, koje se, osim nekih malih iznimaka u okolici Neuma, poklapa s današnjom granicom između Republike Hrvatske i države Bosne i Hercegovine, sela u zaleđu Metkovića: Kolojanj, Doljani, Dračevo i Čeljevo s pripadnim im zaseocima, ponovno su došla pod tursku vlast a to znači i pod jurisdikciju trebinjsko-mrkanskog biskupa.

4.2. Dubrave u "malom ratu" i neposredno poslije njega

I ovaj rat između Venecije i Turske zahvatio je područje dubravske župe. Na osnovi dostupnih dokumenata ne može se točno utvrditi što se događalo u to vrijeme na ovom području, osobito kako se ponašalo hrvatsko katoličko stanovništvo ali se može pretpostaviti. Budući da je linija razgraničenja, odnosno linija rata bila upravo u župi Dubrave, može se pretpostaviti da se narod morao skloniti, bilo u unutrašnjost Turskog Carstva bilo na područje Venecije. Poznato je da je oko 40 obitelji iz župe Gradac već početkom 1715. god. prešlo zajedno sa svojim župnikom don Andrijom Šumanovićem na područje pod venecijanskom vlašću.[114] Takvo svjedočanstvo za stanovništvo župe Dubrave nije poznato. Postoji podatak da se s ratnog područja, na kratko vrijeme, te iste 1715. god., sklonio dubravski župnik don Savo Vukić.[115]

Nakon Požarevačkog mira zavladao je kakav takav mir na području jugoistočne Hercegovine pa tako i župe Dubrave. Novim granicama dogovorenim tim mirom župa Dubrave povećana je za sela u zaleđu Metkovića, koja su prije pripadala župi Dobranje. Župnik dubravski bio je i dalje don Savo. Ni ovaj mir nije potrajao dugo. Ovaj ga put nije prekinuo rat nego vijest da je Sveta Stolica dubravskog župnika don Savu Vukića imenovala biskupom u Nikopolju u Bugarskoj. Sveta je Stolica zatražila od Propagande da predloži za to biskupsko mjesto kakva prikladna kandidata, jer je dotadašnji nikopoljski biskup Marko Andrijašević bio imenovan nadbiskupom Sofije. Propagadna je, na prijedlog zadarskog nadbiskupa Vinka Zmajevića 1. rujna 1721. predložila papi don

113 Usp. *Ondje*, str. 89.
114 B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...*, str. 107.
115 J. Burić, *I Paesi degli slavi merdionali...*, str. 815; B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...*, str. 107.

Savu Vukića. Papa je prihvatio prijedlog Propagande te je don Savu imenovao nikopoljskim biskupom 16. rujna 1721., oslobodivši ga prije zapreke *defectu natalium* (nedostatak podrijetla), jer je bio sin pravoslavnih roditelja.[116]

Kako je don Savo prihvatio ovu vijest, nije poznato ali je poznato kako su je prihvatili Turci iz Stoca i Dubrava. Na Propagandu je 28. studenog 1721. stiglo pismo trebinjsko-mrkanskog biskupa Ante Righija, kojim obavještava Propagandu: "*...budući da se raširila po ovoj biskupiji vijest o unaprjeđenju spomenutog svećenika, turske glavešine Stoca, Dubrave i ostalih okolnih sela, koji čine župu Dubrave od njega opsluživanu, izjavili su da neće dopustiti nikada, da drugi svećenik dođe na njegovo mjesto, i da će usmrtiti svakoga tko bi pokušao ovdje ući.*"[117] Turci su zauzeli ovakav stav jer "*spomenuti Vukić, tijekom prošloga rata, nije bio nimalo sumnjiv da se miješao u njihove stvari, i uvijek je bio predan samo svojoj službi...*"[118] Ne samo da su Turci tražili, doduše na neposredan način, da don Savo ostane u župi Dubrave, nego su to učinili i don Savini župljani. Kako prenose spomenuta Propagandina "acta" i župljani Dubrava, svjesni što ih čeka, ostanu li bez svećenika, pisali su biskupu Righiju pismo u kojem ga mole da don Savo ostane u župi. Na žalost, nije se došlo do toga pisma ali ga je biskup dostavio Propagandi sa svojom molbom da se don Savo ne miče iz Dubrava jer bi to prouzročilo poteškoće i očigledno bi naškodilo svim ovim katolicima, koji bi ostali bez svećenika i zbog toga bili izloženi gubljenju svete vjere.[119]

Propaganda je shvatila ozbiljnost situacije te je pisala nadbiskupu Zmajeviću u Zadar i trebinjskom biskupu Righiju da nastoje otkloniti zapreke koje stavljaju Turci da se prelat Savo zamijeni s drugim svećenikom u župi Dubrave ili, ako to ne mogu učiniti, da ga "ohrabre" da se odrekne biskupske službe u Nikopolju "*za dobro i duhovno spasenje duša svoje župe*".[120] Budući da se nije mogla otkloniti spomenuta zapreka koju su postavili Turci, don Savo je pri-

---

[116] AP, ACTA, vol. 92, f.32rv.

[117] "*...essendosi sparsa per quella Diocesi la voce della promozione del detto sacerdote, i Turchi principali di Stolaz, Dubravve, ed altri casali convicini, che formano la Parrocchia da esso esercitata, si sono dichiarati, che non permetteranno mai, che altro sacerdote vi s'introduca in sua vece, e che daranno morte a chi tenterà di penetrarvi.*" AP, ACTA, vol. 92, f. 32.v.

[118] "*Il motivo poi di tal loro dichiarazione essere il non aver mai dato il detto Lupi in tutto il decorso della passata guerra il minimo sospetto d'ingerenza nei fatti loro, avendo sempre atteso unicamente all'uffizio della sua cura...*" AP, ACTA, vol. 92, f. 33r

[119] "*Stante ciò fa instanza, che il detto D. Sabba non venga di là rimosso, poichè ne segvirebbe il grave, ed evidentissimo pregiudizio di tutti quei Cattolici, che verrebbero à restar privi di Sacerdote, e conseguentemente esposti a perdere la Santa Fede, come rappresentano essi medesimi in una loro lettera diretta al Vescovo Oratore...*" AP, ACTA, vol. 92, f. 33r

[120] AP, ACTA, vol. 92, ff. 38r-39v.

hvatio drugu ponudu. U Glumini 29. travnja 1722. odrekao se biskupske službe i nastavio dalje vršiti župničku službu u župi Dubrave. U pismu odreknuća zahvaljuje Kongregaciji za čast na koju ga je izabrala ali "*vidjevši veliku potrebu da ostanem u ovoj istoj župi zbog velike protivnosti mnogih turskih glavara, jer ne žele primiti u ovim mjestima drugoga svećenika do li mene, nakon što je mons. Righi, moj Ordinarij, upotrijebio sva moguća sredstva da svlada njihovo protivljenje, i nije ništa mogao polučiti, nego je uzrujao većinu samih barbara; iz tog razloga i na prijedlog također svog Ordinarija, radi čuvanja i dobra naše sv. Vjere, spontano prepuštam i odričem se svoga izbora u najširoj formi koja se traži i prakticira u sličnim slučajevima... Ja se zadovoljavam da ne pustim da propadnu ovi moji katolici, koje sam služio tolike godine, po svojoj slabosti, nastavljajući svoju pastvu u Dubravama i drugim mjestima kao misionar...*"[121]

Iste se godine, 4. studenoga, zbog teške bolesti i biskup Ante Righi odrekao biskupske službe. Papa Inocent XIII. (1721.-1724.) primio je odreknuće biskupa Righia, ali kako kroz nekoliko sljedećih godina nije imenovan novi trebinjsko-mrkanski biskup, Righi je upravljao biskupijom sve do 1727. god. kad mu je došao nasljednik. U ovim godinama "odreknuća" biskup nije pohađao biskupiju tako da iz toga vremena i ne postoje izvještaji. U Dubravama je i dalje ostao svećenik don Savo Vukić, ali i on je tih godina teško obolio. Zbog bolesti napustio je župničku službu i tražio je smještaj u Dubrovniku gdje je vjerojatno i umro. Kad je točno umro, nije poznato, ali je poznato da je njegov nasljednik u župi Dubrave don Pavo Jelić 1729. god. odslužio 30 misnih nakana za pokojnog don Savu Vukića.[122]

4.3. Župa Dubrave u nekoliko kasnijih biskupskih izvještaja

Novi trebinjsko-mrkanski biskup imenovan je 17. ožujka 1727. a bio je svećenik dubrovačke nadbiskupije Jeronim Frano Bunić. Za biskupa je zaređen u Rimu a u domovinu se vratio svršetkom lipnja iste godine. Pastirsku službu trebinjsko-mrkanske Crkve počeo je u teško vrijeme. Val progona, koji je počeo u Bugarskoj 1725. god., gdje su turske vlasti na nagovor pravoslavne hijerarhije zatvorile i protjerale sve katoličke svećenike među kojima je bio i sofijski nadbiskup i nekadašnji župnik u Popovu Marko Andrijašević, proširio se i na prostore trebinjsko-mrkanske biskupije. Hercegovinom je tada vladao Osman-paša koji je, kako piše biskup Bunić, "*u vrijeme svoje vladavine vršio*

---

[121] AP, SOCG, vol. 635, f. 53rv. Prijevod cijelog pisma nalazi se u: R. Perić, *nav. dj.,* str. 96.

[122] Usp. *Ondje,* str. 96.

svaki oblik nasilja nad ovim narodima".[123] Nametnuo je narodu porez koji je bio prevelik i takav da se za nešto slično nikada nije čulo. Porez je ubirao idući od mjesta do mjesta s pratnjom od 400 konjanika.[124] U ovom progonu posebno su stradali župnici Trebinje i Ravna, don Jure Sunožić i don Mijo Ivanišević, koji su morali bježati iz svojih kuća kad su čuli da do njih dolaze izaslanici Osman-paše. Ne našavši ih kod kuće, opljačkali su i kuće i sve što su imali, a kad su se kasnije htjeli vratiti u župe, morali su za dozvolu platiti. I premda su platili, obadvojica su opet po povratku stavljena u okove dok ne isplate svote koje su im bile određene.[125]

O dubravskom župniku don Savi nemamo podataka da je bježao. Kakvo je stanje bilo u Dubravama tih godina, govori nam podatak da biskup Bunić u proljeće 1728., zbog straha od Turaka nije smio pohoditi župu Dubrave.

Te je godine biskup, jer se stanje donekle smirilo a Porta opozvala Osman-pašu, odlučio po prvi put pohoditi biskupiju. Pošao je iz Dubrovnika u pratnji dvojice svećenika 26. svibnja 1728., i došao na Trebinju. Poslije Trebinje pohodio je župu Gradac došavši do Hutova koje je samo dijelom pripadalo župi Gradac. Završivši pohod župi Gradac u Hutovu, prešao je u župu Ravno koju je pohodio u tri mjesta, tj. u Ravnu, Belenićima i Orahovu.

O župi Dubrave kaže da može dati samo malo vijesti "*s obzirom na zapreke koje mi nisu dopustile da je pohodim cijelu*". Prva je zapreka bila godišnje doba kada se stanovnici ove župe, zbog nestašice vode i oskudice paše, povlače u planine, i druga zapreka, puno veća, jest nedostatak nužnih putovnica koje izdaje Porta bez kojih se nitko "*a kamo li biskupi*" usude "baciti pogled" ili pohoditi biskupiju.[126] Ne mogavši zbog navedenog razloga prodrijeti do Dubrava, jer bi putovanje do Dubrava zahtijevalo prolazak kroza Stolac u kojem su smješteni turski zapovjednici i kojima bi bilo potrebno pokazati putovnice koje nije posjedovao, biskup je učinio ono što je mogao. U župi Dubrave pohodio je dva mjesta, Hutovo "*kojega pola pripada župi Dubrave*" i Dašnicu, danas selo u neumskoj općini, gdje je završio pohod biskupiji.[127] Na Dašnici je u to vrijeme živjelo oko 100 duša koje su bile za ispovijed. Biskup je tu proboravio tri dana i u te dane se pričestilo 75 duša. Krizmu nije obavljao jer su djeca s Dašnice došla u Gradac gdje su bila krizmana.[128] Biskup nam donosi

[123] "...che esercitò nel tempo della sua pressidenza con questi popoli ogni genere di crudeltà." AP, SOCG, vol. 661, f. 493r. Ovaj Bunićev izvještaj od 28. lipnja 1928. objavljen je u: B. Pandžić, *De Diocesi...,* str. 137-144. Također u: B. Pandžić, *Acta Franciscana...*, br. 34.

[124] AP, SOCG, vol. 665, f. 204r.

[125] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...,* str. 109.

[126] AP, SOCG, vol. 661, f. 497r.

[127] AP, SOCG, vol. 661, f. 497v.

[128] AP, SOCG, vol. 661, f. 498v.

Kapelica na Toplici

još jedan važan podatak za župu Dubrave te godine. To su mjesta župe koja su doduše male naseljenosti: Hutovo, Glumina, Previš, Cerovo, Bjelovići, Kruševo, Hrasno. Veća mjesta jesu Hrasno i Dubrave.[129]

Biskup Bunić i sljedeće godine u proljeće pohodio je biskupiju. Nakon što je obišao župu Gradac, prešao je u župu Dubrave koja se prostirala gotovo do Mostara i koja je najviše izložena napadima barbara. U njoj je tada župnikovao don Pavo Jelić koji nije mogao sam doskočiti svim pastoralnim dužnostima, jer je župa bila prostrana više od jednog i pol dana hoda u duljinu a na mjestima isto toliko u širinu. Osim toga, katoličke su kuće bile raspršene i izmiješane među nevjernicima. Bilo je slučajeva da su u istoj kući živjeli zajedno Turci i kršćani "*i nalazi se više nego jednom pod istim krovom turski roditelji i katolička djeca; ili katolički roditelji i turska djeca.*"[130] Biskup je u ovom pohodu u župi Dubrave pričestio više od 380 osoba i krizmao 46 djece.[131]

---

[129] AP, SOCG, vol. 661, f. 498v.

[130] AP, SOCG, vol. 665, f. 296rv. Izvještaj je dijelom preveden u: R. Perić, *nav. dj.*, str. 107-108.

[131] AP, SOCG, vol. 665, f. 296v.

U župi je naišao na jedan veliki problem a to je bilo mjesto stanovanja župnika. Župnik don Pavo Jelić do tada je obitavao na granicama župe gdje ga je smjestio prethodni biskup Ante Righi. Razlog za neboravak župnika na području župe jest zarazni zrak zbog blizine Neretve zbog čega je umro i prethodni župnik don Savo Vukić. Biskup ima problema pronaći smještaj dubravskom župniku. Naime "*svako selo se tomu protivi s motivom, jer vidjevši da umire župnik, sve kuće u tom mjestu (budući da je ova župa najviše izložena) potpale bi, po jednom barbarskom običaju, pod porez i oduzimanje imovine sa strane turaka*".[132] U cijeloj župi Dubrave u to vrijeme nema nikakve crkve, biskup čak kaže "*da nema ni sjećanja da je nekada u ovoj župi sagrađena ikakva crvka*".[133]

Biskup je i sljedeće godine, tj. 1730., pohodio biskupiju pa i župu Dubrave. Ne donosi nikakvih posebnih novosti osim što župnik još uvijek ne stanuje u župi.[134] To je bio i njegov posljednji pohod biskupiji jer je ubrzo bio imenovan patrijarhalnim vikarom u Carigradu. Za takvo se mjesto tražio pametan, razborit i radin kandidat, jer patrijarhalni vikar u Carigaradu nije se samo brinuo za svoje vjernike nego i za sve katolike u Turskom Carstvu. Budući da je biskup Bunić ispunjavao uvjete za takvo mjesto i budući da je bio po podrijetlu dubrovački plemić a Dubrovačka Republika neutralna i čak prijateljski raspoložena prema Porti, Propaganda ga je 31. siječnja 1731. imenovala na to mjesto. Postavši carigradski patrijarhalni vikar, nije se prestao zanimati za svoju bivšu biskupiju.[135] Još je jedanput htio obići svoje vjernike ali nije mogao zbog kuge koja je u to vrijeme vladala Hercegovinom. Došao je na granicu biskupije. Ponajprije je u Ošlju, selu dubrovačkog zaleđa, primao vjernike župe Gradac i Dubrave, u Čepikućama župljane župe Trebinja te u Slanom župljane iz Ravna.[136] Za župu Dubrave ponovno kaže da je najveća i najpotrebnija i da je uvijek imala posebno mjesto u njegovu srcu.[137] Budući da je župa potrebna više svećenika, pronaći jednog svećenika iz neke druge biskupije jest "nemoguća misija". Zato je biskup prilikom svoga prvog pohoda biskupiji uzeo je-

[132] AP, SOCG, vol. 665, f. 207r.

[133] AP, SOCG, vol. 661, f. 498r; vol. 665, f. 297v; "*...nomi delle Parochie sono Trebigna, Gradaz, Ravno, Dubrave, ed in quest'ultima non v'è memoria che vi sia stata eretta alcuna chiesa.*" ASV, *Pismo biskupa Bunića od 28. kolovoza 1728.*

[134] AP, SOCG, vol. 668, f. 575r.

[135] Biskup Bunić piše: "*Budući da sam bio dostojan da me Vaša Eminencija iz biskupije Merkan i Trebinje, premjestiti za Apostolskog vikara u Carigrad, smatrao sam svojoj dužnošću ne napustiti moju prvu Crkvu bez da je vidim i da dam posljednji blagoslov ovom narodu koji je uvijek od mene bio ljubljen s najvećom nježnošću...*" AP, SOCG, vol. 670, f. 527r.

[136] AP, SOCG, vol. 670, f. 527rv.

[137] AP, SOCG, vol. 670, f. 529r.

dnoga mladića iz samih Dubrava "*anđeoskog vladanja i izvanrednog prirodnog talenta*". Ovoga je mladića poslao "na škole" župniku u Gradac don Andriji Lazareviću. Mladić je položio sve ispite s najvećom ocjenom. Budući da ga nije mogao zarediti ovoga puta, zbog kuge, koja je harala biskupijom, preporučuje ga Propagandi za pomoćnika župniku u Dubravama.[138] Biskup ne spominje ime ovoga mladića, ali iz kasnijih izvora doznajemo da se radi o Mati Ančiću, mladiću iz Jasoča. Kad je protjerani sofijski nadbiskup i nekadašnji župnik u Popovu Marko Andrijašević imenovan upraviteljem trebinjske biskupije dok se ne imenuje novi biskup, u župi Dubrave zatekao je don Matu Aničića kojega je ovamo poslao njegov prethodnik.[139]

Tek što je preuzeo upravu trebinjsko-mrkanske biskupije, nadbiskup Andrijašević ostao je bez jednog svećenika, ito dubravskog župnika don Pave Jelića. Don Pavo je umro 8. lipnja 1731.[140] Andrijašević je na njegovo mjesto mislio poslati don Ivana Raičevića, svećenika trebinjsko-mrkanske biskupije rodom iz Dubrovnika. Dubrovački nadbiskup već prije ga je imenovao bolničkim kapelanom u Dubrovniku, te se nije dao nagovoriti da pođe u Dubrave.[141] Nadbiskup Andrijašević, ne imajući drugoga izbora, u Dubravama je ostavio don Matu Ančića moleći Propagandu da mu dostavlja redovitu pomoć od 20 škudi "*od dana smrti župnika, kojemu je bio pomoćnik*".[142] Andrijašević nije mogao pohoditi biskupiju jer je iz nje bio protjeran 1701. god. zbog krštenja nekih Turaka. Namjesto njega pohod je biskupiji obavio fra Hijacint Alemanji koji je u svibnju i lipnju 1733. obišao sve župe trebinjsko-mrkanske dijeceze. Na temelju njegova pohoda Andrijašević je napravio iscrpan, i do sada sigurno najdetaljniji izvještaj o biskupiji i poslao ga Propagandi 18. studenoga 1733. Ovaj je izvještaj vrlo značajan za župu Dubrave jer po prvi put nalazimo sva mjesta župe s popisom stanovništva i brojem turskih i šizmatskih obitelji u dotičnom mjestu.

Tada je u Dubravama, u Crnićim i ostalim okolnim selima bilo 18 katoličkih obitelji, 28 šizmatskih i 30 turskih obitelji.

U Hrasnu i na Previši je bilo 21 katolička obitelj, 13 šizmatskih i 18 turskih.

Iz Hrasna je vizitator pošao na Pobrđe. Na Pobrđu i okolnim selima živjelo je 14 katoličkih obitelji, 9 turskih i 16 šizmatiskih.

---

[138] AP, SOCG, vol. 670, ff. 529v-530r.
[139] AP, ACTA, vol. 102, f. 142rv.
[140] B. Pandžić, *Trebnjska biskupija...*, str. 111.
[141] AP, ACTA, vol. 102, f. 141rv.
[142] AP, ACTA, vol. 102, f. 143v.

U Cerovu, Dobranama i na Dubravici živjelo je 7 katoličkih obitelji, 7 šizmatskih i 8 turskih.

U Glumini je živjelo 9 katoličkih obitelji, a u Hutovu 14. Ni u Glumini ni u Hutovu ne nalazi se ni jedna šizmatska ni turska kuća.

Na Njivicama je bila samo jedna katolička obitelj.

Na Bačniku samo jedna katolička obitelj i 16 turskih koje su nekad bile katoličke.

U Kruševu 2 katoličke obitelj te 7 šizmatskih i 6 turskih.

U Boljunima 3 katoličke i 7 šizmatskih.

U Bjelojevićima i u okolnim selima živjele su 3 katoličke obitelji te 120 turskih obitelji koje su pobjegle pred kugom.

U Stocu je vizitator pronašao 3 obitelji i 7 katoličkih duša.

Na Ošanićima su živjele 2 katoličke obitelji, 4 šizmatske i 6 turskih.

Na Košćeli su bile samo dvije katoličke obitelji.[143]

Na osnovu ovoga popisa u župi Dubrave 1733. god. nalaze se 103 katoličke obitelji.

Nadbiskup Andrijašević nije dugo upravljao trebinjsko-mrkanskom biskupijom jer je Sveta Stolica već 2. rujna 1733. novim trebinjsko-mrkanskim biskupom imenovala dubrovačkog svećenika Sigismuda Tudišića. Tudišić je ostao na trebinjskoj biskupskoj stolici do 15. lipnja 1760. Poslao je više izvještaja o stanju u biskupiji. Izvještaj iz 1751. god. po mnogočemu je najkompletniji.

Izvještaj donosi detaljan popis mjesta koja pripadaju župi Dubrave. Ta su mjesta: Čavaš, Pobrđe, Prisoje, Glumina, Previš i Hutovo dijelom. Ta se mjesta nalaze u Gornjem Hrasnu. U Donjem Hrasnu nabrojena su sljedeća sela: Brštanica, Cerovo, Dobrane dijelom, ono što je pod turskom vlašću, Doljani, Dubravica, Sjekose, Dašnica, Ljutosjer i Crnoglav. Zatim župi Dubrave pripadaju naselja: Bjelojevići, Riđica, Kruševo, Poplat, Njivice, grad Stolac, Bitunja, Ošanići, Kremenac, Greda, Pješivac, Ljubljenica, Ljuca, Bivolje Brdo, Hotanj, Riječice, Kozice, grad Počitelj i Čeljevo. Glavnija mjesta u župi i pogodnija za pružanje duhovne pomoći vjernicima jesu: Pobrđe, Glumina i Crnići. Župa Dubrave je tada brojila 1120 katoličkih duša.[144] Ovaj Tudišićev izvještaj vrlo je značajan jer spominje i dvije crkve na području župe Dubrave, ito u Glumini i Trijebnju. Piše da su srušene u potresu, vjerojatno u onome 1667. god., koji je razorio Dubrovnik, te da nije uspio doznati kome su bile posvećene dodajući "*budući da su dugo vremena u ruševinama*".[145]

---

[143] AP, SC, Dalmazia, vol. 7, ff.632v-633rv.

[144] B. Pandžić, *Acta Franciscana...*, br. 44, str. 215.

[145] Usp. *Ondje*, str. 218-219.

Istinitost biskupove informacije teško je provjeriti, ali svakako je čudno da prijašnji biskupski izvještaji, koji su spominjani, ne donose nikakve podatke o tim crkvama premda spominju neke druge crkve u okolici Popova koje su srušene u potresu. S druge strane, biskup je Tudišić dosta vremena proveo na području biskupije i poznat je kao istražitelj prošlosti trebinjske biskupije i svakako bliži događanjima o kojima izvještava pa bi mu se trebalo vjerovati. Možda crkve i nisu srušene u potresu nego prije, ali su siguran znak da su one postojale, doda li se k tomu još živa narodna predaja o postojanju tih crkvenih lokaliteta.

Zaključak

Prema izvještajima o stanju u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji rimskoj Propagandi, koje su slali pojedini biskupi u 17. st., prostori buduće župe Dubrave pripadali su župi Gradac. Zbog veće izloženosti tih krajeva "turskom zulumu" bili su i slabo naseljeni. Izvještaji spominju postojanje katolika na tom prostoru ali ponajviše na južnom dijelu, tj. na prostoru Hrasna. Tek jedan izvještaj, koji je upitne vjerodostojnosti, onaj biskupa Dominika Andrijaševića iz 1629. god. spominje katolike s desne strane Bregave, na području današnjih Dubrava i Stoca.

Biskup Ante Primi neposredno prije početka Morejskog rata razdijelio je župu Gradac na Gradac i Dobrane. U ovoj podjeli prostori buduće župe Dubrave pripali su župi Dobrane. U Morejskom ratu cijela trebinjska biskupija, kao i župa Dobrane, postala je interesna zona velikih sila Venecije, Turske, Austrije i Dubrovačke Republike koja je na sve načina nastojala da njezino zaleđe ne dođe pod mletačku vlast. Mlečani kojima je bio upravo cilj ovladavanje dubrovačkim zaleđem stupaju u kontakt s hrvatskim katoličkim glavarima u Zažablju što dovodi do preseljenja dijela katoličkog stanovništva iz Zažablja na prostore u okolici Opuzena pod mletačkom vlašću. Oni koji su ostali na svojim ognjištima morali su trpjeti tursko progonstvo i osvetu zbog toga čina, što je prouzročilo još veća iseljavanja. Cijela trebinjska biskupija ostaje sa svega 60-ak obitelji.

Ratnim pohodima u jugoistočnoj Hercegovine Mlečani su uspjeli osvojiti gotovo sve prostore trebinjske biskupije, tj. najveći dio prostora gdje su živjeli katolici, osim prostora današnjih Dubrava i Stoca. Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. god. morali su najveći dio osvojenog područja napustiti i vratiti Turcima. Razgraničenjem između Venecije i Turske dio trebinjske biskupije, odnosno najveći dio župe Dobrane, ostao je pod mletačkom vlašću. Budući da se župnik iz Dobrana više nije mogao brinuti za vjernike koji su ostali u dijelu župe pod turskom vlašću, osjetila se potreba osnivanja nove župe koja će se nazvati Dubrave.

Sudeći po svemu župa Dubrave osnovana je 1704. god. i obuhvaćala je upravo prostore župe Dobrane, koji su razgraničenjem, što je uslijedilo poslije Karlovačkog mira, ostali pod Turskom. Prvi župnik Dubrava bio je don Savo Vukić, svećenik trebinjsko-mrkanske biskupije koji se te godine vraća sa studija iz Ferma. Prvo don Savino javljanje iz Dubrava, koliko je do sada poznato, bilo je 29. rujna 1705. i to je ujedno prvi spomen župe Dubrave. Župa je tada brojila 60 katoličkih obitelji a obuhvaćala je prostor više od 200 milja. Život u župi, kako svećenika tako i vjernika, bio je vrlo težak zbog stalnih turskih nameta i progona. Župnik nije imao ni vlastite kuće ni crkve. Stanovao je kod "dobrotvora", tj. u kućama vjernika. Vrlo je vjerojatno da je u mirnijim vremenima, premda za to još ne postoje očiti dokazi, stanovao u mjestu Crnićima a da se u nemirnijim vremenima povlačio u Gluminu koja je ipak bila zaklonjenija i sigurnija od turskih pustošenja.

Relativan mir na prostoru župe ponovno je prekinuo Tursko-venecijanski rat koji je završen mirom u Požarevcu 1719. god. Ovim mirovnim ugovorom Turska je carevina proširila svoje prostore na zaleđe Metkovića pa su tako i sela u metkovićkom zaleđu pripala župi Dubrave. Župa se proširila ali i dalje je ostao u župi samo jedan svećenik, don Savo Vukić, koji je 1721. god. imenovan nikopoljskim nadbiskupom u Bugarskoj. Zbog protivljenja Turaka da ne žele na ove prostore primiti nijednoga drugoga svećenika, don Savo se morao odreći biskupske službe te nastaviti župničku službu u Dubravama.

Usprkos teškom životu pod "turskim jarmom", kako govore kasnija biskupska izvješća, broj se katolika u župi pomalo povećavao. Tako se 1733. god. u župi Dubrave nalaze 103 katoličke obitelji, a 1751. god. 1120 katoličkih duša.

Ivica Puljić, *Neum*

NASTANAK NOVIH ŽUPA NA POVIJESNOM PODRUČJU POVIJESNE ŽUPE DUBRAVE

Župa Dubrave u svojim počecima protezala se od brda Žabe, sela Hutova i Popovskog polja na jugu pa sve do planina južne Bosne.[1] Na južnom području ovoga odviše prostranog područja katolici su bili većinsko pučanstvo u mnoštvu većih i manjih sela. U sjevernim krajevima bili su naprotiv manjina, nastanjeni u malim selima ili zaseocima, najčešće u enklavama vrlo udaljenim od matice te su zato predstavljali osobitu pastoralu teškoću dubravskih župnika. Nije, dakle, nikakvo čudo da su tijekom protekla tri stoljeća na njezinom povijesnom prostoru nastale doista brojne župe. U cijelosti su to župe Hrasno, Stolac, Dračevo, Čeljevo, Domanovići, Aladinići, Stolac, Rotimlja, Stjepan Krst i Nevesinje, a veći ili manji dijelovi ove župe ušli su i u sklop današnjih župa Blagaj, Glavatičevo i Hutovo. U ovom ćemo kratkom pregledu prikazati tijek nastanka tih novih župa s najnužnijim povijesnim podacima. Nove župe predstavit ćemo vremenskim slijedom njihovog nastanka.

1. Župa Hrasno (Donje Hrasno, Gornje Hrasno i Hutovo)

Biskup Anzelmo Katić je 1761. god.[2] uspostavio na najjužnijem dijelu prostrane dubravske župe prvu novu župu s nazivom župa Hrasno. Župa se u do-

[1] Dubravski župnici su se jedini brinuli o planištarima iz čitave donje Hercegovine tijekom ljetnih mjeseci po planinama sjeverne Hercegovine i južne Bosne kako svjedoči arhivska građa u Stocu i Dubrovniku. Usput smo ponešto o tomu naveli u članku "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", u: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX. i XX. stoljeću*, Sarajevo, 1986., str. 91-119 i prvom dijelu knjige *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.,* Dubrovnik - Neum, 2004.

[2] B. Pandžić, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 115. *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji, Cerkev v Jugoslaviji 1974.,* Zagreb, 1975., str. 400. pogrešno navodi 1762. god. kao godinu obnove župe.

kumentima dosta često, osobito u starijim vremenima, zvala i Rasno.[3] Prvim župnikom imenovan je 30. studenog 1761. don Jozo Pažin.[4] Župa se zadugo poslije ustanovljenja nije posve ustalila, u nestašici svećenika prva je bila na udaru i često joj je prijetila opasnost da ostane bez župnika. Zato su župljani ove župe u više navrata intervenirali kod biskupa u Dubrovniku i provikara u Dubravama da im se ne diže župnik.[5]

Župnici župe Hrasno za svoja obitavališta iznajmljivali su kuće u zemljopisno prikladnijim selima za pastoriziranje ovoga područja sve dok misionar isusovac o. Hilarije Odachowski nije 1853. god. na Cerovici, u zaseoku Njavre, kupio staru seosku kuću (s vrtom i komadom zemlje), koju je zatim proširio i tako sagradio prvi župni stan. U njemu i uz njega su se obavljali župni obredi sve do konca turske vladavine.[6]

Na području župe Hrasno nije do njezina osnutka izdržao u posjedu katolika nijedan crkveni objekt; kroza stoljeća turske vladavine utrnuli su se jedan za drugim. U Glumini je, prema povijesnim vrelima, postojala crkva sv. Petra.[7] Ovdje susrećemo ostatke zdanja koje puk zove Misarice što nedvojbeno svjedoči da se tu slavila sveta misa. Pučka predaja pokazuje u istom selu i ostatke građevine koju zove "dumina kuća" te prenosi predaju o svećeniku koji je tu ubijen.[8] Za svete obrede župnici su uglavnom koristili prijenosne oltare koje su nosili po grobljima. Na Toplici je od samih početaka župe, izgleda, postojalo i neko skromno sakralno zdanje jer su se vrata s njega očuvala u Glumini kao vrata "s crkve na Toplici". Prema svjedočanstvu isusovca misionara vizita-

---

[3] U dopisu od 1. veljače 1883. župnik Hrasna traži od Biskupskog ordinarijata da se župu zove Hrasno, a ne Rasno kako čine i vlasti! *Arhiv trebinjske biskupije* u *Arhivu dubrovačke (nad)biskupije* (odsad: ATBD), Opći spisi, *godište 1883.*, N Tr/13.

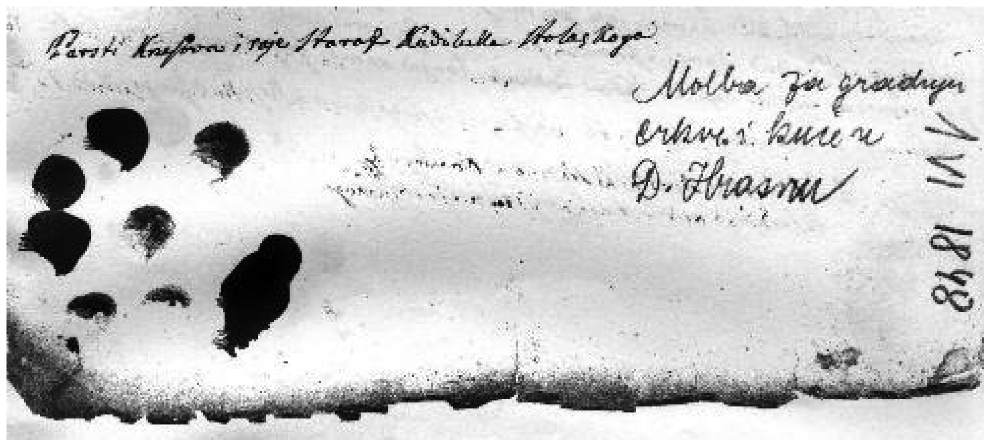
[4] B. Pandžić, "Trebinjska biskupija u tursko doba", str. 115; S. Batinović, *Hrasno sa okolinom kroz vjekove*, Hrasno, 1964., str. 60 i 92-93; R. Perić, *Da i spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 130.

[5] I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 102.

[6] Misionar o. Antojio Ayala 1850. god. ovako opisuje župsku kuću: "Miserabili e piccole sono le abitazioni de' Misionari: e la casuccia da me abitata è coperta di paglia, mal difesa dai venti, umida al sommo." M. Korade, "Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. stoljeća o istočnoj Hercegovini", *Fontes et studia - Vrela i prinosi*, Zagreb, 14/1983., str. 146; M. Korade, "Trebinjska misija, djelovanje isusovaca u istočnoj Hercegovini 1845-1855.", u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije,* str. 174. Uređenju kuće pristupilo se poslije ustanka, usp. pismo župnika don Nikole Lazarevića od 25. (27.) veljače 1879. s priloženim tlocrtom kuće, ATBD, *nav. mj*., N. 15/Tr.

[7] Glumina se navodi kao selo Hrasna. U njoj se 1622. god. navodi crkva sv. Petra. B. Pandžić, *De Dioecesi Tribuniensi et Mercanensi,* Rim, 1959., str. 111.

[8] I. Puljić (prir.), *Hutovo*, Mostar, 1994., str. 88.

Molba za gradnju crkve u Hrasnu

tora trebinjske biskupije o. Vinka Basilea sredinom 19. st. jednu su katoličku crkvu u to doba na području župe Hrasno preoteli pravoslavni.[9]

Župnici i glavari Hrasna su više puta tražili ferman iz Carigrada za gradnju crkve,[10] ali su redovno odbijani zbog protivljenja lokalnih muslimana i njihovih vlasti. Ferman za gradnju crkve dobiven je tek pod kraj turske vladavine,[11] ali su se lokalni muslimani i dalje opirali i postavljali uvjete s obzirom na veličinu crkve.[12] Temelji su crkve postavljeni tek početkom 1875., pred sam ustanak.

[9] Vizitator o. Basile 1856. god. piše: "Ve ne era una terza sacra all' Annunziazione della B. V., ma quatro anni vi sono se ne impadronirono gli scismatici". M. Papac, "Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D. I", u: *Fontes et studia - Vrela i prinosi*, Sarajevo, 8/1938., str. 97. Batinović tvrdi da je to starija crkva u Podgradinju u Gornjem Hrasnu. Usp. S. Batinović, *Hrasno sa okolinom*..., str. 80.

[10] U Provikarskom i župnom arhivu u Stocu (odsad: PVAS), godište 1846., čuva se kopija molbe od 1. lipnja za gradnju crkve u Hrasnu. Potpisali su je i pečatima popratili provikar i svi župnici biskupije te seoski knezovi otiscima prstiju. Usp. i prijepis molbe iz 1848. god. za gradnju crkve "na zemgli Maslachevoj", ATBD, *nav. mj.*, koju je objavio A. Dračevac, "Iz novije povijesti trebinjsko-mrkanske biskupije - s posebnim osvrtom na župu Hrasno", u: *Dumo i njegov narod* (odsad: DIN), 25/1978, str. 12-14; S. Batinović, *Hrasno sa okolinom*..., str. 88-89; I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 106-107.

[11] Provikar Lazarević piše 1874. god. Ordinarijatu da su stigli fermani "uno per la nuova chiesa di Rassno e l'altro per la ristaurazione della vechia chiesa di Kruševo". Koncept u PVAS, godište 1874., N. 1 od 1. siječnja.

[12] Pisma župnika don Nikole Lazarevića provikaru don Lazaru Lazareviću od 21. siječnja i 21. srpnja 1874. i koncepte don Lazarovih pisama od 20. lipnja i 22. srpnja iste godine, PVAS, godište 1874., N. 3, 10, 15 i 32.

Od sela župe Hrasno 23. prosinca 1921. utemeljena je župa Gornje Hrasno pod titulom Krista Kralja.[13] Prvi župnik don Mitar Papac je predlagao prirodniju raspodjelu sela između dviju hrašanjskih župa kao i to da i neka sela koja pripadaju župi Stolac uđu u sklop nove župe,[14] pri čemu je nailazio na nepremostive poteškoće kod puka. To je sigurno utjecalo i na privremeno praktično utrnuće ove župe već sljedeće godine. Ordinarijat je 9. travnja 1922. opet podijelio jurisdikciju za njezino područje župniku Donjeg Hrasna.[15] Ni

Ostaci Dumine kuće u Vininama - Podgreda

[13] I. Puljić, "Don Mitar Papac (1896.-1951.)", u: B. Goluža (prir.), *Svjedoci vjere i rodoljublja*, Mostar, 2005., str. 294-296.

[14] Arhiv mostarsko-duvanjske biskupije, Mostar (odsad: ABOM), br. 801, 815, 928, 1380, 1381, 1426 i 1427/1921; S. Batinović, DIN, 6/1968, str. 7. Don Mitar je išao na dogovor sa župnikom u Stolac. ABOM, br. 928/21.

[15] ABOM, 532/22.

njezina obnova 1936. god. nije bila dugovjeka, opet se praktično ugasila mučeničkom smrću novoga župnika don Ante Bakule u svibnju 1942.[16] nakon čega njome opet upravljaju župnici župe Donje Hrasno.

Napomenimo da je i polovica današnje župe Hutovo, ustanovljene 1971. god., u povijesti bila dio župe Dubrave. Župi Dubrave pripadala su sela Glumina, Vjetrenik, Previš i Tuhinje pa čak i polovica samoga sela Hutovo s Mramorom.[17]

2. Župa Stolac

Biskup Jederlinić[18] je 1863. god. na području drevne župe Dubrave utemeljio novu župu sa sjedištem u Stocu, pod zaštitom sv. Ilije Proroka. Prvi župnik bio je talijanski misionar franjevac o. Orazio, porijeklom iz maloga mjesta Busca kod Torina.[19] Utemeljenjem ove župe dodijeljena su joj, uza grad Stolac koji je tada imao 45 katoličkih obitelji kako je navedeno u šematizmu dubrovačke biskupije za 1864. god., i sljedeća sela kako u njemu stoji: Poprati s 11 obitelji, Barani s 2 obitelji, Poplat s 11 obitelji, Komanje Brdo s 8 obitelji, Njivice s 4 obitelji, Bitunja Donja s 3 obitelji, Bitunja Gornja s 4 obitelji, Bačnik s 4 obitelji, Borojevići s 10 obitelji, Kruševo s 10 obitelji, Ljubljenica s 14 obitelji, Orlja s 2 obitelji, Gojlovići s 2 obitelji, Pušišta s 5 obitelji, Burmazi s 4 obitelji i Riđica s 1 obitelji. U svemu 16 sela, 140 obitelji i 1230 duša.[20]

Od 1866. god. u šematizmima se bilježi kao selo stolačke župe i Dragovilje s 1 obitelji. Od ove godine u šematizmu navode za župu Stolac i broj vjernika:

---

[16] R. Perić, *nav. dj.*, str. 234-238; I. Puljić - S. Vukorep - Đ. Bender, *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Zagreb, 2001., str. 693.

[17] Biskup Jeronim Franjo Bunić piše 1728. god. za Hutovo: "...qual villaggio appartiene in parte alla medesima cura di Gradaz", a nešto dalje: "...la parochia di Dubrave anchorchè abbracci molti villaggi... Hutovo, Glumina, Preveze..." B. Pandžić, *De dioecesi...*, str. 141 i 144.

[18] Dekret o osnutku župe Stolac u PVAS, godište 1863., dokument od 1. lipnja. Iz pisma fra Orazija pročelniku Propagande od 16. svibnja 1878. slijedilo bi da je on u Stolac došao i prije dekreta: "...nel maggio pertanto del 63 venni a Stolaz". Archivio storico della S. Congregazione De propaganda fide, Roma, *Scritture riferite nei Congresi, Bosnia* (odsad: ASCPF), Rim, 1846. Usp. i R. Perić, "Pisma iz starine", u: DIN, 17/1973., str. 5; I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 101.

[19] B. Pandžić, "Dum Oracio", u: *Kršni zavičaj*, 16/1983. R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 369-370.

[20] *Schematismus cleri dioecesis rhacusianae pro anno 1864 cui adnectitur status dioecesis marcano - tribuniensis,* (odsad: Dubrovački šematizam) Venetiis, str. 74. U Šematizmu za 1863. god. župa nije još bila uvedena.

te godine matica ima u 46 obitelji 207 vjernika, Ljubljenica u 13 obitelji 122, Borojevići u 13 obitelji 84, Poprati u 11 obitelji 96, Kruševo u 13 obitelji 178, Poplat u 7 obitelji 82, Bačnik u 4 obitelji 75, Pušišta u 5 obitelji 48, Burmazi u 5 obitelji 79, Riđica u 1 obitelji 25, Gojlovići u 2 obitelji 25, Orlja u 2 obitelji 21, Bitunja Gornja u 2 obitelji 36, Bitunja Donja u 5 obitelji 25, Komanje Brdo u 6 obitelji 45, Barani u 2 obitelji 13, Njivice u 5 obitelji 34, Dragovilje u 1 obitelji 12 vjernika. Župa ukupno ima uz grad 16 sela (ako se Gornja i Donja Bitunja računaju kao jedno selo), 141 obitelj i 1205 vjernika. [21]

God. 1867. fra Orazija je naslijedio don Lazar Lazarević s kojim Stolac postaje i sjedište provikara biskupije.[22] Tako od 1868. god. župa Stolac preuzima u šematizmu prvo mjesto od župe Dubrave i u stolačkoj župi se navodi još selo Grdjevići (Gargjević) u kome je bila 1 obitelj sa 6 vjernika.[23] Uskoro je došlo i do znatnije promjene granica među župama pa se u šematizmu od 1870. god. u župi Stolac navode i sela: Ljuca s 8 obitelji i 86 duša, zatim dva zaseoka Pješivca: Greda od Pješivca s 2 obitelji i 13 vjernika te Operaš od Pješivca s 2 obitelji i 13 vjernika[24] koji su se još i 1869. god. vodili kao sela u župi Dubrave.[25] Osim spomenutih sela 1870. god. također u stolačkoj župi navode se i sela Boljuni sa 6 obitelji i 50 vjernika te Bjelojevići sa 7 obitelji i 58 vjernika koja su 1869. god. još bila upisna kao sela župe Hrasno. Prvi se put javljaju u sklopu stolačke župe i sela Bovan s 2 obitelji i 16 vjernika, Oraovica s 1 obitelj i 5 vjernika te Dabar na kome se navodi 1 obitelj s 3 vjernika. Tako se uz grad Stolac broj sela ove župe popeo sa 16 na 26, broj obitelji sa 141 na 167 a vjernika sa 1205 na 1537. [26]

---

[21] Dubrovački Šematizam za 1866. god., str. 72.

[22] Fra Orazio je premješten u svibnju 1866. na jednu dubrovačku župu. ASCPF, *nav. mj.*, 846; R. Perić, "Pisma iz starine", u: DIN, 17/1973., str. 5. U Šematizmu za godinu 1867. još uvijek je uveden župnik Dubrava "Pro-vicarius episcopalis P. T. D. Nicolaus Lazzarovich" a "D. Lazzarus Lazzarovich Cooperator". Tijekom te godine don Nikola je premješten za župnika u Hrasno, a umjesto njega u Dubravama 8. ožujka nastupa don Stjepan Putica. Stolačkog župnika misionara fra Orazija nasljeđuje don Lazar Lazarević koji od te godine obnaša i provikarsku dužnost. Usp. koncept don Lazareva pisma 20 svibnja u PVAS, godište 1867., te SVB, II., str. 101. Tek Šematizam za godinu 1868., str. 69 donosi tu promjenu: "Provicarius episcopalis P. T. D. Lazarus Lazzarovich." R. Perić, "Naša pisma u rimskoj arhivi", u: DIN, 14/1972., str. 13.

[23] Dubrovački Šematizam za 1868., str. 52.

[24] Dubrovački Šematizam za 1870., str. 69.

[25] Dubrovački Šematizam za 1869., str. 70.

[26] Ispod tabele o župi Stolac u Šematizmu za 1870. god. na str. 69 piše: "Adest una Civitas et 26 Vici, familiae 167, animae 1537", što vjerojatnije govori da se sastavljač poslužio u konačnoj brojci drugim izvorom nego da je pogrešno zbrojio jer poimenično navodi samo 25 sela sa 164 obitelji i 1493 vjernika. Neka sela, dakle, nisu uvedena u popis. U Šematizmu za godinu

Župna kuća u Stocu

Šematizmi i dalje selo Kruševljane sjeveroistočno od Nevesinja navode u sastavu župe Dubrave kao i u godini osnutka župe Stolac.[27] Od 1880. god. šematizmi ne navode više u župi Dubrave selo Dabricu.[28] Te su se godine dogodile očito nove promjene jer se u šematizmu za 1881. god. u stolačkoj župi uz Dabricu susreću i ova nova sela: Ošanići s 1 obitelji i 14 čeljadi, Duboka Gornja s 1 obitelji i 7 čeljadi, Duboka Donja s 1 obitelji i 6 čeljadi i "Obalj od

1869., na str. 69, npr. navodi se selo Pušišta za koje piše da je udaljeno dva i pol sata hoda i da ima 6 obitelji s 52 čeljadi, koje, dakako, nije moglo izumrijeti za tih nekoliko godina. Broj se obitelji, a pogotovo čeljadi, iz godine u godinu bar neznatno mijenjao što šematizmi nisu precizno pratili. Na te nedostatke u njima potužio se Ordinarijatu 20. kolovoza 1873. provikar Lazarević. PVAS, godište 1873., N. 57.

[27] Dubrovački Šematizam za godinu 1863., str. 74; Šematizam za godinu 1875., str. 58; Šematizam za godinu 1878., str. 58.

[28] Dubrovački Šematizam za 1880., str. 58.

Zagorja" s 2 obitelji i 16 čeljadi dok se granična sela, dva Brštanika, Podkrevnice pa čak i Kruševljani i dalje vode u župi Dubrave.[29]

Župa Stolac nije imala u počecima na čitavom svom području nijedne crkve. Obredi su se obavljali u župnoj kući i po seoskim grobljima. Provikar Maslać je već davno bio kupio u Stocu kuću uknjiženu na dubravsku župu.[30] Prvi stolački župnik fra Orazio, došavši u Stolac 1863. god., piše da se odmah našao na ulici jer Turci, potaknuti od šizmatika, oduzeše spomenutu kuću.[31] Zato se on morao mjesec dana skrasiti u kući jednoga katolika dok se nije uselio u kuću na biskupovu intervenciju kod paše u Mostaru.[32] Gradnji prave župne kuće u Stocu usprotivili su se mjesni muslimani "*svim prosvjedima*".[33] God. 1865. ipak se pristupilo izgradnji kuće s kapelom u prizemlju, nakon što je dobiven ferman s Porte.[34] Stolačka župna kuća je, zahvaljujući obilnoj potpori iz Lyona, veoma solidno zdanje, moglo bi se reći i prilično raskošno za onovremene prilike. S manjim preinakama služi svojoj svrsi i danas![35] U njezinu prizemlju je bila uređena prostorija za crkvene obrede. Provikar La-

---

[29] Dubrovački Šematizam za 1881., str. 57-58.

[30] Iz dokumenata koje je vizitator o. Basile priložio 1856. god. vizitaciji vidi se "che appartiene alla chiesa di Dubrave una casa comperata a Stolaz coi sussidii pure di Lione e che adesso viene abitata da Giorgio Krescich che ne comparisce il compratore". M. Papac, *nav. dj.*, str. 95. Biskupski ordinarijat je 14. kolovoza 1863. zatražio od provikara don Nikole Lazarevića da poradi kod vlasti u Mostaru oko gradnje kuće u Stocu. ATBD, *nav. mj.*, N. 34.

[31] "...con mio rammarico mi trovai in mezzo la strada giachè i turchi sobbillati dai scismatici ritolsero quella misera casa già affittata per mia abitazione..." ASCPF, nav. mj., 846. Usp. i R. Perić, "Pisma iz starine", DIN, 17/1973., str. 5.

[32] Opširnije piše fra Orazio u pismu od 16. svibnja 1878. pročelniku Propagande, ASCPF, *nav. mj.*, 846. Fra Orazio je 22. kolovoza 1863. opisao biskupu u Dubrovnik: "...infelicissimo stato edile della casa ove è costretto abitare, significando come ivi è impossibile il' soggiornarvi tanto più...", ističući da je život "in cotesta spelonca" opasan ne samo po zdravlje nego i život, jer "in questa casa non si può assolutamente abitare per essere senza porta, finestre, colle mura cadenti, colle travi fracide e rotte, col tetto squinternato per cui ovunque piove, coi tavolatti del tutto guasti tal che in due camere non si può neppure entrare, in breve non si è niente di buono..." ATBD, *nav. mj.*, N. 7.

[33] "Intanto si trattava di fabbricare una decente abitazione pel Parroco, ma i turchi... si opponevano con tutti i protesti", ASCPF, *nav. mj.*, 846; R. Perić, "Pisma iz starine", u: DIN, 17/1973, str. 5.

[34] ASCPF, *nav. mj.*, 846. Dozvola za gradnju je sačuvana u ATBD, *nav. mj.*, u godištu 1863., dokument od 29. rujna. Usp. i dokumente od 4. i 12. srpnja u godištu 1865.

[35] Ustanova *Oevre de la Propagation de la foi... Conseils centraux de Lyon et de Paris* ulagala je znatne sume za gradnju župnih kuća, a kasnije i crkava. O tom govori više vijesti i uplatnica, kao npr. od 4. srpnja 1878. u ATBD, *nav. mj.* bb. Za stolačku župnu kuću piše don Stjepan Putica 11. svibnja 1867. pročelniku Propagande da joj "nema ravne u cijelom ovom kraju". R. Perić, "Naša pisma u rimskoj arhivi", DIN, 14/1972., str. 13.

zarević je uskoro pokrenuo akciju prikupljanja sredstava za crkveno zvono koje je domalo poklonila austrijska carica Marija, ali ga turske vlasti nisu dozvoljavale podići s carine u Doljanima sve do oslobođenja Stoca od Turaka.[36] Don Lazar je 1873. god. podigao kapelicu sv. Nikole na Pješivcu.[37] God. 1874. dobiven je konačno i ferman za gradnju crkve u Kruševu, što se tražilo već dulje vremena.[38] Tek nakon dolaska Austro-Ugarske od 1881. god. misli se na gradnju "*obilne*" crkve u Stocu.[39]

God. 1890. trebinjska je biskupija izuzeta iz uprave dubrovačkog biskupa i predana na upravu mostarsko-duvanjskim biskupima. Biskup Buconjić je domalo ukinuo ustanovu provikara a Stolac je postao sjedište dekanata. Novom teritorijalnom podjelom među biskupijama, kako se vidi iz šematizma mostarske biskupije za 1892. god., sjeverna granična sela župe Stolac su Ljubljenica, Dabrica, Koritnik na Hrgudu i Klečak na Dabru, a navodi se i novo naselje Čumeljaci.[40]

Spomenimo i neuspjeli pokušaj provikara Lazarevića da se u Ljubinju utemelji kapelanija nakon što se u njemu 1889. god. dogodio skandal: katolički sprovod je vodio pravoslavni svećenik. Župnik nije naišao na razumijevanje austrijskih vlasti.[41]

3. Župa Dračevo (Gabela - Doljani - Čeljevo - Klepci - Dračevo - Dračevo)

Dolina Neretve od Počitelja do Metkovića od tursko-mletačkih ratova i sporazuma sve se rjeđe zove Luka, taj srednjovjekovni naziv je potpuno istisnuo novi naziv Gabela koji se jednako širio na obje obale Neretve. Na zapadnoj obali odavno se ustalila župa Gabela koja je, uglavnom pod nazivom

[36] Provikar Lazarević piše 1875. god. Propagandi: "Anche in presente sono in lite coi Turchi perche non vogliono lasciarmi una campana regalata dell'Imperatore d'Austria alla mia capella parochiale di Stolaz...", ASCPF, *nav. mj.*, 429. O stolačkom zvonu ima mnogo dokumenata u PVAS u godištima 1872-1879., naveli smo ih u HZ, VII., str. 99, bilj. 162.

[37] Provikar piše pročelniku Propagande 2. kolovoza 1873. o namjeri gradnje kapelice u čast sv. Nikoli i Srcu Isusovu. PVAS, *nav. godište*, N. 52.

[38] I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 107-108.

[39] Provikar piše 18. veljače kotarskoj oblasti u Stocu "da se načini obilna crkva u Stolcu". PVAS, *nav. godište*, N. 24.

[40] *Shematismus diocesium mandetriensis et dumnensis itemque marcano-tribuniensis pro anno 1892.* (odsad: Mostarski Šematizam), Mostar, str. 63.

[41] PVAS, *godište 1889.*, dokumenti br. 9, 11 i 19. O župi Stolac usp. M. Puljić, Stolac, povijest kraja i župe, Mostra, 1996.

Čitluk, pripadala hercegovačkom apostolskom vikarijatu,[42] a Gabela istočno od Neretve pripadala je župama Dobranje pa Dubrave.

Dubrovački biskup i stolački provikar pod konac turske vladavine sve više su se bavili mišlju da se i za dio Gabele u trebinjskoj biskupiji uspostavi nova župa.[43] Ona pri utemeljenju 30. lipnja 1874. dobiva također ime Gabela.[44] Kao župna crkva služit će novoj župi crkva Marijina Rođenja u Doljanima, koja je dovršena 1862. god.[45] Župnik se u svibnju 1874. nastanio u Doljanima, kako sam piše, u jednom bijednom kućerku,[46] k tomu među drugim takvim kućicama i štalama.[47]

Prema šematizmu iz 1875. god. župa je oformljena od 10 sela, u kojima je živjela 201 obitelj sa 1119 duša, kako u njemu piše: Doljani 14 obitelji sa 115 vjernika, Dračevo 35 sa 175, Sjekose 12 sa 172, Bajovci 5 s 41, Višići 40 s 203, Čeljevo 44 s 221, Tasovčići 24 sa 142, Klepci 6 s 30, Loznica 4 s 22 i Gnjilišta 21

---

[42] D. Mandić, *Acta franciscana Hercegovinae, u*: *Monumenta franciscana jugoslavica*, II., Mostar, 1934., str. 45-46. Prvi župnik fra Orazio kaže da je njegova župa uspostavljena od zapadnih dijelova župa Hrasno i Dubrave "zvanih Gabela". ASCPF, *nav. mj*., 847; R. Perić, "Pisma iz starine", u: DIN, 17/1973., str. 6.

[43] Po dogovoru s biskupom u Dubrovniku, provikar Lazarević ga izvještava 4. siječnja 1874. da je za župnika Gabele našao besplatno dvije kuće u Doljanima (u Đure Mustapića i nekog Vekića). U Doljanima već ima misal i "l'Epistolario in slavo ma é proprietà della famiglia Vekić". PVAS, *godište 1874.*, N. 1, koncept provikarova pisma od 4. siječnja. Biskup Zaffron je već prije dobio dozvolu redovničkih poglavara Propagande da fra Orazia iz Torina opet pošalje u trebinjsku biskupiju. PVAS , *godište 1874.*, N. 21 od 15. travnja.

[44] PVAS, *godište 1874.*, N. 24/Tr. Biskup piše 30. travnja provikaru: "Sotto questa data e N° il sottoscritto fece erigger il documento dell'erezione della nuova Parrochia di Gabella, che insieme al rispettivo Decreto consegnò nelle mani del m. r. P. Orazio Torino", a 13. lipnja 1878. o utemeljenju župe Gabela pročelniku Propagande: "questo (è) uno dei principali miei desiderii". ASCPF, *nav. mj*., 900. Koncept pisma u ATBD, *nav. mj*., N. 16/Tr.

[45] ATBD, *nav. mj*., dokument od 25. kolovoza 1862. U Doljanima su uz obalu Neretve još i 1856. god. postojale ruševine crkve sv. Lovre, kako svjedoči vizitator o. Basile: "...a Dogliani alle sponde della Narenta vi è un cappella dedicata a S. Lorenzo m. abbandonata e distrutta..." M. Papac, *nav. dj.*, str. 97.

[46] Župnik fra Orazio piše pročelniku Propagande 16. svibnja 1878. kako je stanovao "più di un anno in una miserabile casuccia di un contadino aspettando che si fabricasse la casa per Paroco". ASCPF, *nav. mj*., 847.

[47] Doljansku župnu kućicu fra Orazio zove "mio danno" i tuži se: "...non può tenere nemmeno una gallina stante la situazione dell'abitato tugurio fra gli altri tuguri, animali, ragazzi, immundizie etc." ATBD, godište 1875., pismo od 11. lipnja. U pismu pročelniku Propagande kaže za tu kuću: "...una miserabile casuccia di un contadino." ASCPF, *nav. mj.*, 847; R. Perić, "Pisma iz starine", u: DIN, 17/1973., str. 6.

Crkva Male Gospe u Doljanima, župa Dračevo

sa 107 vjernika. Ukupno, dakle, 205 obitelji s 1128 vjernika.[48] Od 1883. god. u šematizmima se kao selo ove župe navodi i Dubravica s 1 obitelji i 5 čeljadi.[49]

Provikar Lazarević predložio je biskupu da je za sjedište nove župe najpogodnije selo Dračevo,[50] što je ovaj prihvatio te zadužio župnika da tu traži mjesto za gradnju župne kuće. Župnik je išao begu Gavranu u Dračevo, zatim u Mostar, ali nije naišao na razumijevanje pa je 15. kolovoza 1874. zamolio provikara da on to sredi preko stolačkog kajmekama i viših vlasti.[51] Iz pisma provikara višim vlastima u Mostar vidi se da se izgradnji kuće u Dračevu ener-

[48] Dubrovački Šematizam za 1875. god., str. 60. U zbroju ispod tabele, kao i u slučaju župe Stolac, preuzeti su drugačiji podaci: "Vici 10, familiae 201 cum animarum 1119."

[49] Dubrovački Šematizam za 1883. god., str. 60.

[50] "...il migliore ed il più adatto e il Dračevo". PVAS, *godište 1874.*, N. 26, koncept provikarova pisma od 20. lipnja.

[51] PVAS, *godište 1874.*, N. 6. Fra Orazijevo pismo provikaru od 15. kolovoza.

gično opiru mjesni turski predstavnici vlasti.[52] Provikar je odgovorio župniku da je kajmekam obećao sa svoje strane sve učiniti pa traži da dođu predati zahtjev u Stolac on, knez i medžlis Dračeva s nekoliko domaćina.[53] Mjesne dračevske turske vlasti i tomu su se uspješno oduprle čak i u lipnju 1875.,[54] pa možemo pretpostaviti da je i to bio jedan od razloga napetosti u ovom selu neposredno prije ustanka.

Budući da je otpor muslimana u Dračevu bio jak, župnik i provikar su predložili vlastima u Mostaru da dozvole gradnju župne kuće uz veliko prostrano groblje u Klepcima, koje je ogradio župnik Dubrava don Stjepan Putica, gdje ne bi trebalo biti parnica ni s kim.[55]

Početkom ustanka 1875. god. Turci su zapalili župnu kuću u Doljanima, obeščastivši i crkvu prigodom svoga prodora, o čemu izvještava Propagandu biskup Zaffron.[56] U dvije nepune godine župnik je promijenio, kako sam kasnije piše, šest prebivališta dok nije 8. veljače 1877. konačno uspio iznajmiti kuću u jednoga čeljevskog muslimana s kojom je bio prilično zadovoljan.[57] Otada se župa jedno vrijeme zove i Čeljevo a crkva Marijina Rođenja u Doljanima, nakon što je obnovljena i ponovno vraćena kultu, ostaje i dalje župnom crkvom.[58]

[52] "...si oppungono i padroni di quella comuna di Dracevo". PVAS, *godište 1874.*, N. 45, nedatirana kopija provikarova pisma višim turskim vlastima u Mostaru i godište 1875., stolačkom kajmekamu od 12. lipnja.

[53] PVAS, *godište 1874.*, N. 35 i 45, provikarovo pismo od 22. studenog 1874. i nedatirani koncept N. 45 pisma višim turskim vlastima u Mostar o opiranju mjesnih Turaka gradnji kuće u Dračevu.

[54] O tomu piše 18. lipnja 1875. provikar pročelniku Propagande: "Desideriamo di effettuare nella nuova Parochia di Gabella una casa pel nuovo Parroco Padre Orazio Torino M. O. ma non ci riesco ancora di ottenere il permesso mostrandosi avversi alcuni turchi...". ASCPF, *nav. mj.*, 428v.

[55] PVAS, *godište 1875.*, N. 23, koncept provikarova izvješća Ordinarijatu od 10. travnja. U groblju je postojalo oltarište gdje se slavila misa i poslije ustanka dok ga nisu srušili austrijski vojnici gradeći cestu kroz groblje. ATBD, *nav. mj.*: N. 2/Tr., 11/Tr., 13/Tr., 22/Tr.

[56] ASCPF, *nav. mj.,* 442-443. "U Doljanima bi izgorena i župnička kuća, ali župnik pribigao je u Metkoviće..." *Narodni list*, 63/1875., str. 1.

[57] ASCPF, *nav. mj.,* 716 i 847. Fra Orazio piše 16. svibnja 1878. pročelniku Propagande: "...finalmente potei trovare in affitto da un Turchesimo una rustica casuccia nel vilaggio di Čeljevo..." ASCPF, *nav. mj.*, 847. Visoka najamnina mu je predstavljala velik problem. ATBD, *nav. mj,* N. 25/Tr., pismo od 20. kolovoza 1877. te od 8. listopada 1878., N. 23/Tr.

[58] Biskup Zaffron je napisao 3. srpnja 1878. župniku da ga je obradovalo njegovo pismo od 15. lipnja N. 23: "...essersi ricuperta al culto divino la chiesa di Dogliani." ATBD, *nav. mj.*, koncept N.17/Tr.

Nakon oslobođenja od Turaka župno se sjedište preselilo u Klepce gdje je sagrađena župna kuća a župna crkva Imena Marijina tek 1938. god. po kojoj i župa nosi ime. Tijekom rata kuća je zapaljena a crkva skoro porušena. Župnik don Jakov Bagarić nastanjuje se u privatnoj kući u selu Dračevu gdje u crkvici sv. Nikole i drugim seoskim crkvama slavi svete mise sve do izgradnje nove župne crvke na Krupi koja je svečano blagoslovljena 13. rujna 1970.[59] Na molbu župljana i župnika Klepaca od 23. travnja 1974. biskup je, uz dopuštenje Kongregacije, promijenio titulara Ime Marijino u Gospino Uznesenje[60] a župa prelazi s naziva Klepci preko naziv Klepci - Dračevo do današnjeg naziva Dračevo.[61]

4. Župa Nevesinje (Nevesinje - Glavatičevo - Blagaj)

Planištari i malobrojno katoličko trajno naseljeno pučanstvo u sjevernim planinskim dijelovima Hercegovine bili su najteži pastoralni problemi dubravskim župnicima. Želja da se u ovim krajevima utemelji župa bila je trajno prisutna. Konačno je dubrovački biskup Vinko Čubranić kao administrator trebinjske biskupije 1868. god. donio odluku da se uspostavi nova župa u Kruševljanima, a 1871. god. kupljena je i kuća u begova Bašagića u Nevesinju za budućeg župnika.[62] Ustanak 1875.-1878. god. prekinuo je ta nastojanja.

Po oslobođenju od Turaka uspostavi nove župe na ovim sjevernim prostorima župe Dubrave i trebinjske biskupije prišlo se s više mara pa i nade u uspjeh. Tako je 1880. god. ozbiljno odlučeno da se osnuje župa u Nevesinju koja bi obuhvaćala i Foču.[63] Suradnja provikara s vojnim kapelanima u garnizonima

[59] S. Batinović, DIN, 11 (1970.), str. 73.

[60] ABOM, br. 429/1974. Molba župnika Klepci - Dračevo u ime vjernika da može "kao titulara" slaviti veliku Gospu umjesto Imena Marijina. U Rješenju: Odobreno 9. kolovoza 1974. Molba je proslijeđena Kongregaciji za bogoslužje uL Rim 26. travnja 1974. Usp. S. Batinović, DIN, 3/1966., str. 39 i 19/1974., str, 31.

[61] S. Batinović, DIN, 7/1968., str. 55 i 19/1974., str. 37-38. J. Ančić, "Uoči 100-godišnjice župe Dračevo", u: DIN, 17/1973., str. 69-71.

[62] PVAS, *godište 1887.*, više prijepisa provikarove predstavke austrijskim vlastima.

[63] PVAS, *godište 1880.*, N 47, spis od 21. lipnja. M. Vujnović je napisao niz članaka u *Vrhbosni* o trebinjskoj biskupiji u nastavcima. Trebinjsko-Mrkanjska biskupija, *Vrhbosna*, L, Sarajevo, 12/1936. (jubilarni broj 1886-1936), str. 303-305; LI, 2/1937., str. 34-37, br. 4-5/1937., str. 103-107, 6/1937., str. 138-139. Citiramo ih skraćeno a po broju stranice će se znat za citat u kom je broju i nastavku. *Nav. dj*, str. 35. Usp. i I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 118.

(Nevesinje, Gacko, Foča, Trebinje) bila je dobra.[64] Međutim, kad je dubrovački biskup kao administrator trebinjske bisikupije izdao dekret provikaru Lazareviću da uspostavi župu, sarajevske austrijske zemaljske vlasti su odbile svaku pomoć obrazlažući to malim brojem vjernika pa se moralo privremeno odustati od uspostave.[65]

Razlog odbijanja zapravo je ležao u nastojanju biskupa Buconjića da se promijene granice između biskupija na štetu trebinjske biskupije. Granice između trebinjske biskupije i hercegovčkoga vikarijata, koga je naslijedila mostarsko-duvanjska biskupija, bile su povijesno jasne i jednoj i drugoj strani: Bakulin šematizam iz 1867. god. jasno piše: "Rijeka Neretva siječe Hercegovinu gotovo po poprečnoj sredini. Ista ova rijeka dijeli našu misiju od trebinjske. Mi imamo samo malo sela preko Neretve: neka kod Mostara i druga kod Konjica... Ovaj Apostolski Vikarijat graniči s istoka gotovo svugdje s rijekom Neretvom..."[66]

Bula *Ex hac augusta* iz 1881. god. potvrdila je povijesne granice između bosansko-hercegovačkih biskupija pa se nastavilo s razmišljanjem o uspostavi nove župe na nevesinjskom području. God. 1886. predlaže se da sjedište nove župe bude u Kamenoj, a pripadalo bi joj čitavo nevesinjsko područje te i Obalj sjeverno od Uloga.[67] Za rad u trebinjskoj biskupiji te godine prijavo se fra Grgo Franičević i pomišljalo se da ga se postavi za župnika u Nevesinju.[68] Biskup administrator Vodopić kaže 1888. god. da se zauzimao za uspostavu župe Nevesinje i Trebinje, ali veli da je naišao na "zaprijeke u Vladi".[69]

Iz arhivske građe izlazi na vidjelo da je glavni razlog oporbe vlasti utemeljenju ove župe bilo zapravo uporno nastojanje biskupa o. fra Paškala Buconjića da se ovo prostrano sjeverno područje trebinjske biskupije pripoji mostarsko-duvanjskoj biskupiji.[70] On je poslao izaslanike u Rim i u Beč da budno prate kako stvari teku.[71] Iz arhivske građe doznajemo da je Buconjić tražio od bečke vlade područje Foče, Čajniča, Ramu i čitavu dolinu Neretve.[72] On je još 1881.

[64] O tome svjedoče dokumenti 25/183, 34, 37 i 134/1885. i dr. u: PVAS. Usp. i I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 118.

[65] M. Vujnović, *nav. dj.*, str. 35.

[66] P. Bakula, *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina*, Split, 1867., str. 17., hrvatski prijevod P. Bakula - V. Kosir , *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule,* Mostar, 1970., str. 18-19.

[67] PVAS., *godište 1880.*, N 47, spis od 21. VI.

[68] PVAS, *godište 1886.*, provikarova pisma od 7. i 23. lipnja. Puljić, svz., I., str. 118.

[69] ATBD, *godište 1888.*, N 22/Tr, spis od 24. svibnja.

[70] PVAS, *godište 1882.*, koncept provikarova pisma biskupu od 27. prosinca.

[71] ABOPM, 46/1890. od 19. IV. 1890.

[72] ABOPM, kratki protokolarni zapis pod datumom 12. XI. 1888. god.

god. izjavio provikaru Lazareviću "da je dobio jurisdikciju nad Fočom".[73] Od nevesinjskog vojnog kapelana provikar je 1881. god. doznao da mu je biskup Buconjić dao ovlasti čak i u slučajevima sklapanja mješovitih ženidaba, a 1882. god. od zamjenika mostarskog vojnog svećenika da biskup Buconjić stvarno vrši jurisdikciju u Foči.[74] Kad je 1887. god. provikar zamolio vlasti da mu daju dozvolu da nosi oružje za samoobranu na putu po gornjoj Hercegovini, sarajevska vlada mu je odgovorila s obzirom na nevesinjski i fočanski kotar: "...nemate nikakvih duhovnih funkcija u kotarih spadajućih graničećem području mostarskoga episkopata."[75]

Nakon spomenutog odgovora vlade provikar se dao na prikupljanje podataka o tome kako su dubravski i stolački svećenici uvijek posluživali vjernike u ovim krajevima, kako je to zapravo pučanstvo trebinjske biskupije koje u tim krajevima boravi samo određeni broj mjeseci te da se već odavno radilo i o uspostavi župa u tim krajevima, da je i kuća kupljena u Nevesinju... Argumentiranom i prilično iscrpnom dokazivanju priložio je i mapu. S obzirom na Čajniče provikar priznaje da tamo nije zalazio jer je ondje bio jedva koji vjernik.[76]

Kako su austrijske vlasti, osobito od nastupa B. Kállaya 1882. god., izrazito podupirale interese franjevaca,[77] vršile su pritisak na Svetu Stolicu da udovolji zahtjevima biskupa Buconjića. Ona je 22. svibnja 1888. zatražila preko bečkog nuncija od nadbiskupa Josipa Stadlera i od dubrovačkog biskupa Mate Vodopića informacije o biskupijskim granicama.[78] Nadbiskup Stadler izjavljuje da "među nadbiskupijom Vrhbosanskom i biskupijom Trebinjskom ne ima nikakovih prijepornih točaka" te da on zna koje su granice trebinjske biskupije iz 1881. god, ali iznosi mišljenje: "Nu uslied novih okolnosti čini se, da bi zgodnije i po svetu

---

[73] Provikar to odmah sutradan javlja biskupu u Dubrovnik i traži da on protestira kod Propagande. M. Vujnović, *nav. dj.*, str. 35.

[74] PVAS, *godište 1881.*, koncept provikarovih pisama od 22. lipnja br. 34 i 65. Provikar kaže da je doznao "dal Vice Curato Militare dio Mostar che il Mr. Vescovo di Mostar esercita effetivvamente la sua giurizdicione nella cita di Foča", ATBD, *godište 1883.*, N 1/83 Tr., dopis od 27. prosinca 1882.

[75] O tome provikar izvještava biskupa u Dubrovnik 25. kolovoza. Vlada iz Sarajeva je odgovorila 27. lipnja a mostarske vlasti 7. srpnja. ATBD, *nav. godište*.

[76] Više prijepisa ove pomno i argumentirano sastavljene predstavke sačuvano je u PVAS, 1887. god. Usp. i M. Vujnović, *nav. dj.*, str. 35.

[77] "Prema izvještaju grofa Para, papa Lav XIII pridavao je veliki značaj uvođenju redovne hijerarhije u Bosni i Hercegovini, dok je kardinal Jakobini izrazio bojazan da Štadler neće zbog blagonaklonog držanja Austro-ugarske diplomatije prema franjevcima imati jaču podršku Beča…" T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903),* Sarajevo, (1987), str. 310-311.

[78] ATBD, *godište 1888.*, N. 893 od 22. svibnja. Usp. i M. Vujnović, *nav dj.*, str. 36.

stvar našu korisnije bilo da se to donjekle promieni."[79] I biskup Vodopić dodaje izjavi "da se poštuju historička prava pripoznata do današnjih vremena..." i namjeru o svom vladanju: "...ali kad bi Sv. Stolica što drugačije odredila odmah treba glavu skučiti."[80] On je ipak napisao nunciju u Beč da je ispitivao spomenuti spor, ali da ga nije našao ni u svoje vrijeme ni u vrijeme svojih prethodnika te "da Nevesinje, otkako je kršćanstvo došlo u Hercegovinu, vazda pripada trebinjskoj biskupiji" pa dodaje: "Kad ovako stvari stoje ne znam s kim imam urediti poteškoće, kad se nikad nijesu te poteškoće pokazivale."[81]

Svećenici trebinjske biskupije su poslali 5. rujna 1888. nunciju u Beč vrlo argumentiranu predstavku s obzirom na ove krajeve ističući da u tim područjima žive zapravo njihovi vjernici te ističu i odredbe papinske bule.[82] A iz same formulacije u buli *Ex hac augusta* naslućuje se da se već tada nastojalo Svetu Stolicu obmanuti: za granice novouspostavljene mostarsko-duvanjske biskupije kaže se: "...obuhvatit će cijelo područje Hercegovine, koje se nalazi okruženo granicama vrhbosanske i banjalučke biskupije na sjeveru, granicama mrkansko-trebinjske biskupije na jugu i pokrajinom zvanom Novi Pazar."[83] A onda se za granice trebinjske biskupije kaže: "Trebinjsko-mrkanska biskupija će zadržati netaknute svoje granice..."[84] Vojni kapelani su, čini se, prihvaćali suradnju i jedne i druge strane, dok im biskup Buconjić daje jurisdikciju, provikar Lazaević ih još i 1889. god. zove "collaborantes nostri in nostra dioecesi".[85]

Sveta Stolica je konačno popustila insistiranjima te je papa Leon XIII. udovoljio nastojanjima mostarsko-duvanjskog biskupa Buconjića i 8. srpnja 1890. trebinjsko-mrkansku biskupiju izuzeo ispod uprave dubrovačkog biskupa i predao je u administraciju mostarsko-duvanjskih biskupa "ad beneplacitum nostrum", o čemu provikar obavještava svećenstvo i vjernike biskupije već 10 ko-

---

[79] ATB DU, *godište 1888.*, Br 436 - 59/Tr. Stadlerovo pismo od 21. VI. Usp. i M. Vujnović, *nav. dj.,* str. 36.

[80] ATB DU, *godište 1888.*, koncept odgovora biskupa Vodopića nadbiskupu Stadleru od 6. VI. br. 38/Tr.

[81] Vujnović, *nav. dj.,* str. 36-37.

[82] Archivio Segreto Vaticano (odsad: ASV), Nunziatura di Vienna, vol. 604, vertenza sulle dioecesi di Bosnia 1887-1891, 10r-15v. Koncepti i druga građa u PVAS, *godište 1888.*, dokumenti od 19. lipnja, 14. kolovoza i 9. i 19. rujna...

[83] Preuzet prijevod bule iz *Službenog vjesnika mostarsko-duvanjske i trebinjsko-mrkanske biskupije*, Mostar, 1981., br. II. i III., str. 8.

[84] U hrvatskom prijevodu zabunom umjesto "trebinjsko-mrkanska" stoji "mostarsko-duvanjska". *Nav. mj.*, str. 8.

[85] ATBD, *godište 1889.*, N 38/Tr., provikarovo pismo od 12. lipnja.

lovoza.[86] Primopredaja imovine trebinjske biskupije obavljena je u Dubrovniku 8. listopada iste godine.[87]

Biskupu Buconjiću, sada kao administratoru trebinjske biskupije, nije bilo teško isposlovati promjenu granica biskupija. Kongregacija za širenje vjere izdala je 24. ožujka 1891. dekret o novom razgraničenju između biskupija u Bosni i Hercegovini, u kome se s obzirom na granice trebinjske biskupije kaže: "Granice između mostarske i trebinjske biskupije su: od Metkovića sve do Bivolja Brda rijeka Neretva; odavle se produžuju tako da dijele mostarski civilni distrikt od stolačkog civilnog distrikta i isto tako nevesinjski distrikt od bilećkog i gačanskog (Gacko), napokon gačanski distrikt od fočanskog."[88]

God. 1883. uspostavljena je nova župa u Glavatičevu i u njezinom sklopu se u šematizmu iz 1892. god. navodi selo Kruševljani koje je bilo u sastavu povijesne dubravske župe. U sastav župe Blagaj, uspostavljene 1891. god., ušla su, prema istom šematizmu, sela: Bivolje Brdo, Bišina, Bojište, Buna, Dračevice, Gnojnice, Gubavica, Hodbina, Kamena, Kosor, Malo Polje, Nevesinje, Obalj, Obrnja, Rabina, Ulog, Vranjevići, Zaton, Žuberin, Kosor... koja su umalo odreda sela župe Dubrave[89] kao i Kamena.

Napokon je u Nevesinju 1899. god. uspostavljena župa, u cijelosti na prostorima župe Dubrave i trebinjske biskupije, a sada u sklopu mostarsko-duvanjske. Uza župnu kuću sagrađen je i samostan Školskih sestara sv. Franje, a velebna crkva Uznesenja Marijina podignuta je 1903. god.[90] Crkva je u Domovinskom ratu sravnjena sa zemljom i zametnut joj je svaki trag. U novije vrijeme pokrenuta je akcija o njezinoj obnovi.

Do manjih izmjena granica došlo je i u novije vrijeme prigodom uspostave župe Domanovići 1969. god., u čiji sastav je ušao i određeni manji prostor mostarske biskupije koji je bio povijesno u sklopu trebinjske biskupije.

---

[86] Leonis XIII Pontiificis Maximi acta, vol. X, Romae, 1891., 182. Usp. i B. PANDŽIĆ, *De dioecesi...*, str. 81 i bilj. 3. Kopija provikarova pisma kleru i narodu u: PVAS, *godište 1890.*, br. 94/II. od 10. kolovoza 1890.

[87] ATBD, *nav. mj.*, godište 1890., N. 980/90. Naslijeđenim novcem trebinjske biskupije kupljeni su znatni posjedi na području Nevesinja, koji su dodijeljeni obiteljima iz Drinovaca i nekih drugih krajeva. M. VUJNOVIĆ , *nav. dj.*, 103-107.

[88] ASV, *nav. mj.*, str. 55r-56r.

[89] Mostarski Šematizam, str. 17-20. Nismo imali vremena istražiti koja su sela ušla odmah u sklop ove župe, a koja su joj možda vremenom dodijeljena..

[90] K. DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939., str. 171.

5. Župa Rotimlja (Gornje Dubrave - Trijebanj - Hodovo - Rotimlja)

Kad se 1886. god. prijavio za rad u trebinjskoj biskupiji fra Grgo Franičević, nakon što se odustalo od namjere da ga se postavi u Nevesinje,[91] došlo se na pomisao da se on nastani u kući Kuzmana na Rotimlji. To nije odobrila fra Grgina redovnička uprava.[92] Iste 1886. godine došlo se na ideju da se osnuje župa sa sjedištem u selu Kamena, a pripadalo bi joj čitavo nevesinjsko područje kao i Obalj sjeverno od Uloga.[93] Domalo se odustalo i od sela Kamene i donesena je odluka iste godine da se uspostavi nova župa "Gornje Dubrave pod naslovom svetog Jurja" sa sjedištem na Trijebnju.[94] Nije se ostvarilo ni to kao ni provikarov prijedlog iz 1890. god. da se osnuju župe u Kotezima i Rotimlji.[95]

Mostarsko-duvanjski biskup o. fra Alojzije Mišić u proljeće 1917. konačno pristupa uspostavi župe Gornje Dubrave odlučivši je povjeriti don Martinu Krešiću, župniku na Trebinji, što je on spremno 3. lipnja prihvatio te je biskup 6. lipnja izdao dekret o uspostavi župe s naredbom don Martinu da na novoj župi bude 1. srpnja, o čemu je biskup 8. lipnja obavijestio stolačkog dekana.[96] Don Martin se nastanio na Trijebnju, odakle je pastorizirao čitavo područje i istraživao najpogodnije mjesto za središte župe.[97] Biskup Mišić u kronici piše za župnikovo obitavalište: "Jadno boravi u jednoj seoskoj kući đe mu je jedna soba za sve, a druga sobica drži presveti sakramenat." Na groblju slavi župna slavlja pa i prvu krizmu 1919. god.[98] Dokumente u početku potpisuje Dubrave

[91] PVAS, *godište 1886.*, provikarova pisma od 7. i 23. lipnja. I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 118.

[92] PVAS, *godište 1886.*, pismo biskupa Buconjića od 26. lipnja. I. Puljić, "Trebinjska biskupija u XIX. stoljeću", str. 118.

[93] PVAS, *godište 1880.*, N 47, spis od 21. lipnja.

[94] ATBD, N 25/Tr, spis od 7. lipnja 1886.

[95] PVAS, *godište 1890.*, br. 64.

[96] ABOM, br. 337 i 341/1917. te bilješke u protokolu. U protokolu pod datumom 6. lipnja 1917. stoji: "Don Martinu Krešiću župniku u Trebinji podijeljena novoosnovana župa Gornje Dubrave." U sadržaju rješenja piše: "Don Martin se zahvaljuje na podjeljenoj mu župi." Usp. R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", u: *Od Hrguda do Huma*, Mostar, 1999., str. 217-218. Članak je uvršten i u godišnjak *Stolačko kulturno proljeće*, godište III., Stolac, 2005., str. 125-134 (s korekturom datuma osnutka župe (ne 6. travnja nego 6. lipnja). Usp. i M. Krešić, "Don Martin Krešić", u: *Svjedoci vjere i rodoljublja*, str. 213.

[97] ABOM, br. 809 od 17. lipnja 1917.

[98] ABOM, A. Mišić, *Chronika biskupije*, str. 55.

Hodovo[99] pa onda samo Hodovo,[100] što postaje službeni naziv župe kako stoji u pečatu.[101]

Nova župa je uspostavljena od sela župa Prenj - Dubrave i Stolac. Iz stolačke župe u novu župu ušla su sela Dabrica i Ljubljenica, a iz župe Dubrave Rotimlja, Gornji i Donji Brštanik, Podkrevnice (Stjepan Krst), Hodovo, Trijebanj sa zaseocima Stanojevići i Kozice. U dekanatskom izvješću iz 1919. god. piše kako "popis pučanstva nije moguće ustanoviti".[102]

Na don Martinov prijedlog pogodnih mjesta za izgradnju župne crkve i stana, koji je još 22. listopada i 17. studenog 1917. poslao Ordinarijatu (Trijebanj ili Hodovo), Ordinarijat je poslao fra Jerku Borasa da se na licu mjesta upozna s tim župnikovim prijedlozima.[103] Konačno je župnik 7. veljače 1919. obavijestio Ordinarijat da su sarajevske vlasti darovale zemljište za crkvene objekte u Hodovu.

Tijekom 1918. god. župnik u više navrata predlaže Ordinarijatu da se župa nazove Gornje Dubrave, na što Ordinarijat pristaje 8. siječnja 1919.[104] Iz don Martinovih pisama naslućuje se rivalitet između Trijebnja i Hodova, što je vjerojatno razlogom da se župa i 17. rujna u dekanovu izvješću zove Hodovo, a Ordinarjat još 1920. god. oslovljava svoj dopis: "Župnom uredu u Trijebnju."[105] Župljane je teško bilo složiti pa je u župu poslan početkom 1921. god. biskupov izaslanik don Marjan Kelava. Nakon više prijepora odlučilo se za gradnju crkve i župnoga stana na Rotimlji.[106] Blagoslov temeljca župne kuće obavljen je 18. travnja 1921.,[107] a crkve 25. svibnja 1924. Crkva je skoro dovršena 1927., a zvonik 1930. god.[108]

[99] ABOM, 353/1917. od 11. lipnja.

[100] Usp. ABOM, br. 596 i 819/1917.

[101] ABOM, usp. npr. brojeve 353, 549, 596. i dr. u ABOM; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 219.

[102] ABOM, 981/1919; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 222.

[103] ABOM, br. 809/1917. od 17. studenoga 1917. "Hodovo, mjesto za crkvu... Župnik don Martin Krešić sastavlja skicu mjesta na kojima bi se mogla i zgodno bilo sagraditi novu crkvu." "Iz Mostara poslat konsistorijalac o. Fra Jerko Boras, da ispita koje je mjesto najzgodnije." R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 219-220.

[104] ABOM 928/1917. i 175/1919; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 220-221.

[105] ABOM, 981/1919. i 884/1920; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 222-223.

[106] ABOM, 1211/1920., 83, 177 i 571/1921; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 225-226.

[107] ABOM, 571/1921; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 227-228.

[108] ABOM, dokumenti 620, 890/1924. i Mišić, *Chronica biskupije*, str. 69. i 71; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 230-232.

6. Župa Čeljevo

U ljeto 1974. dračevski župnik don Jakov Bagarić zamolio je mostarsko-duvanjskog biskupa, apostolskog upravitelja trebinjske, biskupije dr. Petra Čulu da na čeljevskom groblju održi misno slavlje i porazgovara s narodom o eventualnom uspostavljanju župe od sjevernog djela dračevske župe. Biskup je prihvatio prijedlog te pred mnoštvom obećao uspostavu župe. Dotadašnji dračevski kapelan don Jozo Ančić razriješen je dužnosti kapelana u Dračevu te mu je povjerena priprema utemeljenja nove župe. Nakon pripreme don Jozo je 5. listopada 1974. zatražio od Ordinarijata da se izda dekret o uspostavi župe na što je Ordinarija istoga dana zatražio potrebne podatke.[109] Deset dana kasnije stigla je na Ordinarijat molba župnika don Jakova da s izda dekret o uspostavi nove župe,[110] čemu je Ordinarijat već drugoga dana udovoljio i tako je 16. listopada 1974. izdan dekret o uspostavi župe.[111] Prvim župnikom imenovan je don Jozo Ančić.[112] Novu župu su prema dekretu sačinjavala sela Čeljevo, Gnjilišta, Klepca i Tasovčići (u Nerezima i Loznici nije bilo trajno naseljenih vjernika) i brojila je oko 350 obitelji s oko 1500 vjernika.[113]

Župnik se nastanio u privatnoj kući Luke Salmanića, a nedjeljna misna slavlja slavio je u sve tri grobljanske kapelice dok je sveti sakrament trajno držao u čeljevskoj grobljanskoj kapelici.

Ubrzo po utemeljenju župe zatražene su potrebne dozvole te se odmah počelo s izgradnjom crkvenih objekata. Kroz nepuna 4 mjeseca sagrađena je župna kuća, ona i kapelica u njezinom prizemlju su blagoslovljeni 24. kolovoza 1975. Temelji župne crkve Presvetoga Srca Isusova započeti su 9. rujna 1976.,[114] te se nastavilo s radovima do blagoslova 31. srpnja 1977.[115] Pokrivena je 18. srpnja

[109] ABOM, 914/1974., 5. listopada 1974. "Dračevo Dekret za novu župu". "Don Jozo Ančić moli, da se izda dekret za novu župu." Rješenje: "Zatraženo da se dostave potrebni podaci", isto pod 5. listopada.

[110] ABOM, 944/1974., 15. listopada 1974. "Klepci Dračevo nova župa u Čeljevu." "Župnik iz Dračeva moli da se izda dekret za novu župu Čeljevo." Rješenje: 16. listopada 1974. "Dekret izdan, kopija župniku u Dračevo."

[111] ABOM, 945./1974., 16. listopada 1974. "Dekret o osnutku nove župe Čeljevo."

[112] ABOM, 946/1974., 16. listopada 1974. "Don Jozo Ančić imenovan župnikom nove župe Čeljevo." Istoga dana obaviještena Vjerska komisija u Čapljini. ABOM, 947/1974. Usp. i Pavlović, "Odgoj biskupijskog klera i osnivanje novih župa", zbornik *Za Kraljevstvo Božje, život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule,* Mostar, 1991., str. 281.

[113] Usmeno priopćenje župnika don Joze Ančića.

[114] Iscrpan opis rasta župe napisao je župnik J. Ančić, DIN, 26/1979., str. 47-48.

[115] *Službeni vjesnik*, II/1977., str. 73, i III/1977. str. 99 i I/1978., str. 18; S. Batinović, DIN, 25/1978., str. 37.

1978. U njoj je, još neblagoslovljenoj, bila prva krizma 23. srpnja 1978., a blagoslov je dogovoren za 26. kolovoza 1979.[116] Uskoro su postavljeni i otvori na crkvi te izgrađena spojna prostorija sa župnom kućom, čiji dio služi za sakristiju.[117]

7. Župa Domanovići

O utemeljenju župe sa sjedištem u Domanovićima već se duže mislilo. Budući da je prvi župnik Domanovića i uspješni graditelj crkvenih objekata ove župe don Andrija Iličić dobio 6. svibnja 1969. dekret o premještaju s Ledinca u Prenj - Dubrave, jasno se mogla vidjeti namjera Ordinarijata o pripremi uspostave nove župe.[118] Doista, domalo stigoše na Ordinarijat u Mostar molbe i župskog ureda Prenj - Dubrave i Klepci - Dračevo "da se osnuje župa u Domanovićima",[119] na što je Ordinarijat odmah pozitivno odgovorio i 18. srpnja 1969. izdao "Dekret o snivanju nove župe sa sjedištem u Domanovićima".[120] Uspostavljena je od perifernih sela susjednih župa. Od župe Prenj u sklop nove župe ušla su sela Domanovići, Opličići, Rječice i Ševać Njive. Od dračevske župe sela Hotanj, Počitelj i Tasovčići. Od blagajske župe Bivolje Brdo. Prvi župnik don Andrija Iličić nastanio se u privatnoj kući Andruna i slavio svete mise po grobljima koja su odreda imala kapelice. U vrlo kratkom roku sagradio je župni stan te kuću časnih sestara s ovećom dvoranom koja je odmah počela služiti kao župna crkva.[121] Tijekom 1972. god. prikupljene su sve dozvole za gradnju župne crkve u čast sv. Josipu Radniku, čije je temelje blagoslovio biskup Čule u drugu nedjelju došašća 10. prosinca te godine. Nakon toga biskup koadjutor Pavao Žanić blagoslovio je župni stan i stan časnih sestara.[122]

God. 1975. crkva je već ozidana, 1977.-1978. god. pokrivena,[123] i svečano blagoslovljena 1978. god.,[124] a s radovima se nastavlja i sljedećih godina. God.

---

[116] J. ANČIĆ, DIN, 26/1979., str. 47-48.

[117] S. BATINOVIĆ, DIN, 27/1980., str. 28.

[118] ABOM, 661/1969.

[119] ABOM, 841 i 842/1969. od 16. srpnja 1969. U rješenju u Protokolu piše uz br. 841. s naznakom ponavljanja i u br. 842: "18. VII. 1969. Osnovana nova župa, Domanovići."

[120] ABOM, 850/1969. Istoga dana su o osnutku župe obaviještene župe Prenj - Dubrave i Klepci - Dračevo, 852/1969. te Vjerska komisija u Čapljini, 851/1969; *Službeni vjesnik*, III/ 1978., str. 103. Usp. i PAVLOVIĆ, *nav. dj.*, str. 277-278.

[121] S. BATINOVIĆ, 7/1968., str. 55, 9/1969., str. 56, 10/1970., str. 65, 11/1970., str. 73, 16/ 1973., str. 40.

[122] *Službeni vjesnik*, IV/1972., str. 38 i III/1978., str. 103.

[123] *Službeni vjesnik*, I/1978., str. 18.

[124] *Službeni vjesnik*, III/198, str. 103-104. *Glas Koncila*, br. 16 (386) 1978. od 13. kolovoza, str. 16.

1980. izrađena je vanjska fasada, ugrađena elektrifikacija i gromobran,[125] čime su glavni radovi privedeni kraju.

8. Župa Stjepan Krst

Župljani sjevernoga dijela župe Rotimlje, sela Dabrice, Ljubljenice, Gornjeg i Donjeg Brštanika te zaseoka Borićevine (u kome su uglavnom živjeli stanovnici Donjeg Brštanika), pokrenuli su tijekom 1973. god. inicijativu da se na tom području utemelji nova župa. Oformili su delegaciju na čelu s biskupovim poznanikom iz vremena rata Boškom Kevom, koja je došla u Mostar na razgovor s biskupom mons. Petrom Čulom. Domalo je s Ordinarijata uslijedio službeni upit rotimskom župniku don Ivanu Kordiću s obzirom na opravdanost uspostave ove župe.[126] Već 8. veljače 1974. Ordinarijat je napisao dekret o utemeljenju župe kao i dekret novom župniku don Slavku Maslaću, dotadašnjem rotimskom kapelanu.[127] Odluku je biskup koadjutor mons. Pavao Žanić osobno objavio župljanima nove župe 10. veljače iste godine.[128]

Kao i svugdje pri određivanju mjesta izgradnje župnih objekata bilo je nesuglasica. Selo Donji Brštanik je zahtijevalo da se crkva gradi na području Gornjeg Brštanika da im bude bliže. Na lokaciju na Stjepan Krstu pristali su nakon što im je buduća župna zajednica obećala pomoći izgraditi nekoliko kilometara ceste do njihova sela niz potok Ćetkova Voda. Nije bilo sloge ni prigodom izbora patrona župe. S prijedlogom da to bude sv. Ivan Krstitelj, blagdan koji se slavi u vrijeme kada je ovaj kraj osobito lijep i privlačan, konačno se teško složio i Gornji Brštanik, čiji je sv. Ivan bio od davnine zavjetni svetac, ali tek nakon što im je obećano da će u njihovu groblju biti rana misa toga blagdana. Pa i o samom imenu se razmišljalo, da li zadržati provincijalizam "Šćepan Krst" kako se u puku najčešće govorilo, ili ga uskladiti sa suvremenim hrvatskim pravopisom u obliku Stjepan Krst, a neki su predlagali bez razloga predlagali i naziv Stjepan Križ.[129]

---

[125] S. Batinović, DIN, 21/1975., str. 44, 23/1976., str. 53, 25/1978., str. 37, 27/1980., str. 28.

[126] ABOM, 37/1974. "6. I. 1974., Rotimlja. Osnivanje župe na Šćepan Krstu." "Upit župnika u pogledu osnivanja nove župe na Šćepan Krstu."

[127] ABOM, 263 i 264/1974; S. Batinović, DIN, 19/1974., str. 35-36; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 277-286. Pavlović, nav. dj., str. 280.

[128] ABOM, u rubrici Rješenje uz br. 263 stoji: "10. II. 1974. dekret saopćio vjernicima O. Koadjutor."

[129] *Službeni vjesnik*, IV/1975., str. 127. Usp. i P. Marijanović - S. Bošković, *Šćepan Krst, Stjepan Krst ili Stjepan Križ?* u: Stolačko kulturno proljeće, II., 2004., str. 57-60.

Župnik don Slavko Maslać privremeno se nastanio u starijoj seoskoj kući Marka Kukrike, koja je imala samo dvije neadekvatne prostorije i tu stanovao od veljače 1974. do jeseni 1977. Crkvene obrede vršio je u nešto prostranijoj grobljanskoj kapelici sela Stjepan Krst u neposrednom susjedstvu budućeg crkvenog objekta. Pripreme za izgradnju toga župnog objekta tekle su prilično ubrzano. Inače objekt je neuobičajene forme, 20 x 18 m, koji je imao šire prizemlje predviđeno za crkvu, sakristiju i garažu, a župni je stan zamišljen kao nastavak na toj zgradi s dva manja tornja što je izvana davalo sliku trobrodne crkve. Već sljedeće godine biskup koadjutor 12. listopada[130] blagoslovio je temelj toga crkvenog zdanja. Crkvu je blagoslovio biskup ordinarij 9. listopada 1977.,[131] a biskup koadjutor održao je nadahnutu propovijed.

S gradnjom župnoga objekta nastavilo se užurbanim koracima, a isto tako i s formiranjem župne zajednice, što u ovom naglašeno vjerničkom kraju nije bilo osobito teško. Bilo je nade da se i selo Kamena s još nekim selima (Žuberin, Rabina) priključe ovoj župi, ali je to omeo tzv. hercegovački slučaj jer su ova sela osnutkom župe Blagaj 1892. god. izašla iz sastava župe Dubrave i trebinjske biskupije.

Nova je župa utemeljena na gospodarstveno prilično pasivnom području pa se i nije mogao očekivati neki vidni napredak. Dolazak struje i asfalta, a ponajviše uspostava nove župe, zaustavili su privremeno odseljavanje iz ovoga kraja,[132] koje je već bilo u zamahu.

Početkom Domovinsko rata cijela župa je krenula u izbjeglištvo. Oni koji nisu uspjeli pobjeći, nemilosrdno su masakrirani. Nekima se do danas ne zna za sudbinu ni grob. Stjepan Krst predstavlja jednu od rijetkih župa na području Bosne i Hercegovine, na čije se područje nije vratio baš niti ijedan vjernik! Brigu o župi vodio je župnik Aladinića, a nakon njega do danas opet župnik Rotimlje. Obnovljene su gotovo sve seoske kapelice na grobljima i u njima se slave mise na uobičajene predratne datume te oko Svih svetih i Dušnoga dana. Osobito se masovno dolazi na slavlje patrona župe Rođenje sv. Ivana Krstitelja.

---

130 *Službeni vjesnik* IV/1975. str. 124; S. Batinović, DIN, 21/1975., str. 44, 23/1976., str. 56; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 284, navodi datum 18. listopada.

131 *Službeni vjesnik*, IV/1977., str. 127. i I/1978. str. 19. *Glas Koncila*, br. 23 (368) od 20. studenog 1977., str. 14. Iz kronike biskupa Čule: R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 277-278; S. Batinović, DIN 24/1977., str. 56, 25/1978., str. 37.

132 *Crkva na kamenu*, 8-9/1998., str. 7; R. Perić, "Osnutak i rad župe Rotimlja", str. 280.

9. Župa Aladinići

Odcjepljenjem župe Domanovići nije dostatno riješeno pastoriziranje prostrane župe Prenj - Dubrave, osobito zato što se župna crkva nalazila umalo na rubu župe. Zato se počelo razmišljati da se u samom centru župe, na razmeđu najvećih sela Aladinići i Crnići, sagradi nova prostrana crkva. U počecima nije bilo jasno definirano kakav će status ona imati, hoće li se tu preseliti sjedište župe ili će se možda utemeljiti nova župa. Da se odmah mislilo na cijepanje župe, novi bi crkveni objekti sigurno bili sagrađeni nešto sjevernije da podjela župe bude logičnija. Svakako pristupilo se izgradnji crkve prije konačne odluke te je biskup Čule 29. kolovoza 1976. svečano blagoslovio njezine temelje kao i temelje stambenog objekta te postavio kamen temeljac toj budućoj crkvi na čast Svih sveti. Na temeljima je slavio svetu misu pomoćni biskup Pavao Žanić, održavši prigodnu propovijed. U biskupijskom vjesniku je tom prigodom zapisano: "U nadi je da se tu utemelji nova župa ili prenese sjedište župe Prenja na ovo mjesto, gdje se podiže nova crkva."[133] Tom prigodom je graditelj crkvenih objekata don Ante Đerek sastavio "Povijesno svjedočanstvo o blagoslovu temelja nove crkve".[134] Dilema je razriješena dekretom biskupa Čule od 25. listopada 1977. kada je utemeljena župa Aladinići.[135] U dekretu stoji: "Novu će župu sačinjavati sela: Aladinići, Crnići, Donji i Gornji Pješivac, dok će dosadašnjoj župi Prenj - Dubrave pripadati sela osim sela Prenj sa svojim zaseocima također i Dolumi i dio Aladinića Donjih, koja su teritorijalno bliže sjedištu župe Prenj."[136] Župnikom nove župe imenovana je dotadašnji kapelan župe Prenj - Dubrave don Ante Đerek. Svečano je proglasio novu župu 1. studenoga na patron nove župe, svetkovinu Svih Svetih, biskup ordinarij dr. Petar Čule pod misom koju je predvodio tajnik don Marko Perić.[137]

S radovima na župnim objektima nastavilo se intezivno sljedećih godina te je crkva svečano blagoslovljena 12. kolovoza 1979.[138]

---

[133] *Službeni vjesnik*, III/1976., str. 104; S. BATINOVIĆ, DIN, 22/1976., str. 44, 23/1976., str. 52-53.

[134] ABOM, br. 603/1976.

[135] ABOM, br. 751/1977. Dekret novom župniku 752/1977. Obavijest župniku Prenja 753/1977. i dekanu u Stocu 754/1977.

[136] *Službeni vjesnik*, IV/1977. str. 124-125; S. BATINOVIĆ, DIN 25/1978., str. 37.

[137] *Službeni vjesnik*, IV, 1977., str. 127. i I/1978., str. 18. PAVLOVIĆ, *nav. dj.*, str. 281-282.

[138] BATINOVIĆ, DIN, 26 (1979.), str. 48 i 27 (1980.), str. 28.

Sažetak

Na povijesnom prostoru župe Dubrave tijekom tri stoljeća njezina postojanja utemeljeno je više župa ovim redoslijedom: Hrasno 1761. god. (u povijesni dokumentima često se zvala Rasno, a nakon diobe Hrasna na dvije župe, Donje Hrasno, što je još uvijek ponekad u upotrebi), Stolac 1863. god., Gabela 1874. god. (kroza svoju povijest ova se župa različito nazivala: Doljani, Čeljevo, Klepci, Klepci - Dračevo, Dračevo), Nevesinje 1899. god., Rotimlja 1917. god. (ova se župa u počecima zvala Gornje Dubrave pa usporedo Trijebanj i Hodovo te konačno do danas Rotimlja), Gornje Hrasno 1921. god., Domanovići 1969. god., Čeljevo 1974. god., Stjepan Krst 1974. god. i Aladinići 1977. god. I župa je Blagaj prigodom utemeljenja 1891. god. veći broj svoga pučanstva i prostora dobila na području drevne dubravske župe, a isto tako i veći dio župe Hutovo, utemeljene 1971. god. Manji dio povijesne dubravske župe ušao je i u sastav župe Glavatičevo, utemeljene 1883. god. Područje Gacka je jedno vrijeme tretirano kao zasebna administratura.

Roko Prkačin, *Dubrovnik*

DJELOVANJE ISUSOVACA U ŽUPI DUBRAVE

Uvod

Članovi redovničke zajednice Družbe Isusove ili isusovci[1] u 19. st. djelovali su kao misionari u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Isusovac o. Vinko Basile bio je apostolski vizitator u istoj biskupiji, koju je Sveta Stolica 1839. god. povjerila na upravljanje dubrovačkom biskupu.[2]

Dubrovački biskup Toma Jederlinić (1843.-1855.), koji je bio i administrator trebinjsko-mrkanske biskupije, 1845. god. uspio je dobiti talijanske isusovce za odgoj mladeži u Dubrovniku. Kako u to vrijeme još nije bilo sve sređeno za preuzimanje odgoja mladeži u Dubrovniku, biskup ih je privremeno poslao kao misionare u župe trebinjsko-mrkanske biskupije. Tako su isusovci postali župnici i kapelani od 1845. do 1855. god. po župama istočne Hercegovine. Oni su također djelovali kao pučki misionari u tim krajevima u drugoj polovici 19. st.

Dok su isusovci pastoralno djelovali u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, slali su redovite izvještaje, bilo Misijskom društvu u Lyon, koje ih je pomagalo, bilo Propagandi u Rimu ili svojim poglavarima u Italiji.[3] U njima se opisuje, kako njihov rad tako i problemi u župama, gdje su misionarski radili, u Dubravama, Gracu, Ravnu, Hrasnu i Trebinji. Ti su izvještaji značajni povijesni izvori za upoznavanje vjerskog i socijalnog stanja katolika istočne Hercegovine pod otomanskom vlašću.

---

[1] Redovničku zajednicu Družbe Isusove ili isusovce, osnovao je sv. Ignacije Lojolski (1491.-1556.). Papa ih je odobrio 1540. god. kao crkveni Red, koji djeluje za obranu i širenje katoličke vjere, te odgoj katoličke mladeži. Hrvatska pokrajina Družbe Isusove, koja počinje samostalno postojati 1909. god., ima sjedište u Zagrebu. Isusovci, koji su u 19. st. kao misionari djelovali u istočnoj Hercegovini pripadali su talijanskim provincijama Družbe Isusove.

[2] M. Papac, "Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D. I.", u: *Vrela i prinosi,* 8/1938., str. 83.

Želimo na poseban način osvijetliti i iznijeti djelovanje isusovaca u župi Dubrave. U njoj su oni bili kapelani, vizitatori i pučki misionari. U radu se oslanjamo, u prvom redu, na izvještaje samih isusovaca, koji su u župi radili i o njoj pisali. Pitamo se: kako je izgledala župa Dubrave, prema isusovačkim opisima i što su predlagali za budućnost same župe?; zatim, kako su pastoralno djelovali u župi i što su naznačivali kao njezine probleme te konačno koji su poroci i mane nagrizali ondašnju župu Dubrave i kako se je pomagalo vjernicima tako prostrane župe?

1. Župa Dubrave

Don Vidoje Maslać, koji je bio dubravski župnik, sa sjedištem župe u Prenju (1824.-1861.) i ujedno provikar Trebinjsko-mrkanske biskupije, dobio je 1847. god. o. Gaetana Malfattija za kapelana. Malfatti je napisao opširno pismo o svom djelovanju u župi Dubrave.[4] Također o. Vinko Basile posebno piše o župi Dubrave, gdje je bio u veljači 1856. kao vizitator. A kako je imao ovlast krizmati, podijelio je sakrament krizme u Prenju, Gabeli i Stocu.[5] Također isusovački pučki misionari, o. Antonio Ayala, o. Giuseppe Lombardini i o. Jeramyz, koji su 1879. god. imali pučke misije u župi Dubrave, pisali su o svom djelovanju u samoj župi.[6]

1.1. Golema župa

Kao apostolski vizitator o. Vinko Basile na poseban način analizira kako duhovno tako i materijalno stanje župe Dubrave, te predlaže konkretne smjernice za budućnost same župe. To je prema njegovu mišljenju, ne samo najveća nego i najperspektivnija župa u biskupiji, pa joj je sa svojim pomoćnicima o. Antunom Ayalom i o. Bernardinom Carrarom posvetio najviše vremena i dao u izvještaju najviše prostora. Njegove procjene o župi Dubrave i njegovi prijedlozi za samu župu, polovicom 19. st., vrijedno su povijesno vrelo za upoznavanje vjerskog i materijalnog stanja župe Dubrave.

Tada su Dubrave bile najprostranija župa, imale su 53 sela i 3126 duša.[7] Ako se gleda od krajnje točke na sjeveru pa do krajnje točke na jugu, udalje-

[3] M. Korade, "Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. stoljeća o istočnoj Hercegovini", u: *Vrela i prinosi,* 14/1983., str. 118-154.

[4] Usp. *ondje*, str. 140-142.

[5] M. Papac, *nav. dj.*, str. 93.

[6] M. Korade, *nav. dj.*, str. 147-149.

[7] M. Papac, *nav. dj.*, str. 94. Biskup Čubranić piše da župa ima 64 sela. Usp. B. Pandžić, *De diocesi Tribuniensi et Mercanensi,* Rim, 1959., str. 158. Don Ivica Puljić piše: "Zato u

nost je, prema ondašnjem pastoralnom iskustvu, oko 13 sati hoda. Ako se pak gleda od krajnje točke na istok pa do krajnje točke na zapad, udaljenost je više od 9 sati hoda. Veliko olakšanje bio je konj, osobito svećenicima slaba zdravlja poput don Vidoja Maslaća.

Don Vidoje Maslać sagradio je u Prenju, uz pomoć Misijskog društva iz Lyona, veliku i visoku župsku kuću. Iz Lyona je dobio 14.500 franaka.[8] No, prije je dao srušiti prvu župsku kuću, koju je također sam gradio uz pomoć vjernika, a bila je jedna od boljih župskih kuća u biskupiji. Pa kad su ga pitali, zašto je bez potrebe rušio prijašnju župsku kuću i dao sagraditi tako veliku i visoku drugu, odgovarao je: "Gradio sam je za svoje potrebe i ne za potrebe biskupa."[9] Ustvari, župnik je gradio veću i prostraniju župsku kuću kako bi služila i za crkvu. Bilo je, naime, vrlo teško dobiti dozvolu za gradnju crkve. Tu je vizitator bio mišljenja da treba ravnopravnije raspoređivati darovani novac u biskupiji, jer je srušena župska kuća bila bolja nego većina drugih župskih kuća u biskupiji, a crkva u župskoj kući samo je privremeno rješenje.

1.2. Gradnja crkve

Župa Dubrave 1856. god. još nije imala svoje crkve. Prema izvješću vizitatora, na teritoriju je župe postojala "samo jedna oštećena kapela u selu Trijebnju, sa svetim slikama na svodu kapele, a za koju se nije znalo da li pripada katolicima ili pravoslavnima".[10] Bio je to rezultat otomanske politike da se katoličke crkve i kapele ne mogu graditi ni popravljati bez izvanredne dozvole iz Carigrada. O. Vinko Basile je tražio konkretno posredovanje Propagande u Rimu kod otomanske vlasti u Carigradu kako bi se za župu Dubrave dobila dozvola za gradnju nove crkve. Uz to je tražio stvarnu pomoć od Propagande u Rimu za izgradnju same crkve. Narod je ovaj veoma vjeran i pobožan, ističe vizitator, te zaslužuje da mu se što prije izgradi župna crkva. Već su postojale tri zemljišne parcele, od kojih su jednu kupili sami župljani, a druge dvije parcele kupio je don Vidoje Maslać, s novcem koji je dobio od Misijskog društva iz Lyona. Bilo je to zemljište uknjiženo na ime župnikova nećaka, jer se bez posebne dozvole nije moglo kupiti zemljište za gradnju crkve. No, vizitator je tražio, da se pravo crkvenog vlasništva zemljišnih parcela, potvrdi privatnim

izvorima, koji govore o ovoj župi, nalazimo po prilici isti broj vjernika, dok se nabraja različit broj naselja, čak između 38 i 64", I. Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik - Neum, 2004., str. 106, b. 179.

[8] M. Papac, *nav. dj.*, str. 94.

[9] Usp. *ondje*, str. 95.

[10] Usp. *ondje*.

dokumentom. U istom dokumentu je također potvrđeno da župa Dubrave ima kuću u Stocu, koja je također kupljena sredstvima Misijskog društva iz Lyona. U toj kući stanuje stanar, koji je uknjižen kao onaj koji je kuću kupio.

Nakon objavljivanja "Svečane sultanove povelje" 1856. god., bilo je više nade za dobivanje dozvole za gradnju crkve, pa je dubravski župnik don Vidoje Maslać zatražio dozvolu za gradnju crkve u Prenju. I zaista je dozvola dobivena 1857. god. Međutim, za početak same gradnje čekalo se punih 10 godina, jer nije bilo sredstava. Sredstva su se prikupljala do 1867. god., kad se konačno započelo s gradnjom.[11] Izgrađena je lijepa crkva i uz nju visoki zvonik. Crkva je posvećena sv. Mihovilu Arkanđelu.

Župna crkva u Prenju

[11] I. Puljić, *nav. dj.*, str. 107.

1.3. Potreba diobe župe

Župa Dubrave, prema mišljenju o. Basila, prevelika je, pa bi je trebalo razdijeliti na tri župe, tj. Gabelu, Dubrave i Stolac.[12] Tako bi predložena župa Gabela, uz 12-ak sela u kraju Gabela, imala oko 1000 duša. Sama bi župa Dubrave brojila 25 sela, od Domanovića pa do Bune, te na sjever do Kasabe i dolje do rijeke Bregave, imala bi do 1500 duša. Konačno župa Stolac bi uključivala ona mjesta koja su na istok od Bregave, a imala bi oko 1000 duša. Vizitator posebno ističe, ako bi Stolac postao župa i župnik tamo boravio, mogao bi tamo otvoriti školu za mnogobrojnu djecu. Potrebno je, naime, stalnije poučavanje djece i mladeži u osnovnim istinama vjere da bi se spriječili sve češći otpadi od vjere, osobito mladih djevojaka.

Otac Basile, obilazeći golemu župu Dubrave, ukazuje na još jedan gorući problem. To su planištari, koji odvode mnogobrojna stada ovaca, što su sabrana iz cijele donje Hercegovine, na brda i planine gornje Hercegovine i južne Bosne. Valja znati, naime, da se katoličko pučanstvo istočne Hercegovine, da bi moglo preživjeti, uz poljodjelstvo bavilo i stočarstvom usprkos kamenitom podneblju. Tako don Vidoje Maslać piše 15. lipnja 1852. za svoju župu Dubrave: "A od 15. lipnja do 15. listopada odlazi oko 180 obitelji sa stokom u planine daleko po prilici 55 milja od matične župe i raspırši se po raznim planinama."[13]

Na taj način bi planištari, kojih je bilo i do tisuću osoba, svake godine ostajali sa svojim stadima na planinskim pašnjacima oko pet mjeseci. Istina je, da planištari vjerski nisu bili posve zanemareni, jer je dubravski kapelan svake godine trebao biti dva tjedna s njima u planini za što mu je Propaganda godišnje slala 35 škuda.[14] To međutim, po mišljenju o. Basila, nije dovoljno za vjerski život planištara, da svećenik bude s njima samo dva tjedna, jer bi tako vjernici po više mjeseci ostajali bez mise i sakramenata. S njima bi trebao biti svećenik stalno. Zato bi, predlaže vizitator, bilo veoma korisno da se radi vjerskog dobra planištara osnuje župa u Nevesinju. Tako bi planištari jedino bili duhovno zbrinuti. To bi bila treća župa, koja bi nastala odvajanjem od župe Dubrave. A i tamošnji muslimani ne pokazuju se protivni katolicima, kao što se to pokazuju pravoslavni. Zato bi trebalo poraditi kod turskih vlasti, da se više zaštite katolici u tim predjelima i da planištari sa svojim stadima budu sigurniji u planini.

---

[12] M. Papac, *nav. dj.*, str. 96.
[13] R. Perić, "Naša pisma u rimskoj arhivi", u: *Dumo i njegov narod,* 14/1972.
[14] M. Papac, *nav. dj.*, str. 96.

Na koncu vizitacije župe Dubrave o. Vinko Basile je održao sastanak s predstavnicima pojedinih sela župe, na kojem su iznijeli sljedeće prijedloge: 1. treba ustanoviti koja su dobra župe kako bi se ubuduće izbjeglo svako prisvajanje crkvenog teritorija; 2. valja odrediti dijelove milostinje i darova koji pripadaju crkvi i župniku; 3. valja predvidjeti programe koji će se ostvarivati uz pomoć rimske Propagande ili Misijskog društva iz Lyona; 5. na koncu su svi tražili i kumili da vizitator prenese Propagandi u Rimu njihovu žarku želju i molbu da im se ponovo postavi vlastiti biskup; to je jedini način da se sačuvaju u cjelini vjere i da se obrane od raznih nasilja.[15]

2. Vjerski život u župi Dubrave

Ogromna župa Dubrave, prema pisanju dubravskog kapelana o. Gaetana Malfattija, imala je 1847. god. oko 3000 duša.[16] Pješačenje ili jahanje na konju bili su jedina sredstva za posjet bolesnicima u najudaljenija sela, primjerice Gabelu, Brštanik, Stolac. A imao je dobrog konja za posjet bolesnicima. Budući da je župnik don Vidoje Maslać često pobolijevao, teret župnog apostolata pao je na njegova leđa.

2.1. Pohod bolesnicima

Posjet bolesnicima i dijeljenje bolesničkih sakramenata značajni je dio župnog apostolata. Ta svećenička dužnost osobito je bila zahtjevna u prostranoj župi Dubrave. Pozivi, da se pođe bolesnim osobama, bili su vrlo česti. Ondašnji vjernici nisu dozvoljavali da im tko umre bez svetih sakramenata.

Kako bi se došlo do bolesnika, nekad trebaju dva, tri ili četiri sata pješačenja ili jahanja na konju. Tako se dogodilo o. Malfattiju da su ga na samu svetkovinu Bezgrješnog začeća B. D. Marije 8. prosinca 1847. pozvali da dođe podijeliti bolesničke sakramente nekom bolesniku. Čim je završio svetu misu, nešto prije podne, pošao je na brzinu uzeti nešto hrane, te, uzevši sve što mu je potrebno, uzjaše na konja i nakon četiri i pol sata jahanja dođe do kuće bolesnog vjernika. Nije žalio ni truda ni muke, jer je duhovno okrijepio i ojačao u vjeri jednoga vjernika. Ostao je zadivljen dubokom vjerom tih jednostavnih i siromašnih ljudi.

---

[15] *Ondje*, str. 93-94.

[16] M. Korade, *nav. dj.,* str. 140.

2.2. Poučavanje u vjeri

Drugi problem u vjerskom životu župe Dubrave, prema mišljenju o. Malfattija, bio je poučavanje u vjeri. Taj je posao shvaćao kao veliki zadatak svoga misijskog poziva, tj. da neuke i djecu poučava u vjeri i u vjerskom životu. Zadatak je to koji iziskuje dosta vremena i dolaženja na vjersku pouku. U tome je bila velika teškoća, što su mnoga sela veoma udaljena od Prenja, gdje je središte župe, pa jedva mogu dolaziti nedjeljom na svetu misu i na vjersku pouku. To se osobito odnosi na one koji borave i žive u planinama sa svojim stadima.

Otac Malfatti piše da se u župi susreće veliko vjersko neznanje.[17] Nema ih mnogo koji znaju napamet glavne kršćanske molitve i koji poznaju temeljne kršćanske istine. Isto je tako vrlo malen broj onih koji sve te molitve pravo mole i glavne istine pravo razumiju. No to nije ni čudno ni neobično, jer pastirski život jednoga dijela vjernika i udaljenost njihovih kuća, koje su se nalaze u brdovitim predjelima, onemogućuje im svake nedjelje prisutstvovanje svetoj misi i dolaženje na vjersku pouku. Stoga je vjerska nepoučenost mnogo veća kod onih koji žive u dalekim predjelima župe. Tako neki odgovaraju da su tri božanske Osobe, tj.: “Otac i Duh i Sveti”; a ima i takvih koji čine znak križa na ovaj način: “U ime Oca i Sina i Duha i Svetoga”; a ima i takvih koji, dok u znaku križa izgovaraju “i Sina” stavljaju ruku “na desno rame”.[18]

Otac Malfatti koristio je svaku priliku da poučava u vjeri sve župljane. Tako je u večernjim satima počeo okupljati mladež iz sela, koja su bliža Prenju. Okupljalo se svake večeri u večernjim satima kada god je bilo vrijeme vedro oko 20-ak osoba obaju spolova i različite dobi. Svi su ti sastanci vjernika bili neobično korisni. Oni su, zapravo, i tražili takvo produbljenje svoje vjere, pa je i sam vjeroučitelj bio neobično zadovoljan, što im je mogao udovoljiti.

Dubravski kapelan je nakanio provesti takav program svakodnevnog poučavanja u vjeri, barem kroz jedan tjedan, u svim selima župe. Na te večernje susrete pozivao je u prvom redu mlade, a i drugi su mogli dolaziti. Započeo je u selu Čeljevu, koje ima oko 60 obitelji, od kojih su polovica katolici, a druga polovica muslimani i pravoslavni. Nastavio je tako i u drugim selima, kojih po njegovom pisanju ima oko 50.[19]

Tako se zaista može reći da je vjerski život u župi Dubrave polovicom 19. st. bio obnovljen. Katolici su živjeli svoju vjeru u teškoj svakidašnjici i siromaštvu. Nekako se ništa značajno nije događalo bez vjere. Dan bi započinjali

---

[17] Usp. *Ondje*.
[18] Usp. *ondje*, str. 141.
[19] Usp. *ondje*.

s molitvom, u podne bi pozdravljali Gospu, a završavali bi ga s večernjom molitvom. O. Vinko Basile tvrdi za dubravske vjernike onoga vremena da su "narod dobar i pobožan".[20]

Njihova vjerska praksa, uza sve manjkavosti i nedostatke, u većini slučajeva bila je utemeljena na crkvenom nauku, zahvaljujući svećenicima i misionarima. Kod katolika se pokazuje vjera sakramenata, jer se ispovijedaju i zovu svećenika svojim bolesnicima.

Uz to cijene misu nadasve, jer toliki i po četiri sata pješače ili čak prelaze granicu, kako bi nedjeljom prisustvovali misi. Posebno poštuju svoje svećenike i slušaju ih bez prigovora. "Taj odnos treba svakako zahvaliti činjenici, što su se u rodni kraj nakon školovanja vraćali samo najhrabriji i najpožrtvovniji svećenici, spremni i na mučeništvo u svakom trenutku, i što su ovamo dolazili samo najhrabriji i na mučeništvo spremni misionari."[21]

Župna kuća u Prenju

[20] M. Papac, *nav. dj.*, str. 95.
[21] I. Puljić, *nav. dj.,* str. 66.

3. Poroci i mane u župi Dubrave

Na prostranom teritoriju župe Dubrave, uz primjeren vjerski život i vjersku praksu, bilo je proširenih poroka i sablazni. Katolici su bili izmiješani, kako s muslimanima tako i s pravoslavcima. Više je zla nego dobra prelazilo od jednih na druge. Posebno je pak otomanska vlast ograničavala vjersku slobodu svim kršćanima i nametala prijelaz na islam, osobito djevojkama za udaju. "Kraljevstvo je Božje kao kad čovjek posije dobro sjeme na svojoj njivi. Dok su njegovi ljudi spavali, dođe njegov neprijatelj, posija posred žita kukolj i ode" (Mt 13, 24-26). Uistinu "posred žita" vjere, što su ga sijali marni svećenici i misionari, "neprijatelj" je sijao, prema svjedočanstvu o. Vinka Basilea, svoj "kukolj" djevojačkih otmica, grešnih običaja, svetogrdne psovke i mržnje, zapisa i duhovnih sablazni.[22]

3.1. Otmice djevojaka

Jedna od mana bila je sklapanje braka uz otmicu djevojke i "bez trostrukog navještaja" ženidbe u crkvi, o čemu govori i vizitator o. Vinko Basile.[23] Budući da je ovaj način imao svoje opravdanje, tu se pojavu ne bi moglo nazivati manom u pravom smislu riječi. Djevojke za udaju koje bi bile redovito oglašene u crkvi, napadali su turski siledžije i sramotili. A onda bi, jer su imali vlast i moć, prisiljavali mladoženje da se njima ožene. U takvim slučajevima bi mladoženja bježao preko granice, a otomanski silnici bi silili djevojku da se uda za muslimana i prijeđe na islam. To je bio česti razlog da su katolici sklapali brak pomoću otmice i bez navještaja ženidbe u crkvi. I drugi razlog zašto su se sklapali brakovi uz otmice bila je neimaština mladenaca. Nisu si mogli pribaviti a ni njihove obitelji, potrebna sredstava za svadbu, zbog neimaštine, pa su otmicu prihvatili kao neko rješenje. Teško je ovdje govoriti o pravoj otmici, jer bi mladenka konačno prihvatila takvo stanje i pristala na brak.

Iako su svećenici takvu praksu branili, bilo je toga i među katolicima. Zato, s obzirom na otmice djevojaka pod otomanskom vlasti, s pravom Ivica Puljić zaključuje: "Tu se zapravo najčešće i nije radilo o otmicama, pa čak ni o samodošlosti o kojima govore crkveni kanoni, nego zapravo gotovo redovito o dogovoru, i to ne samo između mladenaca, nego i između rodbine jedne i druge strane."[24]

---

[22] M. Papac, *nav. dj.*, str. 99-101.
[23] Usp. *ondje*, str. 100.
[24] I. Puljić, *nav. dj.,* str. 70.

3.2. “Naopaki običaj”

Otac Basile, pišući o sablaznima u župama trebinjsko-mrkanske biskupije, ovako piše: “Način pak, da se dovode mlade zaručnice iz njezine kuću u kuću mladoženje, te golema bliskost između mladenke i djevera postaje prigoda na grijeh bludnosti i naopaki običaj.”[25] Tu se zapravo radi o bračnoj zloupotrebi, koja se naziva “crnogorski kum ili djever”.[26] Djever je prisvajao pravo, zbog bliskosti s mladoženjom, na grijeh bludnosti. Jedna zloupotreba koja je postala običajno pravo djevera prigodom svadbe i prve bračne noći. Iako su svećenici protiv toga opakog običaja dosta propovijedali i kritizirali takve pojave, one su bile prisutne i među katolicima.

Već je o. Basile, zajedno sa svećenicima trebinjsko-mrkanske biskupije, tražio djelotvorni lijek protiv tog “zločestog običaja”. Visitator je predložio Propagandi u Rimu da se uvedu propisi za brak kako ih je u svoje vrijeme priredio biskup Augustin Miletić.[27] A svećenici se moraju postojano boriti protiv takvih pojava i poučavati narod o njegovoj zloći.

3.3. Zapisi

Budući da katolici žive među muslimanima i pravoslavcima, to olako poprimaju i njihove praznovjerne običaje i nošenje praznovjernih predmeta. Da bi se oslobodili od razni zala i uroka, katolici najprije idu svome župniku, tražeći neki “zapis”, koji nose sa sobom ili ga postavljaju na bolesni dio tijela.[28]

Ako, međutim, ne dobiju željeno zdravlje, odmah odlaze turskom hodži ili pravoslavnom svećeniku, ili nekom tko je poznat da ima veze s duhom tame ili nekim ženama zvanim “bajalice”.[29] O njima se, naime, priča da liječe od bolesti.

Međutim, ni svećenici ni sami vjernici, nisu dosljedno držali ozbiljnim zlom ili čak nikakvim zlom običaj traženja zapisa. Nije rijedak slučaj da su katolički svećenici davali zapise i muslimanima. Tako je neki musliman, kako piše o. Malfatti, ne mogavši pomoći bolesnoj ženi ni na koji način, pošao paši u Mostar tražiti dozvolu, kako bi katolički svećenik mogao posjetiti njegovu bolesnu ženu. Paša uistinu dozvoli da je može posjetiti provikar don Vidoje Maslać. Kako je ovaj bio bolestan, poslao je svoga kapelana. Ovaj se bez okli-

[25] M. Papac, *nav. dj.*, str. 100.
[26] I. Puljić, *nav. dj.,* str. 70.
[27] “*Naredbe i uprava Biskupa fra Augustina Miletića*”, Rim, 1828.
[28] M. Papac, *nav. dj.*, str. 100.
[29] Usp. *ondje*.

jevanja uputio u kuću dotičnog muslimana. Došavši u kuću, sve je poškropio blagoslovljenom vodom. Zatim je kod bolesnice molio razne molitve. Onda je napisao jednu molitvu i dao bolesnici. Ona je taj papir zataknula za crveni fes, što ga muslimani nose na glavi. Na koncu je potaknuo da ima veliko pouzdanje u Boga. Zadovoljni musliman je svećenika zadržao na objedu. Nakon nekoliko dana, o. Malfatti je dobio vijest kako je bolesna muslimanka posve ozdravila.

3.4. Odgađanje krštenja

U svezi sa sakramentima krštenja djece u crkvi nastao je problem i manjak među katolicima. Zbog udaljenosti od sjedišta župe, katolici odgađaju krštenje djece i do tri mjeseca nakon rođenja. A zatim imaju običaj da krsti dijete netko od vjernika koji ne zna ispravno formulu krštenja, pa krsti po svojoj metodi. Vizitator o. Vinko Basile posebno stavlja na srce svećenicima kako je potrebno poučavanje vjernika kako se u potrebi ispravno krsti. No, posebno valja roditelje poticati da svoje dijete što prije ponesu u crkvu da se krsti i primi što prije sakrament spasenja.[30] Tako postaje u punom smislu član zajednice vjernika.

Zato je vizitator naložio svećenicima poučavanje u vjeri, posebno u nedjelje i na poseban način poučavanje djece. Potrebno je obilaziti sela župe i poučavati vjernike u temeljnim istinama vjere. Isto tako se ne smije dopustiti sklapanje braka onima koji ne poznaju osnove naše svete vjere.[31]

3.5. Svetogrdna psovka

Svetogrdna psovka je upravo zatrovala govor mnogih katolika i mnogima je prešla u grešnu naviku. O. Malfatti piše: "Mnogo nam se boriti protiv poroka psovke i kletve."[32] Psovka je bila veoma raširena među katolicima. Istina, prema mišljenju samoga misionaru, u dosta slučajeva objektivno ne postaje teški grijeh. No, to ne umanjuje zloću svake psovke, koja je prava sablazan i loš primjer za vjernike.

Jedan se zanimljiv događaj zbio za vrijeme mise u Prenju, dok je dubravski kapelan propovijedao s velikim žarom protiv psovke, čuo se jedan glas iz naroda: "Gosparu, ne sumnjaj, ubuduće nećemo više psovati."[33] Znak je to velike

[30] Usp. *ondje*, str. 101.
[31] Usp. *ondje*.
[32] M. Korade, *nav. dj.*, str, 141,
[33] Usp. *ondje*.

vjere i povjerenja, što ga ovaj narod ima prema misnicima. Dubravski kapelan svjedoči, kako vjernike "vodi živa vjera i kako imaju veliko poštovanje s povjerenjem prema svećeniku. Dosta je da svećenik kaže samo jednu riječ i da se smjesta posluša."[34]

3.6. Tučnjava

Mana, koja je duboko bila ukorijenjena u katolički narod Dubrava, bila je tučnjava radi uvreda i osveta, radi djevojaka i mržnje. Tučnjave s pogibeljnim posljedicama događale su se na većim skupovima ili na sastancima kod crkve, češće radi pijanstva. Nije rijetkost da su ponekad pojedinci znali i stradati.[35]

Uz manu tučnjave često se priključivala mržnja i osveta prema uvreditelju. Jednoga dana, tako priča o. Malfatti, došla neka žena i reče da upravo mrzi susjeda, koji ju je teško uvrijedio. Već je tome godina dana kako ga ne može ni vidjeti i želi mu se osvetiti. Svećenik joj je rekao da treba oprostiti i ne nikako mrziti svoga uvreditelja, jer se to ne slaže s našom vjerom. Čuvši te riječi svećenika, žena reče: "Budući da mi ti tako kažeš, odsada ću ga voliti i uvijek ću ga voliti, te ako želiš tražit ću ga i oproštenje."[36]

3.7. Prisilni prijelaz na islam

Kako su katolici bili diskriminirani i osiromašeni pod otomanskom vlašću, mnoge su katoličke djevojke išle u službu bogatim turskim obiteljima. Nerijetko se dogodilo da su se turski mladići ženili s tim djevojkama, koje su obavezno prelazile na islam. "S katoličkim djevojkama su se posebno često odlučivali ženiti turski vojnici, pa i viši vojni zapovjednici u Stocu."[37]

Bilo je slučajeva da su katolici pokušavali, osobito svećenici, osloboditi te prisilno poturčene djevojke i prebaciti ih izvan granice. O. Basile piše: "Neki je hrabri katolik oslobodio dvije od tih nesretnica iz ropstva, te s njima prebjegao u Austriju, gdje su se pomirili s Crkvom. Također je jedna od tih djevojaka, koja je bila oslobođena u vrijeme vizitacije, došla k vizitatoru i on joj je pomogao da se časno smjesti. Ima još i drugih koje se žele vratiti u krilo vjere, no nedostaju sredstva, da ih se podrži i nema mjesta gdje ih skloniti."[38]

---

[34] Usp. *ondje*.
[35] I. Puljić, *nav. dj.*, str. 70.
[36] M. Korade, *nav. dj.*, str. 141.
[37] I. Puljić, *nav. dj.*, str. 68.
[38] M. Papac, *nav. dj.*, str. 96.

Svećenici su u takvim slučajevima potajno ispitivali radi li se o stvarnoj prisili? Ako bi to bilo, potajno bi organizirali njihov bijeg i prebacivanje u Dubrovnik. Tu bi im se nalazilo smještaj i zaposlenje. Bilo je to veoma riskantno, pogotovo kad se radilo o turskim vojnicima u Stocu. Oni su se grdno osvećivali, pa su se svećenici morali i sakrivati. Gradački je kapelan, misionar isusovac o. Luiggi Moiraghi morao izbjeći zbog izbavljenja jedne djevojke.[39]

Zaključak

Na koncu želimo sažeti u nekoliko točaka djelovanje isusovaca u župi Dubrave. Bili su to talijanski isusovci, koje je dubrovački biskup Tomo Jederlinić, kao administrator trebinjsko-mrkanske biskupije, poslao kao misionare u župe istočne Hercegovine. Tako je u župi Dubrave djelovao o. Gaetano Malfatti kao kapelan župnika don Vidoja Maslaća, koji je bio i provikar biskupije. U istoj župi je djelovao o. Vinko Basile kao apostolski vizitator, te o. Antonio Ayala, o. Giuseppe Lombardini i o. Jeramyz kao pučki misionari.

S obzirom na župu Dubrave, isusovci su, po svojim izvještajima o župi, otkrili njezino stanje, kako vjersko tako i materijalno. Oni su poticali i tražili pomoć od Propagande u Rimu za gradnju crkve u Prenju. Uz to su predlagali da se na njezinom prostranom teritoriju osnuju još tri župe, tj. Gabela, Nevesinje i Stolac. Tako bi se uistinu pomoglo vjernicima, koji su u ono vrijeme teško živjeli pod otomanskom vlašću. Isusovci su pripomogli nekim katoličkim djevojkama, koje su prisilno pomuslimančene da se oslobode turskoga ropstva.

Drugo područje djelovanja isusovaca u župi Dubrave bilo je župsko-pastoralno djelovanje. Budući da je župnik don Vidoje Maslać često pobolijevao, sav je župni pastoral za oko 3000 duša pao na leđa misionara i kapelana o. Malfattija. To se posebno odnosi na pohod bolesnika, bilo pješke bilo na konju, po prostranoj župi od Prenja do Gabele i od Nevesinja do Stoca. Uz to je poučavanje u vjeri djece i mladeži, pa i odraslih, kako u Prenju tako i u 53 sela, bilo veliko polje rada dubravskog kapelana. K tome volja nadodati dijeljenje svetih sakramenata kao i služenje svetih misa nedjeljom u raznim mjestima, jer nije bilo crkava.

Treće područje misionarskog rada isusovaca u župi Dubrave pokazivalo se na otklanjanju poroka i mana, koje su puštale sve dublje korijenje među katolicima. Usvajanje kršćanskih vrijednosti, kao što je vjernost vjeri uz cijenu života i pomirenje, na poseban se način preporučivalo po sakramentu pokore za prve petke. Od poroka i mana isusovci su posebno pokazivali na sablažnji-

[39] I. Puljić, *nav. dj.,* str. 69, b. 72.

vo sklapanje braka pomoću otmica djevojaka i na opaki običaj "crnogorskog kuma ili djevera", te na dosta raširene zapise kod službenika drugih vjera i zapostavljanje crkvenih propisa o dijeljenju sakramenata. Ništa manje truda i nastojanja nisu ulagali u suzbijanju svetogrdne psovke i smrtonosne i osvetne tučnjave među katolicima, te prisilnog prelaženja na islam, osobito mladih djevojaka radi braka.

II. DIO

PUČANSTVO
MEĐUNACIONALNI ODNOSI
MATERIJALNI OSTATCI

Stanislav Vukorep, *Čapljina*

NEKA IŠČEZLA DUBRAVSKA PREZIMENA

Prilog istraživanju nestalih dubravskih rodova

Uvod

Ovaj rad odnosi se na neka iščezla prezimena, rodove stare župe Dubrave, koji su tu nekada živjeli. Koji su sve rodovi živjeli na ovim prostorima, još nije u potpunosti istraženo, pa u ovome prilogu navodimo samo one rodove koje smo pronašli u dokumentima, uklesane na stećcima i one sačuvane u toponimima. Koliko je poznato kroz povijest u Dubravama događale su se više puta migracije pučanstva, ali je katolički autohtoni živalj sve to preživio na ovim prostorima od 7. st. i dolaska Hrvata.[1] Masovnih migracija pučanstva s ovih prostora bilo je više od vremena napuštanja ilirskog grada Daorsona na Ošanićima do turske okupacije Hercegovine kada su sva sela na prostoru Dubrava ostala prazna. Kroz nekoliko godina dio pučanstva se vratio na svoja ognjišta i tada počinje prijelaz dijela toga pučanstva na islam i s vremenom se gube prvotna prezimena.[2] Lički Bunjevci čuvaju tradiciju da su u Liku doselili iz Hercegovine, Nevesinja, Blagaja, Stoca, Dubrava, Počitelja...[3] I svi kasniji ratovi na

[1] Z. Žeravica, "Stolac i stolački kraj. Pregled povijesti na osnovu kartografije", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb - Stolac, 1999., str. 23.

[2] "*Tako se ušlo u vrijeme protjerivanja ili islamiziranja, koja su nad autohtonim narodom i njegovim religioznim uvjerenjima nakon osvajanja proveli turski zavojevači u Dalmaciji, shvaćenoj u povijesnim granicama. No, hrvatski narod je unatoč svemu ovdje preživio, kao da su naraštaji nakon srednjeg vijeka na najbolji način shvatili potrebu čuvanja svoje povijesti koji su im na natpisima stećaka ostavili: Radoslav Hrabren, Grubač, vojvoda Stipan Miloradović, majstori Miogošt, Ratko Brativojević, Bolašin Bogčinović i svi drugi koji su ostali duboko u narodnom predanju i redovnici Katoličke crkve koji su uprkos svim nedaćama uporno radili na očuvanju hrvatskog življa. Pokušavajući nadvladati prelaze u pravoslavlje za Nemanića, te islamizaciju za vrijeme turske okupacije...*", *Ondje*,, str. 23 i 24.

[3] M. Džaja - K. Draganović, *S kupreške visoravni*, Baško polje - Zagreb, 1994., str. 406, b. 1.

ovim prostorima uzrokovali su iseljavanje pučanstva, npr. u vrijeme Dugoga rata (1593.-1606.), pa Kandiskog (1645.-1669.), zatim sve do Požarevačkog mira 1718. god., što se vidi po istim prezimenima koja su se iseljavala i onima koji su tu ostajali. Pa i za vrijeme Drugoga svjetskog rata isto se događalo, a pojedinačnih odlazaka je bilo stalno do današnjih dana. Ne ulazeći dublje u problematiku migracija pučanstva ovoga područja ovaj rad donosi uspomenu na neka poznata a iščezla dubravska prezimena stare župe Dubrave. Današnji pojam Dubrave je uže zemljopisno područje u odnosu na staru župu Dubrave koja je zauzimala područje od Neretve do Žegulje i od Popova do Bune.

Prezimena sačuvana u pisanim dokumentima (matice župa, arhivi) i toponimima pokušat ćemo prikazati u ovome prilogu. Toponimi na terenu, na žalost, nisu u potpunosti istraženi i popisani osim područja koje pokriva župa Domanovići, a to je od Neretve do Lokava. To područje je istraženo kada je pripreman prilog o hrvatskom pučanstvu počiteljskog kraja za znanstveni simpozij *Povijest hrvatskog Počitelja*. Toponime s ostalog prostora, a koji spominje rodove koji su tu nekad živjeli, dobili smo usputnim propitkivanjem pojedinaca s toga područja.

1. Rodovi

Rodove sačuvane u dokumentima prikazat ćemo od Bitunje prema Neretvi.

Iz Bitunje po pučkoj predaji potječe znameniti rod Daničića, a jedna njihova grana nosi prezime Bitunjani.[4] U Bitunji se i prvi put 1433. god. spominju znameniti Šimraci (Šimraković) iz Zažablja koji su u Bitunji imali svoje posjede.[5]

Burmazi (područje) čuvaju spomen na rod Burmazi koji se u jednom dubrovačkom dokumentu spominju 1305. god.[6] Od njih je nastalo vjerojatno više rodova. Iz Burmaza je i Velislav Burmaza koji se spominje 1370. god. i Mikša Simonjević.[7] Petar Vukičević koji se spominje 1490. god. u Dubrovniku.[8] Rod

[4] S. Vukorep, "Prilog proučavanju podrijetla hrvatskog pučanstva počiteljskog kraja" u: *Povijest hrvatskog Počitelja*, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 317., b. 327.

[5] M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, PI knj. CCCXCVII:, ODN knj. 54, IU ND, Bgd. 1967., str. 78; T. Anđelić, "Srednjovjekovna Humska župa Dubrave", u: *Povijest hrvatskog Počitelja,* str. 155.

[6] T. Anđelić, *nav. dj.*, str. 164.

[7] Usp. *Ondje*.

[8] J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku od XIII do XVI veka*, knj. I., Beograd, 19., str. 314; T. Anđelić, *nav. dj.*, str. 159.

Utovčić (Petar) s Pušišta (Burmazi) spominje se 1638. god. u Stonu.[9] U Dubokoj (Burmazi) je ostao spomen na Nikoliće i Tomiće.[10]

Bjelojevići, prostor od Burmaza do Hutova blata je spomen na rod Bjelojevići koji je tu nekada živio. Iz toga roda je i Tvrtko Bjelojević koji se spominje u Dubrovniku 1376. god.,[11] a Ivan Bjelojević 1408. god.[12] Iz Bjelojevića je i rod Božići, spominju se 1724. god. koji su vjerojatno današnji Šutale, jer se oni u nekim dokumentima pišu i Božić.[13] Današnji rod Lukanović iz Boljuni nekada se zvao Gudjeljević, kako kaže njihova usmena predaja. A 1456. god. spominje se Ivaniš Radmanić, zvani Gudeljić u Drijevima.[14]

U Stocu su nekada živjeli rodovi Carević, Smoljanović, Vitlešić i Radulinović, a ti su se rodovi u 14. i 15. st. iselili u Dubrovnik i primljeni su u dubrovačke građane.[15] Iz Stoca u Dubrovnik se iselilo i nekoliko plemićkih (nobiles) obitelji. Mišljeni ili Mišljenovići iselili su se iz Stoca prije 1380. god. kao i Radulinovići. Rod Miosa (*Nobili de Stolacz di Bosna*) 1592. god. iselili su se u Dubrovnik. Stočanin je i Mikša Radilović, nadimkom Cjepikuća.[16] U Dubrovniku se 1436. god. spominje i *Vchmir Gioacduich de Stolac de Vidoe Poglie*.[17] U Vidovu polju spominje se 1417. god. i Milić Bogetić.[18] Gojak Tihosaljić stanuje 1420. god. u Stocu.[19] Boško Pirija iz Stoca spominje se 1637. god.[20] U Stocu su živjeli i Češljarići,[21] spominju se 1722. god. kao i Antunovići[22] i Andričević

[9] M. Sivrić, *Oporuke kancelarije stonskog kneza od sredine 15. stoljeća do 1808. godine*, Dubrovnik, 2002., str. 165.

[10] Ostao je spomen u pučkoj predaji i u nazivu Tomića groblje.

[11] Hrvatski biografski leksikon Z BJ-C, Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1989., str. 104.

[12] M. Sivrić, “Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410. godine”, u: *Hercegovina*, 18 (10), Mostar, 2004., str. 24.

[13] Matice vjenčanih župe Gradac, svz. I., godište 1724.

[14] Đ. Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1987., str. 119. “*Lukanovići se smatraju najstarijim rodom u Bjelojevićima.*” Podatak iz arhiva autora.

[15] M. Sivrić, “Nešto o obitelji Radulinović, prilog poznavanju starih stolačkih rodova”, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata,* str. 137 i 138.

[16] Usp. *Ondje*, str. 137.

[17] PAD. Div. Not. No 20, f. 249. i T. Anđelić, *nav. dj.*, str. 156.

[18] Usp. *Ondje*; “*Poturči se kuća Bogetića. Pjeva narodna pjesma*”, autoru kazivao Rade Vickovića, Krči - Domanovići.

[19] M. Vego, “Ispisi iz Historiskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini”, u: *Hercegovina*, Mostar, 1981., str. 283.

[20] A. Goložić, “Međusobno zaduživanje stanovnika slanskog primorja i Hercegovine od 1605. do 1803. godine”, Zbornik dubrovačkog primorja i otoka, Dubrovnik, 1998., str. 90.

[21] Matice krštenih župe Gradac (1708.-1855.), svz. I., godište 1722.

[22] *Dumo i njegov narod*, br. 24, prosinac 1977., str. 18.

koji se iz Stoca preselio u Metković.[23] Isto tako i Gnjatić,[24] također se preselio iz Stoca u Metković.

Iz Dubrava su Grljenići (Grljenovići) koji Dubrave napuštaju vjerojatno ispred Turaka i 1498. god. nalaze se u Ošlju, a Grljenovići, koji se spominju 1583. god. u Ošlju, Sindik navodi da su iz Ošenice (Ošanići) kod Stoca.[25] Iz Ošanića i Dubrava je i čuveni rod Hrabren - Miloradović, koji se spominju na ovim prostorima prvi put u 15. st. Iz Dubrava je i "*Radosclavuus Peruusich de Dubrave*" (*Perušić*[26]). U Dubravama živi i Pribil Ročević - Rončević, čovjek Milatovića.[27] Kao vlastela Dubravska spominju se Mikleušići 1406. god., kao i Marojević iz Bregave[28] i Gojakovići 1406. god.[29] Knez Radivoje Hodivojević zapisan je na ispravi u Dubrovniku 1470. god., koji vjerojatno svoje prezime ostavi u nazivu sela Hodova.

Nikola Talajić iz Dubrava spominje se 1760. god.,[30] a rod Bubalo iz Grede (Crnići) 1792. god.,[31] a Gajtanović (Šijorić) i Bojčić živjeli su u Prenju. Rod Sahandžija (Sahanchia de Dubrave Diocesis Tribiensis et Mercanensis) spominje se u Dubrovniku 1816. god..[32] Iz Dubrava je i rod Zelen koji se također u Dubrovniku spominje 1783. god.[33] Iz Poprati je stari rod Dabelić[34] preselio

---

[23] T. Macan, *Iz povijesti donjeg Poneretavlja*, drugo prošireno izdanje, Zagreb - Klek, 1990., str. 14.

[24] Matice krštenih župe sv. Ilije u Metkoviću (1734.-1754.) i T. Macan, *nav. dj.*, str. 13.

[25] I. Sindik, *Dubrovnik i okolina*, SKA, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 38., *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 23, Beograd, 1926., str. 119.

[26] M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva,* knj. III. je zbornik za i.j.k.s.n. O-III, knj. XXIII SANU Beograd, 1967., str. 85-86. i T. Anđelić, *nav. dj.*, str. 155.

[27] M. Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878.*, Čitluk, 1981., str. 94; P. Anđelić, "Srednjovjekovna župa Žaba", u: *Hercegovina,* 3, Mostar, 1983., str. 49; S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 280.

[28] P. Anđelić, *nav. dj.*, str. 50, b. 12; S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 281.

[29] M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd, 1967., str. 96; S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 281.

[30] Protokol trebinjske biskupije 1760. god.

[31] Stanje duša župe Dubrave iz 1792. god.

[32] M. Sivrić, "O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku", III. dio, u: Hercegovina, 7-8, Mostar, str. 88.

[33] Usp. o*ndje*, str. 98.

[34] I. Sindik, *nav. dj.*, str. 153 i 187 piše: "*Dabelića je u Babinu Polju na Mljetu bilo 1926. sedamnaest domaćinstava gdje su došli iz sela Poprati kod Stoca u Hercegovini. Djed jedne od sedamnaest kuća vraćao se u Poprati, ali samo kratko vrijeme pa opet došao na Mljet. Oni se na Mljetu spominju u sedamnaestom vjeku prije velikog potresa iz 1667. godine.*" Na Mljetu imaju 9 nadimaka koji su neki već postali prezimena. Za Dabeliće Mandić piše: "*Da su od Maslaća*

na Mljet. Rod Sparčić (Sprčić) spominje se na Habatnicama 1726. god.[35] Isto tako i rod Sentić u Brdima (Hodovo) 1726. god.[36] U Brdima spominje se i Ivan Cupinov 1792. god., a Carnota Andrija u selu Ladinići (Aladinići) 1792. god. Ančiće nalazimo na Brštaniku 1792. god.[37] U tom selu i okolici susrećemo lokalitete Korduša po Kordićima, Borov Do i Borićevina po Borama, odnosno Borićima. Lokalitet Gostuša je uspomena na Gosto a možda i Gozdaravina po Gozdo. Rosdi Do i Rosna Gomila bi vrlo lako mogli nositi ime po rodu Roso.

U imenu mjesta Aladinići sačuvan je spomen na rod Aladinići koji su tu živjeli prije Turaka. A Tomaš Aladinić nalazi se 1433. god. među katoličkim "Vlasima *koji su prinosioci i zaštitnici franjevačke crkve sv. Ivana iznad Metka (možda Medak), pod Velebitom*". U upisu stoji "*vsi dobri Vlasi v Hrvatih*".[38]

Vuk Pavičić imao je svoje baštine u selu Lokvama, kao i Vukašin Stepković, koji dolaskom Turaka napuštaju selo.[39]

Rod Turkovići spominje se na Bivolju Brdu u prvom turskom popisu pučanstva 1475.-1477. god.[40] A još ranije, 1406. god., spominje se Vladislav Turković.[41]

Uspomena na znameniti rod Tasovčiće[42] ostao je naziv u imenu mjesta Tasovčići. U tome mjestu je prebivao i rod Pokrajčić.[43]

---

koji su od znamenitog roda Novakovića iz Zažablja", u: N. Mandić, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Čapljini i okolici*, Čapljina, 2003., str. 371; Đ. Tošić, *nav. dj.*, str. 232 donosi da se u Drijevima 1432. god. spominje Živan Debeljijević. U osobnom arhivu za Dabeliće posjedujem podatak. Naime, do Drugoga svjetskog rata stanovao je pred Dolom, na ulazu u kanjon Radimlje Dalbelić (Harbić) koji i sada ima kuća. Posljednji Ilija Dabelić radio je kao bankovni službenik u Stocu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Otišao na Križni put. Operiran je u Beču, vratio se. Optužen je od komunističko-partizanskih vlasti u Stocu 1945. god. kao Hrvat. Ostao je živjeti u Vukovaru.

[35] Matica krštenih župe Gradac, godište 1726., svz. I. (1708.-1855.).

[36] Matica krštenih župe Gradac, godište 1726., svz. I. (1708.-1855.).

[37] Stanje duša župe Dubrave upisan je Cupinov, Carnota i Ančić.

[38] M. Džaja - K. Draganović, *nav. dj.*, str. 405.

[39] A. S. Aličić, *Popis sandžaka Vilaet Hercegovina*, Sarajevo, 1985., str. 132 i 604; S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 280.

[40] A. S. Aličić, *nav. dj.*, str. 604; S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 280.

[41] Naše starine XIV-XIV, Sarajevo, 1981., str. 114 (Vladislav je vlah Nenad zvani Burmazi).

[42] S. Vukorep, *nav. dj.*, str. 276 i 277; A. Golušić, *nav. dj.*, str. 80; V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979., str. 48 i 116; Usp. U grbovniku obitelji Korjenić - Neorić br. 53. u izdanju I. Banac, *Grbovi - biljezi identiteta*, Zagreb, 1991., str. 191; A. Solovjev, "Postanak ilirske heraldike, I., porodica Ohmučević", u: *Glasnik skopskog Naučnog Društva*, knj. XII., Skoplje, 1933., str. 116-138, tablica VI., ru.; I. Sindik, *nav. dj.*, str. 119.

[43] T. Vukšić, "Popis plemićkih obitelji u Kraljevstvu Bosne u godini pada Bosne (1463.) i Hercegovine (1482.) pod Turke", u: Mostariensia, 1, Mostar, 1994., str. 41.

2. Ostali su u kamenu upisani

U natpisima na stećcima, kamenim spomenicima, zapisana su imena i prezimena nekoliko rodova koji su prebivali na području stare župe Dubrave u srednjem vijeku.[44] Tako s nekropole u Boljunima znamo za Taraha Boljunovića, Radića, Vladisalića (Vladisalića dolina), tu je i spomenik i vjerojatno spomen na čuvenoga junaka koji je udario temelje Hercegovine, Vlatka Vukovića. Tu ostadoše zapisani Herakovići, Vukosanići, Milići, Vukčići i Vučići.

Na stećku na Udori zapisan je spomen na Radovaniće i Pukšića. Na stećku u Kruševu stoji natpis: "Ase leži Vukosav Kučmanića Tobije." Na drugom stećku ostade zapisan Radičević, a na trećem župan Juroje. Na Poplatu ostade upisan Radosav Vlahović. Njega je pisao Radič Radosalić, a ime uklesao kovač Mileta Krilić. Vojvoda Radosav Hrabren i Stipan Miloradović zapisani su na Ošanićima.

Na čuvenoj nekropoli Radimlja kod Stoca ostadoše upisani neki od pripadnika čuvenog roda Hrabren - Miloradović. Od njih su nastali i Stipanović. A s natpisa na stećcima znademo još za Bogačiće, Brativojeviće i Vukoviće.

Mjesto Borojevići dobiše ime po Brešku Borovičiću čije ime čitamo na križu na Maslinama. Na Vidoštaku u Popratima netko napisa 1231. god. ime Marije zvane Divica, žena popa Dabiživa, a na Gorici kod Stoca županice Rude.

S križa na Trijebnju doznajemo za Ljubu Vuksalovića iz Hodova, Radohnića i Trjedanovića.

Na kamenu s Ljubljenice znademo za Crijepoviće, a iz Crnića za Radivojevića. Na nekropoli zvanoj Žarkovina u Opličićima saznajemo da je pod jednim stećkom pokopan "*najbolji muž Dubrava*", knez Radivoj Vlatković. Na stećcima u Opličićima ostao je spomen na Vukića, Božidara Vukčića i Radoja Bokčinića, a Juraj Vlatković je iz Nereza koji poginu na Krbavskom polju. Ninoje Lupovčić, Ivan Vukićević, Vuk sin kneza Obrada, Radivoje Drašćić ostaviše sebi spomen na stećcima u Podgradinju u Gornjem Hrasnu. Vukas Majstorović u Radiševini, a na Lastvi Vlatko Branković. Luka Stjepanov i Tomaš

---

[44] Za imena i rodove upisane na stećcima donosimo popis iz koje su literature preuzeti: M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. 1., izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962. Natpisi s nekropola Svitava, str. 31; Derani, str. 32; Opličići, str. 33-37; Kruševo, str. 40; Han-Podbrdica (Masline), str. 41; Radimlja, str. 42-46; Natpisi iz Boljuni vidi M. VEGO, *Historia srednjovjekovne BiH*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 225; Š. BEŠLAGIĆ, *Kalinovnik, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo, 1962., str. 10; M. VEGO, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik, ZMS.A.NS., svz. XVII, Sarajevo, 1962., str. 197-203; T. ANĐELIĆ, *nav. dj.*, str. 162-164; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, katološko-topografski pregled*, Sarajevo, 1971., str. 368-370, 374.

Boro upisani su na velikom križu u Svitavi, a u Deranima leži Herak na svojoj baštini plemenitoj.

3. Toponimi nastali od rodova

Toponimija nam daje podatke o rodovima koji su nekada živjeli na prostorima Dubrava. Na Ljubljenici imamo lokalitet Dolistovina koji nastade po rodu Dolistović,[45] grani staroga plemićkog roda Tasovčić. Lokalitet Mendeševac govori da su Mendeši živjeli na Gornjem Brštaniku. Bogutovača na Trijebnju i Zaušju je spomen na rod Bogutović (Radosav), spominje se 1456. god. u Stonu.

Miletuša i Vukša[46] na Crnićkom brdu naziv je po rodovima koji su nekad bili tu nastanjeni.

Višuša na Gubavici, kao i Sankovina gdje imaju ostaci staroga kućišta, očito govori o rodovima koji su nekada tu živjeli. U blizini Sankovine je i Kraljev Do, što upućuje da su tu nekada stanovali Sankovići, gospodari Huma. U blizini je lokalitet Tolovina što upućuje na stari prijeturski rod Toliće. Na Gubavici je i toponim Beroš. Hodbina je vjerojatno dobila ime po rodu Hodbinović, a Markovića vinogradine u Radimlji[47] po Markovićima.

Stanojevići ostaviše svoje ime selu u kome su stanovali, a u Stanojevićima je i Miholjevina gdje su stare omeđine roda koji je prema pučkoj predaji odatle odselio poradi velikih suša.

Šajkovina je naziv za stara kućišta u Gornjem Hrasnu gdje su po pučkoj predaji stanovali Šajkovići. U Srijetežu se spominju Vrsaljko i Kantarina koji su kako predaja kaže odselili s uskocima u Ravne kotare. Glizuša, naziv je čatrnje na putu iz Gornjeg Hrasna u Popovo, koju su gradili ili možda koristili Gizlići. Petar i Pavle Gizlić spominju se kao carinici u Drijevima 1352. god.[48] Lokalitet Vasiljevac na Bivolju Brdu nastaje po rodu Vasilj. Nekropola stećaka zove se Kulješevina, a rod Kuljiša susrećemo na Visu 1659. god. Raičevina očito govori o Raičima koji su nekada stanovali na Bivolju Brdu. Tu je i Martića lokva, a na Ševać Njivama imamo Marićevinu po Marićima. Na Rječicama po-

[45] Naše starine XIV-XIV, Sarajevo, 1981., str. 114 (Vladislav je vlah Nenad zvani Burmazi).

[46] Živio je Andrija Vukšan. Podatak dobio od Mirka Boškovića.

[47] Vjerojatno se odnosi na rod Marković čije su posjede po pučkoj predaji naslijedili Pažini u brdima (Hodovo). U Vinogradinama u Radimlji imaju i oborine (kućišta). Ovi Markovići najvjerojatnije nisu isti rod s Markovićima (Banićima) u Trijebnju.

[48] Đ. Tošić, *nav. dj.*, str. 49, 84, 109.

stoji veći kompleks zemljišta zvani Šurkovina. Rod Šurkovića katolika i danas živi na Pelješcu u Ponikvama, a Bošnjaci u okolici Konjica.[49]

Zaključak

Istraživanja o porijeklu hrvatskih rodova na području Dubrava u samom su začetku. Do sada se time usputno ili direktno bavilo svega nekoliko autora u raspravama i člancima najrazličitijeg karaktera. U ovom radu se na temelju autoru poznatih dosada objavljenih izvora i literature, a osobito na temelju toponimije donose rezultati njegovih istraživanja o brojnim rodovima, kako onima na koje je spomen jedva očuvan tako i o onima o kojima imamo više povijesnog saznanja.

[49] Ukazujemo i na prilog dr. Ratka Perića o Dubravskom stanju duša iz 1792. u ovom zborniku.

Ratko Perić, *Mostar*

STANJE DUŠA U ŽUPAMA HRASNO I DUBRAVE
1. kolovoza 1792.

1. Don Grgo Matušković

Grgo je rođen 9. ožujka, a kršten 20. istoga mjeseca 1755. u Moševićima, župa Gradac kod Neuma.[1] Ocu mu je bilo ime Ivan, a majci Janja, rođena Pavlović na Drijenu. Najprije je učio čitati i pisati kod gradačkih župnika: don Joze Pažina (1763.-1776.), don Ivana Raiča (1776.-1777.) i don Mate Bogoja (1777.-1803.). A bogosloviju je pohađao po svoj prilici u Dubrovniku. Nemamo dokaza da je studirao u Italiji.

Grgo je mladomisnik tek 1784. god.[2] u svojoj 29. godini života. Znači da je po svoj prilici pokasno pošao u školu da postane svećenik. U svojim prvim godinama svećeništva, od ožujka 1784. bio je u dušobrižničkoj službi u Hrasnu.[3] Tu je ostao gotovo 20 godina, do 1803. U međuvremenu postao je generalnim vikarom biskupu Nikoli Feriću, koji je zaređen za biskupa 1792. god. Dokumenti spominju da je biskup Ferić zaredio 1801. god. Nikolu Matuškovića za svećenika. I da ga je odmah poslao don Grgi Matuškoviću, njegovu stricu u Hrasno.[4] Prema tomu, don Grgo je te godine sigurno bio župnik u Hrasnu.

Znamo pouzdano iz matica da je don Grgo župnik u Gracu od 1803. do 1823. god. Nakon smrti biskupa Ferića 1819. god. kler trebinjske biskupije

---

[1] *Matica krštenih župe Gradac,* 1709.-1845., str. 97v: "Ego Parochus Philipus Cunzuo baptizavi die 20 Martii 1755. infantem natum die 9 eiusdem mensis, et anni ex Joanne Matusco, et Agnete Nicolai Paulovich de Drien, conjugibus de Moscevichie. Cui nomen datum est Gregorius. Patrinus fuit Vitus Matkovich de eodem loco."

[2] B. Pandžić, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: I. Puljić (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 91-122., citat str. 119 (tiskarska je pogrješka: 1884. treba 1784.).

[3] Usp. *Ondje.*

[4] Usp. *Ondje,* str. 121.

izabrao je don Grgu, dotadašnjega generalnog vikara, kapitularnim vikarom, da upravlja biskupijom, ali snagom starinskoga prava dubrovački je kaptol imenovao dubrovačkoga svećenika, dotadašnjega biskupova tajnika, don Dominika Sokolovića, kapitularnim vikarom trebinjske biskupije.[5]

Uredno je don Grgo vodio crkvene matice i krštenih i umrlih. I neke su nam se očuvale do danas.

Osobitu mu zahvalnost dugujemo što je napravio popis katoličkoga pučanstva u hrašanjskoj i dubravskoj župi 1. kolovoza 1792.[6] Vrijedan povijesni izvor o našim obiteljima.

U matici umrlih gradačke župe s latinskoga prevodimo na hrvatski vijest o don Grginoj smrti i sprovodu: "Godine Gospodnje 1823. dne 25. studenoga prečasni gospodin Grgo Matušković, nekoć župnik gradački, sve do sada,

---

[5] Isti, *De Dioecesi Tribuniensi et Mercanensi,* Rim, 1959., str. 74-75.

[6] *Status animarum parochiae Rasnensis,* str. 1-26; *Parochie Dubrauiensis,* str. 109-146. Original se čuva u arhivu na Ordinarijatu. A kopija u župnom arhivu u Gracu. Na hrvatskom objavljivao don Stjepan Batinović nekritički pripisujući *Status animarum* don Nikoli Matuškoviću, ito gotovo u svim brojevima *Dume i njegova naroda.* Vidi posebno ove brojeve:

"Novakovići - Maslaći", u: *Dumo i njegov narod (*dalje u tekstu: *Dumo),* 2/1966., str. 9-15.
"Porodica Njavra", u: *Dumo*, 3/1966., str. 3-4.
"Porodica Krešića", u: *Dumo*, 4/1967., str. 5-16.
"Povijest porodice - Šutalo", u: *Dumo*, 5/1967., str. 29-32.
"Povijest porodice Menalove", u: *Dumo*, 6/1968., str. 40-45.
"Povijest (!) porodice Marića", u: *Dumo*, 7/1968., str. 21-27.
"Povijest Raičeve porodice", u: *Dumo*, 8/1969., str. 41-47.
"Jurkovići (šta su, tko su u svojoj prošlosti i sadašnjosti)", u: *Dumo*, 9/1969., str. 17-28.
"O Previšićima i njihovim djedovima", u: *Dumo*, 10/1970., str. 37-42.
"Obradovići (u prošlosti i sadašnjosti)", u: *Dumo*, 11/1970., str. 40-48.
"Malo iz povijesti porodice Papaca", u: *Dumo*, 12/1971., str. 4-6.
"Vujnovići u prošlosti i sadašnjosti...", u: *Dumo*, 13/1971., str. 17-19.
"Prezime Ivanković", u: *Dumo*, 15/1972., str. 18-20.
"Bajovci - malo o Ljubanima", u: *Dumo*, 16/1973., str. 6-8.
"Prkačini", u: *Dumo*, 17/1973., str. 9-12.
"Medići Glumina", u: *Dumo*, 19/1974., str. 17.
"Pažini Glumina", u: *Dumo*, 19/1974.,.str,. 17-18.
"Povijest Palameta", u:*Dumo*, 25/1978., str. 15-17.
"Bašadur u Čavšu", u: *Dumo*, 25/1978., str. 18.

Podrobnije o don Grginu rukopisu maloga formata: I. Puljić, *Hutovo,* str. 298, b. 49. Don Ivica i S. Vukorep, pozivajući se na *Status,* donose brojna prezimena*:* Anušić, Bošković, Ćuže, Fradilo, Jokić, Papac, Perić, Puljić, Rajčević, Skoče, itd. O Pažinima iz *Statusa* vidi: M. Pažin - Lovrić, *Rodoslovlje Pažina - Lovrića u Rotimlji*, Mostar, 2003.; N. Mandić služi se ovim Statusom u svojim člancima i knjigama *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova* u Mostaru, u Konjicu i okolici, u Brotnju, u Širokom Brijegu i okolici, u Čapljini i okolici.

opremljen svim sakramentima, preminuo je u Gospodinu u svojoj dobi od otprilike 67 godina. A tijelo mu je pokopano 26. spomenutoga mjeseca u groblju sv. Marije u Gracu."[7] O tome također svjedoči i njegovo ime na ploči, koju je podigao don Lazar Lazarević, 1903.

Don Grgo je bio istaknut svećenik trebinjskoga klera: generalni vikar biskupov, župnik u Hrasnu i u Gracu, uredan voditelj matica i značajan sastavljač stanja duša prije više od dvjesta godina. Kao svećenik djelovao je gotovo 40 godina u službi biskupa i u dušobrižništvu na terenu.

2. Stanje duša iz 1792.

Župa Hrasno, osnovana 1761. god. obuhvaćala je dvije današnje župe: Hrasno i Hutovo, te ovih 19 sela, koje se spominju u stanju duša: Doljani, Sjekose, Srijetež, Cerovo, Brštanica, Hrasno, Previš, Glumina, Prisoje, Vodeni Do, Lastva, Čavaš, Livorska Prodol, Gola Brda, Riđica, Osječenica, Svitava, Budisav(in)a, Dašnica.

Župa Dubrave, nastala početkom 18. st., prvi se put spominje 1704. god., obuhvaćala je 1792. god. sedam današnjih župa: Prenj, Stolac, Dračevo, Rotimlju, Domanoviće, Čeljevo, Stjepan Krst, Aladiniće i dio župe Hutovo, odnosno ova 32 sela: Brštanik, Glamočevice, Hodovo, Brda, Ljuca, Trijebanj, Kozice, Gredu, Poprati, Borojeviće, Ljubljenicu, Ošanjiće, Stolac, Njivice, Komanje Brdo, Bitunju, Poplat, Pjevišac, Crniće, Male Crniće, Jasoč, Aladiniće, Pjano Brdo, Prenj, Rečice, Hotanj, Tasovčiće, Počitelj, Klepca, Čeljevo, Gnjilišta, Višiće, polovicu sela Hutova.

U ovome radu najprije prepisujemo *Status animarum*, dajemo hrvatski prijevod u glavnom tekstu, a u bilješkama, prema selima, donosimo izvorni tekst.

2.1. Značenje i korist *Stanja duša*

Na čiji je zahtjev don Grgo obavio popis i sastavio stanje duša? Na vlastiti poticaj, *motu proprio*, ili na traženje biskupovo? Ako je to novi biskup tražio, što je sasvim moguće, on je vjerojatno tražio stanje u svim župama. Zato je

[7] *Matica umrlih župe Gradac,* 1763-1845: "Anno Doni 1823. die 25. Novembris. Admodum R. D. Gregorius Matuscovich, olim parocus Gradacensis, usque modo omnibus SS. Sacramentis munitus, obdormivit in Domino aetatis suae annorum 67. circiter, cuius corpus sepultus (ispravno: *sepultum*) fuit 26. dicti mensis in cemeterio S. Mariae in Gradac." Vidi *Dumo*, 25/1978., str. 14-15.

don Grgo priredio bilježnicu uvezanu u kožu da napravi Stanje duša cijele trebinjske biskupije. Ali onda nije u tome ustrajao.

Ipak, ono što nam je zapisao i što je do nas doprlo ima višestruku crkvenopovijesnu važnost i obiteljsko-rodoslovnu korist. Na primjer spomenuto je 14 obitelji ili zajedničkih zadruga Perića (uključujući Pirića), zatim Pažina i Puljića po 10, Raguža 8, Jurkovića, Milanovića i Šutala po 7, Maslaća i Markovića po 5 kuća itd. Navodimo važnost dokumenta i njegove korisne učinke.

Prvo, *među prvim popisima*. Ovaj je popis među prvim sustavnim i cjelovitim popisima vjernika u jednoj ili dvjema župama u trebinjskoj biskupiji, što nam je poznato. Po sadržaju mogao bi biti stariji popis pučanstva župe Gradac I., kako smatra don Ivica Puljić.[8]

Drugo, dvije župe. Statističar je popisao dvije župe, Hrasno i Dubrave, zatim gotovo sva sela u tim župama, i konačno gotovo sve obitelji po prezimenu i imenu u dotičnim mjestima. Don Stjepan je u svojim već navedenim člancima upozorio na ispuštanja nekih sela.

Treće, imena svih osoba. Donio je imena roditelja i djece, kako su živjeli u zadrugama od dvoje do četrdesetero čeljadi. Je li popisivao po dobi, nije razvidno iz samoga dokumenta.

Četvrto, *razlika dobi*. Unio je razliku između pričesnika i nepričesnika, tj. malodobnih od 10 do 12 godina, kako je gdje mogao doprijeti župnik i pripustiti djecu prvoj svetoj pričesti.

Peto, talijanski upisi. Statističar se držao načela da napravi popis prema latinsko-talijanskim imenima, vjerojatno za potrebe Svete Stolice, ali i trebinjskoga biskupa koji je stolovao u Dubrovniku i radije komunicirao na talijanskom jeziku.

Peto, talijanski upisi. Statističar se držao načela da napravi popis prema latinsko-talijanskim imenima, ito za vlastite potrebe. Iako nije studirao u Italiji, lakše se služio talijanskim jezikom negoli hrvatskim. Nije to *Stanje* držao službenim dokumentom, jer ga je ponio sa osobom u Gradac kad je bio premješten za župnika.

Šesto, narodna imena. Ponegdje je, ipak, popisivač ostavio izvorna hvatska imena: Stiepan, Stipan, Stipa, Stoian, Filip, Pavo, Frano, Scimun, Andria, Aniza, Stoika, Ilincha, Ivanna, Rusa, Rusciza, pa makar to nekada i napisao po talijanskoj grafiji.

[8] I. Puljić, *Neum zavičaj i zemlja Hrvata*, Neum, 1995., str. 84: "*Popis pučanstva župe Gradac I.* sastavljen je, kako smo utvrdili po upisima osoba iz njega u raznim maticama, u 1763. god. U dva navrata je popunjavan, ali se, na sreću, po rukopisu i boji crnila vrlo lako otkrivaju te dopune od kojih je veća uslijedila tek oko 1800. god."

Sedmo, kršćanska imena. Iz popisa vidimo kako su roditelji davali imena svojoj djeci. Kompjutorski gledano najčešće su apostolska imena: Petar i Andrija (po 52 puta), Toma (14), Filip (12), Šimun (10). Zatim evanđelista: Matej (68), Ivan (63), Marko (37), Luka (26). I druga biblijska i kršćanska imena: Đure (67), Nikola (65), Ilija i Vide (po 43), Miho (41), Božo (32), Stjepan (28), Grgo (25) itd.

Od ženskih imena prevladavaju: Marija (92), Ana (77), Anđa (62), Manda (49), Janja (48), Vida (46), Stana i Kata (po 44), Natalija/Božica (41), Lucija, (34), Rosa i Stošija ili Staza ili Stoja (po 17), Danijela ili Danica (12) itd.

Osmo, naseljenost. Prema popisu možemo pratiti svu tragediju nenaseljenosti katoličkoga življa pod turskim zulumom. I istodobno hrabrost katolika da se održe na ovim prostorima, bez obzira na sve vanjske, gotovo nemoguće, životne uvjete.

Deveto, briga Crkve. Vidljiva je sva skrb Katoličke Crkve da svojim vjernicima, bez obzira gdje se oni nalazili, iziđe ususret, da pošalje svećenika koji će ih hraniti pravim naukom i sakramentima.

Deseto, velike zadruge. Iz popisa vidimo kako su prije dvije stotine godina ljudi živjeli u velikim skupinama, čak po 40 članova u jednoj takvoj zadruzi. Bio je to neki način borbe protiv vanjskoga neprijatelja i zaštita vlastite obitelji.

2.2. Nedostaci *Stanja duša*

Iz popisa može se zaključiti da don Grgo nije bio posve sustavan, još manje znanstven i besprijekoran statističar. Ne znamo je li to popisivao idući od sela do sela, ili je neka imena jednostavno povadio iz matica krštenih. Vjerojatno se služio i maticama i ujedno obilazio selima po obiteljima. Navodimo određene nedostatke koji su nam se učinili očitima dok smo *Stanje* prevodili i analizirali.

Prvo, prazne stranice. Dokument od 1. kolovoza 1792. pisan je u bilježnici razmjera 14 x 10 cm. Župa Hrasno na stranicama od 1 do 7, pa slijede prazni listovi 8-9. Jesu li na tim stranicama trebale biti popisane obitelji iz nekih sela koja je on preskočio? Zatim popunjeno od 10. do 26. stranice. Onda su ponovno prazne stranice od 27. do 108. Zašto je župnik don Grgo ostavio prazne stranice? Vjerojatno zato što je mislio popuniti stranice stanjem duša iz drugih župa trebinjske biskupije: iz Ravna, iz Trebinje i iz Graca, upravo te godine kada je imenovan novi biskup msgr. Nikola Ferić, Dubrovčanin, i kada je don Grgo imenovan generalnim vikarom iste biskupije.[9] Ali nije taj popis obavio. Zašto? Možda je i obavio, ali nije upisao da nam ostane očuvano.

[9] Sličan slučaj susrećemo u gradačkom *Stanju duša,* iz 1763. god., gdje su naknadno, nakon 40-ak godina, drugim rukopisom dodavane druge osobe.

Od 109. do 146. stranice sadržano je *Stanje duša* župe Dubrave.

Nalazi se u svemu 32 ispisane stranice u 62 stupca. U talijanskom je u svakom novom stupcu označena u zagradi stranica (p/agina).

Drugo, gdje je status župe Gradac? Osobito nam je žao što nije sastavio stanje duša u Gracu, gdje je bio 20 godina župnik, od 1803. do 1823. god. Mogao je to napraviti u bilo kojoj godini svoga župnikovanja. Danas bi nam bila zanimljiva bilo koja godina.

Treće, imena. Neka imena piše talijanski, neka latinski, a neka hrvatski, pa na sva tri jezika krivo (na pr. Gioanna, Joanna, Ivanna). Isto tako na talijanskom piše: figli maschi e maschie, što bi trebalo značiti: djeca muška i ženska, a u talijanskom ne postoji izraz maschie, nego eventualno figlie, femine, donne, moglie/mogli.

Četvrto, prezimena. Negdje nedostaju prezimena nekih obitelji. Ne znaš bi li te obitelji priključio prethodnom ili susljednom prezimenu. Možda radije prethodnom.

Peto, godine. Nije statističar stavio nijednoj osobi broj godina. Prava šteta. Da je stavio u zagradu godine pojedinim osobama, bio bi to značajan orijentir u određivanju pripadnosti sinova i kćeriju.

Šesto, slaba razludžba među osobama. Don Grgo navodi kućnu čeljad u jednoj obitelji: muža i ženu, zatim nabraja njihovu djecu, ali kada dođe do jednoga koji je oženjen, on ga spomene s njegovom ženom i odmah nabraja imena osoba za koje ne znaš pripadaju li početnom djedu ili tomu ocu ili su neka pobočna linija.

Ovdje sam nastojao tako rasporediti da svaka generacija dolazi u novi red, a djeca iz prethodnih generacija započinju s jednakom uvlakom novoga retka.

Na primjer: Marko i Mara, njihova djeca:

Đure, Božo, njegova supruga Jela, njihov sin:

Stojan

Ivan, Mato i supruga mu Ana, njihove kćeri:

Vida i Sabina ili Savica

Marijan i Grgo - Marijan i Grgo jesu braća Đurina, Božina, Ivanova i Matina.

Sedmo, ispuštena imena. Popisivač redovito navodi ime supruge, ali ponegdje je i ispustio, zaboravio pitati i upisati ili nije više živa.

Osmo, sinovi i kćeri. Nije dosljedan u navođenju sinova i kćeri: nekada će reći da navodi mušku djecu, a navodi i mušku i žensku.

Deveto, hrvatska ili narodna imena. Žao nam je što je don Grgo gotovo svako ime prevodio na talijanski ili latinski uobičajenim nazivom. Voljeli bismo da je ostavio na hrvatskom, kako se izgovaralo na selu, bez obzira kako je upisao u talijanske ili latinske matice.

Je li Maria, koja je spomenuta 92 puta, uvijek bila Marija ili je bila Mara, Marica, Maruša, Marina, Marinka, Marinela?

Kako je bilo pravo ime recimo ženskoj koju on upisuje kao Anna, kako se zvalo 77 ženskih osoba u *Stanju duša*? Je li to bila Ana, Anica, Anka, Ankica, Anita, Anela, Anera, ne znamo.

Je li Gioanna ili Joanna bila na hrvatskom Ivana, Ivanka, Iva, Ika, Ivica, Ivka? I je li Gioanne ili Joanne naš Ivan ili Ivo, Ivas, Ivać, Ivica, ni to ne znamo.

Kako je bilo hrvatsko ime onoj koju on upisuje kao Angiela ili slično? Je li to bila Anđa, Anđuka, Anđela, Anđelka, Anđelija, Anđelina?

Vrlo je često ime Mandalena, Manda, čak Madalena i Mandanela. Je li to uvijek bila Manda ili Magda, Mada, Mandica, Mandaljena, Lena?

Kako je bilo ime onoj koju on upisuje kao Lutia: Lucija, Luca?

Je li Daniela uvijek Danijela ili je nekada bila Dana, Danka, Danica, Danuša?

Don Grgo ime Matu piše na šest različitih načina: Mattheo, Mattheò, Matteo, Matteò, Mateo, Mateò. Kako to prevoditi: Mato, Matan, Matiša, Matko, Matej, Mate? I još nekoliko puta žensko ime: Matea, Matija.

Giorgio ili Georgius - je li Đure, Đuro, Đurko, Đura, Đurica, Juro, Jure, Jura, Jurica?

Niccolo, je li to bio: Niko ili Nikola, Nikica, Nikša, Mikula? Itd.

Tako isto i muško ime Natale: je li to bio Božo, Božan, Boško, Boškan, Boko, Bokan, Božidar, nije nam ni to poznato. Isto tako žensko ime Natalia, je li bila: Boža, Božana, Božena, Božica, Boja, Bojka, Bojana?

Je li Vito bio Vid ili Vide, Vidak, Vidoje, Vital, Živko, ili žensko ime Vita je li bila Vida, Vitka, Vicka, Živka?

Nekada nije jasno je li Gioanne ili Gioanna, osim da slijedi pobliža oznaka, na primjer Gioanne, njegova supruga...

Deseto, neujednačeni interpunkcijski znaci. U originalu je doslovno ostavljeno, a u prijevodu je razgođeno koliko je bilo moguće pročitati i odgonetnuti. Sasvim su mogući previdi i drukčija čitanja i tumačenja.

Čini se da nema dvostrukih imena, pa je zato bilo lakše razriješiti postojeća imena.

Deseto, zbroj. Ponegdje je imena više nego što je rečeno na kraju u zbroju. U prijevodu je ispravljeno. Recimo, statističar kaže da je zbroj svih osoba 35, a stvarno ih je 36. To su vrlo rijetki previdi.

Sve u svemu, *Status animarum* iz 1792. god. ima svoju povijesnu, crkvenu i nacionalnu vrijednost. Zaslužuje da se prezentira cjelovito, u izvorniku i u prijevodu, što se ovdje, koliko nam je poznato, po prvi put objavljuje.

PRIJEVOD *STANJA DUŠA* ŽUPE HRASNO

Status Animarum parochiae Rasnensis

U selu Doljanima[10]
župe Hrasno samo 5 kuća.

U kući **Mustapića** Mate, njegova žena Ivana; muška djeca:
Petar, Vide; Mara i Luca, Toma, njegova supruga Kata,
sin Jozo,
drugi u spomenutoj kući: Iva, Manda, Mato, u svemu osoba 12.
Pričesnika 8.

Šimun **Krvavac,** njegova supruga Mara; sinovi:
Toma, Nikola, Ivan, osoba 5.
Pričesnika 4.

Grgo **Dogandžić,** njegova supruga (*bez imena*) i muška djeca:
Marija; Stipan, Ante, Đure; Ružica, osoba 6.
Pričesnika 3.

Mijo **Dogandžić,** njegova supruga Manda; muška djeca:
Ivan, Kristo, Matija, osoba 5.
Pričesnika 2.

---

[10] Nel Casale di Dogliani della parochia di Rasno sole case 5.
In casa di Mustapich Mattheo sua moglie Joanna figli maschi Pietro Vito Maria, e Lutia, Toma sua moglie Catarina figlio Giuseppe, altri nella detta casa Gioanna Mandalena Matteo in tutto persone - 12
di C/omunione 8
Scimun Carvavaz sua moglie Maria figli Toma Niccolò Gioanne persone 5
di C. 4
Gregorio Doganghic sua moglie e figli maschi Maria Stipan Antonio Giorgio Rusciza persone 6.
di C. 3
Michele Doghangic sua moglie Madalena figli maschi Gioanne Christo Matthia persone - 5
di C. 2
(p. 2) Matteo Mustapich sua moglie Elena figli maschi Giorgio sua moglie Lutia, Toma sua moglie Maria persone - 6.
di C/omunione 6

Mato **Papić,** njegova supruga Jela, muška djeca:
Đure, njegova supruga Lucija;
Toma, njegova supruga Marija, osoba 6.
Pričesnika 6.

Sjekose[11]
župa Hrasno samo dvije kuće katolika:

Nikola **Pjano,** njegova supruga Matija, muška djeca:
Petar; Ivanka, Petromila, osoba 5.
Pričesnika 3.

Božo **Pjano,** njegova supruga Vida, djeca:
Vida i Anđelka,
Nikola, njegova supruga Ružica, osoba 6.
Pričesnika 4.

Srijetež[12]
samo jedna kuća

Martin **Ivanković,** njegova supruga Anica,
sin Ivan,
ostali u istoj kući: Grgo i Stana, osoba 5.
Pričesnika 4.

Cerovo[13]
župa Hrasno kuće katolika 3.

---

[11] Schiecose della parochia di Rasno sole case due cattolici. Niccolo Piano sua moglie Matthia figli maschi Pietro Gioanna, Petronela persone 5
di C. 3
Natale Piano sua moglie Vita figli Vita e Angela Niccolo sua moglie Rusciza persone - 6.
di C. 4

[12] (p. 3) Srietesc casa sola
Martino Ivancovich sua moglie Anna figlio Gioanne altri della detta casa Gregorius e Stanislava persone 5
di C. 4

[13] Zerovo della parochia di Rasno case cattolici 3
Stefano Menalo, sua moglie Agneta, figli maschi Stanislavo Mattheo Martino Lutia Mattheo sua moglie Mandalina, figlio Stoian, Pavo, sua moglie Anna, altri della detta casa Andria Scimun Frano Giorgio Niccolo Anna Rusciza, e Maria, in tutto persone - 19
di C. 14

Stjepan **Menalo,** njegova supruga Janja, muška djeca:
Stanko, Mato, Martin; Luca;
Mato, njegova supruga Manda, sin:
Stojan, Pavo, njegova supruga Anica,
ostali u istoj kući: Andrija, Šimun, Frano, Đure, Nikola, Anica, Ružica i Mara, u svemu osoba 19.
Pričesnika 14.

Mijo **Ivanković,** njegova supruga Jela, muška djeca:
Ivo, Jozo; i Manda; Luka, njegova supruga Lucija,
muška djeca: Vide, Mato, Nikola, Andrija, Đure; i Anica, Matija, Mara; Stipa, osoba 16.
Pričesnika 7.

Udovica Vida **Ivanković,** muška djeca Marko; i Manda, osoba 3.
Pričesnika 2.

Brštanica[14]
Jozo **Jurković,** supruga mu Iva, muška djeca:
Lovro, Vide, Martin; Manda, Ruža i Danica;
Grgo, supruga mu Vida, sin Marko, Mijo, supruga mu Cvija,
ostali u kući: Nikola, Ivo, Stojka, Anđa, Luca, Vida, Janja, Anđelka, Iva, Kata, u svemu osoba 23.
Pričesnika 16.

Michaelo Ivancovich sua moglie Elena, figli maschi Joanne Giuseppe e Mandalena, Luca sua moglie Lutia, figli maschi Vito Mattheo Niccolò Andreo Giorgio, e Anna Matthea Maria Stipa persone 16.
di C. 7
(p. 4) Vedova Ivancovichia Vita figli maschi Marco, e Mandalena, persone - 3
di C. 2
[14] Barsctaniza
Giuseppe Jurcovich sua moglie Joanna figli maschi Lorentio Vito Martino Manda Rosa, e Daniela, Gregorio sua moglie Vita figlio Marco, Michaelo sua moglie Floria, altri della casa Niccolo Joanne Stoica Angiela Lutia Vita Agneta Angiela Joanna, Catarina, in tutto persone - 23
di C. 16
Gregorio Jurcovich sua moglie Agnieta figli maschio Michaele, Joanna Lutia figli maschi Mattheò Lorentio Natale Joanne Martino Paolo Joanna Angela Lutia, e Mandalena persone 15
di C. 8
(p. 5) Joanne Jurcovich sua moglie Maria figlia Lutia altri della casa Vita Elia Pietro Mariano, e Catarina persone 8.
di C. 6

Grgo **Jurković,** supruga mu Janjka, muško djeca Mijo; Iva, Luca, muška djeca:
Mato, Lovro, Božo, Ivo, Martin, Pavo; Iva, Anđa, Luca i Manda, osoba 15.
Pričesnika 8.

Ivan **Jurković,** supruga mu Marija,
kći Lucija;
ostali u kući: Vida, Ilija, Petar, Marijan i Kata, osoba 8.
Pričesnika 6.

Vidoje **Jurković,** supruga mu Kata; Mara njegova majka, osoba 3.
Pričesnika 3.

Stana **Jurković,** muška djeca:
Niko, Stojan; Zorica, Janja, osoba 5.
Pričesnika 1.

Hrasno[15]
Ilija **Maslać**, supruga mu Manda, muška djeca: Nikola, supruga mu Stana, muška djeca: Filip, Luka, Martin; i Petronila;
Vlaho, supruga mu Božica, muška djeca:
Đure, Vide, Mara, Jakov, Ivan, Pero, Miško, Ruža i Danica, osoba 19.
Pričesnika 14.

Grgo **Maslać,** supruga mu Dobrila, muška djeca:
Luka, supruga mu Mara, djeca:
Ivanka, Vida, Ruža, Jozo, supruga mu Cvijeta,

Vito Jurcovich, sua moglie Catarina Maria sua madre persone 3
di C. 3
Stanislava Jurcovichia figli maschi Niccolò Stoian Aurora Agneta persone 5
di C. 1.
[15] Rasno
Elia Maslach sua moglie Mandalena figli maschi Niccolò sua moglie Stanislava figli maschi Filip Luca Martino, e Petronela, Blasio sua moglie Natalina figli maschi Giorgio Vito Maria Jaccobo Joanne Pietro Michaele Rusa, e (p. 6) Daniela persone 19
di C. 14.
Gregorio Maslach, sua moglie Agata, figli maschi Luca sua moglie Maria figli Joanna Vita Rosa, Giuseppe sua moglie Floria figlio Giorgio Gioanne e Mandalena, Giorgio sua moglie Stanislava figlio Luca, Vito sua moglie Ageela figli Stefano, e Petronela Mattheo Maria, Andria sua moglie Agata, e Vita persone 24
di C. 17.

sin Đure,
Ivan i Magdalena;
Đure, supruga mu Stana,
sin Luka,
Vide, supruga mu Anđa, djeca:
Stjepan i Pera, Mato, Marija, Andrija, supruga mu Agata,
i Vida, osoba 24.
Pričesnika 17.

Mato **Maslać,** supruga mu Lucija, muška djeca:
Andro, Luka; i Marija, osoba 5.
Pričesnika 3.

Mato **Maslać,** supruga mu Božica, muška djeca:
Andrija, Luka, Ivan, Ilija, Mara, Luca, Nikša, Manda, Boža,
Miho, supruga mu Ana,
kći Cvijeta, i Manda, osoba 15.
Pričesnika 10.

Mijat **Maslać,** supruga mu Ivana, muška djeca:
Đure, Andrija, supruga mu Božica,
sin Grgo,
Martin, supruga mu Božana,
sin Mato,
Ivan, Jozo, Vidoje i Vida, osoba 13.
Pričesnika 11.

Mattheo Maslach sua moglie Lutia figli maschi Andreo Luca, e Maria persone 5
di C. 3.
(p. 7*)* Matteò Maslach sua moglie Natalina figli maschi Andreò Luca Gioanne Elia Maria Lutia Niccolò Mandalena Natalina Michaele sua moglie Anna figlia Floria, e Mandalena persone 15
di C. 10
Michaele Maslach sua moglie Gioanna figli maschi Giorgio Andria sua moglie Natalina figlio Gregorio Martino sua moglie Natalina figlio Matteò Gioanne Giuseppe Vito, e Vita persone 13
di C. 11
(pp. 8-9 desunt*)*

Previš[16]
u kući **Previšića** Đure, supruga mu Staza, muška djeca:
Ilija, supruga spomenutoga Mara, njihova djeca:
Pero, Đure, Manda, Anđa,
Mato, njegova supruga Stana, njihova djeca:
Ruža i Ivana,
ostala djeca spomenutoga Đure:
Martin, Vido i Janja, Toma, supruga spomenutoga Jela,
ostali u spomenutoj kući: Marija, Andrija, Kata, Ivan, Jela, Vida, Mara, u svemu osobe 24.
Pričesnika 18.

Glumina[17]
Mato **Basarić** njegova supruga Marija, djeca:
Ana i Janja, osobe 4.
Pričesnika 4.

Nikola **Fradilo,** supuga mu Stana, djeca:
Pero, Đure, Grgo, Ivana, Kata, Vida, osoba 8.
Pričesnika 6.

Šimun **Radić,** njegova supruga Stana, muška djeca:
Jozo, Mato, Miho, Luca, Pero, Ilija Marko, njegova supruga Ana, djeca:
Jakov, Vlaho, Božica, Manda i Martin, u svemu osoba 16.
Pričesnika 9.

---

[16] (p. 10) Previsc nel casale di Previscich Giorgio sua moglie Stoscia figli maschi Elia moglie di detto Maria suoi figli Pietro Giorgio Mangdalena Angiela Matteò sua moglie Stanislava suoi figli Rosa, e Gioanna, altri figli di detto Giorgio Martino Vito, e Agneza Toma moglie di detto Elena altri di detta casa Maria Andreò Catarina Gioanne Elena Vita Maria in tutto persone 24
di C. 18

[17] Glumina Matteò Basarich sua moglie Maria figli Anna e Agneza persone 4
di C. 4.
(p. 11) Niccolò Fradilo sua moglie Stanislava figli Pietro Giorgio Gregorio Gioanna Catarina Vita persone 8
di C. 6
Scimone Radich sua moglie Stanislava figli maschi Giuseppe Matteo Michaele Luca Pietro Elia Marco sua moglie Anna figli Giacobo Blasio Natalia Mandalena, e Martino in tutto persone 16
di C. 9

Nikola **Anušić,** njegova supruga Jela, i majka Božica, osobe 3.
Pričesnika 3.

Miško **Anušić,** njegova supruga Kata,
kći spomenutoga Božica, osoba 3.
Pričesnika 2.

Grgo **Jokić,** njegova supruga Jela, osobe 2.
Pričesnika 2.

Đure **Basarić,** njegova supruga Ivana, djeca:
Mato, Ana, Lucija, osoba 5.
Pričesnika 4.

Đure **Pažin,** njegova suppruga Ana, majka spomenutoga Janjka, Ivan, osoba 4.
Pričesnika 4.

Marko **Pažin,** njegova supruga Ivana, sinovi: Ivan, Andro, majka spomenutoga Stana, i Kata, osoba 6.
Pričesnika 6.

Božo **Curić,** njegova supruga Janjka, muška djeca:
Ivan, njegova supruga Manda,
djeca spomenutoga: Đure, Ilija, Ruža, Ivana, Vide, njegova supruga Kata, kći Janja,
ostali: Mijo i Marija, u svemu osoba 13.
Pričesnika 8.

Niccolò Anuscich sua moglie Elena, e madre Natalia persone tre
di C. 3.
(p. 12) Michaele Anuscich sua moglie Catarina figlia di detto Natalia persone tre
di C. 2.
Gregorio Jocchich sua moglie Elena persone due
di C 2.
Giorgio Basarich sua moglie Gioanna figli Matteò Anna Lutia persone 5
di C. 4
Giorgio Paggini sua moglie Anna madre di detto Agnietà Gioanne persone 4
di C. 4
Marco Pagini sua moglie Gioanna figli Gioanne Andreò madre di detto Slanislava, e Catarena, persone 6
di C. 6

Đure **Medić,** njegova supruga Ivana, i majka Marija,
Marko, njegova supruga Staza,
kći spomenutoga Ruža,
ostali u spomenutoj kući: Lovro i Luka, osoba 8.
Pričesnika 7.

Prisoje[18]
Nikola **Šilić,** njegova supruga Kata, sin i kćeri:
Ilija, Anđa i Ivana, Đure, njegova supruga Janja, djeca:
Jozo i Ivan, u svemu osoba 9.
Pričesnika 4.

Mihovil **Ćuže,** njegova supruga Rosa, sinovi:
Martin, Ivan, Vlaho, Mato, Manda, Ivana, Lucija i majka spomenutoga Manda, osoba 10.
Pričesnika 4.

Kašić [19]
Ivan **Prce,** njegova supruga Janja, Ivan, njegova supruga Ivana, kći spomenutoga Ruža, i majka spomenutoga (drugog Ivana) Kata, sin i kćeri: Đure, Božica, Ivana, Kata, u svemu osoba 10.
Pričesnika 9.

(p. 13) Natale Chiurich sua moglie Agnieta figli maschi Gioanne sua moglie Mandalena figli di detto Giorgio Elia Rosa Gioanna Vito sua moglie Cattarena figlia Agnieta altri Michaele, e Maria in tutto persone 13

di C. 8

Giorgio Medich sua moglie Gioanna, e madre Maria Marco sua moglie Stoscia figlia di detto Rosa altri di detta casa Lorenzio, e Luca persone 8

di C. 7

[18] Prisoie Niccolò Scilich sua moglie Catarena figlio e figlie Elia Angiela, e Gioanna Giorgio sua moglie Agnieza figli Giuseppe, e Gioanna Giorgio sua moglie Agnieta figli Giuseppe, e Gioanne in tutto persone 9

di C. 4.

(p. 14) Michaeli Giusc sua moglie Rosanda figli Martino Gioanne Blasio Matteò Mandalena Gioanna Lutia, e madre di detto Mandalena persone 10

di C. 4

[19] Cascich Gioanne Parze, sua moglie Agnieta, Gioane, sua moglie Gioanna, figlia di detto, Rosa, e madre di detto, Catarena, figlio, e figlie Giorgio, Natalia, Gioanna, Catarena, in tutto persone – 10

di C. 9.

Miško **Papac,** njegova supruga Marija, sinovi:
Stojan, njegova supruga Ivana, kćeri spomenutoga:
Anđa, Mara, Ruža, Janko,
njegova djeca: Martin i Ana
Marko, njegova supruga Ivana, muška i ženska djeca: Baldo, Jozo, Grgo, Vide i Ruža,
Ivan, njegova supruga Anđa, djeca:
Andro, Pero, Đure i Kata, Pavo, njegova supruga Rosa, djeca:
Đure, Lucija, Ana, Ivana, Vida, udovica Jela, njezina djeca:
Mato, Nikola, Anđelka, dvije stare, Jela i Ana, u svemu osoba 35 (točnije: 36).
Pričesnika 22.

Vodeni do[20]
Vidoje **Raguž,** njegova supruga Mara, muška djeca:
Grgo, supruga spomenutoga, Petromila,
Marko, Božo, Mato, Jozo, Ana i Vida, Đure i njegova djeca:
Jozo, Božica, Manda, Danijela, Ivan, njegova supruga Jela, sinovi:
Andro, Pero, Ana, Anđa, Kata, Mara, Luca, Vida, u svemu osoba 26.
Pričesnika 19.

Luka **Raguž,** njegova supruga Ana, sinovi:
Božo, njegova supruga Anica,
Andro, Jozo, Kata i Janja, Stjepan, njegova supruga Ivana,
Mato, njegova supruga Janja, djeca:
Vlaho, Vide, Grgo, Đure, Ana, Nikola, njegova supruga Vida, djeca:
Andrija, Toma i Miho,
Stanko i Đure u svemu osoba 24.
Pričesnika 15.

Michaele Papach, sua moglie Maria, figli Stanislavo, sua moglie Gioanna, figlie di detto, Angiela, Maria, Rosa, Janco, suoi figli, Martino, e Anna, Marco, sua moglie Gioanna, figli maschi, e maschie, Baldasaro, Giuseppe, Gregorio, Vito e Rosa, Gioanne, sua moglie, (p. 15) Angiela, figli Andreo, Pietro, Giorgio, e Catarena, Pavo, sua moglie Rosanda, figli Giorgio, Lutia, Anna, Gioanna, Vita, vedova Elena, suoi figli Matteo, Niccolo, Angiela, due vecchie Elena, e Anna, in tutto persone 35 (*potius* 36).

di C. 22.

[20] Vodeni do

Vito Aragusc sua moglie Maria figli maschi Gregorio moglie di detto Petronela Marco Natale Matteò Giuseppe Anna, e Vita Giorgio e suoi figli Giuseppe Natalia Mandanela *(sic)*, Daniela, Gioanne sua moglie Elena figli Andreò Pietro Anna Angiela Catarena Maria Lutia Vita. In tutto persone 26

di C. 19

Lastva[21]
Ćetko **Raguž,** njegova supruga Janja, muška i ženska djeca:
Andrija i supruga mu Anđa, sin njihov
Nikola,
Vide, Nikola, Mato, Marijan, Lucija, Rosa, Stana i Cvijeta,
Filip i njegova supruga Vida, sinovi, kćeri:
Marija, Ivana, Ana, Jozo, supruga mu Mara, muška djeca:
Luka (don Luka), Đure, Petar, Marko i supruga mu Manda,
Janja, u svemu osoba 26.
Pričesnika 14.

Marko **Raguž,** sin mu
Ivan i njegova supruga Anđa, djeca:
Mijo, Marko, Mato, Vida, Danijela, osoba 8.
Pričesnika 3.

Čavaš[22]
Josip **Borić** i supruga mu Manda, djeca:
Stojan i supruga mu Ana, djeca spomenutoga:
Mato, Pero i Mara,
Janko i supruga mu Ana, sin:
Vido, sin spomenutoga:
Josip,

(p. 16) Luca Aragusc, sua moglie Anna figli Natale sua moglie di detto Ann Andreo Giuseppe Catarena, e Agnieta Stiepan sua moglie Gioanna Matteò sua moglie Agnieta figli Blasio Vito Gregorio Giorgio Anna, Niccolò sua moglie Vita figli Andreò Toma, e Michaele Stanislava, e Giorgio in tutto persone 24

di C. 15

[21] Lastva Florio Aragusc sua moglie Agnieta figli maschi e maschie Andreò e moglie di detto Angiela figlio di detto Niccolò, Vito, Niccolò Matteò Mariano Lutia Rosanda Stanislava, e Floria, Filippo sua moglie Vita (p. 17), figli maschie Maria Gioanna e Anna, Giuseppe sua moglie Maria figli maschi Luca (*don Luka*) Giorgio Pietro Marco e sua moglie Mandalena Agnieta, in tutto persone 26

di C. 14

Marco Aragusc figlio suo Gioanne e sua moglie Angiela figli Michaele Marco Matteò Vita Daniela persone 8

di C. 3

[22] Ciavasc Giuseppe Borich e sua moglie Mandalena figli Stanislavo, e sua moglie Anna figli di detto Matteò Pietro, e Maria Janco e sua moglie Annà figlio Vito figlio di detto Giuseppe Mitro persone 11

di C. 7

Mitar, osoba 11.
Pričesnika 7.

Ivan **Palameta,** supruga mu Ivana, muška djeca i ženska:
Petar, Marko, Manda i Marija, u svemu osoba 6.
Pričesnika 4.

Stjepan **Bašadur** i supruga mu Ivanka, muška i ženska djeca:
Vido i supruga mu Šima, djeca spomenutoga:
Tadija, Marija, Anđa, osoba 7.
Pričesnika 5.

Jozo **Bašadur**, djeca spomenutoga:
Cvjetko, Đure, Ivan i Božica, osoba 5.
Pričesnika 3.

Livorska Prodol[23]
Ante **Prce,** supruga mu Rosa, muška i ženska djeca:
Nikola, Marko Stjepan, Ilija, Stojan, Anica, Mitar, u svemu osoba 9.
Pričesnika 4.

Gola Brda[24]
Mato Marić, Petar, njegova supruga Anđa, muška djeca i ženska:
Marko, supruga mu Vida, kći spomenutoga:
Ana,

(p. 18) Gioanne Palametta, e sua Gioanna figli maschi, e maschie Pietro Marco Mandalena, e Maria in tutto persone 6
di C. 4
Stiepan Basciadur, e sua moglie Gioanna, figli maschi, e maschie Vito, e sua moglie Simona figli di detto Tadeo Maria Angiela persone 7
di C. 5
Giuseppe Basciadur figli di detto Florio Giorgio Gioanne e Natalia persone 5
di C. 3
[23] p. 19) Livorsca Prodo (sic) Antonio Parze sua moglie Rosanda figli maschie e maschie Niccolo Marco Stiepan Elia Stanislavo Aniza, e Mitar in tutto persone 9
di /C./ 4
[24] Golla Barda
Matteò Marich Pietro sua moglie Angiela figli maschi, e maschie Marco sua moglie Vita figlia di detto Anna Elia Mitar Gioanne Giuseppe Vita, e Cattarina Stiepan sua moglie Gioanna figli maschi, e maschie, Niccolo sua moglie Lutia figli di detto Maria Rosa, e Floria Marian sua moglie Sanislava Vito Giorgio Gioanna Angiela, Andrià sua (p. 20) moglie Anna figli maschi,

Ilija, Mitar, Ivan, Jozo, Vida i Katarina, Stjepan, supruga mu Ivana, muška i ženska djeca:

Nikola, supruga mu Lucija, djeca spomenutoga:

Marija, Ruža i Cvijeta,

Marijan, supruga mu Stana,

Vido, Đure, Ivana, Anđa, Andrija, supruga mu Ana, muška i ženska djeca:

Mato, Mijo, Manda, Janja, Staza, Agata, Martin, njegova supruga Manda, muška i ženska djeca: Toma, Cvijeta, Stana, Anđa, Ivana, u svemu 40 osoba.

Pričesnika 24.

Riđica[25]

Božo **Raguž,** njegova supruga Petronila, muška i ženska djeca:

Ilija, supruga mu Ivana, djeca spomenutoga:

Đure, Ana, Andrija, supruga mu Janjka, sin:

Marijan,

Nikola, supruga mu Danijela, Vido, Anđa i Rosa, u svemu osoba 14.

Pričesnika 11.

Osječenica[26]

Miho **Rajčević,** njegova supruga Stana, djeca muška i ženska:

Marijan, Đure, Stjepan, Stojka, Ana, Vido, njegova supruga Anđa, djeca muška i ženska:

Grgo, Nikola, Ivan, Marija, Ilija, njegova supruga Lucija

Marija, i muška i ženska djeca:

Pero, Jozo, Cvijeta, Katarina, u svemu osoba 20.

Pričesnika 13.

---

e maschie Matteò Michaele Mandalena Agnietà Stoscia Agata, Martino sua moglie Mandalena figli maschi e maschie Toma Floria Stanislava Angiela Gioanna in tutto persone 40

di Comunione 24.

[25] Rigiza

Natale Aragusc sua moglie Petronela figli maschi, e maschie Elia sua moglie Gioanna figli di detto Giorgio Anna Andria sua moglie Agnita figlio Marian, Niccolo sua moglie Daniela Vito Angiela, e Rosanda in tutto persone 14

di C. 11

[26] (p. 21) Osciechieniza

Michaelo Raicevich sua moglie Stanislava figli maschi e maschie Mariano Giorgio Stefano Stoika Anna, Vito sua moglie Angiela figli maschi, e maschie Gregorio, Niccolo Gioanne Maria Elia sua moglie Lutia, Maria, e figli maschi e maschie Pietro Giuseppe Floria Catarina. In tutto persone 20

di C. 13

Ivan **Rajčević,** njegova supuga Katarina, muška i ženska djeca:
Grgo, Božo, Marijan, Đure, Vida, Pero, Vlaho, osoba 9.
Pričesnika 6.

Pavo **Rajčević,** djeca:
Andrija, njegova supruga Agata, njihova djeca:
Stojan, Luka, Nikola, Manda, Ivana, osoba 8.
Pričesnika 4.

Ilija **Rajčević,** njegova supruga Rosa, djeca:
Petar, Vide, Filip, Mato i Ana, osoba 7.
Pričesnika 2.

Svitava[27]
Vido **Kević,** njegova supruga Rosa, djeca:
Nikola, Andro, Anđa, Ivan, njegova supruga Marija, djeca:
Đure i Janjka, osoba 9.
Pričesnika 7.

Filip **Kijević,** njegova majka Petromila, djeca spomenute majke:
Mato i Marija, osoba 4.
Pričesnika 4.

Gioanne Raicevich sua moglie Catarina figli maschi, e maschie Gregorio Natale Mariano Giorgio Vita Pietro Blasio, persone 9
di C. 6
(p. 22) Paoli Raicevich figli Andria sua moglie Agata figli di detto Stanislavo Luca Niccola Manda Gioanna persone 8
di C. 4
Elia Raicevich sua moglie Rosanda figli Pietro Vito Filipo Matteo, e Anna persone 7
di C. 2
[27] Svitava
Vito Chievich su moglie Rosanda figli Niccolo Andreo Angiela Gioanne sua moglie Maria figli Giorgio, e Agnieta persone 9
di C. 7
(p. 23) Filip Chievich sua madre Petronela figli di detta madre Matteò e Maria persone 4
di C. 4
Pietro Martich sua moglie Agiela figlio di detto Andria Lorentio sua moglie Gioanna figli Matteo, e Vito altri di casa Natalia Gioanne Niccolo persone 10
di C. 5

Petar **Martić,** njegova supruga Anđa, sin spomenutoga:
Andrija, Lovro, njegova supruga Ivana, djeca:
Mato i Vide,
ostali u kući: Božica, Ivan, Nikola, osoba 10.
Pričesnika 5.

Udovica Jela **Martić,** kćeri njezine:
Stana, Mara, Janja, Luca, Agata, osoba 6.
Pričesnika 2.

Manda **Krešić,** udovica, njezini sinovi:
Grgo i Vidoje, osoba 3.
Pričesnika 2.

Ilija **Šutalo,** njegova supruga Božica, sinovi:
Petar, Stjepan i Grgo, osoba 5.
Pričesnika 2.

Luka **Šutalo,** njegova majka Vida, djeca spomenute majke:
Grgo, Jozo, Đure i Manda, osoba 6.
Pričesnika 2.

Martin **Šutalo,** njegova supruga Kata, djeca:
Andrija, Jozo i Marija, osoba 5.
Pričesnika 2.

Vedova Martichia Elena figlie sue Stanislava Maria Agnieta Lutia Agata persone 6
di C. 2
(p. 24) Mandalena Krescichia vedova figli sui Gregorio, e Vito persone 3
di C. 2
Elia Schiutalo sua moglie Natalia figli Pietro Stefano, e Gregorio persone 5
di C. 2
Luca Schiutalo sua madre Vita figli di detta madre Gregorio Giuseppe Giorgio e Mandalena persone 6
di C. 2
Martino Schiutalo sua moglie Catarina figli Andrio Giuseppe, e Maria persone 5
di C. 2

Budisava, zvana Dašnica[28]
Marijan **Šutalo,** njegova Janja, muška i ženska djeca:
Miho, njegova supruga Kata,
Mato, Stojan, Ivan, Marijan, Stojka, Nikola, njegova supruga Ivana, djeca:
Nikola, Brigita, Lucija, Anđa, osoba 15.
Pričesnika: 10.

Grgo **Šutalo,** njegova supruga Lucija, djeca spomenutoga:
Nikola, Mijo, Frano, Ruža, Anđelka, Andrija, njegova supruga Janja, kći spomenutoga: Manda,
ostali u spomenutoj kući: Tadija, Filip, Luka, Manda, osoba 14.
Pričesnika 10.

Jakov **Šutalo,** njegova majka udovica Manda, i Mato od spomenute, osoba 3.
Pričesnika 3.

Udovica Ivana **Šutalo,** djeca spomenute:
Filip, Ana i Marija, osoba 4.
Pričesnika 4.

Drugo mjesto Dašnica[29]
Mato **Krešić,** njegova supruga Marija, djeca:
Vito, njegova supruga Sabina, djeca spomenutoga…

---

[28] (p. 25) Budisava o detto Dasniza
Marian Schiutalo sua Agnieta, figli maschi, e maschie Michaelo sua moglie Cattarina Matteò Stanislavo Gioanne Mariano Stoicha Niccolo sua moglie Gioanna figli Niccolo Birgida Lutia Angiela persone 15
di C. 10
Gregorio Schiutalo sua moglie Lutia figli di detto Niccolò Michele Francesco Rosa Angiecla, Andria sua moglie Agnieta figlia di detto Manda altri di detta casa Tadeò Filipo Luca Mandalena, persone 14
di C. 10
(p. 26) Jacob Schiutalo sua madre vedova Mandalena, e Matteo di detta persone 4
di C. 3
Vedova Schiutalova Ivana figli di detta Filip Anna, e Maria persone 4
di C. 4

[29] Altro luogo Dasniza
Matteo Krescich sua moglie Maria figli Vito sua moglie Sabina figli di detto…
(pp. 27-108 desunt)

STANJE DUŠA ŽUPE DUBRAVE

Status animarum parochiae Dubraviensis

Brštanik[30]
Vido **Puljić,** Danijela, djeca spomenute:
Grgo, Božo, Ivana, Ana, Vida, Ana, djeca spomenute:
Marko, Šimun, Vidoje, Mato i Marija, u svemu osoba 13.
Pričesnika 7.

Lazar **Ančić,** njegova supruga Manda, djeca spomenutoga:
Stjepan, Nikola, Petar, Stojan, Ilinka, Ana, Danijela, u svemu osoba 9.
Pričesnika 7.

Mato **Puljić,** njegova supruga Janja, djeca spomenutoga:
Božo, Ivan, Nikola, Đure, Šimun, Marija, supruga spomenutoga Bože, Agata, stari Ivan i njegova supruga Janja, osoba 11.
Pričesnika 8.

Đure **Puljić,** njegova supruga Lucija, djeca spomenutoga:
Marko, Nikola, Ivan, Ilija, Stanko, Kata, Anđelka, Petromila, Ana, Vida, Martin, njegova supruga Jurka, djeca spomenutoga:

---

[30](p. 109) Barstannich
Vito Puglich Daniela figli di detta Gregorio Natale Gioanna, Anna Vita, Anna figli di detta Marco Scimun Vito Matteo, e Maria in tutto persone 13
di C. 7
Lasaro Ancich sua moglie Mandalena figli di detto Stefano Niccolò Pietro Stanislava Elinca Anna Daniela in tutto persone 9
di C. 7
Matteò Puglich sua moglie Agnieta figli di detto Natale Gioanne Niccolò Giorgio Simone Maria, moglie di detto Natale Agata, Gioanne vechio, e sua moglie Agneta persone 11
di C. 8
(p. 110) Giorgio Puglich sua moglie Lutia figli di detto Marco Niccolò Gioanne Elia Stanislavo Catarina Angiecla Petronela Anna Vita, Martino sua moglie Jurca figli di detto Giorgio Luca Matteò Giuseppe, Daniela, e Maria Giuseppe sua moglie Stanislava figlio di detto Martino Marco vecchio, e Agnieta, in tutto persone 25
di C. 13
Niccolo Puglich sua moglie Floria figli di detto Michaele sua moglie Elena figlia Mandalena, Lorenzio Daniela Stanislava Vita persone 9
di C. 6

Đure, Luka, Mato, Josip, Danijela i Marija, Josip, njegova supruga Stana, sin spomenutoga:
Martin,
stari Marko i Janja, u svemu osoba 25.
Pričesnika 13.

Nikola **Puljić,** njegova supruga Cvijeta, djeca spomenutoga:
Miho, njegova supruga Jela, kći:
Manda,
Lovro, Danijela, Stana, Vida, osoba 9.
Pričesnika 6.

Glamočevice[31]
Filip **Puljić,** supruga mu Vida, djeca spomenutoga:
Pero, Šimo, Toma, Grgo, Jozo, Vlaho, Jasna, Rosa, Ana, Mato, njegova supruga Ivana, djeca spomenutoga:
Martin, Đure i Cvijeta, osoba 16.
Pričesnika: 6.

Mato **Puljić,** supruga mu Jela, djeca spomenutoga:
Marko, supruga mu Ana, djeca spomenutoga:
Ivan, Niko, Jozo, Đure, Toma, supruga mu Vida, djeca spomenutoga:
Boško, Anđelka, osoba 12.
Pričesnika 6.

[31] (p. 111) Glavocevize
Filip Puglich sua moglie Vita figli di detto Pietro Scimun Toma Gregorio Giuseppe Blasio Chiara Rosanda Anna, Matteò sua moglie Gioanna figli di detto Martino Giorgio, e Floria persone 16
di C. 6
Matteò Puglich sua moglie Elena figli di detto Marco sua moglie Anna figli di detto Gioanne Niccolò Giuseppe Giorgio, Toma sua moglie Vita figli di detto Natale Angiecla persone 12
di C. 6
Stiepan Marich sua moglie Agnieta figli Pietro Andriò Michaele persone 5
di C. 4
(p. 112) Niccolo Popovaz sua moglie Mattia Giorgio sua moglie Gioanna figli di detto Stephano Simone Blasio Andreò persone 8
di C. 5

Stjepan **Marić,** supruga mu Janja, djeca:
Petar, Andrija, Miho, osoba 5.
Pričesnika 4.

Nikola **Popovac,** supruga mu Matija,
Đure, supruga mu Ivana, djeca spomenutoga:
Stjepan, Šimun, Vlaho, Andrija, osoba 8.
Pričesnika 5.

Hodovo[32]
Nikola **Kukrika,** supruga mu Rosa, djeca spomenutoga:
Boško, Luka, Andrija, Cvijeta, osoba 6.
Pričesnika 3.

Pavo **Puljić,** supruga mu Ana,
Anđelka i Marija, osoba 4.
Pričesnika 3.

Ilija **Puljić,** supruga mu Janja, djeca spomenutoga:
Danijela, Janjka, djeca spomenute:
Nikola i Božo,
Katarina, i stari Petar, osoba 8.
Pričesnika 7.

Brda[33]
Ante **Pažin,** supruga mu Lucija; Martin, majka mu Anđelka, Đure, Marko, Marija, drugi Đure, stara Ljiljana, osoba 9.
Pričesnika 8.

---

[32] Odovo
Niccolò Cukrichia sua moglie Rosanda figli di detto Natale Luca Andreò Floria persone 6.
di C. 3
Paolo Puglich sua moglie Anna Angiecla, e Maria persone 4 di C. 3
Elia Puglich sua moglie Agnieta figlia di detto Daniela, Agnieta (p. 113) figli di detta Niccolò e Natale Catarena, e Pietro vecchio persone 8
di C. 7
[33] Barda
Antonio Pagini sua moglie Lutia, Martino sua madre Angiecla Giorgio Marco Maria altro Giorgio Gligliana vecchia persone 9
di C. 8.

Andrija **Ančić**, supruga mu Anđelka, Staza, Ivana, Ana, osoba 5.
Pričesnika 4.

Ivanka **Ćupina,** kći spomenute:
Lucija, osoba 2.
Pričesnika 2.

Ilija **Pažin**, supruga mu Mara, djeca spomenutoga:
Martin, Božo, Pavo, Stjepan, Petra i Ivanka, Ivan, supruga mu Manda, djeca spomenutoga:
Vido, Andrija, Cvjetko, Cvija, Božana, Kata, Mijo, supruga mu Ivana, djeca spomenutoga:
Jozo, Ana, Stana, Đure i Staza, osoba 23.
Pričesnika 12.

Ljuca[34]
Marko **Pažin,** supruga mu Stana, djeca spomenutoga:
Mato, supruga mu Manda, djeca spomenutoga:
Luka, Marko, Pero, Marija, Antun, Đure, supruga mu Boža, djeca:
Božo, Ana, Rosa, Vido, Vida, Stana, Ivana, u svemu osoba 18.
Pričesnika 14.

Grgo **Pažin,** supruga mu Manda, djeca:
Stojan i Vida, Ivan, supruga mu Manda, djeca:

Andreò Ancich, sua moglie Angiecla Stoscia Gioanna Anna persone 5
di C. 4
Gioanna Chiupinova figlia di detta Lutia persone 2
di C. 2
(p. 114) Elia Pagini sua moglie Maria figli di detto Martino Natale Paolo Stefano Petronela, e Gioanna, Gioanne sua moglie Mandalena figli di detto Vito Andreò Florio Floria Natalia Catarena, Michaele sua moglie Gioanna figli di detto Guseppe Anna Stanislava Giorgio, e Stoscia persone 23
di C. 12
[34] Gliuza
Marco Pagini sua moglie Stanislava figli di detto Mattheò sua moglie Mandalena figli di detto Luca Marco Petro (p. 115), Maria Antum Giorgio sua moglie Natalia figli Natale Anna Rosanda Vito Vita Stanislava Gioanna in tutto persone 18
di C. 14
Gregorio Paggini sua moglie Manda figli Stoian, e Vita Gioanne sua moglie Mandalena figli Giuseppe Pietro Andreò Anna, Filipo sua moglie Natalia figli Gregorio Giuseppe Matteò Niccolò altri Michaelò Mariano Elia persone 19
di C. 10

Jozo, Pero, Andro, Ana, Filip, supruga mu Božica, djeca:
Grgo, Jozo, Mato, Niko,
ostali: Miho, Marijan, Ilija, osoba 19.
Pričesnika 10.

Jozo **Pažin,** njegova majka Ana, Andro, Miho i Marija, osoba 5.
Pričesnika 5.

Mitar **Pažin**, supruga mu Mara, djeca:
Marko, supruga mu Vida, djeca spomenutoga:
Mato, Anđa, Ivana, sin spomenute:
Nikola,
Zora, Anđela, Andro, supruga mu Petromila, djeca:
Đure, Lovro, Luka, Martin, Božan, Božana, Ana, Vido, supruga mu Mara, djeca: Josip, Ana, Stana, Ivo, u svemu osoba 25.
Pričesnika 19.

Trijebanj[35]
Jozo **Perić,** supruga mu Rosa, djeca Stjepan, Mato, Anđa, Ana, Katarina, osoba 7.
Pričesnika 4.

Andrija **Perić,** supruga mu Ivana, djeca:
Vide, Martin, Luka, Nikola, Božo, Mato, Cvijeta, Petromila, Đure, supruga mu Staza, djeca:
Ivan, Miho, Božica, Ivana, Manda, Zora, osoba 18.
Pričesnika 8.

(p. 116) Giuseppe Paggini sua madre Anna Andreo Michaele, e Maria persone 5
di C. 5
Mitar Paggini sua moglie Maria figli Marco sua moglie Vita figli di detto Mateò Angiela Gioanna figlio di detta Niccolò Aurora Angiela, Andreo sua moglie Petronela figli Giorgio Lorentio Luca Martino Natale Natalia Anna, Vito sua moglie Maria figli Giuseppe Anna Stanislava Gioanne in tutto persone 25
di C. 19
[35] (p. 117) Trieban
Giuseppe Perich sua moglie Rosanda figli Stefano Mateò Angiela, Anna Catarina persone 7
di C. 4
Andreo Perich sua moglie Gioanna figli Vito Martino Luca Niccolò Natale Matteò Floria Petronela, Giorgio sua moglie Stoscia figli Gioanne Michaele Natalia Gioanna Mandalena Aurora persone 18
di C. 8

Toma **Babić,** supruga mu Zorica, djeca:
Grgo, Niko, Stana, Ivana, Marija, Ana, Miho i supruga mu Lucija, djeca:
Josip, Vide, Cvijeta, Mato, supruga mu Stana, kći:
Vida, Jela, Manda, kćeri spomenute: Stana, Janja, osoba 20.
Pričesnika 12.

Petar **Vavelja,** supruga mu Božica, djeca:
Božo, Ivan, Mato, Đure, Mara, Kata, Ana, Vida, osoba 10.
Pričesnika 9.

Pero **Vavelja,** supruga mu Janja, kći:
Božica, osoba 3.
Pričesnika 2.

Kozice[36]
Ivan **Goluža,** supruga mu Kata, djeca:
Božo, supruga mu Kata,
Nikola, Martin, Mato, Đure, Ana, Manda, osoba 10.
Pričesnika 7.

Jozo Marković, supruga mu Božica, djeca:
Mato, supruga mu Mara, djeca spomenutoga:
Ante i Božica,

Toma Babich sua moglie Aurora figli Gregorio Niccolò Sanislava Gioanna Maria Anna, Michaele e sua moglie Lutia figli Giuseppe Vito Floria, Mateò sua moglie Sanislava figlia Vita (p. 118), Elena Manda figlie di detta Stanislava Agnieta persone 20
di C. 12
Pietro Vaveglia sua moglie Natalia figli Natale Gioanne Mateò Giorgio Maria Catarina Anna Vita persone 10
di C. 9
Pietro Vaveglia sua moglie Agnieta figlia Natalia persone 3
di C. 2
[36] Cosize
Gioanne Goluscia sua moglie Catarina figli Natale sua moglie Catarina Niccolò Martino Mateo Giorgio Anna Mandalena persone 10
di C. 7
(p. 119) Giuseppe Marcovich sua moglie Natalia figli Mateò sua moglie Maria, figli di detto Antonio, e Natalia Giorgio Pietro Gioanne Simoeon Stefano sua moglie Maria figlia Anna Martino Luca Catarina Anna persone 17
di C. 10

Đure, Pero, Ivan, Šimo, Stjepan, supruga mu Mara, kći;
Ana,
Martin, Luka, Kata, Ana, osoba 17.
Pričesnika 10.

GREDA[37]
Pero **Pavlović,** supruga mu Vida, kćeri:
Mara i Ana, osoba 4.
Pričesnika 2.

Mato **Pavlović,** supruga mu Janja, djeca:
Jozo, Anđela, Marija, Lucija, Martin, supruga mu Marija, sin:
Vido,
ostali: Stana, Ivana i Andrija, osoba 12.
Pričesnika 8.

Franjo **Pavlović,** supruga mu Janja, djeca:
Ilija, Božica, osoba 4.
Pričesnika 3.

Ante **Bubalo,** supruga mu Stana, djeca:
Stojan, Staza, Manda, Toma, Andrija, Janja, osoba 8.
Pričesnika 4.

PRAPRATI (POPRATI)[38]
Pero **Perić,** supruga mu Ana, djeca:

---

[37] GREDA
Pietro Pavlovich sua moglie Vita figlie Maria Anna persone 4
di C. 2
(p. 120) Mateò Pavlovich sua moglie Agnieta figli Giuseppe Angiela Maria Lutia Martino sua moglie Maria figlio Vito altri Stanislava Gioanna, e Andreò persone 12
di C. 8.
Francesco Pavlovich sua moglie Agnieta figli Elia Natalia persone 4
di C. 3
Antonio Bubalo sua moglie Stanislava figli Stoiano Stoscia Mandalena Toma Andreo Agnieta persone 8
di C. 4
[38] (p. 121) PRAPRATI
Pietro Perich sua moglie Anna figli Natale sua moglie Elena figli di detto Antonio Gioanne Giorgio Rosanda Vito sua moglie Anna altri Martino Elia persone 12
di C. 8

Božo, supruga mu Jela, djeca spomenutoga:
Ante, Ivan, Đure, Rosa, Vide, supruga mu Ana,
ostali: Martin, Ilija, osoba 12.
Pričesnika 8.

Mato **Perić,** supruga mu Kata, djeca:
Ivan, Filip, Petar, Luka, Marija, Anđa, Marko, supruga mu Lucija, kći:
Ivana,
Pavao, supruga mu Janja, kći:
Kata, osoba 15.
Pričesnika 11.

Jozo **Perić,** supruga mu Ana, djeca:
Nikola, supruga mu Ivana,
Marija i Rosa, osoba 6.
Pričesnika 5.

Borojevići[39]
Pero **Marković,** supruga mu Marija, djeca:
Vide, Marko, Manda, osoba 5.
Pričesnika 2.

Miho **Gute** (= Guto), supruga mu Vida, djeca:
Pero, Ilija, Nikola i Cvijeta, osoba 6.
Pričesnika 3.

Mateo Perich sua moglie Catarina figli Gioanne Filippo Pietro Luca Maria Angiela, Marco sua moglie Lutia figlia Gioanna Paolo sua moglie Angieta figlia Catarena persone 15
di C. 11
(p. 122) Giuseppe Perich sua moglie Anna figli Niccolo sua moglie Gioanna Maria, e Rosanda persone 6
di C. 5
[39] Boroevich
Pietro Marcovich sua moglie Maria figli Vito Marco Mandalena persone 5
di C. 2
Michaele Giute sua moglie Vita figli Pietro Elia Niccolò, et Floria persone 6
di C. 3

Ljubionica (Ljubljenica)[40]
Đure Goluža, djeca spomenutoga:
Nikola, supruga mu Katarina, djeca:
Đure, Marijan, Marija, Božo, supruga mu Anđela, sin:
Stjepan,
Ilija, Marko, Ivana i Božica, osoba 13.
Pričesnika 9.

Ošanjići[41]
Đure **Palameta,** supruga mu Mara, djeca:
Vidoje, Ivana, Cvijeta, Miho, Leopold, osoba 7.
Pričesnika 4.

Božo **Palameta,** supruga mu Marta, sin:
Pero,
Marija, osoba 4.
Pričesnika 3.

Ivan **Gustin**, supruga mu Ivana, djeca:
Vide, Mato, Stjepan, supruga mu Ana, kći:
Marija,
Rosa, Ana, osoba 9.
Pričesnika 9.

---

40 (p. 123) Gliubioniza
Giorgio Goluscia figli di detto Niccolo sua moglie Catarena figli Giorgio Mariano Maria Natale sua moglie Angiela figlio Stefano Elia Marco Gioanna, e Natalia persone 13
di C. 9
41 Osciagnizi
Giorgio Palameta sua moglie Maria figli Vito Gioanna Floria Michaelo Leopoldo persone 7
di C. 4
Natale Palameta sua moglie Marta figlio Pietro Maria persone 4
di C. 3
(p. 124) Gioanne Gustin sua moglie Gioanna figli Vito Mateò Stefano sua moglie Anna figlia Maria Rosanda Anna persone 9
di C. 9

Stolac[42]
Martin **Talaja,** supurga mu Manda, sin:
Marko, osoba 3.
Pričesnika 2.

Stjepan **Vukas,** supruga mu Ivana, sinovi:
Nikola, Ilija, Mato, Ivan, osoba 6.
Pričesnika 3.

Ilija **Korda,** supruga mu Manda, kćeri: Katarina i Petromila, osoba 4.
Pričesnika 2.

Mato **Vrebac,** supruga mu Božica, djeca:
Miho i Manda, osoba 4.
Pričesnika 2.

Njivice[43]
Grgo **Barsizec** (Brzizec?), supruga mu Marija, djeca:
Vido, Božica i Katarina, osoba 5.
Pričesnika 5.

Komanje brdo[44]
Đure **Joče,** supruga mu Manda, djeca:
Nikola, supruga mu Marija,

---

[42] Stolaz
Martino Talaia sua moglie Mandalena figlio Marco persone 3
di C. 2
Stiepan Vucasc sua moglie Gioanna figli Niccolò Elia Mateo Gioanne persone 6
di C. 3
Elia Corda sua moglie Mandalena figlie Catarena Petronela persone 4
di C. 2
(p. 125) Mateo Vrebaz sua moglie Natalia figli Michaelo, e Mandalena persone 4
di C. 2.
[43] Gnivize
Gregorio Barsizec sua moglie Maria figli Vito Natalia, e Catarena persone 9
di C. 5
[44] Cumagnie Brdo
Giorgio Jochie sua moglie Mandalena figli Niccolo sua moglie Maria Gioanna Catarena Vito persone 7
di C. 5

Ivana, Katarina, Vido, osoba 7.
Pričesnika 5.

Bitunja[45]
Mato **Vujnović,** supruga mu Anđa, djeca:
Mitar, Andro, Blaško, Sabina, Stana, Nikola, supruga mu Ana, djeca:
Mato i Anđela,
Josip, supruga mu Kata, kći:
Vida,
Marija, osoba 15.
Pričesnika 10.

Poplat[46]
Đure **Morić** (ili Marić?), supruga mu Ivana, djeca:
Marko, Mijo, Stojan, supruga mu Kata, osoba 6.
Pričesnika 4.

Udovica Stana (nije naznačeno prezime), kćeri:
Stoja, Rosa, osoba 3.
Pričesnika 3.

Pješivac[47]
Božo **Marković,** supruga mu Marija, djeca:
Marko, Filip, Marija, Manda, osoba 6.
Pričesnika 4.

---

[45] (p. 126) Bitugnia
Mateò Vuinovich sua moglie Angiela figli Mitar Andreò Blasio Sabina Stanislava Niccolò sua moglie Anna figli Mateò, e Angiela Giuseppe sua moglie Catarena figlia Vita Maria persone 15
di C. 10
[46] Poplat
Giorgio Morich sua moglie Gioanna figli Marco Michaele Stoian sua moglie Catarena persone 6
di C. 4
Vedova Stanislava figlie Stanislava Rosanda persone 3
di C. 3
[47] (p. 127) Piescivaz
Natale Marcovich sua moglie Maria figli Marco Filipo Maria Mandalena persone 6
di C. 4

Mijo **Marković,** supruga mu Božica, djeca:
Nikola, Ivan, Stoja, Ana, Toma, supruga mu Ana, djeca:
Petar, Cvijeta, Anđela, Martin, supurga mu Božana, sin:
Đure,
Božica, Janja, Vida, osoba 18.
Pričesnika 8.

Ilija **Marković,** supruga mu Ana,
Mato, Vida, osoba 4.
Pričesnika 4.

Ilija **Džakula,** supruga mu Kata, djeca:
Petar, Andro, Đure, Božica, Janja, Nikola, Anđela, osoba 9.
Pričesnika 4.

Mato **Goluža,** supruga mu Vida, djeca:
Petar, Božica, Petromila, Marko, Đure, Ivan, Mijo, supruga mu Ana, kćeri: Marija i Ana, osoba 12.
Pričesnika 6.

Crnići[48]
Mato **Bošković,** supruga mu Mara, sin:
Petar, supruga mu Marija, djeca spomenutoga:
Mato, Cvijeta, Matejka, Andro, sinovi spomenutoga:
Martin, Jozo, Luca, Ivan, supruga mu Manda,
Grgo, supruga mu Janja, djeca:

Michaele Marcovich sua moglie Natalia figli Niccolò Gioanne Stanislava Anna Toma sua moglie Anna figli Pietro Floria Angiela Martino sua moglie Natalia figlio Giorgio Natalia Agnieta Vita persone 18
di C. 8
Elia Marcovich sua moglie Anna Mateo Vita persone 4
di C. 4
(p. 128) Elia Giacula sua moglie Catarena figli Pietro Andreo Giorgio Natalia Agnieta Niccolo Angiela persone 9
di C. 4
Mateo Goluscia sua moglie Vita figli Pietro Natalia Petronela Marco Giorgio Gioanne, Michaele sua moglie Anna figlie Maria e Anna persone 12
di C. 4. di C.ne 2.

Luka, Ante, Adam, Vide, Andro, Vida, Rosa, Manda, Stoja i Kata, Nikola, supruga mu Manda, kćeri:
Ana, Andrijana, Ivana, Agata, Stoja, Boža, osoba 33.
Pričesnika 20.

Mali Crnići[49]
Toma **Milanović,** njegova djeca:
Ivan, supruga mu Iva, kći:
Boža,
Petar, osoba 5.
Pričesnika 4.

Petar **Milanović,** supruga mu Klara, djeca:
Ivan i Lucija, osoba 4.
Pričesnika 4.

Mato **Perić,** supruga mu Staza, djeca:
Nikola, Đure, Pero, Ivan, Jozo, Mara, osoba 8.
Pričesnika 5.

Miho **Basarić,** supruga mu Kata, djeca:
Pero, Ivan, Đure, Marko, Ana, Mara, Rosa, Ivana, osoba 10.
Pričesnika 2.

---

[48] (p. 129) Charnizi
Matteo Boscovich sua moglie Maria figlio Pietro sua moglie Maria figli di detto Matteo Floria Matea Andreo figli di detto Martino Giuseppe Lutia Gioanne sua moglie Mandalena, Gregorio sua moglie Agnieta figli Luca Antonio Adamo Vito Andreo Vita Rosanda Mandalena Stanislava Caterina Niccolo sua moglie Mandalena figlie Anna Andriana Gioanna Agata Stanislava Natalia persone 33
di C. 20
[49] (p. 130) Male Chiarnizi
Toma Milanovich figli sui Gioanne sua moglie Gioanna figlia Natalia Pietro
persone 5
di C. 4
Pietro Milanovich sua moglie Chiara figli Gioanne, e Lutia persone 4
di C. 4
Matteò Perich sua moglie Stoscia figli Niccolo Giorgio Pietro Gioanne Giuseppe Maria persone 8
di C. 5
Michaele Basarich sua moglie Catarena figli Pietro Gioanne (p. 131) Giorgio Marco Anna Maria Rosanda Ivanna persone 10
di C. 2

Jasoč[50]

Ilija **Perić,** supruga mu Marija,
Pavao, supruga mu Andrijana, djeca:
Božo, Marko, Božica, osoba 7.
Pričesnika 5.

Ilija **Stanković,** supruga mu Stana, djeca:
Nikola, Boža, Ivana, Janja, Cvija, osoba 7.
Pričesnika 2.

Udovica Stana (bez prezimena), i njezina kći:
Ruža, osoba 2.
Pričesnika 2.

Nikola **Milanović,** supruga mu Manda, djeca:
Stjepan, Mato, Mara, Kata, Anđela, Ana, osoba 8.
Pričesnika 4.

Nikola **Džakula,** supruga mu Božica, djeca:
Jozo, Luka, Ivana, Ruža, osoba 6.
Pričesnika 3.

Ilija **Babić,** supruga mu Ivana, djeca:
Ruža, Anđela, Ana i Stjepan, osoba 6.
Pričesnika 4.

---

[50] Jasoch

Elia Perich sua moglie Maria, Paolo sua moglie Andriana figli Natale Marco Natalia persone 7

di C. 5

Elia Stancovich sua moglie Stanislava figli Niccolo Natalia Gioanna Agnieta Floria persone 7

di C. 2

(p. 132) Vedova Stanislava, e sua figlia Rosa persone 2

di C. 2

Niccolo Milanovich sua moglie Mandalena figli Stefano Matteo Maria Catarena Angiela Anna persone 8

di C. 4

Niccolo Giacula sua moglie Natalia figli Giuseppe Luca Gioanna Rosa persone 6

di C. 3

Elia Babich sua moglie Gioanna figli Rosa Angiela Anna, e Stefano persone 6

di C. 4

Marko **Perić,** supruga mu Cvija, sin:
Đure, osoba 3.
Pričesnika 2.

Vidoje **Perić,** supruga mu Staza, sinovi:
Vido i Andrija, osoba 4.
Pričesnika 2.

Pavao **Stanković,** supruga mu Ruža, kći Ana, Božica. Osoba 4.
Pričesnika 3.

Mato **Milanović,** supruga mu Ivanka, djeca:
Božo, njegova supruga Sabina (Savica)
i Stana, osoba 5.
Pričesnika 5.

Aladinići[51]
Andro **Crnota,** supruga mu Mara, kći:
Iva, osoba 3.
Pričesnika 3.

Ilija **Perić,** supruga mu Anđela, sin:
Božo,
i Ana, osoba 4.
Pričesnika 3.

(p. 133) Marco Perich sua moglie Floria figlio Giorgio persone 3
di C. 2
Vito Perich sua moglie Stoscia figlio Vito, e Andreò persone 4
di C. 2
Paolo Stancovich sua moglie Rosa figlia Anna Natalia persone 4
di C. 3
Matteo Milanovich sua moglie Gioanna figli Natale sua moglie Sabina e Stanislava persone 5
di C. 5
[51] (p. 134) Ladinichi
Andreo Chiarnota sua moglie Maria figlia Gioanna persone 3
di C. 3
Elia Perich sua moglie Angiela figlio Natale, et Anna persone 4
di C. 3

Ivan **Perić,** supruga mu Ana, djeca:
Mato, Niko, Boža, i Ivka, osoba 6.
Pričesnika 4.

Jozo **Milanović,** supruga mu Jela, djeca:
Andro, Nikola, Božana, osoba 5.
Pričesnika 3.

Ivan **Milanović,** supruga mu Janja, djeca:
Božo, Niko, Miho, Andro, Mara, osoba 7.
Pričesnika 3.

Pjano Brdo[52]
Jozo **Milanović,** supruga mu Ivana, djeca:
Ivan, Boža, Ana, Ivan, supruga mu Janja, djeca:
Filip, Andrijana, Anđela, Šimun, supruga mu Stana, djeca:
Đure, Vido, Andro, Ana, osoba 16.
Pričesnika 8.

Prenj[53]
Jozo **Obradović,** supruga mu Ana, djeca:
Mato, supruga mu Ana
Ante, Mara, Petronila, osoba 7.
Pričesnika 7.

Gioanne Perich sua moglie Anna figli Matteo Niccolo Natalia, e Gioana persone 6
di C. 4
Giuseppe Milanovich sua moglie Elena figli Andreo Niccolo Natalia persone 5
di C. 3
(p. 135) Gioanne Milanovich sua moglie Angniela figli Natale Niccolo Michaele Andreo Maria persone 7
di C. 3

[52] Piano Bardo
Giuseppe Milanovich sua moglie Gioanna figli Gioanne Natalia Anna Gioanne sua moglie Agnieta figli Filipo Andriana Angiela, Scimone sua moglie Stanislava figli Giorgio Vito Andreo Anna persone 16
di C. 8

[53] (p. 136) Preggen
Giuseppe Obbradovich sua moglie Anna figli Matteò sua moglie Anna Antonio Maria Petronela persone 7
di C. 7

Mato **Milanović,** supruga mu Božica, kćeri:
Anđela, Stana, Mara, osoba 5.
Pričesnika 3.

Rečice[54]
Toma **Marić,** njegovi sinovi:
Marko, Nikola, osoba 3.
Pričesnika 3.

Andro **Raguž,** supruga mu Barbara, djeca:
Stojan, Đure, osoba 4.
Pričesnika 2.

Miho **Raguž,** supruga mu Lucija, kćeri:
Stana, Staza i Ana, osoba 5.
Pričesnika 3.

Andro **Andrun** supruga mu Ivana, sin:
Mato, supruga mu Ana, djeca:
Mijo, Stana, Mara, Luca i Iva, osoba 9.
Pričesnika 6.

Hotanj[55]
Đure **Jarak,** supruga mu Anđa,
Marko, supruga mu Staza, kćeri:
Mara, Ana i Ivan, osoba 7.
Pričesnika 6.

Matteo Milanovch sua moglie Natalia figlia Angiela Stanislava Maria persone 5
di C. 3
[54] Recize
Toma Marich suoi figli Marco Niccolo persone 3
di C. 1 di C.ne 2
(p. 137) Andreo Aragus sua moglie Barbara figli Stoian Giorgio persone 4
di C. 2
Michaele Aragusg sua moglie Lutia figlie Stanislava Stoscia, e Anna persone 5
di C. 3
Andreo Andrun sua moglie Gioanna figlio Matteò sua moglie Anna figli Michaele Stanislava Maria Lutia, e Gioanna persone 9
di C. 6
[55] (p. 138) Ottan
Giorgio Jarach sua moglie Angiela Marco sua moglie Stoscia figlia Maria Ana, e Gioanne persone 7
di C. 6

Tasovičići[56]
Andro **Grgić,** supruga mu Lucija, sin:
Ilija, Vida i Ivanka, osoba 5.
Pričesnika 5.

Toma **Sikira,** supruga mu Tomica, djeca:
Ivan, Ante, Simana, osoba 5.
Pričesnika 4.

Ivan **Krešić,** supruga mu Ana, djeca:
Marko, Ilija, Cvija, osoba 5.
Pričesnika 2.

Božo **Pažin,** supruga mu Iva, djeca:
Ilija, Nikola, supruga mu Mara, kći spomenutoga:
Anđelka,
Petar, Andro, Matejka, Manda i Danica, osoba 11.
Pričesnika 7.

Ivan **Pirić** (Perić?), supruga mu Ana, osoba 2.
Pričesnika 2.

Ilija **Perić,** supruga mu Manda, djeca:
Nikola, Vito i Janja, osoba 5.
Pričesnika 2.

[56] Tasovicichi
Andreo Garghic sua moglie Lutia figlio Elia Vita, e Gioanna persene 5
di C. 5
Toma Sichira sua moglie Tomiza figli Gioanne Antonio Simana persone 5
di C. 4
(p. 139) Gioanne Krescich sua moglie Anna figli Marco Elia Floria persone 5
di C. 2
Natale Paggini sua moglie Gioanna figli Elia Niccolo sua moglie Maria figlia di detto Angiela Pietro Andreo Mattea Mandalena, e Daniela persone 11
di C. 7
Gioanne Pirich sua moglie Anna persone 2
di C. 2
(p. 140) Elia Perich sua moglie Mandalena figli Niccolo Vito, e Angiela persone 5
di C. 2

Andro **Kardum,** supruga mu Vida, djeca:
Marija, Jurka i Mateja, osoba 5.
Pričesnika 3.

Počitelj[57]
Nikola **Radić,** supruga mu Mara, djeca:
Ivan, Jure, Stjepan, osoba 5.
Pričesnika 2.

Čeljevo[58]
Vido **Arkasina,** supruga mu Ivana, djeca:
Božo, Vida, osoba 4.
Pričesnika 2.

Stojan **Martinović** supruga mu Ivana, osoba 2.
Pričesnika 2.

Pero **Puljić,** supruga mu Vida, djeca:
Đure, Luka, Kata, Cvija i Ivana, osoba 7.
Pričesnika 4.

Luka **Skoče,** supruga mu Anđa, djeca:
Filip, Ilija, Petar, supruga mu Marija, djeca:
Đure i Kata, osoba 8.
Pričesnika 4.

Andreo Chardum sua moglie Vita figli Maria Jurca Mattea persone 5
di C. 3
[57] Pocitel
Niccolo Radich sua moglie Maria figli Gioanne Giorgio Stefano persone 5
di C. 2
[58] (p. 141) Ceglievo
Vito Archasina sua moglie Gioanna figli Natale Vita persone 4
di C. 2
Stoian Martinovch sua moglie Gioanna persone 2
di C. 2
Pietro Puglich sua moglie Vita figli Giorgio Luca Catarena Floria, e Gioanna persone 7
di C. 4
Luca Scochie sua moglie Angiela figli Filipo Elia Pietro sua moglie Maria figli Giorgio e Catarena persone 8
di C. 4.

Marko **Vulić,** supruga mu Mara, djeca:
Mato, Stjepan, Ilija i Janja, osoba 6.
Pričesnika 2.

Šimun **Vulić,** supruga mu Janja,
Ana, Pero i Ruža, osoba 5.
Pričesnika 4.

Stjepan **Porobija** supruga mu Kata, djeca:
Nikola, Mato i Petronila, osoba 5.
Pričesnika 2.

Vida **Mustapić,** kćeri njezine:
Mara, Ana, Ruža, Petra, osoba 5.
Pričesnica 3.

Nikola **Ćurić,** supruga mu Vida, djeca:
Nikola, Mara, Anđa, Boža, Ilija, Andrija, Ante, supruga mu Staza, kći:
Anđelka, osoba 11.
Pričesnika 6.

Andro **Vulić** Martin, Marija, Stana, osoba 4,
pričesnika 4.

(p. 142) Marco Vulich sua moglie Maria figli Matteo Stefano Elia, e Agnieta persone 6
di C. 2
Scimun Vulich sua moglie Agnita Anna Pietro, e Rosa persone 5
di C. 4
Stefano Porobia sua moglie Catarina figli Niccolo Matteo, e Petronela persone 5
di C. 2
Vita Mustapich figlie suoi Maria Anna Rosa Petronela P. 5
di C. 3
(p. 143) Niccolo Chiurich sua moglie Vita figli Niccolo Maria Angiela Natalia Elia Andreo, Antonio sua moglie Stoscia figlia Angiela persone 11
di C. 6
Andreo Vulich Martino Maria Stanislava P 4
di C. 4

Klepca[59]
Mato **Arkesina,** supruga mu Sana, djeca:
Pero, Ilija, Janja, osoba 5.
Pričesnika 4.

Gnjilišta[60]
Ilija **Jurković,** supruga mu Jela, djeca:
Andro, supruga mu Vida, djeca:
Miho i Stana,
Mato, Đure, Cecilija, djeca spomenute:
Lazo i Jozo, osoba 11.
Pričesnika 6.

Andrija **Grgić,** supruga mu Anđa, sin:
Đure, Mara, osoba 4.
Pričesnika 2.

Višići[61]
Jozo **Raguž,** supruga mu Staza, kći: Vita,
Martin, supruga mu Janja, sin: Stojan, Petar, osoba 7.
Pričesnika 5.

Nikola **Zvono,** supruga mu Anđela, djeca:
Marko i Marija, osoba 4.
Pričesnika 2.

---

59 Clepza
Matteo Archesina sua moglie Stanislava figli Pietro Elia Agnieta persone 5
di C. 4
60 (p. 144) Gniliscta
Elia Jurcovich sua moglie Elena figli Andreo sua moglie Vita figli Michaele, e Stanislava Matteo Giorgio, Cecilia figli di detta Lazaro, e Giuseppe persone 11
di C. 6
Andreo Garghic sua moglie Angiela figlio Giorgio Maria persone 4
di C. 2
61 (p. 145) Viscichi
Giuseppe Aragus sua moglie Stoscia figlia Vita Martino sua moglie Agnieta figlio Stoiano Pietro persone 7
di C. 5
Niccolo Svono sua moglie Angiela figli Marco, e Maria persone 4
di C. 2

Mato **Zvono,** supruga mu Marija, djeca:
Miho, Marko, Ana, Manda, osoba 6.
Pričesnika 5.

Andro **Ćurić,** supruga mu Jakovica, sin:
Nikola,
Stjepan, Janja i Katarina, osoba 6.
Pričesnika 4.

Stjepan **Barić,** supruga mu Mara, osoba 2.
Pričesnika 2.

Grgo **Basarić,** supruga mu Kata, djeca:
Niko, Martin, Božica, Ana, osoba 6.
Pričesnika 4.

Matteo Svono sua moglie Maria figli Michaele Marco Anna Mandalena persone 6
di C. 5
(p. 146) Andreo Chiurich sua moglie Giacobiza figlio Niccolo Stefano Agnieta, e Catarina persone 6
di (C.) 4
Stefano Barich sua moglie Maria P. 2
di C. 2
Gregorio Basarich sua moglie Catarina figli Niccolo Martino Natalia Anna persone 6
di C. 4.

Mirko Bošković, *Crnići*

KATOLIČKI OBJEKTI IZ STARIJEG RAZDOBLJA ŽUPE DUBRAVE

Uvod

Župa Dubrave je ustanovljena u samom početku 18. stoljeća. U prva dva stoljeća turske vladavine (16.-18. st.) broj katolika na prostoru koji će obuhvatiti buduća župa Dubrave je vrlo mali. Razlog tome je poznata nesklonost turskih vlasti prema katolicima što je dovodilo do napuštanja ovih prostora i prelazaka na druge vjere.

Naseljavanje katolika na prostore župe Dubrave do početka 18. stoljeća su rijetki. Česti turski i mletački sukobi ove prostore su činili nesigurnim. Južni prostori Trebinjsko–mrkanske biskupije su povoljniji za katolike iako su i oni na meti, kako turskih tako i mletačkih, vojnika te hajduka i uskoka. Nakon tursko-mletačkih ratova krajem 17. i početkom 18. st. sigurnost katolika u unutrašnjosti turske carevine se poboljšala što je dovelo do postupne seobe stanovništva prema sjeveru. Tome je pogodovala i činjenica da su ovi prostori bili prilično nenaseljeni zbog ratova i bolesti koje su harale na ovim prostorima i odnijele velik broj stanovništva.

Seoba s južnih prostora Trebinjske biskupije prema unutrašnjosti je posebno intenzivirana nakon takozvanog “malog rata”. Pojedinosti vezane za uvjete života katolika, ali i ostalih, prije uspostave župe Dubrave su rijetki i necjeloviti. Dosadašnja saznanja govore o bijednom i nesigurnom životu. Prvi pouzdani podaci nalaze se u izvješćima svećenika i biskupa koji su posjećivali župu Dubrave, dok su ranija slična izvješća manje pouzdana iz razloga što su pisana izvan prostora župe.

U izvješćima se često naglašava siromašan i nesiguran život katolika, nemogućnost da se pronađe prenoćište, kao i druge pojedinosti iz kojih se dade zaključiti loše materijalno stanje stanovništva. Okolnosti življenja na ovim prostorima se nisu značajno mijenjale tijekom stoljeća turske vladavine pa nije bilo značajnih promjena u graditeljstvu, a niti u drugim oblastima ljud-

skih aktivnosti. To je i razlog da su materijalni ostaci na području župe Dubrave glede sakralnih objekata vrlo rijetki.

1. Crnići kao središte Župe

U Crnićima je vidljiv kontinuitet življenja od ilirskih vremena do danas. Na prostoru Crnićkog brda se nalazi veliki broj gomila iz ilirskog perioda, tragovi rimskog naselja s bogatom infrastrukturom na prostoru Malih Crnića, srednjovjekovni ostaci groblja, kao i ostaci iz kasnijeg perioda. Naselje je vezano za izvore Klokun, Ozren, Katušu i Jamicu. Naselje je iz pred turskog vremena i neki ga autori dovode u vezu sa plemenom Crnićani čija sudbina nije jasna nakon dolaska turskih osvajanja. Iz toga perioda se spominje i Jasoč kao posebno naselje.[1] Ponekad su i drugi zaseoci današnjih Crnića navođeni kao posebna naselja, posebno Mali Crnići.

Kontinuitet života u Crnićima se nastavlja i u turskom vremenu, ali je iz tog vremena teško vremenski preciznije odrediti gradnju pojedinih objekata. Stambeni objekti u najviše slučajeva nisu sačuvani ili su u veoma ruševnom stanju zbog skromne gradnje. Negdje su samo toponimi svjedoci postojanja naselja (Kućetine i Starine u Malim Crnićima). Ostaci stambenih i drugih objekata su od suhozida (Crnićko brdo, Jasoč i dr.), malih dimenzija i neuređene okoline. Neki od objekata upućuju na povremeni boravak na tim prostorima, posebno na Crnićkom brdu. U turskom periodu su korišteni navedeni izvori vode iz kojih se opskrbljivalo stanovništvo, a vjerojatno su bili uređeni i ranijem periodu.

Neki putni pravci iz turskog perioda koji su povezivali Stolac sa Blagajom su prolazili preko Crnića. Ostaci kaldrme su vidljivi na više mjesta kroz Crniće i Crnićko brdo. U Crnićkom polju je sačuvan kameni lučni most koji je skoro u potpunosti u zemlji. Sačuvani su dijelovi kaldrme ispod Donjeg Pješivca koji predstavljaju ostatke puta Stolac, preko Prenja u Počitelj. I na tome putu je pronađen stari most pod zemljom u blizini izvora Kukalj koji je prilikom iskopavanja u potpunosti uništen. Za navedene mostove nema podataka iz kojeg su perioda.

2. Groblja

Za najstarije katoličko groblje u župi Dubrave smatra se "Đurića groblje" u Crnićima. Nalazi se na humki na kojoj su vidljivi stariji spomenici u obliku

[1] www.studiacroatica.com/libros/bosnia/bh50142.htm

križa. Tradicija govori da su se u Đurića groblje ukopavali svi katolici iz okolnih mjesta do izgradnje groblja u drugim mjestima. U Đurića groblju je pronađen natpis na križu Mate Boškovića koji je rođen 1773. godine. Kaže se da je tu ukopana i Lucija, te «njezina majka» koja je "živila 100. godina". Zasigurno to nije najstariji spomenik jer je puno spomenika bez natpisa ili sa nečitljivim natpisom. Prema obliku spomenika i materijalu od kojega je izrađen, vjerojatno je ovaj spomenik podignut kasnije jer je sličan mlađim spomenicima.

U Crnićima su sačuvana groblja s križevima bez natpisa na lokalitetima: Ozren (Gornji Jasoč), Crnićkom brdu (Crnkovića ograde), Malim Crnićima kod Perutinovih kuća (Pejakova ograda) i Prkačinovi okrajci. O njima nema podataka, pa ni narodnih predaja, iz koga su perioda niti kome su pripadali. Njihova očuvanost i oblik ukazuju na turski period.

Postoje lokaliteti gdje nisu vidljivi ostaci nadgrobnih spomenika ali je sačuvana predajo o groblju, kao što je Stankovića groblje na Crnićkom brdu, za koje se pouzdano može reći da je katoličko. Vjerojatno su postojala i neka druga katolička groblja koja su tijekom stoljeća turske vladavine zapuštena zbog povremenih nestajanja katolika, ali o tome ne postoje sjećanja niti dokazi. Monumentalnih katoličkih spomenika iz perioda turske vladavine u župi Dubrave nema, što nije ni očekivati obzirom na okolnosti življenja.

Zanimljiva je pojava usamljenih spomenika za koja se vežu različite predaje i one su uvijek vezane za iznenadnu smrt: od bolesti, razbojstva, smrti od groma, kuge, itd. Takvi spomenici su sačuvani u Trijebnju (Bogutovča), Kruševu, Borojevićima, a na Crnićkom brdu je bio obilježen grob bez križa koji je oštećen prilikom izrade puta u novije vrijeme. Na Gornjem Poplatu je do danas ostalo sjećanje kod muslimanskog stanovništva na "kaursko groblje" (arapski gaur = nevjernik, muslimanski naziv za kršćane). Na tome lokalitetu koji se nalazi nedaleko od naselja nije ostalo nadgrobnih spomenika, ali se taj prostor ne obrađuje upravo iz razloga što predaja govori o groblju. Među narodom vlada uvjerenje da je tu bilo staro groblje. Na prostorima Hercegovine postoje groblja koji se nazivaju "vlaška", "svatovska", "grčka", "rimska", od kojih su sva poznata vezana za kršćansku tradiciju.

3. Mjesto stanovanja svećenika

U narodnoj predaji postoji sjećanje na crkvu i mjesto stanovanja svećenika u Gornjem Jasoču. Lokalitet za kojega se vjeruje da je bila crkva i mjesto stanovanja svećenika djelomično je sačuvan. Iako nije poznato da je u Dubravama postojala katolička crkva u prvoj polovici 18. stoljeća predaja povezuje

Detalj iz Dumine kuće u Jasoču

ostatke građevine s djelovanjem svećenika don Mate Ančića, rodom iz Jasoča, koji je bio dubravski župnik od 1731-1735 godine.[2]

Kuća za koju se smatra da je stanovao dubravski župnik bila je na južnoj strani brežuljka Ozren, u Gornjem Jasoču, u Basarića ogradi. Građena je od grubo klesanog kamena, s gornje strane naslonjena na brežuljak i ima dvije prostorije podjednake veličine (oko 4,5 x 4 m - oštećena pravljenjem puta). U jednoj prostoriji su dvije male ostave na sjevernom zidu napravljene sa lukom u gornjem dijelu širine 35cm i ukupne visine 50 cm. U drugoj prostoriji je jedna ostava napravljena jednostavnije, četvrtastog oblika 35x50cm. Zbog različitosti ostava u zidovima može se zaključiti da je prostorija s lučnim ostavama povremeno služila kao crkva, dok je prostorija s običnim ostavama služila kao župni stan. Nije vidljivo kako je bila pokrivena, ali je vjerojatno bila pokrivena

[2] B. Pandžić, "Trebnjska biskupija u tursko doba", u: *Tisuću godin a Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 111; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 115-117.

Lokalitet gdje je prema predaji bila Dumina kuća i crkva

pločom obzirom da je bila nešto bogatije napravljena od tadašnjih kuća koje su uglavnom bile pokrivene pokrovom od raži i nisu očuvane u mjeri u kojoj je ova kuća.

Na samom brežuljku iznad lokaliteta vidljivi su ostaci groblja sa sačuvanim križevima. Prema obliku i izgledu ne može se utvrditi vrijeme nastanka groblja ali se zasigurno iz turskog perioda, a dijelovi prema vrhu brežuljka gdje nisu vidljivi nadgrobni dijelovi spomenika moguće i stariji. Nešto dalje je brežuljak Gradina na čijem vrhu su i sada vidljivi ostaci zida na vrhu, približno kružnog oblika, unutar kojega su sačuvani ostaci jednostavnih stambenih objekata. Sa sjeverne strane je padina koja se naziva Todoruše na čijem je mjestu napravljeno novo katoličko groblje. Sa južne strane Ozrena su ostaci nekoliko starih stambenih objekata za koje se kod lokalnog stanovništva tvrdi da je u nekim od objekata stanovala rodbina od navedenog svećenika. U blizini tih stambenih objekata su i nadgrobni spomenici za koje narod smatra da pripadaju njegovoj rodbini.

Svetohranište crkve u Jasoču

Prema svemu navedeno mjesto se može dovesti u vezu sa boravkom župnika i mjestom gdje je misio. Međutim očito se ne radi o klasičnoj crkvi jer biskup Sigismund Tudišić u izvještaju o Trebinjskoj biskupiji rimskoj Kongregaciji De Propaganda fide 1751. ne spominje nikakvu crkvu u današnjim Dubravama. Spominje postojanje dviju crkava na području župe i to u Glumini i Trijebnju navodeći da su dugo vremena u ruševnom stanju.[3]

Može li se sadašnja pravoslavna crkva sv. Nikole u Trijebnju dovesti u vezu s navodima o srušenoj crkvi u Trijebnju, ili se radi o nekom drugom lokalitetu teško je reći. Na Trijebnju je zanimljiv lokalitet u Idrizovim ogradama gdje se nalaze ostaci stare crkve i samo mjesto se naziva Crkvine.

U Glumini, u blizini današnjeg groblja, se nalaze ostaci građevina od kojih se jedna naziva Misarice. Objekt je zidan suhozidom, debljih zidova i veći di-

[3] B. Pandžić (prir.), *Acta Franciscana Hercegovinae*, *sv.II, 1700.-1849.*, Mostar-Zagreb, 2003., str. 218.

menzija od ostalih vidljivih objekata. U blizini toga objekta, sa južne strane, su ostaci stambenih objekata gdje je vjerojatno stanovao svećenik. Oko objekata je zid debljine (oko 120cm), zidan suhozidom i očito predstavlja zaštitu objekata. Crkva se spominje u dokumentima iz turskog perioda i to da je "davno srušena", te da je posvećena sv Petru. Iz Glumine se često javljao dubravski svećenik i to u nesigurnim vremenima u unutrašnjosti turskog carstva.

Kako se broj vjernika na prostoru Hrasna povećavao, tijekom posljednja dva stoljeća turske vladavine, ukazivala se potreba za češćim boravkom svećenika na tim prostorima. Zbog toga je u mjestu Toplica sagrađen mali objekt koji je služio kao kapelica dimenzija oko 210x180cm. Taj prostor je bio duže vremena u ruševnom stanju pa ga je obnovio don Stjepan Batinović. Na lokalitetu Toplica su vidljivi ostaci iz različitih vremena: raskrižje rimskih putova, srednjovjekovni stećci i lokva za vodu. Također u susjednom naselju Vinine, u Krešića ogradi, nalazi se stambeni objekt u ruševnom stanju za koje stanovništvo smatra da je kuća u kojoj je stanovao svećenik u turskom vremenu. Moguće je da je i u Vininama stanovao, bar povremeno, dubravski župnik prvih godina formiranja župe i u vrijeme nemirnih vremena.

Mnogi drugi lokaliteti su potencijalna mjesta srušenih crkava iz ranijeg perioda kao što su: Hodovo, Crnići (Fudžića ograde), Pješivac, Borojevići, Bitunja, i dr. Vjerojatno se u većini slučajeva radi o crkvama iz pred turskog perioda, koje su pod različitim okolnostima stradale. Na prostoru stare župe Dubrave katoličke crkve su se počete graditi polovinom XIX stoljeća kada je turska carevina počela slabiti a tadašnje sile činile pritisak na Tursku zbog malih vjerskih sloboda kršćana.

Pored mjesta Ozren u Gornjem Jasoču sveta misa je, prema sačuvanim sjećanjima, održavana i na Crnićkom brdu (Krakića ograda), na otvorenom. Sjećanja govore da su misu ponekad ometali turski "askeri", pa su ta mjesta osiguravali hrabriji ljudi iz ovih krajeva koje su Turci uvažavali zbog njihove hrabrosti i odlučnosti. Takvih sjećanja, održavanja mise na otvorenom, ima i u drugim mjestima a zabilježene su posjete svećenika stanovništvu u planinama u ljetnim sušnim vremena gdje su održavali sv. mise i dijelili sakramente.

Zaključak

Obzirom na okolnosti koje su vladale u vrijeme turske vladavine, te stalnim sukobima na tursko-mletačkoj granici, broj katolika na prostoru župe Dubrave se do početka 18. stoljeća smanjivao pa i nestajao u pojedinim prostorima. Stvaranje uvjeta za ponovno naseljavanje katolika na ove prostore je trajalo dugo i mukotrpno, prvenstveno brigom trebinjsko-mrkanskih biskupa i svećenika. Posebno je bio važan misionarski rad u novonaseljenim prostorima.

Materijalni ostaci iz vremena formiranja župe do kraja turske vladavine zasigurno govore o teškim uvjetima života. Stare crkve su stradale pod različitim okolnostima, kao i drugi objekti, pa se ostaci tih objekata djelom nalaze pod zemljom. Iz toga vremena nisu pronađeni monumentalni ostaci bilo kakvih objekata, a vjerojatno ih i nije bilo. Objekti za koje se može reći da su izrađeni u 18.stoljeću, a da su služile kao crkve su sačuvane u Glumini, Toplici i Gornjem Jasoču u selu Crnići. Od navedenih objekata obnovljen je jedino na Toplici. Način života na prostoru župe Dubrave se nije značajnije mijenjao tijekom cijelog vremena turske vladavine, od njenog osnivanja. Nakon slabljenja turske carevine stekli su se uvjeti za početak gradnje crkava, uređenje groblja i izradu kvalitetnijih stambenih i drugih objekata.

Željko Raguž, *Stolac*

MEĐUNACIONALNI ODNOSI NA PROSTORU ŽUPE DUBRAVE U 19. I 20. STOLJEĆU
(Sudbina periferije)

Sažetak

Katolička župa Dubrave nalazi se u istočnom dijelu Hercegovine, na periferiji ili razmeđu istoka i zapada gdje završavaju vjerski i etnički blokovi katoličanstva (hrvatstva), pravoslavlja (srpstva) i islama (muslimanstva ili bošnjaštva). Najčešće se za Dubrave kaže da se nalaze u jugoistočnoj ili donjoj Hercegovini. U radu autor analizira vjerske i nacionalne odnose u katoličkoj župi Dubrave, politički utjecaj interesa stranih država kao i međusobna promjenjiva savezništva i sukobe vjera i naroda koji žive na području katoličke župe Dubrave. Ključne riječi: *Dubrave, Hercegovina, vjera, narod, nacija, katolici, muslimani, pravoslavci, Hrvati, Srbi, Muslimani*.

Uvod

Teško je naći mjeru između mikrohistorije i makrohistorije, kada se proba kroz kraći pokušaj sinteze sažeti pitanje nacionalnih odnosa u katoličkoj župi Dubrave kroz 19. i 20. st., iznošenjem dosadašnjih spoznaja i otvaranjem novih istraživačkih pitanja, na dijaloški način. Prema mišljenju brojnih povjesničara granica među civilizacijama počinje na sjeveru Europe, na granici između Finske i Rusije, dok na jugu, u hercegovačkim brdima iznad dubrovačkog primorja, s određenim proširenim graničnim pojasom, dijeli Sloveniju, Hrvatsku i zapadnu polovicu BiH od ostataka bivše Jugoslavije. Župa Dubrave nalazi se upravo u takvoj zoni koja je nekada bila nejasna šira razdjelnica Osmanskog Carstva, Mletačke i Dubrovačke Republike i Habsburškog carstva. Geopolitička odrednica koja posebice određuje sudbinu prostora u istočnom dijelu Hercegovine je suprotstavljenost planine i ravnice. Nigdje se kao u istočnom dijelu Hercegovine ne očituje razlika između planine i ravnice:

"Recite 'planina' pa će vam jeka odgovoriti: oskudica, surovost, rijetka naseljenost. Recite 'ravnica' pa će vam ista jeka odgovoriti: obilje, blagodati, lagodan život."[1] Osvajanje ravnice san je gorštaka od početka povijesti, kroz povijest pa i ovu najnoviju. Nastojeći da izbjegnu prepreke gorštaci su najčešće birali dubravski pravac u svojim pohodima na ravnicu. Osim središnjeg dijela nekadašnjeg područja katoličke župe Dubrave, uz prometnicu Stolac - Čapljina, koji je etnički vitalan, u novije vrijeme to je pejzaž napuštenih ili zapuštenih sela nakostrušenih zidova, koji prizivaju obnovu života.

U zoni francuskog interesa

Početkom 19. st. s dolaskom Napoleonovih postrojbi u južnu Dalmaciju, u čijem se neposrednom zaleđu nalazi katolička župa Dubrave, stvaraju se uvjeti za različito vjersko, odnosno političko pozicioniranje stanovništva župe Dubrave prema ovim događajima. Mirom u Požunu (Bratislava) u današnjoj Slovačkoj 1805. god. između Francuske s jedne strane i Austrije i Rusije s druge strane Austrija je izgubila Dalmaciju.[2] Nakon što su francuske snage ušle u Dubrovnik 1806. god. i izostale reakcije Osmanlija, Rusi i Crnogorci su pozvali hercegovačke pravoslavce da stupe u borbu protiv Osmanlija, što su oni i učinili na 17 mjesta u istočnom dijelu Hercegovine. U namjeri da osigura pozadinu s hercegovačke strane svojim snagama koje su se nalazile na dubrovačkom području francuski, maršal Marmont jedno je vrijeme surađivao s mostarskim ajanom Ali-agom Dadićem i zapovjednikom Trebinja i utvrde Hutovo Hadži-begom Rizvanbegovićem.[3] Nakon niza sukoba s Crnogorcima, Rusima i hercegovačkim pravoslavcima u istočnom dijelu Hercegovine, u kojima su sudjelovali na francuskoj strani i dragovoljci mobilizirani iz Mostara, Stoca, Počitelja i Ljubuškoga došlo je potpisivanja rusko-francuskoga mira u Tilsitu 1807. god.[4] Čitanjem Poslanice francuskoga maršala Marmonta 31. siječnja 1808. prestala je postojati Dubrovačka Republika.[5]

---

[1] Fernand Braudel, "Mediteran i mediteranski svijet", u: *Naše teme*, 5/1989., str. 979-1037.

[2] Nikola Safonov, *Ratovi na Jadranu 1797.-1815.*, Beograd, 1988., str. 67-68.

[3] Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo, 2001., str. 33.; Maršal marmont, *Memoari*, Split, 1984., str. 29, 107.

[4] Raif Hajdarpašić Raif, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo, 1998., str. 132.

[5] Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, II. dio, Zagreb, 1980., str. 465-466.

Muslimanske razmirice i sukobi

Pokušaji reformi u Turskom Carstvu s ciljem da se učvrste državne financije, naišle su na otpor prvo bosanskih pa nakon toga i hercegovačkih begova koji su se pobojali da bi s reformama mogli izgubiti stečene povlastice.[6] Otpor reformama prerastao je u pokret za autonomiju pod vodstvom Husein-kapetana Gradaščevića izabranog za vođu pokreta u veljači 1831. god.[7] Hercegovački begovi pod vodstvom Ali-paše Rizvanbegovića iz Stoca stali su na stranu sultana smatrajući da je pokret organiziran iz osobnih interesa i da je uperen protiv osmanlijske države.[8] U borbama tijekom sukoba suprotstavljenih muslimanskih grupacija razoren je grad Stolac, a ni džamije nisu pošteđene.[9] Za zasluge zbog lojalnosti sultanu Ali-paša Rizvanbegović je dobio titulu hercegovačkog vezira u svibnju 1833. god. Na strani Ali-paše u sukobu s pristalicama pokreta za autonomiju bili su i kršćani donje Hercegovine. Kasnije će Ali-paša izazvati sultanovu osvetu, zbog paši pripisane suradnje s Petrom II. Petrovićem Njegošem u likvidaciji drugih hercegovačkih prvaka, što će rezultirati njegovim ubojstvom u ožujku 1851., u organizaciji Omer-paše Latasa, sultanova povjerenika za sređivanje stanja u bosanskom pašaluku, sredinom 19. st.[10]

Ustanak u Hercegovini 1852.-1862. godine

Tijekom ustanka Luke Vukalovića 1852-1862. u istočnom dijelu Hercegovine, pravoslavci su pozvali katolike da im se pridruže,uz prijetnje kaznama ako to i ne učine.Između Vukalovićevih prijetnji i nikakve zaštite od turske osvete katolici su pod vodstvom župnika iz Ravnog don Ilije Vukasa i župnika Trebinje don Ivana Vlahinića i uz pomoć viših crkvenih vlasti uspjeli izbjeći veća stradanja od osvete s obje strane.[11] Početkom ljeta 1857. niz nereda u

[6]Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983., str. 16-17.

[7] Sadik Šehić, *Zmaj od Bosne*, Wuppertal, 1994., str. 56.

[8] Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980., str. 233-237.

[9] Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996., str. 296.

[10] Radovan Kazimirović,*Tajanstvene pojave u našem narodu*, Beograd, 1941., str. 62; Hrvatsko kolo, XVI., Zagreb, 1935., str. 185; Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba Osmanlijske vlade, II.*, Sarajevo, 1911., str. 62; *Hrvatsko kolo* XVII., Zagreb, 1936., str. 94.

[11] Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik - Neum, 2004., str. 110 -112

Hercegovini pretvorio se u pokret za uskraćivanje trećine agama. Pobune pravoslavnih kršćana protiv turske vlasti radi nezadovoljstva vlastitim stanjem poticane su i pomagane iz Srbije i Crne Gore nacionalnom i državnom propagandom i uz pomoć agenata radi teritorijalnih pretenzija iz ovih zemalja prema Hercegovini. [12] Osim pravoslavaca, pokret za uskraćivanje trećine agama ohrabrio je i jedan broj katoličkih seljaka u donjoj Hercegovini. Zabilježeno je, da se u srpnju 1857. u njihovo ime don Vido Novaković Maslać obratio fra Anđelu Kraljeviću da "za sebe traže 1000 do 1500 pušaka". Želja je ove katoličke inicijative iz donje Hercegovine bila da se za katolike osigura zaštita od muslimanskog nasilja ("kad bi imali oružje, muslimani bi ih se bojali") i da se katolici izjednače s njima u pravima. O sljedećim katoličkim postupcima razgovaralo se na skupu katoličkih svećenika i seljaka sredinom srpnja 1857. u Dubravama.[13]

Hercegovački ustanak 1875.-1878. godine

Slabljenje Turske otvorilo je tzv. Istočno pitanje jer su se tadašnje sile (Austro-Ugarska, Rusija, Njemačka, Velika Britanija i Francuska) nastojale okoristiti teritorijima koje je gubilo nekada moćno Osmansko Carstvo.[14] Pritisnuti nevoljama izazvanim prebacivanjem jednog dijela tereta poreskih obaveza s pravoslavaca na katolike nakon što su pravoslavci dobili određene povlastice Hrvati u donjoj Hercegovini pokrenuli su pripreme za ustanak protiv turske okupacije.[15] Čekala se samo pogodna prigoda, koja se pružila tijekom putovanja cara Franje Josipa kroz Dalmaciju.[16] Ustanak hercegovačkih Hrvata u lipnju 1875. pod vodstvom don Ivana Musića, uključivanje hercegovačkih pravoslavaca u ustanak, niz vojnih sukoba i diplomatskih koraka pokrenuo je *Istočnu krizu* i izazvao angažman Srbije i Crne Gore prema Hercegovini i Bosni, područjima njihovog osvajačkog interesa.[17] Životni prostor Hrvata donje Hercegovine našao se u središtu sukoba interesa Srbije i Crne Gore, ali i turskoga

[12] Damir Agičić, *Tajna politika Srbije u XIX stoljeću*, Zagreb, 1994., str. 77.

[13] AFP, Spisi Kustodije, br. 3, f 26r, Dubrave, 13. srpnja 1857.; Dušan Berić, *Ustanak u Hercegovini 1852.-1862.*, Beograd - Novi Sad, 1994.

[14] Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Beograd, 1928.; Fjodor I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Beograd - Podgorica, 2003., str. 174; [15] Milorad Ekmedžić,*Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, Sarajevo, 1973., str. 74.

[16] Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911., Stolac, 2000., str. 77-78.

[17] Julije Grabovac, *Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875.-1878.*, Split, 1991., str. 47-48.

nastojanja da se održi slobodna komunikacija prema Kleku. Rat Srbije i Crne Gore s Turskom tijekom 1876. god. kao i rat Rusije i Turske 1877. god. ostavio je traga na odnose među narodima u donjoj Hercegovini.[18] Između turskoga nasilja, crnogorske prevrtljivosti i čestih srpskih izdaja hrvatskih ustanika u borbama s Turcima kao i austro-ugarske varljive pomoći zbog njezinog odnosa s drugim velikim silama, vojvoda Musić je pokušao kreirati hrvatsku politiku prema navedenim silnicama. U njegovoj izjavi ministru vanjskih poslova Austro-Ugarske Andrassyu da ima namjeru isključivo zastupati interese svoga naroda koji ima želju i namjeru sjediniti se s ostalim katoličkim hrvatskim krajevima u Austro-Ugarskoj vidi se političko stajalište i stvarna uloga Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku neovisno o njegovim diplomatskim odnosima s Turskom i Crnom Gorom.[19] Pomoć koju je Musić dobivao od Austro-Ugarske i koja mu se često spočitavala od drugih, bila je zanemariva i davana je samo iz razloga što su postupci Musića i Hrvata iz donje Hercegovine bili i austro-ugarski interesi. U Berlinu je od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. održan Kongres na kome su velike sile Austro-Ugarska, Njemačka, Francuska, Velika Britanija, Italija, Rusija i Turska sklopile državni ugovor čijim je člankom 25 Austro-Ugarska dobila mandat da uvede red i okupira BiH.[20]

U austro-ugarskom "zagrljaju"

Dualistička monarhija Austro-Ugarska u svojoj vanjskoj politici bila je okrenula k istoku gdje je nastojala proširiti svoj državni teritorij. Radi osiguranja njezinih primorskih posjeda u Dalmaciji s neupitnom diplomatskom upornošću Austro-Ugarska je počela tražiti BiH za sebe. [21] Već potkraj 1877. god. nakon crnogorskog zaposjedanja Nikšića i Bileće, Austro-Ugarska je upozorila Crnu Goru da zaustavi vojno napredovanje u dubinu Hercegovine. Zbog slabljenja ruskog utjecaja na Balkanu, ekonomski ovisna o austro-ugarskom tržištu, Crna Gora je morala suspregnuti svoje osvajačke ciljeve prema rijeci Neretvi. Ubrzo nakon toga po mandatu Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska je s 80.000 vojnika ušla u BiH nailazeći na otpor muslimana u dijelovima Bosne i na zajednički otpor pravoslavaca i muslimana u istočnom dijelu Hercegovine. Katolici su se, uglavnom, radovali dolasku austro-ugarske vojske u BiH, jer je to značilo kraj turske uprave i stvaranje mogućnosti političkog

[18] Nikola I. Petrović Njegoš, *Memoari*, Zapisi, knj. XV., Cetinje 1931.-1935., str. 176.

[19] Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik - Neum, 2004., str. 368-369.

[20] Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Podgorica - Rijeka - Novi Sad, 2005., str. 755-756.

[21] Nikola Stijepović, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882.*, Beograd, 1963., str. 10-11.

ujedinjenja s ostalim Hrvatima. U stolačkom kraju organiziran je zajednički oružani otpor pravoslavaca i muslimana austro-ugarskoj vojsci i istaknuto je neslaganje sa savjetima turske vlade da se dolazak austro-ugarske vojske prihvati na miran način. Vođe grupacije koja je zagovarala oružani otpor bili su Hamzi-beg i Mustaj-beg Rizvanbegović.[22] Druga grupacija, koju je predvodio Smail-aga Šarić,[23] pismeno se obratila austro-ugarskoj vladi u ime muslimana Stoca, Nevesinja i Ljubuškog, tražeći da u istočni dio Hercegovine ne dolazi vojska nego da se oblikuju povjereništva koja će uspostaviti novu vlast. Jovan Džombeta iz Dabra i dozapovjednik tzv. dabarskog bataljuna Stjepan Pavić poslali su 21. svibnja 1878. u Stolac pismo, naslovljeno *Svakom znanom Turčinu i Rišćaninu*, u kome ih pozivaju na zajednički otpor prema Austro-Ugarskoj. Muslimani Stoca prihvatili su srpsku ponudu za pružanje otpora Austro-Ugarskoj. Ruski agent, član slavenofilskog komiteta na Cetinju, Atanas Vasiljev, također je vodio samostalnu aktivnost organiziranja zajedničkog otpora muslimana i pravoslavaca istočnog dijela Hercegovine dolasku austro-ugarskih trupa.[24] U organizaciji Vasiljeva održan je tajni sastanak na Pješivcu (na Opešima kod Braćevih kuća) na kome su sudjelovali ispred muslimana Rizvanbegovići i Smail-aga Šarić, a ispred pravoslavaca Jovan Džombeta. Na sastanku je izrađen zajednički plan za operacije protiv austro-ugarske vojske. Službena Crna Gora saznala je za ovaj sastanak tijekom njegova odvijanja i hitno je na Pješivac stigao izaslanik crnogorskog kneza Nikola Pekov s nekoliko pratilaca. Po zapovijedi cetinjskoga dvora sastanak je odmah prekinut, a Jovan Džombeta prisilno odveden u Crnu Goru.[25] Pravoslavci u istočnom dijelu Hercegovine bili su nezadovoljni odlukom Berlinskog kongresa jer je ona značila kraj njihovih želja za pripajanjem Hercegovine Crnoj Gori. U ustaničkoj predstavci knezu Nikoli povodom najavljene austro-ugarske okupacije kaže se: "S Crnom Gorom ili nas nije na svijetu."[26] Međutim, službena Crna Gora držala se ranijih tajnih dogovora s Austro-Ugarskom i ostala je po strani od političkih težnji pravoslavaca istočnoga dijela Hercegovine. Zapovjednik

[22] Mustaj-beg Rizvanbegović, jedan od vođa pobunjenika, uhićen nakon poraza kod Pješivca i ubijen od austro-ugarskih vojnika u šumi Risovača kod Rivina - Pješivca.

[23] Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911., str. 148; Smail-aga Šarić najaktivniji organizator otpora protiv Austro-Ugarske u stolačkom kraju, poslije sloma otpora prešao preko Crne Gore u Skadar, vratio se u Hercegovinu i uhićen od austro-ugarskih vlasti.

[24] Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja u XIX stoljeću*, Trebinje, 1986., str. 100-101.

[25] Danilo Tunguz-Perović, *Ustanak hercegovačko-bokeljski 1882. godine protiv Austro-Ugarske*, Sarajevo, 1922., str. 7-9.

[26] *Istorijski zapisi*, knj. I., svz. 3-4, Cetinje, 1948., str. 226-229.

austro-ugarske vojske u južnoj Dalmaciji Stevan Jovanović na čelu 18. divizije austro-ugarske vojske 5. kolovoza 1878. ušao je u Mostar.Izaslanici turske vojne i civilne vlasti iz Stoca predali su 8. kolovoza 1878. zapovjedniku 32. pješadijskog puka, brigadiru Schludereru, ključeve od stolačke tvrđave i on je bez borbe ušao u Stolac. Međutim, istodobno se oko Stoca okupio veliki broj pobunjenika muslimana iz Mostara, Nevesinja, Bileće, Trebinja i Stoca koji su čekali priliku za napad na austro-ugarsku vojsku. Muslimani Trebinja organizirali su postrojbu od nekoliko stotina ljudi, u kojoj je bilo i Srba pod zapovijedanjem Adema Zuke Šehovića.[27] Adem Zuko Šehović pozivao je Srbe i muslimane između Stoca i Ljubinja na zajednički otpor austro-ugarskoj vojsci riječima: "Haj Srbi braćo, iako nas vjere dijele, ali je u nami jedna krv, a jedna otadžbina, naprijed!"[28] Ova postrojba je početkom kolovoza krenula u pravcu Ljubinja i Stoca da zaustavi nadiranje austro-ugarske vojske. U zasjedi na Žegulji kod Stoca 13. kolovoza 1878. pobunjenici su napali i gotovo potpuno uništili satniju austro-ugarske vojske pod zapovijedanjem kapetana Medveda.[29] Po austro-ugarskim podacima u tom napadu poginulo je 75 austro-ugarskih vojnika dok su crnogorski izvori govorili o 192 poginula. Tri dana poslije toga, 16. kolovoza, general Schluderer dobio je zadatak da s Domanovića krene u Stolac. Tog su dana pobunjenici na Gorici napali austro-ugarske vojnike koji su pošli iz tvrđave da pribave namirnice za vojsku i prisilili ih da se povuku u tvrđavu.[30] Iz pravca Mostara preko Bune pod vodstvom generala Jovanovića krenula je pomoć austro-ugarskoj vojsci u stolačkoj tvrđavi.[31] Velike borbe između austro-ugarske vojske i pobunjenika odigrale su se kod Pašića hana, Crnića, Pješivca.[32] S pobunjeničke strane Rizvanbegovićeve kule na Pješivcu branile su postrojbe Hamzi-bega[33] i Mustaj-bega Rizvanbegovića s oko 400 Stočana, postrojbe Trebinjaca i Ljubinjaca na čelu s Musom Šehovićem i oko 500 Nevesinjaca i Gačana na čelu sa Salih-agom Fortom.[34] U ovim borbama

[27] Adem Šehović bio je zapovjednik bataljona bašibazuka u Trebinju u činu bimbaše, čiji je bataljun bio najborbenija pobunjenička jedinica u Hercegovini.

[28] Hamdija Kapidžić, *Zastava o BiH*, knj. 4, Sarajevo, 1956., str. 304.

[29] Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956., str. 80-81.

[30] Isto, str. 81-82.

[31] Isto, str. 87-88.

[32] Isto, str. 83-84.

[33] Vođa pobunjenika protiv austro-ugarske vojske u borbama kod Stoca od 13. do 21. kolovoza 1878. bio je kajmakam u Stocu i Ljubinju.

[34] Salko (Salih-aga) Forta iz Sopilja u Nevesinjskom polju, emigrirao 1872. god. u Crnu Goru. Borio se protiv austro-ugarske vojske kod Stoca, agent crnogorskog dvora na vezi s

poginulo je 16 austro-ugarskih vojnika, dok su pobunjenici izgubili preko 300 ljudi.[35] U vremenu od 19. do 21. kolovoza 1878. prije dolaska austro-ugarske vojske i generala Jovanovića, don Ivan Musić je sa svojom vojskom ušao u grad Stolac i oslobodio ga od muslimanskih pobunjenika.[36] Među pobunjenicima je bio i jedan broj stolačkih Srba koji su se "združili s Turcima i uzeli oružje i barjake".[37] Muslimani i Srbi u istočnom dijelu Hercegovine teško su prihvatili austro-ugarsku vlast. Neraspoloženje prema austro-ugarskim vlastima bilo je najviše izraženo kod stolačkih muslimana: "Između svih hercegovačkih Turaka, jošter najžešći su Stolčani; oni uzdrže njeku jarost, i po njihovom namrštenom čelu poznaje se da jim je ovo stanje baš nesnošljivo."[38] Da bi se donekle stvorio dojam lojalnosti stolačkog kraja prema Austro-Ugarskoj, u listopadu 1878. u Beču je boravila delegacija Stočana koju je primio austro-ugarski car Franjo Josip. U delegaciji su bili don Stjepan Putica, Pero Kovačević i Hadži-Mustafa Trklja.[39]

Ustanak 1882. godine

Privremeni obrambeni zakon od 4. studenog 1881., kojim je za pučane BiH uvedena vojna obveza, ponovno je ujedinio muslimane i Srbe u istočnom dijelu Hercegovine.[40] U siječnju 1882. kao reakcija na vojni zakon došlo je do podizanja ustanka. Hrvati su se držali po strani za vrijeme ustanka, što zbog utjecaja Katoličke Crkve, što zbog neprijateljskog odnosa ustaničkih grupa prema njima.[41] Srpsko-muslimanske postrojbe su u više navrata upadale u hrvatska sela u stolačkom i ljubinjskom kotaru, paleći i pljačkajući hranu i stoku, na što su Hrvati istočnog dijela Hercegovine reagirali organiziranjem straža po selima i traženjem oružja i pomoći od austro-ugarske vojske.[42] Cilj crnogorske

---

vojvodom Lazarom Sočicom. Poslije ustanka 1882. god. prešao je u Sandžak gdje je i umro. Lazar Sočica je rođen u Plužinama (Piva) 1838. god., vojvoda u Hercegovačkom ustanku, zadužen u ime crnogorskog dvora za održavanje veza s obitelji Čengića i ostalim uglednim muslimanima istočnog dijela Hercegovine.

[35] Mihovil Mandić, nav. dj., str 51-54.

[36] Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik - Neum, 2004., str.426 -435

[37] Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju BiH u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956., str 81. Telegrami Matanovića vojvodi Vrbici od 19. kolovoza 1878.

[38] Vid Vuletić - Vukasović, *Putne bilješke*, Kalendar Mladi Hercegovac, Mostar, 1881., str. 39-40.

[39] Mitar Papić, "Iz hronike Riste Ivaniševića - Mostarca", u: *Oslobođenje*, 7. siječnja 1975.

[40] *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1881.*, Sarajevo, 1882., str. 697-714.

[41] Isto, str. 119.

[42] Isto, str. 120, 131.

politike u istočnom dijelu Hercegovine u tom trenutku bio je da se što više naroda odmetne od austro-ugarske vlasti, priključi ustanicima ili prebjegne u Crnu Goru.[43] Preko agenata Maše Vrbice, ministra unutarnjih poslova Crne Gore, organizirano je sudjelovanje hercegovačkih muslimana u ustanku sa željom da se u javnosti kaže kako i oni žele da se Hercegovina, odnosno Bosna odcjepe od Austro-Ugarske.[44] Na taj način planirano je da Crna Gora dobije za sebe Hercegovinu do rijeke Neretve. Zbog nepovoljnog odnosa vojnih snaga i neodlučnog odnosa Crne Gore u pomaganju ustanka, ustanak nije uspio. Već od kraja siječnja 1882. knez Nikola je preko svojih agenata u Hercegovini nastojao umiriti pobunjeno pučanstvo jer je imao takve obveze na osnovi sporazuma s austro-ugarskom vladom.[45]

Od vjerske k narodnoj svijesti

Austro-Ugarska je radi stabiliziranja političkih prilika nastojala pažljivo nadzirati i anulirati političke težnje vjerskih i narodnih zajednica u BiH. Srpska nacionalna ideja oslonjena na *Načertanije* Ilije Garašanina, zagovarala je program uključenja BiH u srpsku državu.[46] Austro-ugarsku okupaciju BiH, doživjela je kao veliki udarac za srpske nacionalne interese. Hrvatski nacionalni program na idejama Ante Starčevića podrazumijevao je BiH kao sastavni dio povijesne države Hrvata[47]

Zbog zajedničke katoličke vjere, dolazak Austro-Ugarske u BiH primljen je pozitivno s nadom da će u okviru jedne države Hrvati biti u još boljoj prilici da ostvare svoje nacionalne težnje. Austro-Ugarska je kao katolička zemlja radi očuvanja mandata koji je dobila od tadašnjih sila, radije pomagala pravoslavce i muslimane već katolike iako su katolici s njezinim dolaskom popravili svoj položaj u odnosu na turski period. Rijetko javno očitovanje nezadovoljstva od Hrvata bilo je usmjereno na begovske zlouporabe i begovske posjede. Tako je bivši ustanički kapetan Ivan Maslać iz Cerovice s Hrasna "dizao i podstrekavao narod na oduzimanje zemlje od feudalnih posjednika".[48] Katolički svećenici trebinjsko-mrkanske biskupije zajedno s učiteljima katoličkih osnovnih škola pod utjecajem hrvatskoga nacionalnog pokreta nastojali su održavati

[43] Milivoje Buha, *Uloški ustanak 1882. i stanje u Hercegovini pod austrougarskom okupacijom*, Srpsko Sarajevo 2004., str. 177.

[44] Novak Mandić Studo, *Gacko kroz vijekove*, Gacko, 1975., str. 458.

[45] Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958., str. 119.

[46] *Spomenica ustanka hercegovačkih Hrvata*, Čapljina, 1996., str. 77.

[47] Fuad Saltaga, Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji, Sarajevo 1999., str.19

[48] Mirko S. Radoičić, *Hercegovina 1875.-1878.*, Trebinje, 1961., str. 17.

i produbljivati hrvatsku nacionalnu ideju na prostorima s lijeve strane Neretve u Hercegovini. Pjevanjem *Kraljevke* prigodom posjeta Kalláya Stocu 1884. god. učenici katoličke škole u Stocu izrazili su državnu posebnost Hrvatske u okviru Austro-Ugarske. Ovaj čin ocijenjen je kao neprijateljski, a škola je zbog toga uskoro zatvorena.[49] Muslimanska zajednica u BiH shvatila je dolazak Austro-Ugarske u BiH kao opasnost za njezine gospodarske, kulturne i vjerske interese, pa i sam fizički opstanak. Radi pruženih jamstava muslimanima od Austro-Ugarske o sigurnoj fizičkoj egzistenciji, slobodi tradicionalnog načina života i zaštiti imovinskih interesa i posjeda jedan dio muslimanskog begovata prihvatio je austro-ugarsku upravu. Austro-ugarski plan zasnivao se na razdvajanju muslimana i pravoslavnih, vidjevši u njihovim svezama opasnost za uspostavu nove vlasti u BiH. Radi nastale spriječenosti ujedinjenja Srba u jednu državu, neriješenog agrarnog pitanja i bojazni muslimanskih begova za svoj privilegirani položaj, Srbi i muslimani našli su zajednički interes u protivljenju uspostavi austro-ugarske okupatorske vlasti. Politička misao zajedničke suradnje Srba i muslimana protiv Austro-Ugarske istaknuta je u proglasu ustanika iz 1882. god.: "Što vijekovi nisu mogli učiniti, to je Austrija za tri godine za naše narodno izmirenje učinila" i "Za krst časni i vjeru Muhamedovu!"[50] Međutim, potisnuti problem neriješenog agrarnog pitanja sprječavao je jače povezivanje Srba i muslimana. Ipak jedini razvijeni identitet u donjoj Hercegovini do kraja 19. st. bio je utemeljen na različitoj vjerskoj pripadnosti. Tek od tada se sigurnije utvrđuje narodna svijest kod katolika, pravoslavaca i muslimana. Pravoslavci su Srbi, katolici Hrvati a muslimani su opet, ne samo vjerski, različiti i posebni u odnosu na Srbe i Hrvate. Na dva primjera vidi se austro-ugarsko reagiranje na javno očitovanje narodne svijesti stanovnika Hercegovine. Tradicionalna hodočašća hercegovačkih pravoslavaca u manastir Ostrog i na Cetinje predstavljala su veliki problem za austro-ugarsku vlast. Na prijedlog Kalláya, koji je bio upoznat sa srpskim planovima i srpskom kulturnom tradicijom, prišlo se pripremama za prijenos posmrtnih ostataka kneza Lazara iz Ravanice u manastir Žitomislić koji se nalazi s lijeve strane rijeke Neretve, u njezinoj neposrednoj blizini. Hercegovačko-zahumski mitropolit Serafin Perović sa "živim interesiranjem" prihvatio je Kalláyev prijedlog jer je sam namjeravao da manastir Žitomislić učini "privlačnijom točkom" srpskog pučanstva u Hercegovini. Prozrevši Kalláyeve namjere o sprječavanju komunikacije između Hercegovine i Crne Gore, Sinod Srpske pravoslavne crkve odbio je sudjelovanje u predloženom projektu.[51] Slične mjere poduzimao je

[49] Hajrudin Ćurić, *Stare škole stolačke*, Slovo Gorčina, 1974., str. 39.
[50] Novak Mandić Studo, nav. dj., str. 458.
[51] T. Kraljačić, *Kalláyev režim u BiH 1882.-1903.*, Sarajevo, 1987., str. 104.

Kalláyev režim i prema vezama Hrvata Hercegovine s Hrvatima u Dalmaciji. Prilikom otkrivanja Kačićeva spomenika u kolovozu 1890. u Makarskoj, austro-ugarske vlasti u Hercegovini utjecale su preko svojih povjerljivih ljudi da što manje Hrvata iz Hercegovine ode na ovu svečanost. Ipak su i pored policijskih djelovanja Hrvati iz mostarskog, stolačkog i ljubuškog kotara bili nazočni u velikom broju na svečanosti u Makarskoj. Bez potpore vlastite države kakvu su imali hercegovački pravoslavci pod utjecajem katoličkih svećenika i političkih krugova iz Dalmacije u Hercegovini je postupno jačala hrvatska nacionalna svijest o potrebi kulturnog i političkog sjedinjenja svih hrvatskih krajeva. Iako je bilo suradnje tijekom pobuna i ustanaka protiv Turaka, glava katolika uvijek je bila okrenuta na zapad radi suradnje s drugim Hrvatima a glava pravoslavaca na istok prema Srbiji i Crnoj Gori. Muslimani su se stoljećima opet uzdali u Tursku i pribojavali propasti njihovih povlastica u odnosu na katolike i pravoslavce s propašću Turske.[52] Radi potiskivanja narodne posebnosti pučanstva u BiH, Kalláyeva je uprava krajem 19. st. nastojala promovirati bosansku (bošnjačku) naciju s ciljem da se u njezinom okviru okupe bosansko-hercegovački katolici, pravoslavci i muslimani.[53]

Uoči i nakon aneksije Bosne i Hercegovine

Nasilnim promoviranjem bošnjačke (bosanske) nacionalnosti Austro-Ugarska je nastojala suzbiti nacionalne pokrete u BiH i osigurati uvjete za njezinu aneksiju. Sve do 1887. god. austro-ugarska uprava je uspjela u svojim planovima i namjerama u Hercegovini. Poslije 1888. god. dolazi do obnavljanja srpskih "crkvenoškolskih opština" koje se sada zovu "istočno-pravoslavne".[54] Uz pomoć stolačke crkveno-školske općine osnovane su srpske škole u Opličićima (1887.) i Trijebnju (1890.).[55] Bio je to svojevrsni početak srpske političke borbe za crkveno-školsku autonomiju u BiH a zahtjevi oko crkve i škole služili su kao izgovor za političko mobiliziranje srpskoga naroda. Uskoro započeti pokret muslimana u Hercegovini za vjersko-školsku autonomiju bio je uzrokovan otvaranjem procesa reorganiziranja vakufa i postavljanjem vjerskih dužnosnika Islamske zajednice od austro-ugarske uprave. Kakav je bio odnos zagovornika suradnje Srba i muslimana, iz navedenih pokreta u to vrijeme, prema Hrvatima, vidi se i iz odredbi ugovora o planiranoj suradnji gdje

---

[52] Preporod 30 godina 1970.-2000., Sarajevo, 2000., str. 16-17.

[53] I. V. Sudland, Južnoslavensko pitanje, Varaždin, 1990., str. 263-264.

[54] Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd, 1933., str. 92-93.

[55] *Prosvjeta*, *Srpski narodni kalendar za 1906. godinu*, Sarajevo, 1905., str. 115-116.

se navodi da će se svake godine naizmjence birati guverneri Srbi i muslimani, a Hrvati se uopće ne spominju niti ih se uzima u obzir.[56] Pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju završio je donošenjem Uredbe crkveno-prosvjetne uprave srpskih pravoslavnih eparhija u BiH u kolovozu 1905., kojom je postignut kompromis između austro-ugarske uprave i vodstva Pokreta.[57] Od kulturno-prosvjetnih društava u stolačkom kraju prvo je osnovan *Gajret* 1906. god., nakon toga *Napredak* 1907. god., dok je srpsko društvo *Prosvjeta* formiralo svoj pododbor u lipnju 1908.[58] Srpski nacionalisti oko listova *Srpska riječ*, *Narod* i *Otadžbina* u svibnju 1907. donijeli su tzv. *Sarajevsku rezoluciju* i odluku o osnivanju Srpske narodne organizacije (SNO). U svojim ciljevima SNO je istaknula potrebu da se uza "složan i zajednički rad sa svim domaćim elementima, naročito braćom muslimanima, postigne potpuna autonomija naše otadžbine".[59] Zastupnici iz Stoca i Čapljine na osnivačkoj skupštini SNO-a, održanoj u studenom 1907. u Sarajevu, bili su trgovac Milan Kovačević i pravoslavni svećenik Vaso Medan.[60] Kod muslimana u BiH toga vremena bile su formirane dvije stranke. Muslimanska narodna organizacija (MNO) zagovarala je pružanje otpora austro-ugarskoj upravi. U svom političkom djelovanju surađivala je sa SNO-om, s kojom je imala i sporove oko rješavanja agrarnog pitanja. Druga muslimanska stranka, Muslimanska napredna (samostalna) stranka (MNS), okupljala je uglavnom muslimansku gradsku inteligenciju liberalnih europskih usmjerenja, koja je zagovarala širenje hrvatske nacionalne ideje među muslimanima.[61] Nije bilo značajnijeg utjecaja islamskih krugova u njezinom političkom djelovanju. U prvi plan isticala je borbu protiv političke suradnje sa Srbima s obzirom da se Srbi nikada neće odreći ukidanja kmetstva. U rujnu 1908. SNO i MNO uputili su zajednički zahtjev ministru Stefanu Burijanu, u kojemu su tražile donošenje Ustava BiH bez promjena državnopravnog položaja BiH (zadržavanje sultanova suvereniteta nad BiH). Ovu akciju pozdravilo je svojim potpisima 65 stolačkih Srba.[62] Nezadovoljni austro-ugarskim režimom, Srbi i muslimani zajednički su slavili sultanov rođen-

[56] Vojislav Bogićević, "Aneksija BiH i jugoslavensko pitanje", u: *Historijski pregled*, 4, Zagreb, 1959., str. 331-332.

[57] Mirko Maksimović, *Crkvene borbe i pokreti*, Napor BiH za oslobođenje i ujedinjenje, Beograd, 1929., str. 89-90.

[58] *Gajret*, 1906./1907., str. 58; *Napredak*, 1908., str. 155-156.

[59] *Narod*, br. 19, od 12. svibnja 1907.; Dr. Nikola Stojanović, *Bosanskohercegovačka politika od 1903.-1918.; BiH pod austro-ugarskom upravom*, Beograd, 1938., str. 197.

[60] *Srpska riječ*, br. 187, od 30. kolovoza 1907.

[61] Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878.-1914., Sarajevo, 1997., str. 179-181.

[62] *Srpska riječ*, br. 191, od 30. kolovoza 1908.

dan ističući na taj način njegov suverenitet nad BiH. Prema pisanju *Srpske riječi* u Stocu sultanov rođendan proslavljen je "zaista sjajno". Sve muslimanske trgovine bile su iskićene zelenim barjacima.[63] Muslimanska narodna organizacija (MNO) svoj politički savez sa SNO-m pravdala je zajedničkim interesima Srba i muslimana zbog navodne programske odrednice SNO-a da su "BiH sastavni dio turske carevine kojima Austro-Ugarska na osnovi mandata europskih sila upravlja".[64] Pedeset muslimanskih domaćina iz Stoca pozdravili su zajednički rad MNO-a i SNO-a, založivši se u pozdravu "za očuvanje suverenih prava našeg uzvišenog sultana".[65] Zajednička akcija Srba i muslimana iz Stoca proširila se i na ostale dijelove Hercegovine s lijeve strane Neretve. Na skupu Srba i muslimana u Dubravama između Čapljine i Stoca klicalo se: "*Živila sloga muslimana i Srba!*", "*Živila sloboda naše domovine!*", "*Živio Ustav!*"[66] Srpsko zagovaranje sultanova suvereniteta nad BiH ili moguća autonomija BiH u okviru Turske odgovarali su interesima Srbije radi slabljenja austro-ugarskog utjecaja u BiH, a time i otvaranja putova za ostvarenje srpske nacionalne ideje na prostorima BiH. Vjerska autonomija muslimana u BiH odobrena je 15. travnja 1909.[67] Kod Hrvata u Hercegovini nije bilo značajnijih reakcija na austro-ugarske planove i mjere u BiH. To je posljedica aktivnog rada katoličkog svećenstva na čelu s nadbiskupom dr. Josipom Stadlerom i njegova zagovaranja vođenja aktivne politike od hrvatskog naroda. Hrvati Hercegovine u prvo vrijeme, u najvećem broju, bili su politički organizirani kroz Hrvatsku narodnu zajednicu (HNZ), političku stranku liberalnih usmjerenja. Radu ove stranke u dobroj mjeri davali su značajnu potporu hercegovački franjevci. Radi povremenih sporova HNZ-a i nadbiskupa dr. Stadlera formirana je nova hrvatska politička stranka u BiH, Hrvatska katolička udruga (HKU). U svom programu HKU zauzimala se za ujedinjenje BiH s Hrvatskom u okviru Austro-Ugarske. U Stocu i Čapljini potkraj 1906. i tijekom 1907. god. formirane su podružnice HNZ-a. Njezin istaknuti organizator bio je stolački trgovac Ivan Vukasović, tajnik Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku. Jedan dio katoličkih svećenika trebinjsko-mrkanske biskupije pod utjecajem nadbiskupa Stadlera javno se ogradio od političkog djelovanja HNZ-a nastojeći onemogućiti njezin rad.[68] Za aneksiju BiH 1908. god. Austro-Ugarska je izabrala povoljnu međunarodnu situaciju koja je išla u prilog

[63] *Srpska riječ*, br. 186, od 25. kolovoza (7. rujna) 1907.

[64] *Musavat*, br. 23, Sarajevo, 29. 5. 1908.

[65] *Musavat*, br. 42, od 18. rujna 1908.

[66] *Musavat*, br. 43, od 25. rujna 1908.

[67] Fuad Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji*, Sarajevo, 1999., str. 19.

[68] Luka Đaković, "Formiranje Hrvatske katoličke udruge", u: *Glasnik Arhiva BiH*, 1966., str. 138-139; *Hrvatski dnevnik*, br. 100, od 4. svibnja 1910.

ostvarenju njezinih planova o BiH: imala je podršku Njemačke za svoju balkansku politiku, Turska je bila potresena mladoturskom revolucijom, Francuska i Engleska bile su zabavljene nemirima u kolonijama, a Srbija i Crna Gora nisu joj mogle biti ozbiljni protivnici. Početkom veljače 1909. došlo je do sukoba između pristaša MNO-a i MNS-a, jer su ovi drugi podržavali aneksiju BiH. Iz muslimanske čitaonice u Stocu demonstrativno su izbačeni primjerci *Muslimanske svijesti* (list MNS) te listovi *Behar* i *Bošnjak* koji su podržavali austro-ugarsku upravu u BiH. Istaknuti prosrpski orijentirani članovi MNO-a u Stocu i Hercegovini bili su Ahmet-beg Rizvanbegović, Sulejman Behmen, Mahmud Alihodžić, Mustafa Golubić, Mahmut Mehmedbašić, Ahmet Kadribegović, Mehmed Brkić i drugi.[69] Bio je ovo ustvari politički sukob prosrpskih i prohrvatskih muslimanskih političkih krugova u Stocu. U veljači 1910. MNS je promijenila svoj naziv u Muslimanska samostalna stranka (MSS). Izbacila je iz svog programa hrvatske nacionalne težnje i opredijelila se za "čisto islamsko stanovište".[70] BiH je dobila 7. veljače 1910. svoj Ustav. Koliko je suradnja Srba i muslimana u navedenom razdoblju uzela maha, vidi se i iz rezultata izbora 1910. god. kada su u sabor BiH izabrani samo kandidati prosrpske MNO. MSS nije uopće imala ni jedno zastupničko mjesto u saboru BiH. Kada je raskinut srpsko-muslimanski savez 1911. god. radi pokretanja agrarnog pitanja, hrvatski zastupnici u saboru napravili su ustupke muslimanskim begovima na istim osnovama kao što su to prije radili Srbi (odlaganjem agrarnog pitanja na štetu svojih sunarodnjaka, kmetova). Hrvatsko-muslimanski pakt sklopljen je 31. ožujka 1911. Sukob između HNZ i HKU prestao je tijekom 1912 godine približavanjem političkih stajališta Ive Pilara i Josipa Štadlera i početkom njihove suradnje.[71] Kao i kod starijih, politička podvojenost postojala je i kod učeničke i studentske mladeži u stolačkom kraju. Jedan broj stolačke mladeži stupio je u dodir sa srpskim organizacijama *Narodna odbrana* i *Ujedinjenje ili smrt*. Bilo je i drugačijih političkih nastojanja. U kolovozu 1912. dvadesetak srednjoškolaca na carev rođendan prošlo je središtem grada pjevajući hrvatske patriotske pjesme.[72] U to vrijeme započinje u Hercegovini značajna gospodarska obnova. Najveće značenje za gospodarsko oživljavanje jugoistočne Hercegovine imala je izgradnja uskotračne željezničke pruge od Sarajeva do Metkovića i od Gabele do Zelenike, Trebinja i Gruža, koja je započeta 1883. god. a dovršena 1901. god. Ovom izgradnjom uspostavljena je neusporedivo brža i lakša veza s morem, između Hercegovine i Bosne i drugih zemalja Monarhije, ubrzan

[69] *Samouprava,* br. 14, 16, 22 i 23/1910.
[70] Mustafa Imamović, nav. dj., str. 222-223.
[71] *Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara, I.*, Zagreb, 2001., str. 99.
[72] *Narod*, br. 218, od 8. kolovoza 1912.

promet roba i ljudi za nekoliko puta, omogućen dovoz industrijskih proizvoda i hrane iz razvijenih krajeva države. Gradnja pruga pospješila je izvoz nekih domaćih proizvoda i stoke, a tijekom izgradnje i kasnije pučanstvu je pružena velika mogućnost zaposlenja i zarade. Krajevi, kroz koje je prošla željeznica u tadašnjem stolačkom kotaru (Čapljina, Gabela, Hutovo), doživjeli su znatan ekonomski napredak, posebice Čapljina koja se brzo razvila u značajno trgovačko središte donje Hercegovine. Njezinim razvitkom Stolac je znatno izgubio od svoga dotadašnjeg gospodarskog značenja pa će od tada sve stolačke delegacije koje su bilo kojim poslom išle u Sarajevo, Beč ili Budimpeštu bezuspješno tražiti pokretanje pitanja željezničkog odvojka za Stolac i dalje dolinom Bregave prema istoku.[73] U tome vremenu potpuno su rekonstruirani, a na nekim dionicama i nanovo izgrađeni putovi iz Stoca za Mostar, Ljubinje i Dabar i od Ljubinja za Popovo i Trebinje.

I. svjetski rat

Nakon atentata na nadvojvodu Franza Ferdinanda u lipnju 1914. Austro-Ugarska je objavila rat Srbiji, što se uskoro pretvorilo u ratni sukob svjetskih razmjera, I. svjetski rat. U BiH je uvedena vojna uprava, raspušten je Sabor i zabranjen rad političkim strankama. Austrugarske su vlasti pokrenule antisrpsku kampanju u BiH koja nije mimoišla ni stolački kraj. Na Rivinama u Dubravama je opljačkana i razbijena trgovačka radnja Danila Šotre, u Opličićima je demolirana srpska škola i stan učiteljev.[74] Navedene postupke osudio je poslanicom mostarski biskup Alojzije Mišić, te pozvao "svoje vjerne da se ostave toga posla" što je imalo nesumnjivog uticaja i u stolačkom kraju.[75] Pored nekolicine pojedinaca koji su podržavali mjere austro-ugarskih vojnih vlasti prema Srbima brojni su primjeri solidarnosti Hrvata i muslimana sa obiteljima 17 interniranih Srba u logor Arad u Mađarskoj, od kojih su neki u logoru umrli. Nakon što je 6 kolovoza 1914. Crna Gora ušla u rat, u istočnom dijelu Hercegovine, u krajevima uz crnogorsku granicu raspoređeno je 39 bataljuna austrougarske vojske.[76] Povremeni upadi crnogorskih manjih postrojbi do Neretve i Popova nisu imali većega vojnoga značenja i sve do kapitulacije Crne Gore 21. siječnja 1916. obje strane su izbjegavale veće bitke. U stolačkom kraju

[73] Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalláyeve ere*, Sarajevo, 1974., str. 166-180.

[74] Vladimir Ćorović, *Crna knjiga - Patnje Srba u BiH za vreme svetskog rata 1914-1918*, Beograd - Sarajevo, 1920., str. 46-47.

[75] Isto, str. 81-82.

[76] Pero Slijepčević, *BiH u Svetskom ratu*, Napor BiH, str. 223-228, 396.

u zimu 1916./1917. god. zavladala je glad od koje su posebice stradala djeca. Mnoge su obitelji stradale i od epidemije španjolske groznice u dubravskim selima Prenj i Opličići. Jedan broj političkih emigranata podrijetlom iz hrvatskih zemalja Austro-Ugarske, koji je boravio u Francuskoj i Velikoj Britaniji potkraj travnja 1915. osnovao je Jugoslavenski odbor. Na čelu Jugoslavenskog odbora nalazio se Ante Trumbić. Uskoro je Jugoslavenski odbor uspostavio suradnju sa srpskom Vladom Nikole Pašića oko zajedničke borbe za oslobođenje južnoslavenskih zemalja.[77] Postojale su znatne razlike u pogledima Jugoslavenskog odbora i srpske vlade na budući politički ustroj i ujedinjenje južnoslavenskih zemalja. Srbi su zagovarali teritorijalno proširenje Srbije dok se Jugoslavenski odbor zauzimao za ravnopravni status svih budućih ujedinjenih zemalja.[78] Članovi Jugoslavenskog kluba Carevinskog vijeća donijeli su 30. svibnja 1917. Svibanjsku deklaraciju. Osnova Svibanjske deklaracije predstavlja zahtjev za ujedinjenjem zemalja Austro-Ugarske u kojima žive Hrvati, Slovenci i Srbi "na temelju narodnosti i hrvatskog državnog prava".[79] Hrvati u Hercegovini u najvećem su broju pozdravili Svibanjsku deklaraciju. Srbi se nisu javno oglašavali, a muslimani su imali različit odnos ovisno o političkim grupacijama kojima su pripadali. Dok je na jednoj strani Safvet-beg Bašagić promovirao priključenje BiH ujedinjenoj Hrvatskoj na drugoj strani Šerif Arnautović tražio je autonomiju za BiH i njezino povezivanje s Mađarskom. Tijekom susreta na Krfu između Jugoslavenskog odbora i srpske Vlade u lipnju i srpnju 1918. usvojena je Krfska deklaracija kao temeljni dokument o ustroju buduće ujedinjene države. Na sastancima u Zagrebu od 5. do 8. listopada 1918. osnovano je Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, političko tijelo koje je bilo iskaz političke volje pučanstva s nekadašnjih teritorija Austro-Ugarske (Slovenije, Hrvatske, BiH i Vojvodine).[80]

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine

Očekujući veliku korist od ujedinjenja i proširenja državnog područja, velikosrpski krugovi 1. prosinca 1918. ujedinili su Kraljevinu Srbiju s državom Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). U trenutku ujedinjenja jasno je postojala načelna posebnost bivših prostora Austro-Ugarske, odnosno Hrvatske i BiH od Srbije i Crne Gore. U Mostaru je već od 16. studenoga 1918. boravio 14. pje-

---

[77] Neda Engelsfild, *Povijest hrvatske države i prava*, Zagreb, 2002., str. 260-261.
[78] *Hrestomatija povijesti hrvatskog prava i države*, Zagreb, 1998., str. 266-271.
[79] Ivo Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX i XX stoljeću*, Zagreb, 2002.
[80] Ivan Beuc, *Povjest država i prava na području SFRJ*, Zagreb, 1989., str. 140-141.

šački puk Timočke divizije I. srpske armije pod zapovijedanjem potpukovnika Živana Rankovića. U stolačkom kraju vladao je ratni kaos. Crnogorske komitske grupe napadale su nezaštićena hrvatska sela u istočnom dijelu Hercegovine.[81] Naročito su bila izložena komitskim napadima hrvatska i dijelom muslimanska sela u stolačkom i čapljinskom kraju (Dabrica, Rotimlja, Bitunja, Burmazi, Kruševo, Poplat, Hrasno itd.). Komite su upadali na područje Dubrava i tražili od pojedinih Srba podatke koga treba kazniti. Komitskim grupama iz Crne Gore pridružili su se u pljački hrvatskih sela i domaći odmetnici. Skupina odmetnika iz Dabrice često je napadala hrvatska sela Aladiniće i Prenj s namjerom da ubiju župnika u Prenju don Vidu Puticu. Grupa komita iz Golije i Pive, predvođena Jovanom Bijelicom i Spasojem Tadićem, dugo je vremena boravila u planini Snježnici, odakle su napadali hrvatska sela u dolini Neretve. Zbog ovakvog stanja Zemaljska vlada BiH donijela je 19. veljače 1918. odluku o uvođenju prijekog suda u općinama Dabrica, Berkovići, Hrgud i Hatelji.[82] Privremenom narodnom predstavništvu Srba, Hrvata i Slovenaca povodom komitskih ispada u istočnom dijelu Hercegovine uputili su žalbu i muslimani Srbi, demokrata Hamid Svrzo i radikal Sulejman Salihagić.[83] Zbog ovakvih postupaka komita i neodgovornog odnosa vlasti o ovom pitanju u ljeto 1919. došlo je do neodziva na regrutaciju vojnih obveznika hrvatske nacionalnosti u ljubuškom, mostarskom i stolačkom kotaru. Stvaranjem Kraljevine SHS muslimani srpski nacionalisti neovisno o stranačkoj pripadnosti i dalje igraju veliku ulogu u istočnom dijelu Hercegovine i stolačkom kraju. God. 1919. stolačka delegacija, u sastavu Ilija Popović, Mahmut Mehmedbašić i Filip Miholjević, išla je do kralja Petra u Beograd sa zamolbom da se sudionik sarajevskog atentata Muhamed Mehmedbašić amnestira jer "*cijela Hercegovina to želi*".[84] Mehmedbašić, ranije suđen na solunskom procesu kao član "Crne ruke", iste godine je bio pušten i došao je kući u Stolac. Nakon izlaska iz zatvora Mehmedbašić je u Stocu nastavio srpsku političku aktivnost, ali sada po instrukcijama višestrukog obavještajca Mustafe Golubića u okviru Komunističke partije. Zanimljivo je svakako istaknuti da je u Stocu u prosincu 1919. Golubić viđan u društvu s bivšim potpukovnikom srpske vojske Velimirom Vemićem, članom "Crne ruke", koji je na solunskom procesu osuđen na

---

[81] Arhiv SUBNOR-a Čapljina, Kotarski ured Stolac, br. 420, pres., Pljačkanje u kotaru Stolac.

[82] Željko Raguž, *Hercegovina - srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, Stolac, 1997., str. 113.

[83] Isto, str. 150.

[84] Hajrudin Ćurić, "Revolucionar sa Bregave", u: Oslobođenje, Sarajevo, 25. siječnja 1974., str. 5.

smrt, a zatim pomilovan. [85] Tradiciju autonomaškog pokreta muslimana BiH, u Kraljevini SHS, nastavila je svojim političkim djelovanjem politička stranka Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO).[86] U organiziranju JMO-a u Hercegovini posebice su se istaknuli odvjetnik iz Stoca Šefkija Behmen, Salih Baljić, Sakib Korkut i dr. U stolačkom kraju organizatori JMO-a bili su Omer-beg Rizvanbegović, Ćamil i Mujo Dizdar, Avdo i Mujo Mehmedbašić i Mehmed Šarić. Pored JMO-a pod vodstvom dr. Mehmeda Spahe, koja je okupila najveći broj muslimana radi svojih političkih interesa, muslimani u istočnom dijelu Hercegovine djelovali su i okviru Narodne radikalne stranke (NRS). NRS kao vladajuća stranka u Srbiji, zaslužna za stvaranje države i uspjehe u balkanskom i svjetskom ratu, uživala je ugled među srpskim i muslimanskim građanskim krugovima u Hercegovini. Istaknuti organizatori NRS u stolačkom kotaru bili su trgovci Đorđe i Ilija Popović, Miho Ružić, učitelj Visarion Petrović, posjednici Mahmut i Junuz Mehmedbašić, Salko Brkić i Ilija Kurilić. Na izborima 1920. god. u užem području stolačkog kotara pobijedila je NRS.[87] Uz većinu srpskih birača glasove za ovu stranku dao je i veliki broj stolačkih muslimana. Tako je poslije trebinjskog NRS dobila najviše glasova u stolačkom kotaru. Hrvati Hercegovine bili su organizirani u dvije stranke: Hrvatska pučka stranka (HPS) i Hrvatska težačka stranka (HTS).[88] Vodeći ljudi HPS u Hercegovini bili su fra Didak Buntić i fra Dominik Mandić. Na području stolačkog kotara HPS-u organizirali su don Vide Putica, don Martin Krešić, učitelj Mate Barišić, Stojan Vučina i Nikola Moro. HPS u svom djelovanju podupirala je primjenu kršćanskih načela u javnom životu, isticala hrvatsku nacionalnu posebnost i zalagala se za ukidanje kmetovskih odnosa uz pravičnu naknadu. Zalaganje ove stranke za pravičnu naknadu pri agrarnoj reformi posljedica je želja za dobrim odnosima s muslimanima i nastojanja za njihovim otklonom od srpske politike. HTS izašla je na izbore 1920. god. u okviru tzv. Hrvatske zajednice (HZ), ističući hrvatsko zajedništvo i Zagreb kao središte hrvatstva i hrvatske nacionalne politike. Organizatori HTS u Hercegovini bili su Grga Smoljan iz Mostara, Nikola Preka i Nikola Buconjić iz Nevesinja. U čapljinskom i stolačkom kraju na organiziranju ove stranke najviše su radili Vjekoslav Sočo i dr. Cvitan Spužević. Zbog sličnih programskih ciljeva HTS je ušla tijekom 1920. god. u sastav Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) koja je nakon 1923. god. imala vodeću

[85] ABH, ZV BH prez. 2184, ožujak 1920.

[86] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977., str. 56.

[87] *Statistički pregled izbora održanih 28. studenoga 1920.*, Beograd, 1921.

[88] Tomislav Išek, *Hrvatska republikanska seljačka stranka prema BiH i orijentacija Hrvata do 1923. godine*, IRPS, 2, str. 110-112.

ulogu u hrvatskom narodu toga vremena u Hercegovini. Vodeći ljudi HRSS-a u stolačkom kraju bili su odvjetnik Jakiša Miljković, Mato Ševelj, Mile Pavičić, Đuro Matić i Spasoje Prce. Prema pisanju *Jugoslavenskog lista* iz 1924. god. "*u čitavoj Hercegovini traje veliki teror vlasti ne samo protiv Radićevaca nego i demokrata i zemljoradnika*".[89] U studenom 1926. Stjepan Radić je posjetio Hercegovinu gdje je održao više stranačkih skupova. Prilikom posjeta Radića Stocu muslimani - srpski nacionalisti, dragovoljci iz Prvoga svjetskog rata, organizirali su demonstracije kako bi spriječili održavanje skupa. Glavni organizatori izazivanja nereda bili su muslimani Mujka Kapić i Mašo Alihodžić, poznati srpski nacionalisti. A kako bi se prikrile njihove veze sa srpskom vlašću, kotarski načelnik kaznio ih je s deset dana zatvora.[90] U pripremama za skupštinske izbore 1927. god. NRS je nastojala pridobiti što veći broj muslimana u stolačkom kraju, potičući muslimane seljake u Dubravama da se odvoje od Spahine JMO-e. Radikali su održali politički zbor nakon molitve u džamiji na Rečicama kod Stoca. Nazočnim muslimanima obratili su se dr. Lazo Marković i Ratko Parežanin pozivajući ih da pristupe NRS-i.[91] O prosrpskom raspoloženju značajnog dijela članova JMO-a u Stocu i stolačkom kotaru govore i dijelovi pisma tajnika NRS-e iz Stoca, Mihaila Mihića, upućenog poslaniku dr. Lazi Markoviću, u kojemu se kaže da bi se "*trebalo i moglo privući čitav Kotarski odbor Spahine JMO*" čime bi se "*ta stranka u srezu likvidirala*".[92] Svih tih godina velikosrpskoj politici u skupštini i vladi Kraljevine SHS najodlučnije se suprotstavljala u svom djelovanju HRSS. Policijski progoni i uhićenja članova ove stranke trajali su godinama, sve do 20. lipnja 1928., kada je velikosrpstvo javno pokazalo svoje pravo lice. Skupštinskim atentatom zastupnika radikala Puniše Račića na vođu HSS-a Stjepana Radića i ubojstvom Pavla Radića i Đure Basaričeka 20. lipnja 1928. otvorena je nova stranica povijesti u hrvatsko-srpskim odnosima. [93] Jugoslavenske iluzije nekih hrvatskih političkih krugova ovim činom doživjele su svoj potpuni poraz. Kralj Aleksandar Karađorđević nakon ovih događanja raspustio je skupštinu, ukinuo Vidovdanski ustav i 6. siječnja 1929. zaveo apsolutističku upravu u Kraljevini SHS. Nakon uvođenja diktature nekoliko skupina HSP na čelu s dr. Antom Pavelićem emigriralo je u Italiju, gdje su organizirali ustaški pokret.[94] Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. listopada 1929. država SHS dobila je naziv

[89] *Jugoslovenski list*, br. 298 od 13. prosinca 1924. i br. 300 od 30. prosinca 1924.

[90] *Jugoslovenski list*, br. 290 od 17. prosinca 1926.

[91] Povijesni arhiv Dubrovnik, fond pisama dr. Lazi Markoviću, pismo Mihajla P. Mihića, Stolac, 5. veljače 1926., fotokopija, *Jugoslovenski list*, br. 173 od 13. kolovoza 1927.

[92] Isto.

[93] Dragomir Džoić, *Federalističke teorije i hrvatska država*, Zagreb, 1998., str. 200.

[94] Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb, 1990., str. 226.

Kraljevina Jugoslavija. Osnovano je devet banovina: Dravska (Ljubljana), Savska (Zagreb), Vrbaska (Banja Luka), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Vardarska (Skoplje), Moravska (Niš), Dunavska (Novi Sad) i Primorska (Split). Primorska banovina sa sjedištem u Splitu obuhvaćala je Hercegovinu s desne strane Neretve i manje područje istočnog dijela Hercegovine ispred Stoca i Nevesinja. Najveći dio istočnog dijela Hercegovine s gradovima Stocem i Nevesinjem, kao i Dubrovnikom i dubrovačkim primorjem, ušli su u sastav Zetske banovine sa sjedištem u Cetinju.[95] Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 28. kolovoza 1931. izvršene su promjene u razgraničenju banovina i njihovu obliku. Iz Zetske banovine po podjeli iz 1929. god. izdvojeni su kotar Stolac s kotarskom ispostavom Čapljina i kotar Korčula (osim općina Orebić, Kuna, Janjina i Trpanj na Pelješcu) i pripojeni Primorskoj banovini. Grad Dubrovnik i dubrovačko primorje ostali su u sastavu Zetske banovine. Navedene izmjene oblika banovina potvrđene su oktroiranim ustavom od 3. rujna 1931.[96] Na izborima za Narodnu skupštinu 8. studenog 1931. bila je samo jedna vladina lista čiji je nositelj bio general Petar Živković, bez oporbenih kandidata. Promotori vladine liste u Hercegovini bili su dr. Milan Srškić u ime NRS i Avdo Hasanbegović, radikal i veliki župan u Mostaru. Glasovanje se obavljalo javnom usmenom izjavom.[97] Na izborima održanim 5. svibnja 1935. za narodne poslanike Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) dobila je 60,6 % glasova u čitavoj Jugoslaviji, dok je Udružena oporba dobila 37,4 % od ukupnog broja glasova.[98] U stolačkom kotaru za listu Vlatka Mačeka glasovalo je 5326 glasača, dok je za listu Bogoljuba Jeftića, čiji su kandidati u stolačkom kotaru bili Vlado Spahić i Milan Kurilić, glasovalo 1479, odnosno 1967 glasača.[99] Nakon izbora 5. svibnja 1935. dolazi do ponovnog srpsko-muslimanskog sporazuma kojeg je vodstvo JMO-a zaključilo s Milanom Stojadinovićem, srpskim radikalom i mandatarom za sastav vlade. Nakon toga sporazuma 24. lipnja 1935. formirana je koalicijska vlada Stojadinović - Spaho - Korošec. Značajan rezultat u uključivanju muslimana BiH u srpsku politiku Kraljevine Jugoslavije bilo je osnivanje nove političke stranke, Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), 25. kolovoza 1935. U njezin sastav ušla je JMO dr. Spahe. S ciljem da postane glasilo JRZ-a među bivšim pristašama JMO-a, u Sarajevu je pokrenut nedjeljni list *Pravda*, čiji je glavni urednik

[95] *Almanah - Šematizam Zetske banovine*, Sarajevo, 1931.

[96] Neda Engelsfild, *Povijest hrvatske države i prava*, Zagreb, 2002., str. 355.

[97] *Statistički godišnjak 1934./1935.*, str. 436-437; *Jugoslovenski list*, 290 i 291/1931.

[98] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961., II., str. 89.

[99] *Jugoslovenski list*, br. 55 od 6. ožujaka 1935.; br. 56. od 7. ožujaka 1935.; br. 57. od 8. ožujka 1835.

bio dr. Mahmut Behmen iz Stoca. O svom postupku i odluci uključivanja JMO-a u JRZ dr. Spaho nije informirao javnost, što je izazvalo podjele unutar JMO-a i stvaranje nove muslimanske organizacije prohrvatske orijentacije pod nazivom Muslimanska organizacija HSS-a od dijelova JMO-a, koji su bili protiv potpunog udruživanja muslimana sa Srbima. Tijekom 1935./1936. god. formiraju se organizacije JRZ-a u istočnom dijelu Hercegovine, a posao organiziranja provodi dr. Šefkija Behmen iz Stoca, ministar u vladi koju je formirala JRZ. U Stocu je za predsjednika kotarskog odbora JRZ-a izabran Omerbeg Rizvanbegović, a članovi odbora bili su učitelj Mitar Bogdanović, imam Omer Čelić (bio je tajnik odbora), Mehmed Šator, Ibro Žujo i Marko Vasković.[100] Nakon velikog skupa HSS-a, održanog sredinom srpnja 1936. u Mostaru, na kojem su se u velikom broju okupili Hrvati Hercegovine, došlo je do značajnijeg i prodornijeg djelovanja ove stranke u Hercegovini.[101] Tih dana u Čapljini dolazi do uklanjanja slika Karađorđevića iz općinskih ureda, a u službenoj uporabi koristi se samo latinica i hrvatski jezik, što je izazvalo prosvjede pristaša JRZ-a u stolačkom kotaru.[102] Članovi HSS-a uzeli su značajnog udjela i u radu Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*, hrvatske čitaonice u Stocu i podružnice Hrvatskog prosvjetno-dobrotvornog društva *Seljačka sloga*. Na izborima koje je raspisala vlada Milana Stojadinovića 11. prosinca 1938. u Hercegovini uz JRZ nastupila je i Udružena oporba na čelu s Vlatkom Mačekom. Na predizbornim skupovima u Hercegovini tih dana bile su istaknute ličnosti iz vodstva stranaka: Šefkija Behmen i Uroš Krulj u ime JRZ-a, dr. Lazar Marković u ime Radikalne stranke i dr. Bariša Smoljan iz HSS-a. U Hercegovini je Udružena oporba odnijela pobjedu sa 65,5 % glasova, dok je JRZ dobila 32,8 % glasova i pretrpjela najveći poraz. Ovakvi rezultati izbora bili su posljedica općega nezadovoljstva vladinom politikom i uočene potrebe za teritorijalnim i političkim preuređenjem Jugoslavije. Od 1935. do 1941. god. zbog neslaganja s politikom HSS-a organizirane su u čitavoj Hercegovini podružnice HOP-a. Taj posao uglavnom je organizirao bivši član HSS-a, odvjetnik iz Čapljine dr. Pavao Canki sa suradnicima.[103]

---

[100] *Jugoslovenski list*, br. 235 od 6. listopada 1935.

[101] Arhiv Beograd, fond Milana Stojadinovića, fascikl 14.

[102] Isto; Izvještaj Banske uprave Primorske banovine od 5. ožujka 1937., pov. II., 3037/1937.

[103] Sjećanje boraca stolačkog kraja, I, str.585, Stolac u povjesti i kulturi Hrvata, Stolac 1999., str.309

Banovina Hrvatska

Vrlo važan politički događaj koji će još više pogoršati odnose između Hrvata, Srba i muslimana u istočnom dijelu Hercegovine bio je sporazum Cvetković - Maček. Nakon dugotrajnih pregovora tekst sporazuma utvrđen je 27. travnja 1939. Dana 24. kolovoza 1939. Namjesništvo je odobrilo sporazum Cvetković - Maček i Uredbu o Banovini Hrvatskoj. Navedeni akti postali su važeći 26. kolovoza 1939. i na osnovi njih formirana je Banovina Hrvatska.[104] U sporazumu Cvetković - Maček predviđeno je da se konačni oblik i veličina Banovine Hrvatske odredi naknadno, vodeći računa o zemljopisnim elementima i političkim okolnostima uz obvezno odvajanje općina i sela koja nemaju hrvatsku većinu. U hercegovačkom dijelu u sastav Banovine Hrvatske uključen je skoro čitav dio Hercegovine na kojemu su živjeli Hrvati. Malo prije potpisivanja spomenutoga sporazuma umro je vođa JMO-a Mehmed Spaho. Muslimani u BiH vjerovali su da su Spahu otrovali Srbi, odnosno srpska vlada.[105] Unutar JMO-a, odnosno JRZ-a među muslimanima su nastale dvije frakcije: jedna na čelu sa dr. Šefkijom Behmenom, čija su gledišta bila bliža JRZ-u i stavovima srpskih stranaka o BiH, i druga dr. Džafera Kulenovića. Za nasljednika Spahi Beograd je nastojao nametnuti Stočanina dr. Šefkiju Behmena, koji je od 1921. god. imao odvjetničku pisarnu u Beogradu. U borbi za prevlast u vodstvu JMO-a Behmen je imao policijsku i financijsku potporu srpskih političkih krugova iz Beograda. Na opće iznenađenje, uz potporu sarajevske skupine oko trgovca Uzeir-age Hadžihasanovića na čelo JMO-a izabran je Džafer Kulenović koji je zahtijevao četvrtu jugoslavensku jedinicu, BiH.[106] Nezadovoljstvo sporazumom Cvetković -Maček, odnosno odlukom o formiranju Banovine Hrvatske iskazali su hercegovački Srbi uz Neretvu. [107] Želeći potaknuti otpor muslimana stvaranju Banovine Hrvatske, posebice na zonama gdje srpski interesi nisu u potpunosti zadovoljeni, Srpsko-muslimansko prosvjetno društvo *Gajret* dalo je potporu Pokretu za autonomiju BiH. Kroz ovaj pokret nisu se samo muslimani suprotstavljali formiranju Banovine Hrvatske već i zahtijevali formiranje četvrte jugoslavenske banovine od teritorija BiH. Pod predsjedanjem srpskoga nacionalista dr. Avde Hasanbegovića iz Čapljine na plenarnoj sjednici *Gajreta* 26. i 27. studenog 1939. usvojen je zaključak kojim se podupiru muslimanski zahtjevi za autonomijom BiH. Među muslimanima Stoca također je vrlo jako

[104] *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940.

[105] Ljubo Boban, *Maček i politika HSS-a 1928.-1941.*, Zagreb, 1974., str. 205.

[106] Džafer Kulenović, *Sabrana djela, 1945.-1954. godine*, Buenos Aires, 1978., str. 200.

[107] Ljubo Zovko, "BiH u građanskoj politici nakon sporazuma Cvetković - Maček", u: *Hercegovina*, Mostar, 1990.

iskazano neraspoloženje prema Banovini Hrvatskoj. U izvješću od 1. svibnja 1940. kotarski načelnik iz Stoca banskoj vlasti Banovine Hrvatske ističe posjet Džafera Kulenovića Stocu i njegovu agitaciju protiv Banovine Hrvatske.[108] Jedini rezultat sporazuma Cvetković - Maček iz 1939. god. u Hercegovini bio je dodatno zaoštravanje odnosa između Hrvata, Srba i muslimana u dolini Neretve. U takvom ozračju dočekan je početak Drugoga svjetskog rata u Hercegovini, u travnju 1941.

Drugi svjetski rat na području katoličke župe Dubrave (1941-1945.)

Godina 1941.

Kada je hrvatski vojskovođa Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. proglasio stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u Stocu su na javnim zgradama izvješene hrvatske zastave. Pred općinom, sudom i poštom postavljene su straže Hrvatske seljačke zaštite (HSZ). U Čapljini HSZ-i predali su se dijelovi 85. pješačkog puka Jugoslavenske kraljevske vojske. Dijelovi ovoga puka tih dana povlačili su se u pravcu Crne Gore. U Dubravama kod Stoca zaustavili su ih hrvatski zaštitari i nakon borbe razoružali. Srpska vojska iz Bileće počinila je 13., 14. i 15. travnja 1941. zločine nad civilima u hrvatskim selima Struge i Gabela u dolini Neretve. Tijekom 1941. god. muslimanski narod na području katoličke župe Dubrave bio je podijeljen na tri glavne političke grupacije. Prosrpska politička grupacija, čiji je predstavnik bio Ismet Popovac,[109] nastojala je muslimansko pitanje uključiti u srpski politički program. Prohrvatska politička grupacija prof. Hakije Hadžića svoj politički rad stavila je u okvire NDH i nastojala je muslimansku perspektivu ostvariti u tome sklopu. Ljevičarska politička grupacija unutar Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) tražila je muslimansku perspektivu kroz partizanski pokret. U predvečerje rata, bojeći se stvaranja hrvatske države i ne želeći ući u njezin sastav, jedan dio muslimanskih političara požurio je sa zahtjevom za stvaranjem muslimanske države BiH. U njihovo je ime 3. travnja 1941. dr. Džafer Kulenović zatražio od Rima potporu za ustanovljenje Bosanske-muslimanske države pod pokro-

[108] *Stolac u povjesti i kulturi Hrvata*, Stolac, 1999., str. 312.

[109] Ismet Popovac, kao četnik djelovao je od početka u kotaru Stolac, sudjelujući u progonu Hrvata iz toga kraja. Kad je 1943. god. došao na red četnički pokolj muslimana u stolačkom kraju, Popovac je protiv toga prosvjedovao i to ga je stajalo života. Četnici su ga ubili u klancu Gluha Smokva blizu Trebinja.

viteljstvom Italije.[110] Istodobno u travnju 1941. druga grupacija predstavnika JMO-a Uzeir Hadžihasanović, Huso Kadić i Asim Šeremet zajedno sa Srbima dr. Dušanom Jeftanovićem, dr. Vojom Besarovićem i protom Milanom Božićem tražila je autonomno rješenje za BiH pod njemačkim protektoratom, želeći na taj način spriječiti uspostavu vlasti NDH.[111] Hrvati su preuzeli građansku vlast od Talijana 23. svibnja 1941. u mjestima Mostar, Stolac i Trebinje. Jedan broj muslimana u istočnom dijelu Hercegovine pod utjecajem Vjekoslava Vrančića, Hakije Hadžića, Alije Šuljka i Salke Drljevića ušao je u strukture novoformirane hrvatske vlasti. Istočnohercegovački Srbi, u travnju i svibnju 1941., poduzeli su niz diplomatskih koraka, oslanjajući se u svom djelovanju prije svega na Italiju, kako bi pet istočnohercegovačkih kotareva (srezova), koji su nekad bili u Zetskoj banovini, pripali Crnoj Gori i izdvojili se iz sastava NDH. U prvoj fazi rata 1941. god. vrlo brzo je obnovljeno djelovanje četničkog pokreta u Hercegovini. Cilj četničkog programa u Hercegovini istaknut je u projektu Stevana Moljevića *Homogena Srbija*, od 30. lipnja 1941. u kome se kaže: "*Srbija treba da obuhvati celo etničko područje na kojem žive Srbi...*

2) Na jugu (Crna Gora i Hercegovina) valja da u Jugozapadnu srpsku oblast uđu pored teritorije Zetske banovine: *a) Sva istočna Hercegovina sa železničkom prugom od Konjica pa do Ploča, uključivo s pojasom koji bi tu prugu zaštićivao tako bi u nju ušao srez konjički ceo; od mostarskog sreza opštine: Mostar grad, Bijelo Polje, Blagaj i Žitomislići; srez stolački ceo; a od metkovičkog sreza Ploče i sve područje južno od Ploča; te Dubrovnik kome bi se imao dati poseban status...*"[112] Srpski Vidovdanski ustanak (24. lipnja - 7. srpnja 1941.) protiv NDH započeo je napadom na oružničke postaje u selima Jaseniku, Stepenu i Kazancima (Gacko) na hercegovačko-crnogorskoj granici. Kasnije se ustanak proširio na kotareve Stolac, Nevesinje, Čapljinu, Ljubinje, Bileću i Trebinje. Motivi koji su pokrenuli Srbe na ustanak bili su: vijesti o ulasku Rusije u rat, mržnja prema hrvatskoj vlasti i ustanička tradicija pravoslavaca hercegovačko-crnogorskog područja protiv muslimana koji su u tom razdoblju, u manjem broju, ušli u sustav hrvatske vlasti. Puni nadzor u hercegovačkim gradovima s lijeve strane Neretve i na prometnicama toga područja hrvatska vlast ponovno je uspostavila 7. srpnja 1941. nakon razbijanja srpskih ustaničkih postrojbi i njihova povlačenja u planine. Kad su hrvatske snage oslobodile istočni dio Hercegovine od ustanika, talijanski general Lusana je proširio

[110] Ivan Mužić, *Razmatranja o povijesti Hrvata*, Split, 1967., str. 57.

[111] Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd, kutija 40-G, reg. br. 51/3.

[112] Stevan Moljević, *Homogena Srbija*, Programski dokument objavljen u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije XIV, knj. I., dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića, 1941.-1942., Vojno-istorijski institut, Beograd, 1981., str. 1-10.

glas među Srbima da će kotarevi istočnog dijela Hercegovine pripasti Crnoj Gori. U brzojavu hrvatskoj vladi, upućenom preko talijanskog veleposlanika u Zagrebu, 16. kolovoza 1941. Mussolini je zatražio predaju civilne i vojne vlasti Talijanima u drugoj zoni. U predstavci talijanskoj Vladi 19. kolovoza 1941., kojom se traži reokupacija Hercegovine, u ime Srba iz istočnog dijela Hercegovine Novica Kraljević piše: "*...Ceo pravoslavni narod želi saradnju s italijanskim narodom i spreman je da za tu saradnju podnese najveće žrtve... Pre svega prilike u Hercegovini i Dubrovniku iziskuju neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju, najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica.*"[113] NDH je pozitivno odgovorila na Mussolinijev zahtjev 22. kolovoza iste godine, s tim što se ustupak odnosio na javni red i sigurnost vojnog značaja. Sva ostala građanska uprava, redarstveni i pravosudni postupak, ostali su u hrvatskim ovlastima. Međutim, Talijani se nisu pridržavali odredbi sporazuma i ponašali su se kao apsolutni gospodari. KPJ od početka rata 1941. god. u Hercegovini je formirala slabije partizanske skupine koje su bile pod jakim utjecajem četničkog pokreta. Dana 26. kolovoza 1941. partizansko-četničke postrojbe zauzele su Berkoviće na Dabru te počinile ubojstva oko 300 žena i djece. [114] Četničke i partizanske postrojbe, koje su se zajednički nazivali *ustanici*, 1. rujna 1941. pobili su i bacili u jamu Čavkarica pored puta Berkovići - Nevesinje 700 muslimana iz bilećkog kotara. Partizani se u tom razdoblju uopće nisu razlikovali od četnika, već su zajedno vršili zločine nad hrvatskim i muslimanskim pučanstvom u istočnim dijelovima Hercegovine. U pismu koje je Josip Broz Tito uputio Milovanu Đilasu 1941. god. stoji: "*Pre našeg dolaska izvršilo se masovno prelaženje bosanskih partizana u četnike... Često se ne može poznati ko je četnik, a ko partizan, ne samo zbog odela već i zbog mentaliteta i političkog shvatanja.*"[115] Kako bi u potpunosti razvlastili hrvatsku vojnu i civilnu vlast u istočnom dijelu Hercegovine, 1. rujna 1941. vojne postrojbe talijanske divizije *Marche* zauzele su kotarska mjesta i važnija prometna čvorišta. Talijanska politika prema NDH u Hercegovini bila je sastavni dio talijansko-jadranske strategije u kojoj su četnici i muslimani bili političko sredstvo u rukama 2. talijanske armate predviđeni da podupru ostvarenje talijanskih ciljeva o zaposjedanju hrvatske obale i hercegovačkog zaleđa.[116] Četničke postrojbe i uz pomoć Talijana for-

---

[113] Vjekoslav Vrančić, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb, 1943., str. 34-36.

[114] Arhiv SK BiH, knj. I., str. 67-68, Istorijsko odjeljenje CK SK BiH, Sarajevo, 1953.

[115] Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima - Muslimanima 1941.-1945.*, str. 32.

[116] Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS. Divizija*, Svjetlost, Sarajevo, 1987., str. 57. AVI-NAV-I-TE-821-r. 347/774-9, Ministarstvo spoljnih poslova - kabinet 9, rujan 1942. Predmet: Dalmatinski problem i BiH - general Giuseppe Pieke.

mirale su muslimansku četničku miliciju a bili su plaćenički dio talijanskih oružanih snaga pod nazivom Dobrovoljačke protukomunističke milicije. Zato su se Talijani među muslimanima isključivo oslanjali na one političke osobe koje su iz ranijeg perioda imale pretpostavke za suradnju sa Srbima, odnosno četnicima. U talijansko-četničko-muslimansku političku strategiju uključili su se bivši predsjednik općine u Konjicu dr. Ismet Popovac, politički povezan s glavnim četničkim vođama Dražom Mihajlovićem, Dobrosavom Jevđevićem[117] i Petrom Baćovićem, bivši predsjednik suda u Mostaru Mustafa Pašić,[118] bivši predsjednik općine Blagaj Mustafa Berberović i Abid Prgud posjednik iz Ravna.

Godina 1942.

Veliki strah kod muslimana u istočnom dijelu Hercegovine od četničke opasnosti nakon četničkih zločina uz Drinu pomogao je u ostvarivanju četničko-talijanskih planova. "*Muslimansko stanovništvo u Hercegovini je u ogromnoj veličini (80 %) antihrvatski raspoloženo... Muslimani u Hercegovini lojalni su Italiji pošto je Italija jedna velika sila Europe... Po mišljenju većine muslimana potrebno je izdvojiti Hercegovinu iz sastava hrvatske države i dati joj samostalnu upravu pod protektoratom Italije... Muslimanske mase naročito na teritoriji Stolac-Mostar skoro su se napola otrgle ispod vlasti ustaša*", kaže se u izvješću talijanskog konzula u Mostaru iz prve polovice 1942. god.[119] Jedan od nositelja četničke misli među muslimanima istočnog dijela Hercegovine dr. Ismet Popovac u pismu[120] Draži Mihajloviću izložio je svoje gledište o NDH i o angažiranju muslimana istočnog dijela Hercegovine u četničkom pokretu za ostvarenje njegovih ratnih ciljeva. Dr. Popovac u pismu ističe: "*S obzirom da su muslimani izrazili svoje negativno opredjeljenje prema NDH i da se četnički pokret bori za njeno uništenje*"[121] i predlaže dva prijedloga Draži Mihajloviću. Prvi je prijedlog bio, da bi trebalo "*uzimati muslimane bilo u zajedničke, bilo u*

---

[117] Dobrosav Jevđević rođen je u Prači - Rogatica 1895. god. Jedan je od vođa ORJUNE - udarne organizacije pristaša integralnog jugoslavenstva. God. 1931. pristupio je Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Kasnije je bio poslanik Samostalne demokratske stranke Svetozara Prebičevića za rogatički i novosadski srez. U proljeće 1942. četnička komanda ga je imenovala za političkog delegata za suradnju s Talijanima. Potkraj rata pobjegao je u Italiju, gdje je i umro 1963. god.

[118] Mujo Pašić, sudac, bio je brat bivšeg glavara redarstva Salke Pašića u Mostaru od 1933. do 1934. god.

[119] Enver Redžić, nav. dj., str. 48.

[120] Zbornik Vojno-istorijskog instituta, tom 14, knjiga 1, Beograd, 1981., str. 456-458.

[121] Isto.

posebne četničke odrede"[122] čime bi se proširila i ojačala borba četničkog pokreta prema hrvatskoj vlasti u ovom dijelu Hercegovine. U drugom prijedlogu Popovac sugerira Draži Mihajloviću da odabere sebi jednog istaknutijeg muslimana od ugleda i političkog korijena u narodu za savjetnika u svim pitanjima koja se odnose na krajeve gdje žive muslimani.Ovaj prijedlog obrazlaže Popovac činjenicom da muslimani nemaju svog predstavnika u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi u Londonu i da je Draža Mihajlović sa svojim Ravnogorskim pokretom njezin predstavnik u zemlji. Uvažavajući zahtjev dr. Popovca u Četnički nacionalni komitet ušla su tri muslimana: Mustafa Mulalić, Mustafa Čengić i Ismet Popovac. Provodeći u djelo inicijative dr. Popovca, skupine srpski opredijeljenih muslimana u dolini Neretve i istočnom dijelu Hercegovine organizirale su političke sastanke kako bi formirale aktivnu četničku organizaciju među muslimanima. Politički sljedbenici dr. Avde Hasanbegovića, ministra u kraljevskoj jugoslavenskoj vladi, na sastanku u Čapljini u prvoj polovici 1942. godine dogovorili su se da osnuju srpsko-muslimanski dobrovoljački četnički odred. Na ovom sastanku bio je nazočan i dr. Ismet Popovac te talijanski general Lusana s ađutantom. Ministar hrvatske vlade Vjekoslav Vrančić stigao je 3. svibnja 1942. u Mostar sa svrhom da intenzivnom političkom aktivnošću ponovno pridobije muslimane u dolini Neretve i stolačkom kraju za hrvatsku politiku. Ova aktivnost nije urodila plodom. Prvih dana svibnja 1942. počeli su povremeni upadi četničkih postrojbi iz kotareva Stolac i Ravno u pravcu Čapljine i Metkovića. Prvi četnički pokolji u stolačkom kraju izvršeni su u travnju i svibnju 1942. Tom prilikom četnici su ubili i dvojicu katoličkih svećenika, don Iliju Tomasa, župnika u Klepcima i don Antu Bakulu, župnika u Gornjem Hrasnu.[123] Ova činjenica posebno je zabrinjavala njemačke vlasti koje su dograđivale luku u Pločama i preko nje vršile transport boksita iz Hercegovine za njemačku vojnu industriju. Da bi se zaštitila pruga dolinom Neretve za dopremu boksitne rude do luke Ploče, hrvatska strana je tražila pristanak od talijanske vojske da se u Metkoviću smjesti jedna satnija hrvatske vojske iz Sarajeva. General Roatta dao je pristanak 12. svibnja 1942. pod pritiskom događaja u istočnom dijelu Hercegovine i stalnih četničkih napada na prugu Mostar - Ploče. Isto tako hrvatska strana je tražila da svoje snage smjesti u istočnim dijelovima Hercegovine. Pod zapovjedništvom Jure Francetića u Metković je 22. svibnja 1942. stigla jedna bojna Crne Legije. Međutim, već 30. svibnja hrvatska bojna dobila je ultimativan zahtjev od vrho-

[122] Isto.

[123] Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Crkva na kamenu, Mostar, 2000., str. 234, 256; *Svjedoci vjere i rodoljublja* (prir. Dr. Božo Goluža), zbornik radova o stradalim biskupijskim svećenicima u Hercegovini, Mostar, 2005., str. 13, 429.

vnoga vojnog zapovjedništva iz Rima preko generala Amica da napusti Metković. Jutarnjim vlakom 31. svibnja Francetić je s vojskom napustio Metković i vratio se u Sarajevo. Ovakvo držanje Talijana posljedica je ranije sklopljenih ugovora s četnicima u Fojnici između Nevesinja i Gacka 11. siječnja 1942. i u travnju 1942. s Dobrosavom Jevđevićem i Ilijom Trifunovićem-Birčaninom. Nizom poduzetih mjera talijanska vojna vlast u istočnom dijelu Hercegovine uspjela je postići svoje zacrtane ciljeve: istodobno biti *osloboditelj Hrvata*, *zaštitnik Srba od ustaša* i *zaštitnik muslimana od četnika*. Početkom rujna 1942. zbog talijansko-četničke suradnje malobrojni predstavnici hrvatske vlasti i domobranstva bili su blokirani u istočnohercegovačkim gradovima. Prometnice su nadzirale četničke pokretne skupine uz odobrenje talijanskog zapovjedništva[124] Najveći broj vojnosposobnih Hrvata iz istočnog dijela Hercegovine bio je raspoređen u postrojbe Hrvatske vojske i nalazio se u drugim dijelovima Hrvatske. Četnički vojni zapovjednici izdali su instrukcije podređenim zapovjedništvima i dužnosnicima o postignutim dogovorima s muslimanima u dolini Neretve.[125] Muslimani su se definitivno, u najvećem broju, stavili na raspolaganje četničkoj politici. U takvom ozračju krenula je četnička akcija progona Hrvata iz istočnog dijela Hercegovine i srpskog vojnog izbijanja na rijeku Neretvu.[126] Po zapovijedi četničkog vojvode Dobrosava Jevđevića, izdanoj na Berkovićima 17. kolovoza 1942., četnička organizacija iz Dubrava kod Stoca pristupila je pripremama za provođenje četničkog plana.[127] Nakon saznanja da četnici planiraju u dogovoru s muslimanima protjerati Hrvate s lijeve strane Neretve, hrvatske vojne vlasti poslale su iz Sarajeva željeznicom u Mostar 26. ustašku bojnu sa zapovjednikom Ljubom Bobanom. To se dogodilo 19. rujna 1942. Bojna je u 10 sati stigla na željezničku postaju Mostar kako bi došla do Stoca i pomogla hrvatskoj obrani u tom kraju. Ovako ponašanje hrvatske vojne vlasti bilo je protivno ranije potpisanom sporazumu s Talijanima. U 12 sati i 48 minuta 26. ustaška bojna po zapovijedi zapovjednika 6. armijskog talijanskog korpusa prisilno je vraćena natrag u Sarajevo. Ta je

---

[124] Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943), Zagreb 2001., str. 668.

[125] *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944.*, dokumenti, Arhivski pregled, Beograd, 1976., str. 48-49; Arhiv SUBNOR-a Stolac (SUBNOR - Savez boraca narodnooslobodilačkog rata); Izjava četničkog zapovjednika i kasnijeg predsjednika Saveza boraca NOR-a u općini Stolac Mihe Ružića iz sela Poplat kod Stoca.

[126] Vladimir Dedijer - Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945.,* zbornik dokumenata i svjedočenja, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 195-200.

[127] Arhiv SUBNOR-a Čapljina, VT, br. 597-1942. *Predmet: Zlodjela tzv. protukomunističkih banda i držanje Talijana na području kotara Čapljina. Ministarstvo unutarnjih poslova, Tajništvo ministra. U Zagrebu, dana 22. kolovoza 1942.*

bojna pokušavala ponovno stići u pomoć Hrvatima istočne Hercegovine 21. rujna 1942., kada je u jutro u 7 sati stigla na željezničku postaju Čapljina. Talijanska vojska blokirala je bojnu i prisilno kamionima prebacila u Imotski.[128] Dana 21. rujna 1942. u kući Alije Opijača (poznata Opijačeva kula u Dubravama) održan je sastanak Dobrosava Jevđevića s istaknutim muslimanima iz stolačkog kraja na kojemu je konkretizirana, ranije dogovorena, suradnja muslimana Stoca i Dubrava s četnicima o zajedničkom protjerivanju Hrvata iz istočnog dijela Hercegovine. Dogovoreno je i formiranje četničko-muslimanske milicije u čiji su sastav ušli muslimani stolačkog kraja. Zapovjednik muslimanske četničke milicije u stolačko-čapljinskom kraju bio je učitelj Šaćir Koso, a na istaknutim položajima nalazili su se Hakija Šetka, Osman Balavac, Ahmet Dedović, Muho Šator i drugi. Za gradonačelnika i vođu muslimana Stoca i šire okolice izabran je Mujka Kapić iz sela Prenj. Dubravski Srbi, ljuti zbog odluke Jevđevića o imenovanju Mujke Kapića, po zapovijedi četničkog vojvode iz Prenja Đure Andrića likvidirali su Kapića 22. rujna 1942. pred njegovom rodnom kućom. Da bi prikrili motive ubojstva, istom prilikom ubili su i Hrvata Ninu Katića. Četničko zapovjedništvo iz Stoca organiziralo je veliki sprovod ubijenom Mujki Kapiću, uz osiguranje potrebnih kamiona za prijevoz svih muslimana iz Dubrava koji su htjeli biti nazočni na sprovodu. Istodobno je četničko zapovjedništvo optužilo Hrvate za ubojstvo Mujke Kapića. Četnici, pod zapovijedanjem Ilije Ilića, Vidre Šakote, Đure Andrića, Šćepana Pudara i drugih u razdoblju od 19. do 25. rujna 1942. protjerali su Hrvate iz Stoca i Dubrava i pritom ubili preko 100 dubravskih Hrvata. U ovom četničkom napadu na jugoistočnu Hercegovinu nisu stradali muslimani Stoca i Dubrava. Oni su ostali u svojim domovima što je bio rezultat postignutih dogovora između Dobrosava Jevđevića i muslimanskih predstavnika Stoca. U vojnoj akciji zauzimanja Dubrava četnici su se kretali u dvije grupacije. U prvoj grupaciji bili su četnici koji su vršili zločine nad hrvatskim pučanstvom koje je ostalo i nije se uspjelo povući ispred njhove najezde.[129] A u drugoj grupaciji bili su pljačkaši s karavanom konja, torbama i rančevima da se opljačkana imovina može lakše prikupiti. Spalili su i porušili oko 1000 hrvatskih domova, opljačkana su čitava stada krupne i sitne stoke, raznog pokućstva, žita, duhana, vina i ostalog što se moglo naći. Četnicima se u pljački i paljenju hrvatskih domova priključio i jedan broj muslimana. Prilikom napada na Dubrave u mjesecu rujnu 1942. četnici su u selu Prenj kod Stoca polili benzinom, živa

[128] *Hercegovina,* časopis za kulturno i povijesno nasljeđe, Mostar, 1990., str. 135. Arhiv Hercegovine, UD/K 37-1804

[129]Arhiv SUBNOR-a Stolac; Izjava Šotra Pere Milenka, Srbina iz sela Kozice kod Stoca o tijeku četničkog napada na Stolac i okolicu.

zapalili i na taj način ubili 83-godišnjeg župnika don Vidu Puticu. Da bi prikrili suradnju s četnicima, talijanske vojne vlasti u Stocu izvršile su uhićenja jednog broja pljačkaša u stolačkom kraju. U talijanskim izvješćima iz tog vremena govori se o zapaljenim hrvatskim domovima, o zbjegu nekoliko tisuća katolika i organiziranoj četničkoj pljački hrvatskih domova. Četnička izvješća potvrđuju talijanske navode ističući da je broj protjeranih Hrvata daleko veći.[130] Talijani su isto tako organizirali prijevoz za jedan broj hrvatskih izbjeglica kamionima iz Stoca do željezničke postaje u Čapljini i dalje u druge dijelove Hrvatske. Nakon paleža stolačkog kotara hercegovački četnici su krenuli u napad na sela u kotaru Čapljina, na lijevoj obali Neretve.[131] Nakon ostvarene srpsko-muslimanske suradnje u progonu Hrvata iz istočnog dijela Hercegovine dr. Popovac s neskrivenom radošću izvješćuje pismom Dražu Mihajlovića: "*S naročitom pohvalom moram vam istaći prisnu saradnju muslimana i pravoslavnih u srezu stolačkom iz kojeg je zajedničkom borbom muslimana i pravoslavnih izbačen vas hrvatski živalj, koji je dobrim dijelom bio ustaški raspoložen. Na taj način je od Gabele do Mostara očišćena cijela lijeva obala Neretve, a broj izbjeglica cijeni se na 12.000 ljudi. U tom radu su muslimani imali nekoliko žrtava među kojima je vrijedni nacionalni radnik pravnik Mustafa Kapić iz sela Aladinića. U borbama se istakao i seljak musliman prezimenom Rahić iz Ševaš Njiva koji je u jednom danu ubio trojicu ustaša.*"[132] I u pismu od 26. studenog 1942. Popovac javlja Draži Mihajloviću: "*Danas imamo već potpuno formirane i u funkciji naše bataljone u Konjicu, Glavatičevu, Blagaju, Stocu i Aladinićima.*"[133] U stolačkom kotaru odbor Muslimanske vojne organizacije ostvario je "bratsku saradnju" sa zapovjednikom četničkog korpusa Vidačićem.[134] Na čelu Muslimanske vojne organizacije u Stocu, koja je provodila četničke planove Ismeta Popovca, nalazio se izvjesni Mehmedbašić.[135] Osnovna zadaća koju su preda se postavili pripadnici Muslimanske vojne organizacije bila je onemogućavanje bilo kakvog hrvatskoga političkog rada i organiziranja hrvatske vlasti u dijelovima Hercegovine pod njihovim nadzorom. Uz pomoć Muslimanske vojne organizacije dio muslimana uspio je doći do oružja od četnika i Talijana, što im je bio i jedan od ciljeva. Četnički pokolji izvršeni ranije nad muslimanima Bileće, Fatnice i Dabra sve do crte Podveležje - Da-

[130] *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom 14, knjiga 1, Beograd, 1981., str. 729-735.

[131] Arhiv SUBNOR-a Čapljina, V. i. I. 16/10-/131. *Kotarska oblast Čapljina, Ministarstvo unutarnjih poslova Čapljina, 27. rujna 1942.*

[132] Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Četnička arhiva, kutija 226, reg. br. 5/7.

[133] *Zbornik vojno-istorijskog instituta*, tom 14, knj. 1, Beograd 1981., str. 715, dok. 194, dr. Ismet Popovac Draži Mihajloviću, 26. novembar 1942.

[134] Isto, str. 243-245.

[135] Isto.

brica - Stolac nisu bili smetnja uzajamnim četničko-muslimanskim političkim inicijativama uperenim protiv zajedničkog protivnika hrvatske vlasti u dolini Neretve. Nakon gubitka istočnog dijela Hercegovine hrvatske vrhovne vlasti NDH iz Zagreba poduzele su niz mjera da bi u istočnoj Hercegovini uvele redovito stanje, ponovno uspostavile hrvatsku vlast, povratile izbjeglice i po gradovima smjestile hrvatsku vojsku kao jamstvo sigurnosti. U tu svrhu 15. listopada 1942. u Zagrebu su se sastali poglavnik Ante Pavelić i talijanski general Roatta. Postignut je sporazum o uspostavi hrvatske vlasti i povratku hrvatske vojske u istočni dio Hercegovine do crte Ulog-Nevesinje - Stolac - Ravno.[136] Kako bi zauzela crtu Ravno - Stolac - Nevesinje, u Mostar je 19. listopada 1942. vlakom iz Sarajeva doputovala domobranska dobrovoljačka pukovnija pod zapovijedanjem pukovnika, kasnije generala, Franje Šimića. Međutim, ponovno je hrvatske planove u istočnom dijelu Hercegovine spriječio talijansko-srpski dogovor. Pukovnija je na osnovi dogovora generala Roatte i Dobrosava Jevđevića od 29. rujna 1942. u Sušaku kod Rijeke ostala u Mostaru i nije zauzela planiranu crtu obrane istočne Hercegovine.[137] Na osnovi zapovijedi generala Roatte pukovnija generala Šimića prebačena je iz Mostara u Posušje i Imotski početkom prosinca 1942. Tako se još jednom potvrdila čvrsta suradnja četnika i Talijana u istočnom dijelu Hercegovine, kao i potpuno talijansko negiranje suvereniteta NDH.[138] Svi ovi događaji u drugoj polovici 1942. god. u istočnom dijelu Hercegovine rezultat su okvira koga su postavili sukobi interesa između Njemačke i Italije oko utjecaja u dolini Neretve. Njemačka je u okviru svojih vojno-strategijskih planova nastojala osigurati boksitnu rudu s područja Mostara i okolice za potrebe aluminijske industrije i proizvodnju zrakoplova. Njemačke potrebe za boksitom u 1942. god. iznosile su 2,3 milijuna tona. Od toga je planirano da se jedna polovica milijuna osigura iz NDH s prostora Mostara i okolice koji je bio pod nadzorom 2. talijanske armije. Englezi su preko jugoslavenske Vlade u izbjeglištvu u Londonu uspostavili vezu s četnicima u istočnom dijelu Hercegovine. Svrha kontakta s četnicima bila je stvaranje uvjeta za njihov izlazak na Neretvu i s njihove strane potpuno osigurana blokada isporuke boksita za njemačku vojnu industriju. U njemačkim vojnim izvorima iz druge polovice 1942. godine kaže se: "*Pobunjeničke bande*

[136] *Zbornik Vojno-istorijskog instituta*, Tom 13, knj. 2, Beograd, str. 789. Priopćenje višeg zapovjedništva oružanih snaga "Slovenija - Dalmacija" od 18. listopada 1942. o sadržaju sporazuma s poglavnikom NDH u pogledu četničkih formacija. *Telegram 19. 10. 1942. Viša komanda oružanih snaga Slovenija - Dalmacija (2. armija), Obavještajno odjeljenje VP10, 18. oktobar 1942-XX, Br. 18583. Predmet: Sporazum s Poglavnikom u vezi s "četničkim" formacijama dobrovoljne milicije za borbu protiv komunista.*

[137] *Zbornik Vojno-istorijskog instituta*, tom 14, knj. 1, Beograd, 1981., str. 634-635.

[138] Isto, str. 720-722.

oko Stoca proširile su se do Metkovića i Ploča te tako spriječile transporte boksita i uništavaju svjetlosno-sigurnosne uređaje na pruzi."[139] Suprotstavljajući se jačanju njemačko-hrvatske nazočnosti u dolini Neretve i luci Ploče, Talijani su tajno surađivali s četnicima i četničko-muslimanskom milicijom nagovarajući ih na prepade po pruzi Mostar - Ploče. Usporedno s ovim događajima skupina muslimanskih političara, Uzeir Hadžihasanović, Mustafa Softić i ing. Suljaga Salihagić, uputili su 1. studenog 1942. Adolfu Hitleru Memorandum u kome su izrazili nezadovoljstvo svojim položajem u NDH i predložili rješenje za BiH koje bi zadovoljilo bosanskohercegovačke muslimane. Njihovi prijedlozi navedeni su u osam točaka Memoranduma u kojima se kaže:

"1. Autori Memoranduma traže proširenje operativnog područja muslimanske bosanske legije pod komandom majora Muhameda Hadžiefendića. Ova legija dobila bi novi naziv 'Bosanska straža'.

2. Sve Bošnjake iz cijele države, osim dobrovoljaca koji se nalaze na Istočnom frontu, iz ustaških i vojnih jedinica s oficirima i podoficirima trebalo bi uključiti u 'Bosansku stražu' po komandom Muhameda Hadžiefendića. Samo Bošnjak može da brani i štiti svoju Bosnu.

3. Naoružanje, snabdijevanje, obrazovanje i direktnu kontrolu sprovodila bi njemačka armija.

4. Troškove umirenja do definitivnog regulisanja odnosa Bosne prema Hrvatskoj treba da snosi njemačka armija putem kreditnih čekova, za čije bi pokriće služili naši državni posjedi, naročito naši bogati rudnici i šume.

5. Traži se obustava svake aktivnosti ustaškog pokreta i ustaških jedinica na području Bosne.

6. Na ovoj teritoriji postavlja se političko-administrativna uprava pod nazivom 'Župa Bosna' sa sjedištem u Sarajevu, čijeg šefa imenuje jedino i isključivo Hitler.

7. Traži se da se u 'Župi Bosna' omogući stvaranje Nacional-socijalističke partije.

8. Autori Memoranduma ustupaju Italiji bosansko zaleđe Splita, jer smatraju da su italijanske aspiracije u tom pravcu opravdane. Na taj način bile bi zadovoljene italijanske težnje i izostale bi dalje borbe i klanja. Na jugu Bosne ustupila bi se četiri hercegovačka sreza Italiji, odnosno Crnoj Gori, jer u njima preovlađuje stanovništvo srpsko-pravoslavne vjere i crnogorske nacionalnosti. Bosna bi dobila izlaz na more preko Metkovića u luci Ploče. Na ovoj teritoriji 'Župe Bosna' čisto bosansko stanovništvo činilo bi apsolutnu većinu.

[139] Ante Kovačević, *Ploče i okolica*, Ploče, 1994., str. 55-56. (Fond Ministarstva saobraćaja, Org. jed.: Izgradnja pruge Metković - pristanište na moru (Ploče - Aleksandrovo), 1936.-1941., br. fasc. 146-48.

Muslimana bi bilo 925 hiljada, pravoslavnih Srba 500 hiljada i oko 225 hiljada katoličkih Hrvata."

Muslimani su u svom zahtjevu pri kraju memoranduma zamolili Hitlera da teritorij Bosne uključi u niz europskih jedinica pod njegovom zaštitom i s istom samostalnošću koju će imati i njezini susjedi.[140] Uz memorandum je bila priložena i karta kojom je naznačena predviđena teritorijalna podjela BiH. Na osnovi tekstualnog obrazloženja u memorandumu može se zaključiti da se na izvjestan način vodilo računa, naravno s točke muslimanskih interesa i stajališta, o geopolitičkim, etničkim, gospodarskim i prometno-tehničkim elementima na terenu BiH. Autori memoranduma su predlagali da se kotarevi Livno, Duvno, Ljubuški (kraj oko Ljubuškog i Posušja), zatim dio mostarskog kotara (kraj oko Širokog Brijega), kao i dijelovi kotareva Bugojno i Prozor ustupe NDH odnosno Italiji. Na drugoj strani nevesinjski, gatački, bilećki i ljubinjski kotar s polovicom trebinjskog i stolačkog kotara prepustio bi se Italiji odnosno Crnoj Gori. Preostali prostor BiH s dolinom Neretve, Mostarom, Čapljinom i Stocem te s izlazom na Jadransko more preko Metkovića i luke Ploče činio bi tzv. teritorij Župe Bosna pod nadzorom muslimanske vojske i vlasti. Njemačka politika nije dala posebno značenje Memorandumu zato što se njegovi prijedlozi nisu uklapali u političke i geostrateške planove njemačkog Reicha. Njemačka je sumnjala u mogućnost opstanka "Župe Bosna" bez oslonca na Zagreb, odnosno hrvatsku vlast NDH s kojima Njemačka nije htjela narušavati svoje dobre odnose. Nijemci su također znali da se vlada NDH ne može složiti s teritorijalnim razgraničenjem kakvo je predloženo u Memorandumu jer ono kao takvo ne zadovoljava hrvatske strateške interese.

Od 1943. do 1945. godine

Četničko-muslimanski odnosi u stolačkom kraju i pored očite suradnje bili opterećeni međusobnim nepovjerenjem, podcjenjivanjem i različitim prijevarama.[141] Muslimanska reakcija na hrvatsku vlast u istočnom dijelu Hercegovini i otvorenost na suradnju s četnicima posljedica je muslimanske procjene odnosa snaga u tom trenutku na tim prostorima. Slična je politička osnovica sadržana i u srpskom ponašanju u istočnom dijelu Hercegovine. Riječ je u stvari o podudarnosti srpsko-muslimanskih interesa (Srbija ili Jugoslavija) u zoni istočnog dijela Hercegovine, što je posljedica očitih hrvatskih snaga na

---

[140] Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987., str. 71-75. AVI - London - N-13-306774-92 - Seiner Excelenz Adolf Hitler - Fuehrer des deutschen Volkes - Berlin, Sarajevo, den 1. November 1942., Volkskomite.

[141] Vladimir Dedijer - Antun Miletić, nav. dj., str. 293-295.

susjednim zonama i zajedničke srpsko-muslimanske bojazni i osjećaja ugroženosti.[142] Muslimane u Hercegovini nakon 1943 god. više je bilo teško dobiti za četnički pokret jer su njihove procjene bile da su prilike za pobjedu veće na strani partizanske vojske.U partizanima potkraj 1944. god. sve više sudjeluju i muslimani uključujući se u borbu za poratnu vlast.Porazi Nijemaca i Talijana u tzv. četvrtoj i petoj ofenzivi, poraz četnika na Neretvi, kao i stradanje muslimana na Rotimlji kod Stoca od Nijemaca, potaknuli su muslimanske mase u istočnom dijelu Hercegovine na uspostavljanje ponovne suradnje sa Srbima, ovog puta u okviru partizanskog pokreta. Uključujući se u partizanski pokret kao *pravovjerni nositelji ideje bratstva i jedinstva*, mnogi muslimani istočnog dijela Hercegovine vjerno su služili srpskoj ideji potiranja hrvatstva na prostorima s lijeve strane Neretve tijekom 1945. god. i u poslijeratnim progonima.

Župa Dubrave u komunističkoj Jugoslaviji

Tijekom Drugoga svjetskog rata pored četničko-muslimanske suradnje u stolačkom kraju četnici su počinili velike zločine nad muslimanima u istočnim dijelovima Hercegovine.[143] U istočnim dijelovima Hercegovine brojne su žrtve i na srpskoj strani, od "divljih ustaša" kao i u srpskim međusobnim obračunima između četnika i partizana ("lijeva skretanja").[144] U trebinjskoj biskupiji, koja obuhvaća istočni dio Hercegovine, u Drugom svjetskom ratu i poraću stradalo je po dosadašnjim istraživanjima 4515 Hrvata.[145] Osim velikog broja ubijenih hrvatskih zarobljenika na Blajburgu, križnim putevima, zatvoru u Mostaru, jedan je broj Hrvata iz zapadnog dijela Hercegovine završio na hrvatskim stratištima u Stocu i okolici (u zatvoru Stolac, na Radimlji kod Stoca, u jamama u Vidovu Polju) kao i duž željezničke pruge u Popovu, Bileći i Trebinju.[146] Poslije svršetka rata policijski Udbini odbori davali su mišljenje koga je trebalo krivično goniti, što je bila dovoljna osnova za niz insceniranih ubojstava bez ikakvog provedenog sudskog postupka.Udbini popisi Hrvata od 25 do 30 godina koji *na terenu predstavljaju politički problem* bili su ustvari Udbini nalozi za likvidaciju.[147] Komunističke vlasti u istočnom dijelu Hercegovine nakon 1945. god. osnovale su tzv. Narodne odbore sastavljene od Srba

[142] Isto, str. 427-429.

[143] Vladimir Dedijer - Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945.*, zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo, 1990.

[144] Božidar N. Čučković, Zločini u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu, I,

[145] *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik V. Priredili: Ivica Puljić, Stanislav Vukorep, Đuro Bender, Zagreb, 2001., str. 86.

[146] Stanislav Vukorep, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005., str. 37.

[147] Pregled stolačke UDB-e od 17. listopada 1953. u dokumentaciji pisca.

i muslimana. U sastav odbora ulazili su i rijetki Hrvati pod prisilom, prijetnjama i ucjenama, a rijetki pojedinci i po iskazanoj spremnosti za progon vlastitog naroda. Na Biskupijskoj konferenciji u Zagrebu u rujnu 1945. mostarsko-duvanjski biskup Petar Čule izložio je javno činjenice iz života Hrvata istočnog dijela Hercegovine toga vremena: "*Uz svećenike ubijeno je mnogo i vjernika u mostarskoj biskupiji. Nema katoličkog sela, koje nije dalo izvjestan broj žrtava…Izbjeglice iz istočne Hercegovine (kotar Stolac) moraju se vraćati natrag u staru postojbinu, ali im je tamo sve porušeno, pa kako ništa nemaju, hrane se korijenjem. Nešto hrane dobivaju što dolazi od Unre, ali tek nakon što se podmire muslimani i pravoslavni. Nijedna vjera nije toliko šikanirana kao katolička. Jedan ugledni partizan-musliman rekao je pred jednom uglednom katoličkom gospođom: 'Novi poredak znači smrt katolicizmu'. Pa u tom smislu sve se i poduzima. Radi se o fizičkom istrebljenju katolika. Radi toga ne ubijaju se ni pravoslavni popovi ni muslimanske hodže, nego samo katolički svećenici. Radi toga četnici se puštaju ili blago sude, a katolici neštedimice ubijaju i po sudu i bez suda. Katolici su raja, koja mora muslimanima kulučiti kao u doba osmanlijskog feudalizma. U selu Crnićima kod Stoca, katolici su se vratili na opustjela ognjišta, dok su muslimani tu ostali posve pošteđeni. I ovi siromašni katolici-povratnici, morali su 404 nadnice udariti u ime nekakve javne službe, ali su udarili 400 nadnica na muslimanskim poljima, a na katoličkim samo 4...*"[148] Kroz zemljoradničke zadruge metodom obvezatnog otkupa prisiljavalo se pučanstvo na lojalnost novoj vlasti. Prisiljavanjem hrvatskog seljaka da sadi pamuk i kikiriki u istočnom dijelu Hercegovine, koji se do tada nisu na tom području nikad uzgajali, i njihovim slabim urodom željelo ih se optužiti za opstrukciju i neizvršavanje zadružnih naloga.[149] Osiromašeno pučanstvo, nakon raspada zadruga 1952. god., radom i velikim zalaganjem na svojim imanjima postupno izlazi iz poratne bijede. Hrvati su u komunističkoj vlasti toga vremena bili samo figure pod stalnom paskom. Stalno patroliranje policije u hrvatskim selima, uz redovitu posjetu svojih doušnika, stvorilo je stanje međusobnog nepovjerenja među Hrvatima. Teror je bio posebno pojačan za vrijeme vlasti ministra unutarnjih poslova Rankovića kada su mnoge noći u istočnom dijelu Hercegovine ostale neprespavane. Radi stvaranja privida srpske većinske nazočnosti s lijeve strane Neretve u Hercegovini, duž rijeke Neretve od sredine šezdesetih godina ovog stoljeća vršilo se naseljavanje srpskih doseljenika iz istočnih dijelova Hercegovine na područje od Bijelog Polja više

[148] *Za kraljevstvo Božje, Život i djelo nadbiskupa dr. Petra Čule*, zbornik radova sa Studijskog dana, Mostar, 16. lipnja 1990., biblioteka *Crkve na kamenu*, Mostar, 1991., knj. 26, str. 155-156.

[149] *Hutovo*, Mostar, 1994.

Mostara, preko Ortiješa, Bune i Žitomislića južno od Mostara, do Tasovčića i Klepaca u općini Čapljina. Izgradnjom ovih naselja uz rijeku Neretvu Srbi su na izvjestan način izvršili svojevrsnu izolaciju velikog broja Hrvata s lijeve strane Neretve u jugoistočnoj Hercegovini. Od početka osamdesetih do 1991. god. u dolinu Neretve i općinu Stolac naseljava se jedan broj Muslimana iz istočnog dijela Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Slom "Hrvatskog proljeća" 1971. god. posebice je pogodio hrvatske periferne prostore u istočnom dijelu Hercegovine od Stoca do Ravnog. Kao pokazatelj posljedica negativnog političkoga trenda prema Hrvatima u razdoblju poslije "Hrvatskog proljeća" navodimo promjene brojčanog odnosa Hrvata u općini Stolac u razdoblju od 1971. do 1991. god.[150]

Stolac:	1971.	7041
	1981.	6410
	1991.	6188

Na radu u inozemstvu 1971. godine iz Bileće je bilo 182 osobe, iz Gacka 236, iz Ljubinja njih 46, iz Trebinja 291, a iz Stoca 887 od sveukupnog broja, 95 % Hrvata. Uz političke pritiske, nemogućnost zapošljavanja bio je najvažniji razlog za emigriranje, a prosječna dob onih koji odlaze u inozemstvo bila je od 25 do 35 godina. Na ovaj način zlouporabom politike zapošljavanja namjerno se poticao proces iseljavanja Hrvata iz istočnog dijela Hercegovine. Sredinom osamdesetih godina dolazi ponovno do pojačanog pritiska jugoslavenskih vlasti na Hrvate u Hercegovini, posebice u njezinim istočnim dijelovima. Hrvati su privođeni na informativne razgovore, uhođeni i uznemirivani. Na sjednicama općinskih političkih tijela od strane podobnih Hrvata "*oštro su osuđivane pojave pjevanja klero-nacionalističkih pjesama, blagoslov kuća i pisanja djece u vjerskoj štampi*".[151]Zbog svih navedenih činjenica stalno se smanjivao broj Hrvata na prostorima s lijeve strane Neretve, u Hercegovini. U ozračju potpunog negiranja hrvatske nazočnosti (od stotinjak političkih, upravnih, policijskih, gospodarskih i rukovodećih funkcija u općini Stolac krajem devedesetih. godina tek nekoliko su ih obavljali Hrvati iz Saveza komunista (SK), a ostale su u velikoj većini obavljali Muslimani i nekoliko Srba) dočekani su prvi višestranački izbori koji su otvorili nove demokratske vidike.[152]

[150] Franjo Marić, *Pregled pučanstva BiH između 1879. i 1995. god.*, Zagreb, 1996., str. 199-226.

[151] Zapisnik sa sjednice Društveno-političkog vijeća SO Stolac od 29. prosinca 1982.

[152] Mehmed Dizdar, *Stolac - virtualni zavičaj*, Mostar, 2006., str. 96-97.

Crkva na Stjepan Krstu prije rušenja

Rat u Hercegovini od 1991. do 1995. godine

U ljeto 1990. u Hercegovini su održane općinske stranačke skupštine i predizborni skupovi na kojima su predstavljeni stranački politički programi. Hrvati Hercegovine politički su se organizirali kroz političke stranke Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) i Hrvatsku stranku prava (HSP). Muslimani Hercegovine uključili su se u demokratski politički život kroz Stranku demokratske akcije (SDA) i kroz Muslimansku bošnjačku organizaciju (MBO), a jedan dio Muslimana i kroz rad unutar reformskih, komunističkih stranki: Stranke demokratskih promjena (SDP), Saveza reformskih snaga (SRS) i Saveza komunista - Pokret za Jugoslaviju. U političkim nastupima srpskih političkih stranaka Srpske demokratske stranke (SDS) i Srpskog pokreta obnove (SPO) kao i Narodne stranke Crne Gore jasno su isticani politički zahtjevi za pripajanje istočnih dijelova Hercegovine Srbiji i Crnoj Gori. Na skupu SDS-a u selu Prebilovci kod Čapljine 25. kolovoza 1990., kako je prenio Radio Trebinje u informativnoj emisiji istoga dana, Božidar Vučurević iz Trebinja okupljenim je Srbima poručio: "*Vi ste braćo ovdje na nekoj granici bez granica. Kad ne bi vas bilo ovdje, onda bi granica bila na mom kućnom pragu. Zato smo sa vama i ta se granica braćo neće micati.*" Dana 18. studenog 1990. održani su

prvi demokratski izbori u BiH nakon Drugog svjetskog rata. HDZ je pobijedila na izborima u općinama Stolac, Čapljina, Neum, Mostar, Široki Brijeg, Čitluk, Ljubuški, Grude i Posušje. SDA je dobila najveći broj glasova te pobijedila na izborima u Konjicu i Jablanici. U Nevesinju je na izborima odnijela pobjedu lista Srpskog pokreta obnove Vuka Draškovića. U ostalim hercegovačkim općinama u Gacku, Bileći, Ljubinju i Trebinju najveći broj glasova dobile su liste SDS-a. Nakon prvih poslijeratnih demokratskih izbora u BiH, dok se još nije stišala buka predizbornih skupova, počelo je uz pomoć JNA, naoružavanje srpskog naroda u organizaciji stranačkog članstva SDS-a BiH. Kroz medije se stalno govorilo o stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu, vršila su se masovna okupljanja na mjestima srpskog stradanja,kakvih je bilo i kod drugih naroda, širio se strah od susjeda, poticale se podjele, itd.[153] Nakon formiranja SAO Hercegovine 18. travnja 1991. u Trebinju formirane su i ostale "srpske autonomne oblasti" u BiH: Autonomna regija Krajina, SAO Romanijsko-Birčanska, SAO Semberija i SAO Sjeverna Bosna. Na trećoj sjednici Regionalnog odbora SDA za Hercegovinu održanoj 6. lipnja 1991. zaključeno je: pokrenuti inicijativu za udruživanje muslimanskog naroda u zasebne opštine, po opštinama: Gacko, Nevesinje, Trebinje i Bileća, a dio Ljubinja da se "pripoji" Stocu.[154] Dana 10. lipnja 1991. u nazočnosti 356 predstavnika Muslimana iz čitave tadašnje Jugoslavije, u Domu milicije u Sarajevu donesen je proglas u kome se ističu "težnje svih Muslimana Jugoslavije". Na toj sjednici donesena je odluka o formiranju Patriotske lige, vojne organizacije Muslimana u BiH. Cijelo ljeto 1991. politički lider Muslimana u BiH i predsjednik SDA Alija Izetbegović predlaže koncepciju očuvanja Jugoslavije kroz formu "stepenaste Federacije". Početkom kolovoza 1991. na prijedlog određenog broja muslimanskih intelektualaca predsjednik Muslimansko-bošnjačke organizacije (MBO), Adil Zulfikarpašić u okviru pregovora sa Slobodanom Miloševićem, koji su prethodili stvaranju tzv. Istorijskog sporazuma između Muslimana i Srba bez sudjelovanja Hrvata u tim razgovorima, predlagao je da BiH ostane u federativnoj Jugoslaviji. U tzv. Istorijskom sporazumu Muslimani su tražili da Srbi napuste ideju i praksu regionalizacije i kantonizacije BiH, a oni će zauzvrat prihvatiti Jugoslaviju kao zajednicu šest ravnopravnih država i naroda. Po tekstu muslimanskog prijedloga vidljivo je njihovo podupiranje srpskih zahtjeva u RH: "Izražavamo svoj interes za demokratsko rješenje statusa i prava srpskog naroda u Hrvatskoj, te podržavamo njihovo nastojanje za autonomijom, kao i autonomijom muslimansko-bošnjačkog naroda u Sandžaku. Ukoliko srpski narod izrazi, i legitimno ostvari, svoju želju da ne živi u okviru

[153] Jakša Raguž, *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, Metković- Zagreb, 2004.
[154] Izvod iz Zapisnika Regionalnog odbora SDA za Hercegovinu 6.lipnja 1991.

hrvatske države, te izrazi želju da se Kninska krajina priključi Bosni i Hercegovini, tada postavljamo pitanje priključenja Sandžaka Bosni i Hercegovini."[155] Navedeni sporazum Srba i Muslimana na opće iznenađenje muslimanske javnosti odbio je potpisati u zadnji čas Alija Izetbegović, predsjednik najbrojnije muslimanske stranke SDA (Stranka demokratske akcije), iako je bio upućen u čitav tijek pregovora, jer oni su i vođeni s njegovim znanjem i uz njegovu potvrdu. Ovaj srpsko-muslimanski politički dogovor u Beogradu posebice je uznemirio Hrvate u istočnom dijelu Hercegovine. Na osnovi dogovora SDS-a i MBO-a 24. kolovoza 1991. (subota) "*karavan srpsko-muslimanskog prijateljstva*" obišao je općine Bileću, Gacko, Nevesinje, Stolac, Ljubinje i Trebinje. Na političkom skupu toga dana u Trebinju govorili su Adil Zulfikarpašić, Radovan Karadžić, Nikola Koljević i Božidar Vučurević. Je li na muslimansku sklonost sporazumijevanja sa Srbima i naglu promjenu stava utjecala izgubljena i posljednja nada u propali vojni puč u Rusiji, koji se organizaciji maršala Jazova i šefa KGB-a Krjukčova trebao dogoditi 20. kolovoza 1991.?[156] BiH je tada praktično pod okupacijom JNA. Zaposjednute su sve komunikacije u BiH i Hrvatskoj koje su dopirale do crte razgraničenja po zamišljenoj granici između Hrvatske i tzv. Velike Srbije.[157] Izvršena je opća mobilizacija srpskih dobrovoljaca u BiH koji su se uključili direktno u JNA. BiH JNA koristi kao operacijsku osnovicu za agresiju na RH najvećim dijelom graničnog područja između RH i BiH. Vlada BiH u osobama njenog predsjednika Jure Pelivana i potpredsjednika Muhameda Čengića na zasjedanjima Skupštine BiH 16. i 17. srpnja i 30. i 31. srpnja 1991. priznaje da uopće ne kontrolira situaciju, da se njene odluke ne poštuju, ne provode i ne uvažavaju. Vlada nema moći osigurati red i mir, osigurati slobodno i sigurno kretanje ljudi i dobara te da nema snage da onemogući nezakonite i antiustavne postupke. Po zamisli Generalštaba oružanih snaga SFRJ (JNA) pod naslovom "Uputstvo za uporabu strategijskih grupacija" u to vrijeme realizira se manevar snaga u funkciji okupacije Hrvatske dijelom i sa teritorija BiH. Zamisao manevra snaga bila je: potpuno blokirati Hrvatsku iz zraka i mora, pravce napadaja glavnih snaga što neposrednije vezati za "oslobađanje" srpskih krajeva u Hrvatskoj i zbornih mjesta JNA u dubini hrvatskog prostora. U tom cilju ispresijecati Hrvatsku na smjerovima: Gradiška-Virovitica, Bihać - Karlovac -Zagreb, Knin - Zadar, Mostar - Split. Najjačom grupacijom oklopno i mehaniziranih snaga zauzeti istočnu Slavoniju, a potom brzo nastaviti djelovanje na zapad, spojiti se sa snagama u zapadnoj Slavoniji i produžiti na Zagreb i Varaždin, tj. slovensku granicu.

155 Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, Sarajevo, 1991., str. 669.
156 Miloš Vasić, *Atentat na Zorana*, Beograd, 2005., str. 8-9.
157 *Hronologija 1990.-1995.*, Banja Luka, 2002.

Istodobno, jakim snagama iz područja Herceg Novi - Trebinje, blokirati Dubrovnik s kopna, izbiti u dolinu Neretve i na taj način sudjelovati sa snagama koje nastupaju na pravcu Mostar - Split. Nakon dostizanja određenih objekata osigurati i održati "granicu Srpske krajine" u Hrvatskoj, izvući preostale dijelove JNA iz Slovenije i nakon toga povući JNA iz Hrvatske.[158] Dan uoči dolaska srpsko-crnogorskih rezervista u Dubrave 19. rujna 1991. u popodnevnim satima u Stocu je održan politički skup na kojemu su bili nazočni predstavnici muslimanskih političkih stranaka i kulturnih društava iz Bileće, Čajniča, Gacka, Kalinovnika, Ljubinja, Nevesinja, Stoca, Trebinja uz nazočnost jednog broja političkih predstavnika Hrvata. Raspravljalo se o formiranju takozvane Srpske autonomne oblasti "Istočna i Stara Hercegovina". U radu ovog skupa sudjelovali su dr. Rusmir Mahmutćehajić, dopredsjednik Vlade BiH, i Irfan Ajanović, potpredsjednik Skupštine Jugoslavije. Nakon ovog skupa Muslimani su održali drugi zatvoreni sastanak na kome su se dogovorili o načinu ponašanja prilikom očekivanog dolaska srpsko-crnogorskih rezervista na prostor Dubrava. Dana su uputstva da se napravi otklon od Hrvata i da se iskaže

Spaljena crkva na Aladinićima

[158] Davor Domazet Lošo, *Hrvatska i veliko ratište*, Zagreb, 2002., str. 65-67.

lojalnost dolasku "JNA i rezervista". Na prostoru istočnog dijela Hercegovine u dolini Neretve, na Dubravskoj visoravni u mjestu Lokve između Stoca i Čapljine stacionirali su se 20. rujna 1991. dijelovi titogradskog i užičkog korpusa s 12.000 "rezervista" JNA. Ustvari, to su bili četnički dobrovoljci iz Srbije i Crne Gore koji su mobilizirani radi okupacije doline Neretve i južne Hrvatske.[159] Nekoliko dana prije njihova dolaska izvršena je neuspješna mobilizacija "*ratnih jedinica 3000 i 3001 tzv. JNA*" sastavljenih od vojnih obveznika u dolini Neretve. Tih dana jedan od zapovjednika "rezervista" u Dubravama kod Stoca potpukovnik Radović, novinarima je izjavio: "*Došli smo jer je ovdje pobijedio HDZ, a ovo je srpska zemlja sve do Neretve. Muslimanima je krajnje vrijeme da saznaju svoje korijene... i da se okrenu njima, inače će ih nestati.*"[160] Delegaciju Vlade BiH koja je došla na razgovore u zapovjedništvu "rezervista" u Dubravama dočekali su zapovjednici s riječima da su u Crnoj Gori i da nema više Bosne. Na međustranačkim razgovorima u Stocu predsjednik SDS-a Milan Mihić, obrazlažući interese srpskog naroda u Hercegovini, istaknuo je: "*Ja bih lično želio da se granica postavi na Neretvi jer to intimno želi srpski narod.*" U izjavi za Radio Trebinje tih dana predsjednik SAO Hercegovine Božo Vučurević poručio je hercegovačkoj javnosti: "*SAO Hercegovina će ako bog da biti srpska država čije će se zapadne granice protezati Neretvom. Pola Mostara njima, pola nama.*" U Čapljini, Mostaru, Stocu i ostalim dijelovima Hercegovine nastanjenim Hrvatima provedena je mobilizacija pričuvnog sastava policije. Blokirani su mostovi i svi putni pravci. Veliki broj Hrvata iz stolačkog kraja, uslijed stalnog otvaranja vatre od strane "rezervista" po hrvatskim selima, napustio je domove i otišao u izbjeglištvo u primorska mjesta u Hrvatskoj. Nakon povlačenja srpsko-crnogorskih rezervista iz Dubrava prema Bileći, Ljubinju i Popovu. Muslimani Stoca su optužili Hrvate da su napravili dogovor sa Srbima oko granice Banovine Hrvatske. Nakon povratka s Dubravske visoravni kod Stoca, kolona "rezervista" JNA izvršila je napad na Ravno 1. listopada 1991. godine. Istog dana srpska vojska ili "rezervisti" JNA doživjeli su veliki poraz u sukobu s pripadnicima Zbora narodne garde u blizini mjesta Čepikuće, na granici s RH. Sljedećih dana "rezervisti" su minobacačkom vatrom sustavno srušili najveći dio hrvatskih sela u općini Ravno i hrvatsko pučanstvo protjerali sa njihovih ognjišta. Predsjednik općine Trebinje Božo Vučurević tih je dana na Radiju Trebinju izjavio: "*Mi hoćemo istočnu Hercegovinu s glavnim gradom Dubrovnikom.*" Predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbegović u svojoj poruci koju je građanima BiH priopćio na TV Sarajevo u nedjelju, 6. listopada 1991. proglasio je "*neutralnost*" BiH u ratnim

[159] *Muslimanski glas*, god. II., br. 23, Sarajevo, 27. rujna 1991. , str. 9
[160] Mehmed Dizdar, *Suđeni Stolac,* Sarajevo, 1996., str. 90.

sukobima na području BiH (Ravno i Neum) riječima: "*Kao što ste upravo vidjeli na vašim ekranima, nastala je vrlo teška i ozbiljna situacija u zemlji, i posebno u BiH. Mi smo se bez krivice, bez naše krivice, našli u teškoj situaciji. To je zahtjevalo da vam se obratim ovim putem. Govorim vam u svoje lično ime i u ime Predsjedništva BiH... Zapamtite, ovo nije naš rat. Neka ga vode oni koji žele da ga vode. Mi ne želimo taj rat...*"[161] Diljem Hercegovine, a posebice u Mostaru i Stocu, Savez reformskih snaga i stranka SDP održavali su skupove na kojima su promovirali politiku neutralnosti BiH prema ratu u Hrvatskoj, dajući potporu JNA. U provođenju svojih planova Srbi su računali na naklonost Muslimana u dolini Neretve, ali i vrlo malog broja Hrvata uključenih na različite načine u jugoslavenske projekte. U funkciji srpskoga političkog posla bili su i "*mitinzi mira*" koji su trebali otupiti oštricu otpora srpskom agresoru.Skupština BiH na svojoj sjednici u noći između 14. i 15. listopada 1991. bez sudjelovanja zastupnika Srpske demokratske stranke (SDS) u radu Skupštine donijela je odluke o suglasnosti s dva predložena akta; Memorandumom o suverenosti BiH koji je predložio SDA i Rezolucijom Predsjedništva BiH o položaju BiH u razrješenju jugoslavenske krize. U proglasu srpskom narodu SDS BiH 16. listopada 1991. odbacila je odluke Skupštine BiH izražavajući opredijeljenost srpskog naroda "*da ostaje u saveznoj državi Jugoslaviji ukoliko plebiscitom ne odluči drugačije*".[162] Nakon održane sjednice Skupštine Srpska autonomna oblast Hercegovina ("SAO Hercegovine") u priopćenju za javnost istaknuto je da je pokrenut postupak u Skupštini BiH o razdruživanju Republike BiH i "SAO Hercegovine" nakon čega će se između Republike BiH i "SAO Hercegovine" regulirati svi odnosi na bazi odnosa nezavisnih međunarodnih subjekata. Dana 21. listopada 1991. "Skupština SAO Hercegovine" pod predsjedanjem Božidara Vučurevića formirala je vladu "SAO Hercegovine", a za predsjednika vlade izbran je odvjetnik iz Bileće Milorad Bojović. U Sarajevu je 24. listopada 1991. od srpskih zastupnika u Skupštini BiH konstituirana Skupština srpskog naroda BiH na kojoj je "*izražena volja bosansko-hercegovačkih Srba da i dalje namjeravaju da žive u zajedničkoj jugoslavenskoj državi sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i zapadnim Srijemom, te ostalim koji naknadno izraze tu namjeru*".[163] U jesen 1991. mobilizacijske službe JNA po zapovijedi Generalštaba JNA nastojale su oduzeti vojnu evidenciju iz općinskih ureda obrane. S tom svrhom na području Hercegovine odgovarajuće službe JNA pokušale su organiziranim pritiskom na političke strukture izvršiti preustroj vojnih okruga. Općine Stolac i Neum po teritorijalnoj orga-

[161] *Muslimanski glas*, god. II., br. 25, Sarajevo, 11. listopada 1991., str. 2.
[162] *Javnost*, god. II., br. 53, Sarajevo, 19. listopada 1991., str. 1.
[163] *Javnost,* god. II. , br. 54, Sarajevo, 26. listopada 1991., str. 1.

nizaciji vojnih okruga prije 1991. god. pripadale su mostarskom vojnom okrugu. Mobilizacijske službe JNA vršile su neuspješni pritisak na ove općine da se zajedno s Dubrovnikom uključe u trebinjski vojni okrug. U drugoj polovici 1991. god. redove JNA napustili su rijetki hrvatski kadrovi. U to vrijeme JNA je postala u potpunosti srpska vojska. Na provedenom plebiscitu srpskog naroda 9. i 10. studenog 1991. u istočnohercegovačkim općinama s lijeve strane Neretve za ostanak BiH u sastavu Jugoslavije izjasnila se većina Srba. Nakon održanog plebiscita srpskog naroda u BiH Skupština srpskog naroda u BiH na sjednici 21. studenog 1991. donijela je: "*Odluku o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijem savezne države Jugoslavije*" po kojoj se teritorijem Jugoslavije smatraju svi oni prostori gdje se za zajedničku državu izjasnilo više od 50 % građana srpske nacionalnosti bez obzira na mišljenje drugih naroda. Na istoj sjednici donesena je i "*Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u BiH*" po kojoj je "*izvršena verifikacija SAO Hercegovine*"; "*SAO Hercegovinu sačinjavaju opštine Bileća, Čajniče, Gacko, Kalinovnik, Ljubinje, Nevesinje, Rudo, Trebinje i Foča, kao i dijelovi drugih opština sa ove regije sa većinskim srpskim narodom sa sjedištem u Trebinju*".[164] Nekoliko dana ranije, 18. studenog 1991. hrvatski politički predstavnici iz BiH na sjednici u Grudama formirali su Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu kao politički okvir u traženju rješenja za zaštitu hrvatskih nacionalnih interesa u Bosni i Hercegovini. Kroz vlastiti politički koncept Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, Hrvati u BiH osigurali su sebi status nezaobilaznog pregovarača o političkom ustroju i budućnosti BiH. Toga dana, 18. studenog 1991. nakon višemjesečnog napadanja pao je pod okupaciju JNA grad Vukovar u RH. Na sjednici Skupštine srpskog naroda u BiH 9. siječnja 1992. donesena je odluka o formiranju RS BiH. U veljači 1992. nakon izlaska rezervista JNA iz kruga vojarne u Čapljini u grad, vojarnu su blokirali građani Čapljine. Nakon ovog događaja na putu M 17 na dijelu Čapljina - Metković Srbi iz sela Klepci blokirali su prometnicu. Čitavu veljaču i ožujak 1992. vođene su borbe između srpske vojske i hrvatskih branitelja na neumskom pravcu u jugoistočnoj Hercegovini. Srpska je vojska s prostora Mišljena i Čavaša pokušavala izvršiti prodor na zaravan Hrasna i Brštanice, te tako pokušala staviti pod nadzor Čapljinu i Metković. U općini Čapljina u selima Prebilovci i Klepci Srbi nisu dopustili formiranje glasačkih mjesta za referendum o neovisnosti BiH. Tih dana SDS Mostara pozivao je Srbe da ne sudjeluju na referendumu i u radu glasačkih odbora. Postrojbe JNA užurbano su izvlačile iz Mostara sve što je bilo vrijedno. S vojnog uzletišta u Mostaru zrakoplovi i helikopteri prebačeni su za Podgoricu u Crnoj Gori. Tek početkom travnja 1992. Predsje-

[164] *Javnost*, god. II., br. 59, Sarajevo, 14. prosinca 1991., str. 11.

dništvo BiH svojom odlukom priznaje da postoji ratna opasnost na području doline Neretve, no ne donosi nikakve valjane zaključke da otkloni tu opasnost odnosno organizira obranu. Srpski agresor nastojao je presjeći Hrvatsku u dolini Neretve, želeći na taj način ostvariti cilj iz svih srpskih osvajačkih planova: izlazak na more i zauzimanje luke Ploče.[165] Po riječima Veljka Kadijevića, tadašnjeg zapovjednika tzv. JNA, srpski planovi su bili sljedeći: "*Naša namjera da idemo na Dubrovnik bila je ne samo pripremna osnovica za dejstvo prema Splitu nego i mogućnost da napravimo kompromis s međunarodnom zajednicom. Naime, ako je ona od nas tražila da popustimo kod Dubrovnika, onda smo mi tražili da ona popusti na drugom mjestu.*"[166] Očigledno je da su srpski planovi uvažavali realne okolnosti na prilazima Dubrovniku i dolini Neretve i u svom najbitnijem dijelu svodili su se na sljedeće: "*Jakim snagama iz rejona Herceg Novi - Trebinje blokirati Dubrovnik s kopna i izbiti u dolinu Neretve i to na taj način sadejstvovati sa snagama koje stupaju na pravcu Mostar - Split.*"[167] Srpska "pogrešna procjena" o redoslijedu napadnih operacija radi odsijecanja južne Hrvatske posljedica je kalkulacija koje je vrh tzv. JNA imao prema Muslimanima radi njihova javnog prihvaćanja jugoslavenskih integracija u tome razdoblju. Jasno je da je u tom razdoblju, rujan 1991. - studeni 1991., povoljnija napadačka pozicija prema Hrvatskoj za srpsku vojsku i dijelove JNA bila izbijanje na rijeku Neretvu, zauzimanje istočnih dijelova Hercegovine i dalje forsiranje oklopnih snaga niz rijeku do granice RH. Međutim, taj plan podrazumijevao je izravno izlaganje muslimanskog pučanstva u dolini Neretve na pravcu Mostar - Čapljina - Stolac napadačkim akcijama, što bi poremetilo planove JNA s muslimanskim političkim vrhom. Na sjednici "Skupštine SAO Hercegovine" 24. siječnja 1993., kako je prenio Radio Crne Gore, Milorad Bojović, odvjetnik iz Bileće i predsjednik Vlade SAO Hercegovine, o tome kaže: "*Vlada SAO Hercegovine je tražila da se zapadne granice SAO Hercegovine uspostave na lijevoj obali Neretve, ne dirajući donji tok koji pripada Hrvatskoj. Na južnom dijelu prema Jadranu tražili smo da se zaposjedne obala od Kleka do Neuma. Cijenili smo činjenicu da je srpski narod u tom području Jadrana u manjini, ali i zar u dolini Neretve srpski narod nije u manjini. Imali smo u vidu i druge faktore. U oba slučaja to su i vitalni interesi srpskog naroda i stečeno pravo stotina godina korištenja kako Neretve tako i Jadranskog mora. Umjesto u Neumu, gdje i nije trebalo ratovati da bi se osvojio, dakle u hercegovačkom teritoriju, JNA zaposjeda druga primorska mjesta u administrativnim granicama*

[165] Borislav Jović, *Posljednji dani SFRJ*, Beograd, 1996.
[166] *Slobodna Dalmacija,* 26. lipnja 1993., str. 11 (Navod iz knjige Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada - Vojska bez države*).
[167] Isto.

Ostatci srušene crkve na Stjepan Krstu

Hrvatske i to blizu Neuma, a Neum prepušta ustašama iz Hrvatske. Sada kad više ne mogu da osvoje Neum kažu da su naši ciljevi megalomanski i nerealni, a potpuno previđaju činjenicu da smo mogli ući i zaposjesti taj dio obale bez ijednog metka." Ne krijući srpsko-muslimansku pregovaračku aktivnost u tom razdoblju, u intervju za muslimanski list *Avaz* muslimanski zapovjednik policije u Stocu Mehmed Dizdar kaže: "*Na pregovorima sa generalom Damjanovićem pred samo izbijanje sukoba bivša JNA je od predstavnika SO Stolac tražila da Bošnjaci ne napadaju njihove jedinice, a da im se zauzvrat garantuje bezbjednost i stanovništva i objekata u gradu. Drugi zahtjev odnosio se na uspostavu vlasti bez Hrvata.*"[168] U subotu 11. travnja 1992. srpska vojska (JNA) iz pravca Pijesaka izbila je na Domanoviće i presjekla komunikaciju Stolac - Čapljina. Za to vrijeme domaći Srbi već su blokirali cestu koja povezuje Čapljinu i Stolac preko Tasovčića. U Počitelju se, čamcima preko Neretve, vršilo prebacivanje 5000 izbjeglih hrvatskih civila iz stolačke općine. Nakon zauzimanja Stoca i dijelova općina Mostar i Čapljina s lijeve strane Neretve, 15. travnja 1992. pravcem Buna - Gubavica, Pijesci - Bivolje Brdo raspoređen je četnički ten-

[168] Mehmed Dizdar, *nav. dj.*, str. 137-138.

kovski bataljun. Uz cestu Stolac - Stolovi - Crnoglav bio je raspoređen bataljun od 500 četnika s tenkovskom satnijom i baterijom haubica od 122 mm. Utvrđeni pravci napada bili su Stolovi - Hrasno i dalje prema Metkoviću. S lokaliteta Modrič srpska vojska danima je tukla stambene objekte u Čapljini. Prilikom općeg napada HVO-a na vojarnu Čapljina srpski helikopteri pristigli iznad Čapljine kanjonom Bregave, evakuirali su iz vojarne jedan broj srpskih vojnika. Operaciju izvlačenja srpske vojske stalnim naletima podupiralo je osam zrakoplova srpske vojske.[169] Nakon teških borbi 23. travnja 1992. pripadnici HVO-a zauzeli su vojarnu u Čapljini i u njoj izvjesili hrvatsku zastavu. Srbi su nakon zauzimanja Stoca i dijelova općine Čapljine s lijeve strane Neretve (čapljinske Dubrave) nastojali izabrati najpovoljniji pravac za vojno izbijanje prema ušću Neretve. Zbog močvarnog terena Hutova blata prilikom prodora srpskih snaga iz pravca Stoca prema Neumu došlo je do grupiranja srpskih snaga prema prijelazu Stolovi. Hrvatske snage napravile su pravilnu procjenu srpskog udara na spomenutom pravcu Stolovi - Hrasno, što je presudan trenutak u zaustavljanju daljnjih srpskih prodora i osvajanja prema dolini Neretve i Neumu. U Gacku je 2. svibnja 1992. održan sastanak predstavnika SDS-a i SDA iz Trebinja, Bileće, Gacka i Stoca.[170] U radu skupa u Gackom sudjelovali su predsjednik "Vlade SAO Hercegovine" Milorad Bojović i zapovjednik bilećkog korpusa tzv. JNA (srpske vojske) general major Momčilo Perišić.[171] Vojnom operacijom "Čagalj" u razdoblju od 6. do 13. lipnja 1992. snagama HV-a i HVO-a oslobođene su lijeva i desna obala Neretve, dijelovi općine Mostar, Čapljina i Stolac te stvoreni preduvjeti za djelovanje snaga HV-a i HVO-a prema Dubrovniku sa sigurnim lijevim bokom za napadno djelovanje prema srpskoj vojsci. [172] Bez oslobađanja prostora Mostara, Čapljine i Stoca bilo je nemoguće djelovanje HV-a u pravcu Dubrovnika zbog opasnosti odsjecanja hrvatskih snaga na pravcu Hrasno - Metković - Ploče. Nakon oslobađanja Mostara, Čapljine i Stoca jedan dio Muslimana iz ovih općina ušao je u sastav postrojbi HVO-a. Već od kolovoza 1992. jedan dio Muslimana iz ovih općina uključio se i u postrojbu Armije BiH u Mostaru. Postrojbe HVO-a 8. studenog 1992. spriječile su jak protuudar srpske vojske prema dolini Neretve iz pravca Nevesinja. Na sastanku Regionalnog odbora SDA za Hercegovinu, održanom 4. siječnja 1993. u Mostaru u nazočnosti predstavnika svih muslimanskih organizacija, donesena je odluka o odbijanju bilo kakve zajedničke vlasti s Hrvatima. U emisiji Radio Trebinja 5. siječnja 1993., nakon mirovne

---

[169] Dragan Džamić, *Ratnici iz senke*, Beograd, 1999., *Srpska vojska* 82/83., ožujak 2002.
[170] *Glas Trebinja*, br. 759, 9. svibnja 1992. , str. 1.
[171] Isto.
[172] Janko Bobetko, *Sve moje bitke*, Zagreb, 1996., str. 263-274.

konferencije u Ženevi i predloženog Vance-Owenova plana po kome su Stolac i gradovi u dolini Neretve ušli u sastav hrvatskih provincija, Božidar Vučurević, gradonačelnik Trebinja, izjavio je da "*Srbi ni u grobu neće potpisati bilo kakav sporazum bez granice na Neretvi*". Vijeće Muslimana Hercegovine, koje je imalo svoje podružnice u svim hercegovačkim mjestima od Mostara preko Konjica, Trebinja i Stoca, nastojalo je paralelno politički djelovati uz SDA. Međutim, i u Vijeću Muslimana i u Stranci demokratske akcije početkom 1993. god. prevladali su kadrovi koji su u potpunosti izolirali Muslimane koji su zagovarali vojnu i političku suradnju s Hrvatima. Predvođena Arifom Pašalićem i Safetom Oručevićem ova muslimanska politička grupacija postavila je sebi za cilj "srpsku ideju" izlaska na more dolinom Neretve. "*Mi ćemo ratovati protiv Hrvatske i protiv ustaša i protiv četnika za izlaz na more jer je to naš teritorij*", moto je ove muslimanske političke grupacije i jedan od osnovnih uzroka rata Hrvata i Muslimana u Hercegovini.[173] Predsjednik Regionalnog odbora SDA Zijo Demirović na muslimanskom Radio Mostaru 29. travnja 1993. izjavio je: "*Mostar mora biti u punom sjaju islamski grad.*" Počeli su 9. svibnja 1993. otvoreni sukobi Hrvata i Muslimana u Mostaru. Nakon izvršenih muslimanskih progona hrvatskog pučanstva iz sjevernih dijelova Hercegovine u općinama Konjic i Jablanica muslimansko političko vodstvo planiralo je slične radnje poduzeti i u općinama Mostar, Čapljina i Stolac. Radi stvaranja planiranog muslimanskog koridora u širini od 12 kilometara od jadranske obale do unutrašnjosti početkom srpnja 1993. muslimanska je vojska krenula na rušenje vlasti HVO-a u Stocu i Čapljini. Zapovjednik 4. korpusa Arif Pašalić izdao je zapovijed da se muslimanska vojska poveže s Muslimanima u HVO-u radi zatvaranja mostova na rijeci Neretvi, kota nad Bunom, puta prema Domanovićima, zauzimanja Stoca i blokiranja prijelaza preko rijeke Bregave. U muslimanskoj akciji "Neretva '93." planiralo se zauzeti Mostar, Stolac, Čapljinu i Neum, dovesti Široki Brijeg u potpuno okruženje, te u potpunosti ovladati dolinom Neretve.[174] Dijelovi muslimanske vojske iz Čapljine i Stoca koji su bili smješteni u Mostaru napali su u srpnju 1993. postrojbe HVO-a na pravcu Buna -Gubavica na granici općina Mostar i Stolac. Muslimanski napad iz Mostara uspješno su odbile postrojbe HVO-a. U ovom napadu poginulo je preko 30 pripadnika HVO-a. Pobili su ih muslimanski vojnici, koji su do tada bili zajedno s njima u postrojbama HVO-a, čime se želio postići planirani efekt vojnog iznenađenja. Bošnjački političari i mediji optuživali su kasnije Hrvate pred domaćom i svjetskom javnošću za stradanje muslimanskog civilnog pučanstva u Dubravama, Čapljini i Stocu. Naglašenim optužbama že-

[173] *Danas*, 22. veljače 1994., str. 9-10.
[174] Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, Sarajevo 2000., str. 145-243.

ljela se prikriti odgovornost muslimanskih političkih i vojnih dužnosnika u navedenoj ratnoj situaciji,jer se muslimansko civilno pučanstvo Stoca i Čapljine neodgovorno koristilo za vojne svrhe. O tim događajima u predmetu Milošević svjedočo je na Haškom sudu međunarodni posrednik za pregovore David Owen: "Muslimanima nije bilo dovoljno da imaju samo osiguran izlaz na hrvatsku luku Ploče, kroz koju je prije 1992. prolazila većina bosanskohercegovečke uvozne i izvozne robe. Izetbegović je želio da ima i druge mogućnosti. Napravili smo plan izlaza na more, koristeći plovni dio rijeke Neretve do ulaza na teritoriju BiH i osiguravši da dobiju luku za tegljače u najužnijem dijelu republike sa pretežito muslimanskim stanovništvom. Do 31. srpnja postignut je dogovor da Stolac pripadne Muslimanima."[175] Na srpsko-muslimanskim pregovorima tijekom 1993. god. u više navrata je dogovarana zajednička srpsko-muslimanska akcija protiv HVO-a u općinama Stolac i Čapljina, radi ostvarenja izlaska Srba i Muslimana na more od Neuma do Prevlake. Jedan od muslimanskih pregovarača Safet Oručević o suradnji sa Srbima kaže: "*Mladić mi je davao ponude i garancije da ćemo zajednički ratovati protiv Hrvata. Tražio je da idemo u tom pravcu.*"[176] Francuski veleposlanik u Zagrebu Chenu u prosincu 1993. obavijestio je predstojnika ureda predsjednika Hrvatske, Hrvoja Šarinića o zajedničkim srpsko-muslimanskim planovima u jugoistočnoj Hercegovini, dolini Neretve i na prilazima moru. "Mi znamo da postoji dogovor o izlasku na more između Srba i Muslimana. Srbi će poticati Muslimane da idu osvojiti Neum, zašto će im iznajmiti svoje tenkove", rekao je veleposlanik Chenu Hrvoju Šariniću.[177] U njemačkom listu *Der Spiegel* hrvatski predsjednik Franjo Tuđman o hrvatsko-muslimanskom ratu u dolini Neretve kaže: "Muslimani su željeli da vladaju cijelim Mostarom, dalje prodrijeti do mora i onda osnovati islamsku državu. Tome su se oduprli naši Hrvati."[178] Na IV. općem saboru HDZ-a RH, 21. i 22. veljače 1998. u Zagrebu, Tuđman je, također, kazao: "Onemogućili smo muslimansko-srpski sporazum, po kojem su neki Muslimani i Srbi htjeli podijeliti hrvatska područja istočno od Neretve sve do Prevlake."[179] Zimi 1993. vodile su borbe ograničenog intenziteta između Hrvata i Muslimana u Hercegovini. Naravno da su se Muslimani u Hercegovini tijekom čitava rata s Hrvatima držali ranije sklopljenog primirja sa Srbima, koji su ih opskrbljivali oružjem i municijom na području između

[175] Predmet Milošević (IT-02-54), Izjava RT HON lorda Owena.

[176] Muslimanski list *Dan(i)*, studeni 1995., br. 37, str. 8.

[177] Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem 1993.-1995.(98.)*, Zagreb 1999., str. 57.

[178] *Sarajevo Times*, 22. veljače - 10. ožujka 1995.

[179] *Zbornik IV. Općeg sabora HDZ-a*, Zagreb 1998., str. 34.

Nevesinja i Mostara. Inicijativom SAD-a 25. siječnja 1994. osiguran je prekid oružanih sukoba između Hrvata i Muslimana. Potpisivanjem Washingtonskog sporazuma stvorene su osnove za hrvatsko-muslimansku FBiH i trajni prekid sukoba između Hrvata i Muslimana.U proljeće 1995. hrvatske snage stalno su napredovale prema Grahovu i Glamoču, a 1. svibnja 1995. Hrvatska je vojska oslobodila okupirane dijelove Republike Hrvatske (RH): Pakrac, Stara Gradiška i Jasenovc, u akciji "Bljesak". Nakon oslobađanja Grahova i Glamoča Hrvatska je vojska u vojnoj operaciji Oluja 4. kolovoza 1995. oslobodila okupirane dijelove Hrvatske od Knina i Petrinje do Hrvatske Kostajnice.[180] Istodobno su hrvatske snage oslobodile Jajce, Šipovo i Mrkonjić Grad u BiH, a Muslimani su od Srba uzeli Ključ, Sanski Most i Bosansku Krupu. Borbenim zrakoplovima iz baza NATO-a u Italiji i s nosača zrakoplova *Theodore Roosevelt* izvršeni su snažni zračni udari na položaje vojske RS 30. kolovoza 1995., u kojima su uništeni srpski sustavi protuzračne obrane, položaji teškog topništva, uređaji veze i skladišta oružja i municije. Opasnost za pad Banje Luke pod nadzor hrvatske i muslimanske vojske, te opće rasulo u srpskoj vojsci nakon velikih gubitaka teritorija natjerali su Srbe u BiH na potpisivanje Daytonskog sporazuma 1995. god. Daytonskim sporazumom potvrđena je određena samostalnost entiteta u BiH, FBiH i RS, kojima se po sporazumu dopuštaju posebni odnosi s Hrvatskom i Srbijom, te načelna ustavna ravnopravnost sva tri konstitutivna naroda u BiH bez osiguranih mehanizama za hrvatski narod u BiH da načelnu ravnopravnost realizira u ozračju srpske i bošnjačke entitentske dominacije.

Mirovni pregovori o Bosni i Hercegovini - hercegovačke naznake

U ozračju suprotstavljenih interesa velikih zemalja, diplomatskom inicijativom Europske zajednice i Ujedinjenih Naroda prišlo se traženju rješenja za krizu u BiH koje bi bilo izraz izbalansiranih odnosa snaga triju naroda u BiH i bitnijih čimbenika iz međunarodne zajednice. Na početku hrvatsko-srpsko-muslimanskih pregovora o rješenju političke krize u BiH SDS BiH ponudila je prijedlog srpskih teritorijalnih zahtjeva u BiH. Taj srpski zahtjev osim što je bio maksimalistička srpska varijanta u BiH, kojom su se "srpska područja" u BiH nastojala povezati teritorijalno i komunikacijski, u sebi je sadržavao i niz perfidnih političkih prijedloga sa svrhom razbijanja mogućih partnerskih hrvatsko-muslimanskih političkih odnosa na za Srbe posebno važnom području BiH. Stoga je ponuđen koncept "*podijeljenih gradova*" od kojih su

[180] Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.*, Zagreb, 2005.

u Hercegovini predviđeni kao takvi sljedeći gradovi: Mostar, Stolac i Čapljina. Po tim planovima predviđeni srpski koridori preko hrvatskih i muslimanskih teritorija trebali su ustvari poslužiti kao pogodni izgovori za srpsku vojnu okupaciju navedenih područja i planirana etnička čišćenja u tim zonama. Vrhunac srpske političke perfidnosti predstavljao je srpski prijedlog o muslimanskoj enklavi koja bi se protezala od grada Stoca, podijeljenog između Muslimana i Srba, preko Dubrava do Počitelja na rijeci Neretvi.[181] Ova, od Srba predložena "*muslimanska enklava*" nuđena je kontinuirano kao rješenje srpsko-muslimanskih odnosa u istočnom dijelu Hercegovine na pregovorima između stolačkih i istočnohercegovačkih Srba i muslimanske strane iz Stoca. Pregovori su se u više navrata (rujan 1991. - lipanj 1992.) održavali u Ljubinju, Veličanima u Popovu, u Dolu kod Stoca, i u samom Stocu. Navedena "*muslimanska enklava*" između Stoca i Počitelja koju su osmislili srpski politički planeri pored ostalih povijesnih taloga bit će i jedan od stvarnih razloga za "nesporazume" Hrvata i Muslimana u istočnom dijelu Hercegovine i prepreka mogućem sporazumijevanju oko obostrane obrane od srpske agresije na Hercegovinu i južnu Hrvatsku. Srpski model "*muslimanske enklave*" od Stoca do Počitelja bit će osnova za kasnije paralelno samostalno organiziranje Muslimana u razdoblju varljivog savezništva sa Hrvatima (lipanj - rujan 1992.) nakon što su postrojbe HVO-a oslobodile Stolac.[182]

Cutileirov plan

U Sarajevu je dana 13. i 14. veljače 1992. održan prvi sastanak Međunarodne konferencije o BiH pod predsjedanjem specijalnog izaslanika Europske zajednice, Portugalca Jose Cutileira, koji je za suradnike uzeo portugalskog konzula u Parizu Soareza i britanskog pravnika Darwina. Cutileirov plan objektivno je postavio temelje za rješenje krizne situacije u BiH kroz teritorijalni ustroj i federalizaciju vlasti i državnih struktura na nacionalnim temeljima. Nakon tjedan dana u Lisabonu 21. i 22. veljače, nastavljajući ranije sarajevske pregovore, Mate Boban, Alija Izetbegović i Radovan Karadžić uime Hrvata, Muslimana i Srba BiH postigli su dogovor da BiH ostane u tadašnjim granicama. Isto tako dogovoreno je da buduća BiH neće biti unitarna država već će se sastojati od nekoliko konstitutivnih entiteta. O budućem federalnom ili konfederalnom uređenju BiH planiran je nastavak pregovora. Na kraju lisabonskih pregovora, pet dana prije referenduma za suverenu BiH, predstavnici vodećih političkih stranaka u BiH, SDA, SDS i HDZ usvojili prijedlog o budućem usta-

[181] *Istina o BiH - Dokumenti 1991.-1995.*, Zagreb, 2005., str. 733; *Vjesnik*, 14. ožujka 1992.
[182] Mehmed Dizdar, *nav. dj.*, str. 126.

vnom uređenju BiH. Po tom prijedlogu BiH bi po stjecanju neovisnosti ostala neovisna, federalna država koja bi se sastojala od triju država sastavnica.[183] Teritorij ovih država trebao je biti određen na osnovi popisa iz 1981. god. po principu većinskog naroda u postojećim općinama u BiH, uz neznatne izmjene. Jedna država sastavnica mogla se sastojati od više dijelova dok je grad Sarajevo trebao biti posebna jedinica pod upravom središnje vlade. Predviđeno je da se sporna pitanja oko definiranja teritorija rješavaju radom arbitražne komisije u narednom razdoblju. Srbi su na lisabonskim pregovorima tražili za sebe 70 % teritorija BiH, Hrvati 32 %, a Muslimani su oklijevali s jasnim definiranjem svojih teritorijalnih zahtjeva u BiH. Mirovni posrednik, predsjedatelj mirovne konferencije u Lisabonu, Cutileiro, predložio je zemljovid BiH po kome su u muslimanski kanton ušle 52 bosansko-hercegovačke općine, u srpski kanton 37 općina, a u hrvatski kanton 20 općina.[184] Cutileirov mirovni plan za BiH propao je zato što su Srbi bili nezadovoljni "*slabim strateškim značajem*" ponuđenih općina, Hrvati su bili nezadovoljni s 12,5 % ponuđenog teritorija, dok su Muslimani, zavedeni obećanjem SAD-a o njihovoj potpori muslimanskoj politici, naveli kao razlog za odbijanje sporazuma svoje političko opredjeljenje za "*građansku BiH*".[185] Cutileirov Lisabonski plan ustroja ili podjele BiH bio je dosta povoljan za Muslimane Hercegovine jer je uvažavao njihovo temeljno političko opredjeljenje za nadzorom nad dolinom Neretve i na prilazima u blizini mora (Stolac). Na Referendum za suverenu i nezavisnu BiH 29. veljače i 1. ožujka 1992. izašao je veliki broj Hrvata i Muslimana podržavajući njezinu nezavisnost od tadašnjih jugoslavenskih okvira. Na referendumu za neovisnost BiH od ukupnog glasačkog tijela Hrvata u BiH, koje iznosi 23 % od ukupnog glasačkog tijela BiH za samostalnu BiH je glasovalo 96 % hrvatskih glasača dok je od ukupnog muslimanskog glasačkog tijela koje iznosi 38 % na referendumu za neovisnosti BiH glasovalo 68 % muslimanskih glasača.[186] U ovoj referendumsko-psihološko-političkoj konstrukciji treba tražiti odgovor naglašenog nepovjerenja u hrvatsko-bošnjačkim odnosima u BiH. Srbi su u potpunosti odbacili referendum o BiH jer su na ranije održanom plebiscitu izrazili želju da žele živjeti u sastavu Jugoslavije. U Bruxellesu je 13. ožujka 1992. potvrđen ranije utvrđeni princip u dokumentima iz Lisabona o unutarnjem ustroju BiH od istih sudionika pregovora. Pod pokroviteljskom Europske zajednice Boban, Izetbegović i Karadžić 17. ožujka 1992. u Sarajevu potpisali su dokument o postojećim granicama BiH koja će ubuduće biti

[183] *Slobodna Bosna*, god. II., br. 18, Sarajevo, 27. veljače 1992. , str. 3-4.
[184] Arhiv HDZ BiH, dokumenti.
[185] *Dani*, god. II., br. 14, Sarajevo, 3. lipnja 1993., str. 21.
[186] Ante F. Markotić, *Bosna ostaje bez svjedoka*, Mostar, 1999., str. 130.

organizirana od 3 konstitutivne jedinice formirane na nacionalnom principu. Uskoro, 6. travnja 1992., Europska zajednica je priznala suverenost i nezavisnost BiH. Isto to učinile su 7. travnja 1992. SAD. Kao odgovor na navedena priznanja BiH Skupština srpskog naroda u BiH proglasila je Nezavisnu Republiku Srpsku. Zbog širenja ratnih događaja u BiH, lisabonski pregovori su prekinuti, a 31. svibnja 1992. Savjet sigurnosti UN-a uveo je sankcije Saveznoj Republici Jugoslaviji. U srpnju 1992. Splitu je potpisan Sporazum o prijateljstvu između Hrvata i Muslimana u BiH i općenito.

Londonska mirovna konferencija

U nazočnosti predsjednika Hrvatske i Srbije, dr. Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića i stranačkih, odnosno nacionalnih delegacija iz BiH u Londonu je održana 26. kolovoza 1992. Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji.Osim načelnih stajališta o potrebi sporazumijevanja među zaraćenim stranama oko uspostave mira ništa novo nije postignuto o spornim političkim pitanjima. Nakon Londonske mirovne konferencije ostavke su podnijeli dotadašnji mirovni posrednici Carrington i Cutileiro.

Vance-Owenov plan

U Ženevi je počela 3. rujna 1992. s radom Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji koja će prerasti u trajnu Konferenciju o BiH kojom će predsjedati kopredsjedatelji Cyrus Vance i David Owen. Po predloženom Vance-Owenovu planu na ovoj konferenciji BiH bi se u buduće sastojala od 10 provincija.[187] Muslimanska provincija, po predloženom planu, bila bi bihaćka, a provincije Tuzla - Goražde i Zenica - Kakanj bile bi pretežito muslimanske provincije. Kao hrvatska provincija bila je određena mostarska, a predviđene su i dvije pretežito hrvatske provincije: Tomislavgrad - Travnik i Posavina. Srbima su pripale banjalučka i istočnohercegovačka provincija. Sarajevo i okolica proglašeni su posebnom provincijom s izvršnom vlašću tri etničke zajednice. U postocima po predloženom planu Srbi bi dobili 42,3 % teritorija, Muslimani 28,8 % teritorija i Hrvati 25,4 % teritorija u BiH. Ostatak od 3,5 % teritorija BiH odnosio se na posebnu provinciju Sarajevo.[188] Muslimanska strana nije bila zadovoljna predloženim zemljovidom jer je po tom prijedlogu u odnosu na Cutileirov plan izgubila u Hercegovini Stolac, Konjic, Jablanicu i Mostar. Srpska strana nije također bila zadovoljna predloženim zemljovidima.

---

[187] David Owen, *Balkanska odiseja*, Zagreb, 1998., str. 127.

[188] *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1993., str. 16.

U nazočnosti predsjednika Hrvatske, Jugoslavije, Srbije i Crne Gore u Ženevi je uime Hrvata BiH Mate Boban potpisao sva tri predložena dokumenta Vance-Owenova plana ustavnog uređenja i teritorijalne podjele BiH. Srbi nisu željeli prihvatiti predviđenu podjelu BiH na deset provincija jer provincije s većinskim srpskim pučanstvom nisu bile povezane u jednu cjelinu i trebali su vratiti 24 % osvojenog teritorija u BiH.[189] "*Srpski narod i njegove civilne i vojne vlasti nikada neće prihvatiti da u srpskoj Hercegovini bude uspostavljena mapa Cyrusa Vancea i lord Owena*", riječi su i zaključak sa sastanka koordinacijskog odbora predstavnika civilne i vojne vlasti "SAO Hercegovine", održanog u Foči 25. siječnja 1993. koje je prenio Radio Crne Gore u svojoj informativnoj emisiji toga dana. Prema zaključcima s toga skupa, u čijem su radu sudjelovali zastupnici skupštine RS iz Hercegovine: "*Ne postoji mogućnost da čitava dolina Neretve bude hrvatska oblast*." U zaključcima se dalje navodi da Srbi iz Hercegovine ne pristaju da hrvatskoj (mostarskoj) provinciji budu priključeni dijelovi trebinjske općine od Ravnog do granice s Crnom Gorom u zaleđu Župe Dubrovačke i Konavala. "*Srpski Hercegovci ne pristaju da nam se otme dio srpskog Konjica, lijeva obala Neretve u Mostaru, srpska zemlja duž Neretve, i sama rijeka kao i trećina trebinjske općine, odnosno sela u kojima nikada nitko nije živio osim Srba. Hercegovci su se davno opredjelili za granice i nikakve ih mape ne mogu pomaknuti. Granice se znaju, i to: od Konjica, rijekom Neretvom do Gabele i administrativnom granicom između bivše BiH odnosno Hercegovine i Hrvatske. Neretva je kičma i oko nje nema pogađanja niti ustupaka budući da je ta rijeka prirodna granica dvaju svjetova*", kaže se na kraju priopćenja sa sastanka "SAO Hercegovine" u Foči, kako je prenio Radio Crne Gore. Prema Vance-Owenovu planu Srbi nisu ostvarili ni toliko isticani zahtjev za izlaz na more preko južne Hrvatske. Ženevski pregovori prekinuti su 30. siječnja 1993. zato što Srbi i Muslimani nisu pristali potpisati ključne dijelove Vance-Owenova plana. Pod pritiskom međunarodne zajednice muslimanska strana u BiH dala je suglasnost 25. ožujka 1993. na dio Vance-Owenova plana koji se odnosi na ustavne principe, odbijajući staviti potpis na predložene zemljovide. Srbi su nakon sazivanja Skupštine u Bijeljini početkom travnja 1993. odbili potpisati predložene zemljovide što će rezultirati stupanjem na snagu rezolucije 820 UN-a o pooštravanju sankcija Srbiji i Crnoj Gori, kojom će biti uvedena navodna totalna gospodarska i trgovinska blokada Saveznoj republici Jugoslaviji.[190] Hrvatsko-muslimanski rat dobrim je dijelom pokrenut prijedlogom hrvatskih i muslimanskih provincija na osnovi Vance-Owenova plana koje su u većem dijelu sadržavale činjenicu "preklapanja" strateških hrvatskih i musli-

[189] *Dani*, god. II., br. 11, Sarajevo, 28. ožujka 1993., str. 4-5.
[190] Wolfgang Petritsch, *BiH od Daytona do Europe*, Sarajevo 2002., str. 32.

manskih interesa u BiH.[191] Muslimanski politički i vojni cilj nakon ponuđenog Vance-Owenova plana o provincijama bio je usmjeren na vojno ovladavanje područjima koja su predviđena da uđu u sastav hrvatskih provincija a nalazila su se na pravcima muslimanske nacionalne strategije (Konjic, Jablanica, Mostar, dolina Neretve, Čapljina, Stolac, Neum). Zanimljivo je pripomenuti da se tijekom Ženevskih pregovora nudio s muslimanske strane zemljovid BiH po kome je Hrvatima u BiH jedino ostala zapadna Hercegovina. Dolina Neretve sa Stocem i Neumom bila je idealan prostor za poticanje suparništva Hrvata i Muslimana i zato su ovi prostori dugo bili predmet rasprava na međunarodnim konferencijama. Dio mirovnog plana odnosio se na Neum i izlaz na more. Navodimo dio nepotpisanog prijedloga mirovnog sporazuma tijekom pregovora u Ženevi:

"*VI. Pristup moru*

a) Postignut je odvojeni dogovor između muslimanske i hrvatske strane o uspostavljanju izlaza na more za republiku s muslimanskom većinom kroz koridor od Poplata do Neuma i da će republika s muslimanskom većinom dobiti komad zemljišta na obali Jadranskog mora, oko Neuma ili na prevlaci Klek gdje bi, bude li tehnički i ekološki moguće, razvijala taj teren kao komercijalnu luku."
Isto tako tijekom pregovora hrvatska delegacija je predložila muslimanskoj strani i izlaz na more kod Prevlake ili u luci Ploče. Na kraju je usvojena neodređena definicija po kojoj je Neum pripao Uniji republika BiH. Ranije započeti sukobi HVO-a i muslimanske vojske (ABiH) iz incidentne faze prerasli su u ozbiljne ratne sukobe. U vrijeme donošenja ovoga plana sukob HVO-a i muslimanske vojske u Hercegovini prerastao je u otvoreni rat.U nastavku pregovora 14. rujna 1993. vodili su razgovore hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman i muslimanski lider u BiH Alija Izetbegović o krizi u BiH u okviru Konferencije u Ženevi. Izetbegović je ponudio podjelu Neuma između Hrvata i Muslimana s alternativom gradnje tunela od predviđene muslimanske republike (Stolac) do dijela jadranske obale kod Neuma koji bi trebao pripasti Muslimanima i s jasno izraženim stavom da Muslimani neće odustati od zahtjeva za izlazom njihove republike u Neumu ili kod njega. Tijekom pregovora 14. i 15. rujna 1993. usuglašen je tekst deklaracije o konfederaciji RH i R BiH, odnosno hrvatske i muslimanske republike u BiH. U Ženevi su 16. rujna 1993. politički predstavnici Muslimana i Srba iz BiH usvojili i isto tako potpisali tekst Zajedničke srpsko-muslimanske deklaracije. u kojoj se nalazi odredba koja Srbima u BiH omogućuje izdvajanje njihova predviđenog teritorija (Republika Srpska) iz republike BiH i priključenje Srbiji na temelju referenduma.[192] Bilo

[191] *Oslobođenje*, god. I., br. 10, str. 15.
[192] *Večernji list*, 17. rujna 1993., str. 3.

je također predviđeno da u slučaju ostvarivanja secesije muslimanska strana (muslimanska republika) postaje nasljednicom međunarodnih prava Unije BiH (međunarodnog legaliteta BiH) u članstvu Ujedinjenih nacija.[193] Muslimanski ciljevi u tome trenutku i zahtjev prema hrvatskoj strani odnosili su se na koridor dolinom Neretve u širini 30-40 km i izlaz na more u Neumu. S tim u svezi muslimanska i srpska strana u Zajedničkoj deklaraciji zahtijevaju da se objema stranama odnosno njihovim republikama iz sastava Unije BiH osigura "*prirodno pravo*" pristupa moru na hrvatskoj obali.

Owen-Stoltenbergov plan

U međunarodnim vodama Jadrana na britanskom nosaču zrakoplova Invincible održan je 20. rujna 1993. sastanak zainteresiranih strana u ratu u BiH. Za 21. rujna bilo je predviđeno potpisivanje Mirovnog sporazuma za BiH u Sarajevu, ali je zbog neusuglašenih teritorijalnih zahtjeva strana u sukobu potpisivanje odgođeno na neodređeno vrijeme. U odnosu na prvu varijantu zemljovida unutarnjeg razgraničenja u BiH, muslimanska republika dobila je određena teritorijalna proširenja: na prostoru s lijeve strane Neretve od lokacije Rečice do Čeljeva kod Čapljine, uključujući lučki prostor na rijeci Neretvi i dio teritorija kod Neuma na Jadranu.

Sporazum o BiH:

"VI. Pristup moru

Postignuti su odvojeni sporazumi:

a) *između muslimanske i hrvatske strane o uspostavi izlaza na more republike u kojoj živi muslimanska većina kroz republiku u kojoj živi hrvatska većina, prolazom od Poplata do Neuma, te da muslimanska republika drži dio Jadranske obale na prevlaci Kosa (Klek) i da uspostavi zajedničko upravljačko tijelo dviju republika kako bi se na tome području mogla razvijati turistička privreda.*

b) *između hrvatske i muslimanske strane da luka muslimanske republike bude između Višića i Čeljeva na Neretvi, te da bude u mogućnosti prihvaćati brodove koji dolaze iz Ploča ili izravno iz Ploča ili izravno iz drugih jadranskih luka.*

Također, da južna granica muslimanske republike bude pomaknuta s Rečica do područja iznad Višića. U početku postojat će prolaz koji će ići cestom od Rečica do Tasovčića i do skretanja za Čeljevo. Zemljište za gradnju luke smje-

[193] U to vrijeme, u okviru muslimanske političke elite u BiH traju dvojbe o formiranju, pored srpske i hrvatske, i muslimanske republike u BiH. Potaknuti navedenim dvojbama na Drugom bošnjačkom saboru u Sarajevu 28. studenoga 1993. termin Bošnjaci prihvaćen je kao nacionalno ime Bošnjaka umjesto dotadašnjeg Muslimani.

šteno je južno od kuća uz cestu za Čeljevo, zapadno od kuća na cesti za Višiće, sjeverno od sagrađenog područja u Višićima, a zatim će slijediti istočnu obalu Neretve. Ako se luka sagradi, od muslimanske republike očekuje se da sagradi nadvožnjak na križanju cesta kod Čeljeva, novu cestu, duž ugovorene rute prema Rečicama, izbjegavajući pri tome da ta cesta prođe kroz ijedno naselje. Ova cesta, područje uz nju širine pola kilometra sa svake strane i područje luke bit će teritorij muslimanske republike.

c) Republika Hrvatska pristala je na 99-godišnji najam posebnog dijela luke Ploče muslimanskoj republici, a detalji oko upravljanja ovim dijelom luke bit će dogovoreni između Republike Hrvatske i Saveza Republika Bosne i Hercegovine.

d) Čim se normaliziraju odnosi između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) počet će pregovori koji će obuhvaćati zamjenu teritorija, uključujući također i Savez Republika Bosne i Hercegovine, a u kojima će se voditi računa o potrebama strateškog osiguravanja Dubrovnika i strateške važnosti rta Prevlake za Bokokotorski zaljev, a također i o potrebi srpske republike za pristupom moru u području između Oštrog rta i Molunta, te o potrebi da se Republici Hrvatskoj kompenzira teritorij tako da na kraju Republika Hrvatska nema nikakvih teritorijalnih gubitaka." [194]

Zastupnici Skupštine BiH sastavljene od muslimanskih zastupnika i jednog manjeg broja Srba i Hrvata lojalnih muslimanskoj vlasti i dominaciji u BiH, nezadovoljni teritorijalnim obimom predviđene bosanske (muslimanske) republike u Uniji BiH odbacili su Owen-Stoltenbergov plan. Muslimani su uvjetovali pristajanje na Owen-Stoltenbergov plan vraćanjem područja gdje su prije rata u većini bili Muslimani i da im se osigura izlaz na Savu odnosno Jadransko more.[195] Čitav ponuđeni paket mjera u mirovnom sporazumu za muslimanski izlaz na more podrazumijeva nekoliko varijanti:

- neizravni izlaz na more koji bi se ostvario izgradnjom muslimanske luke na Neretvi između sela Višići i Čeljevo u čapljinskoj općini koja bi opsluživala brodove iz luke Ploče;
- izravni izlaz na more cestovnim koridorom Poplat - Neum.U razgovorima je spominjana i mogućnost izgradnje tunela Poplat - Neum pod muslimanskim nadzorom i muslimanski suverenitet na dijelu obale poluotoka Kleka zvanom Kosa gdje je predviđena moguća izgradnja lučkih sustava;
- slobodna plovidba Neretvom i uporaba dijela luke Ploče (slobodna zona) na 99 godina.

[194] *Večernji list*, 30. rujna 1993., str. 13.

[195] Milovan Radaković, *Nastanak države - misija na Balkanu*, Beograd 2002., str. 95.

Postojale su još usmeno dogovorene a nepotpisane odredbe koje su se odnosile na poluotok Klek (Zajednička agencija za poboljšanje turističkog gospodarstva. Po odredbama mirovnog sporazuma rijeka Neretva od ušća u Pločama do eventualne muslimanske luke u Čeljevu bila bi međunarodni plovni put. Cestovnim koridorom Rečice - Tasovčići - Čeljevo, nadvožnjakom u Čeljevu ili mogućom novom cestom Čeljevo - Rečice bio bi osiguran pristup muslimanske republike luci Čeljevo. Cestovni podvožnjak ili nadvožnjak spajao bi dio Hrvatske republike Herceg Bosne s prolazom prema Metkoviću na dijelu koridora od muslimanske luke u Čeljevu do Muslimanske republike. Hrvatska strana nije pristala na muslimanski zahtjev za bezuvjetnim i neovisnim izlazom na more u Neumu ili kod njega iz strategijskih razloga, ali i zbog ekološke nemogućnosti da se na tom dijelu obale gradi luka, koja bi ugrozila izuzetni prirodni sustav na tom dijelu Jadranskog mora. Nalazi zajedničke njemačko-francuske komisije formirane sa svrhom da se ispita mogućnost izgradnje luke kod Neuma potvrdili su nemogućnost izgradnje luke i uvažili razloge predočene s hrvatske strane. Komisija je također uvažila zakonski aspekt zaštite okoliša uvažavajući međunarodne konvencije (Barcelonska konvencija o zaštiti Mediterana) i četiri protokola koji reguliraju zaštitu mora i kopna kao i hrvatsko nacionalno zakonodavstvo.[196]

O značaju Neuma i neumskog zaleđa (čapljinske i stolačke Dubrave i grad Stolac) govorio je hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman u komentaru prijedloga međunarodne zajednice da se BiH organizira kao Unija triju republika: "*A budući da BiH ima u Neumu izlaz na more, to su po međunarodnom pravu i sve tri te predviđene republike morale također dobiti takav izlaz. Neum je prirodno ulazio u sastav Hrvatske republike Herceg-Bosne, ali Hrvatska nije mogla pristati da se njezin teritorij u buduće cijepa davanjem izlaza i srpskoj i muslimanskoj republici na hrvatskom teritoriju. Zbog toga je došlo do prijedloga da i srpska i muslimanska republika dobiju izlaz na more na Prevlaci, u području istočno od Molunta, s tim da Hrvatska zauzvrat dobije teritorij u zaleđu Dubrovnika.*"[197]

Svrha muslimanske medijske i političke kampanje oko Neuma u to vrijeme bila je da Stolac uđe u sastav muslimanske republike. "*Tako, na primjer, u Stocu se čuva naše primorje, pa je zato i izložen tolikim napadima*", teza je profesora Muhameda Nezirovića izrečena na tribini Vijeća bosansko-muslimanskih institucija u Sarajevu 18. prosinca 1993.[198] "*U muslimanskom je vodstvu došlo*

[196] *Neum - Zemlja i zavičaj Hrvata* (prir. Ivica Puljić), Neum, 1995., str. 261-272.
[197] *Vjesnik*, 30. kolovoza 1996.
[198] *Neum i bosansko primorje*, Press centar Armije BiH, 1994., str. 37.

do prosudbe da moraju pod svaku cijenu osigurati prilaz moru, jer je u strategiji svih islamskih država, pa i u dijelu vodstva naših Muslimana, to da se misli - ako nemaju izravnu vezu s nekom islamskom državom, treba tu vezu ostvariti morem",[199] riječi su hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana. Eventualni za Muslimane neočekivani dobitak dijela jadranske obale kod Neuma bio bi u stvari završetak muslimanskoga političkog posla oko potpunog zaokruženja muslimanskih političkih interesa, formiranja muslimanske države s izlazom na Jadransko more.

Tragom mirovnih rješenja

U Vojno-geografskom institutu u Beogradu 8. i 9. studenog 1993. održano je savjetovanje: "*Primjeri razgraničavanja država*", uza sudjelovanje srpskih vojnih i civilnih stručnjaka na najvišoj razini. Po mišljenju sudionika skupa najspornije hrvatsko-srpsko-muslimansko razgraničenje bit će u dolini Neretve jer «*neodustaje se i nikada se neće odustati od srpskih prava u dolini te reke*."[200] Istaknuti srpski zahtjev na tom skupu odnosi se na teritorij cijelom dužinom riječne doline Neretve, a posebno južno od Mostara do Klepaca i Prebilovaca. Srpski izraženi zahtjevi na tom skupu bili su i teritorij od Prevlake do Neuma s poluotokom Pelješcom i otocima Mljet, Šipan, Lopud i Koločep izuzev grada Dubrovnika. Ovi srpski zahtjevi pravdali su se tezom, izrečenom na tom skupu, da će posljedice loših razgraničenja biti izvorom sukoba u budućnosti. Hrvatima u BiH po mišljenju sudionika skupa pripada dio Hercegovine zapadno od rijeke Neretve.[201] Na pregovorima u Bruxellesu 22. prosinca 1993. hrvatski pregovarači istaknuli su spremnost da osiguraju pristup moru muslimanskoj republici, bilo kod Prevlake bilo kod Neuma (prema Sporazumu na nosaču zrakoplova Invincible). Za ostvarenje ovakvog rješenja hrvatski pregovarači su na pregovorima postavili uvjet: "*Da Neum može potpasti pod suverenitet muslimanske republike samo u slučaju da hrvatska republika 'jednostrano' napusti Uniju BiH. U svim drugim slučajevima nad Neumom bi ostao hrvatski suverenitet*."[202] Muslimanska je strana na pregovorima u Bruxellesu istaknula da nisu zadovoljni izlaskom na more na Prevlaci niti pristupom moru u sklopu slobodnih zona u lukama Ploče i Rijeka odnosno rješenjem koje je dogovoreno na nosaču zrakoplova Invincible, već i dalje insistiraju na izlazu na more u Neumu.

[199] *Novi list*, 26. svibnja 1996.
[200] Srpski list *Politika*, Beograd, 8. studenoga 1993.
[201] Osnovni principi razgraničenja država, Zbornik radova, Beograd 1994.
[202] Arhiv Predsjedničkog vijeća HRHB, dokumenti.

Mirovni pregovori u Petersburgu

Na pregovorima u dvorcu Petersburg u blizini Bonna 10. siječnja 1994. hrvatska strana ponudila je Muslimanima slobodne trgovačke zone u lukama Ploče i Rijeka te višegodišnje korištenje dijela poluotoka Pelješca (na pedeset godina) koji se ne bi mogao koristiti kao luka već isključivo za turističke potrebe. Muslimani su odbili hrvatski prijedlog da Mostar nakon dvije godine protektorata Europske unije bude glavni grad HR HB. Hrvatska strana je isto tako izričito odbila bilo kakve ustupke kad je riječ o Neumu. Po riječima Izetbegovića Hrvati su ostali tvrdoglavi i na muslimanske zahtjeve glede Neuma, a da on nije uzeo u razmatranje hrvatski prijedlog o dodjeli lokaliteta na poluotoku Pelješcu na 50 godina. Na pregovorima je RH ponudila osnivanje neke vrste unije između BiH i RH. Za nekoliko dana, 16. siječnja 1994., Predsjedništvo BiH zaključilo je da se navedeni sporazum između BiH i RH ne može prihvatiti u cjelini.[203]

Washingtonski sporazum

U Washingtonu su 26. veljače 1994. započeli pregovori između delegacija RH i BiH u vezi s formiranjem hrvatsko-muslimanske FBiH.[204] Hrvati i Muslimani potpisali su 1. ožujka 1994. okvirni sporazum kojim se uspostavlja Federacija od područja BiH s većinskim hrvatskim i muslimanskim pučanstvom i Nacrt preliminarnog sporazuma o Konfederaciji između RH i FBiH. U Beču su 4. ožujka 1994. započeli razgovori o Ustavu Federacije koji su završeni 9. ožujka 1994. Dogovoreno je da FBiH treba pripasti 54 % teritorija BiH. Dana 13. ožujka 1994. u potpunosti je usuglašen tekst Ustava FBiH. U okviru Nacrta preliminarnog sporazuma o načelima i osnovama za uspostavu Konfederacije između RH i FBiH, u okviru točke 4, definiran je pristup FBiH moru kao i prolaz Hrvatske kroz Neum.

“*...IV. Strane će čim bude moguće sklopiti sporazume koji će Federaciji omogućiti neograničen pristup Jadranskom moru kroz Hrvatsku i Hrvatskoj neograničen prolaz kroz Neum, kako je opisano u priloženom Aneksu.*”[205]

Uz jako posredovanje SAD-a Washingtonski Sporazum i Ustav Federacije 18. ožujka 1994. u Washingtonu su potpisali hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman i Krešimir Zubak s hrvatske strane te Alija Izetbegović i Haris Silajdžić s muslimanske strane. Po planu za FBiH od 18. ožujka 1994. predviđeno

---

[203] *Vjesnik*, 12. siječnja 1994., str. 5.; *Slobodna Dalmacija*, 12. siječnja 1994., str. 4.

[204] Jelena Guskova, *Istorija Jugoslovenske krize*, Beograd, 2003.

[205] *Vjesnik*, 4. ožujka 1994., str. 9.

je formiranje osam županija/kantona, ito: Unsko-sanska, Posavska, Tuzlansko-zvornička, Zeničko-dobojska, Goraždanska, Srednjobosanska, Hercegovačko-neretvanska i Zapadno-hercegovačka. Hercegovačko-neretvansku županiju/kanton po prijedlogu činili su Rama (Prozor), Konjic, Jablanica, Mostar, Stolac, Čapljina, Ravno i Neum. Tri sporne stvari između Hrvata i Muslimana Sporazum o FBiH pokušao je riješiti na sljedeći način: za Mostar je nađeno privremeno rješenje u administraciji Europske unije nad gradom, izlaz na more kod Neuma riješen je ulaskom Neuma u Hercegovačko-Neretvansku županiju/kanton što je uvjetno rečeno donekle zadovoljilo Muslimane, a korištenje luke Ploče riješeno je predviđenim ugovorom na 99 godina o korištenju luke shodno međunarodnim konvencijama u ovoj oblasti. Uspostavom FBiH Muslimanima BiH osigurana je strateška zaleđina kroz RH u smislu nabave i uvoza strateških repro-materijala te izvoza i što je najbitnije u to vrijeme,po njihovu,muslimanskom mišljenju "*privremeno se gasi front sa sekundarnim neprijateljem*" - Hrvatima, tako da se mogu okrenuti "*primarnom neprijatelju*" Srbima.Naravno da je pozicija sekundarnog i primarnog neprijatelja promjenjiva na različitim prostorima BiH. U Hercegovini, a posebice u dolini Neretve, ova pozicija imala je male oscilacije jer je po mišljenjima tada politički uticajnih Muslimana postojao strateški primarni neprijatelj, a to su hercegovački Hrvati, posebno njihov dio u Mostaru, Čapljini, Stocu i Neumu. Plan o FBiH s muslimanske strane shvaćen je kao mogućnost da se po modelu "*građanske države*" Hrvati razvlaste na prostoru BiH gdje su u većini ili gdje su se uspjeli održati nakon sukoba (Mostar, Stolac). U okviru odredbi Konfederalnoga okvirnog sporazuma specificirane su odredbe u Aneksima I. i II. koje definiraju međusobne odnose RH i FBiH. ("*Hrvatska će Federaciji dopustiti neograničen pristup na Jadran kroz Hrvatsku*", odnosno "*Federacija će Hrvatskoj dopustiti neograničen prolaz kroz Neum*").[206]

Bečki mirovni pregovori

Bečki pregovori održani su u razdoblju od 5. do 11. svibnja 1994.[207] Bečki zemljovid FBiH obuhvaćao je 58 % nekadašnjeg teritorija BiH, po prijedlogu organiziran kroz 8 županija/kantona (2 hrvatske, 2 zajedničke (mješovite hrvatsko-muslimanske županije/kantona) i 4 muslimanske županije/kantona). Ovaj predloženi zemljovid uvažavao je etničko načelo teritorijalnog ustroja BiH na osnovi popisa iz 1991. god. te načelo održivosti teritorija FBiH. Utvrđe-

[206] Kostantin Nikiforov, *Između Kremlja i Republike Srpske*, Beograd 2000., str. 42-43.

[207] Omer Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci - država i narod koji su trebali nestati*, Sarajevo 1996., str. 142-143.

ni postoci bili su u suprotnosti s ranijim konceptom teritorijalnog ustroja BiH, ustvari s kompromisom koji je bio zasnovan na predviđenom odnosu 51 % za hrvatsko-muslimansku Federaciju, a 49 % za srpsku stranu u BiH.[208] Ponuđeni zemljovid naravno nije bio utvrđen kao konačan, pogotovo što je on bio rezultat samo hrvatsko-muslimanskih dogovora.[209] Na Bečkim pregovorima postavljena je i dvojba oko uređenja hercegovačkog dijela Federacije. Muslimanska strana je tražila, pozivajući se na popis pučanstva iz 1991. god., da se u Hercegovini formiraju dvije županije-kantona: jedna hrvatska i druga muslimanska. Posebice je velika rasprava vođena oko teritorija i granica županije/kantona jer su Muslimani tražili da u sastav muslimanske županije/kantona uđe južni dio teritorija općine Mostar i teritorija općine Stolac, naseljene Hrvatima koje su tada bile pod nadzorom HVO-a.[210] Muslimani su svoj zahtjev pravdali popisom pučanstva iz 1991. god. i navodnom muslimanskom većinom na tom teritoriju. Oko ovog pitanja nije postignuta suglasnost i rasprava je usmjerena u pravcu formiranja zajedničkih *mješovitih* kantona/županija u Hercegovini i drugim dijelovima BiH. Naravno da je i ovom prigodom muslimanska politika vješto prikrila slične pozicije u središnjim dijelovima Bosne (Vareš) ne dovodeći u pitanje važnost tih dijelova BiH, naseljenih pretežito hrvatskim pučanstvom, za muslimansku nacionalnu politiku. Kidanje prostora Hercegovine nastanjenog većinskim hrvatskim pučanstvom na dva dijela (dvije županije-kantona) bečkim zemljovidom istovjetno je muslimanskom zahtjevu iz kolovoza 1993. kada su se vodili pregovori prije donošenja Owen-Stoltenbergova plana o ustrojstvu odnosno podjeli BiH. Tadašnji muslimanski prijedlog zemljovida koji je istodobno bio osnova za eventualnu muslimansku državu u to vrijeme, u dobrom dijelu bio je odbijen s hrvatske strane. Samo je tada, tijekom bečkih pregovora, taj zahtjev bio uvijen kroz forme paritetne vlasti u zajedničkoj Hercegovačko-neretvanskoj županiji/kantonu. Radi toga, hrvatsko prihvaćanje bečkog zemljovida, neovisno o činjenici da je tada bilo riječi o ustroju ranije formirane FBiH, rezultat je američkog pritiska na hrvatske pregovarače u manjoj mjeri i političkih previranja u vladajućoj stranci HDZ-a u većoj mjeri, ali i određene tradicionalne popustljivosti hrvatskih pregovarača na međunarodnim pregovorima. Zapravo, stvaranje mješovitih županija/kantona sa stajališta međunarodne zajednice na pregovorima u Beču bilo je u svrhu produžetka eksperimenta o navodnoj opravdanosti multietničke BiH, dok se istodobno Srbima priznavao etnički princip odnosno konstitutivnost u BiH kroz RS.

[208] *Herceg - Bosna ili ...*, Zbornik rasprava, Mostar 1996., str. 147-148.
[209] *Behar press*, br. 39, Zagreb, 18. svibnja 1994., str. 4.
[210] Mate Granić, *Iza kulisa politike*, Zagreb, 2005., str. 103-104.

Daytonski sporazum

Kao rezultat vojnih uspjeha Hrvatske vojske u akciji "Oluja", kojom su oslobođeni okupirani dijelovi RH i značajan dio BiH uz sudjelovanje Hrvatskog vijeća obrane i muslimanske vojske (Armija BiH), od 1. do 24. studenog 1995. u Daytonu u SAD-u u nazočnosti zainteresiranih strana vođeni su mirovni pregovori o BiH.[211] U Parizu je 14. prosinca 1995. potvrđen mirovni sporazum iz Daytona potpisima predstavnika zainteresiranih strana iz BiH. Daytonski ustav je ustvari revidirani plan o Uniji BiH iz 1993. god., koji je samo doživio promjene u broju entiteta u BiH. Umjesto tri strane, odnosno tri republike, Daytonskim ustavom u potpunosti su definirane dvije strane i dva entiteta: Federacija BiH (FBiH) i Republika Srpska (RS). Srbi su kroz RS dobili svoj entitet *de facto* i *de iure* republiku. U slučaju stvaranja povoljnih međunarodnih prilika planiraju izvršiti priključenje matičnoj državi Srbiji. Muslimani još uvijek nisu odustali od stvaranja jedinstvene, ali isto tako i jednoetničke muslimanske BiH izgrađene na islamskim vjerskim temeljima koju će kao takvu vremenom napustiti Hrvati i Srbi.[212] Odobravanjem muslimanskih izigravanja odredbi federalnih zakona i institucija međunarodni krugovi žele u potpunosti poništiti politički subjektivitet i posebnost političke volje Hrvata u FBiH. Hrvati BiH, odustajanjem od Hrvatske Republike Herceg Bosne, u biti su ostali bez političkog uporišta za pregovore vođene na međunarodnoj i bosansko-hercegovačkoj razini jer se ustvari od tri na taj način došlo do dvije pregovaračke strane u BiH, FBiH i RS. Radi odnosa međunarodnih središta moći prema krizi u BiH i potpore koju iskazuju muslimanskim zahtjevima, radi njihovih trgovačkih i financijskih interesa u islamskom svijetu, nad Hrvatima BiH postoji očita opasnost u smislu pretvaranja Hrvata u BiH od konstitutivnog naroda u nacionalnu manjinu.Stvarno, a ne deklarativno, ostvarivanje ustavne obveze Republike Hrvatske o zaštiti Hrvata u BiH temeljna je odrednica u sprječavanju te negativne mogućnosti. Sve dosada ponuđene koncepcije ustavnog ustroja BiH jedino se razlikuju po načinu modeliranja etničkog kriterija koji je Dejtonskim sporazumom osigurao odjeljenju dominaciju Srbima i Bošnjacima u RS i FBiH nad hrvatskim narodom u BiH. Etnički kriterij, iako se to pokušava sakriti, dugo je vremena, pa i danas, u najvećoj mjeri bio jedini kriterij u formiranju i obnašanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na prostorima BiH.

---

[211] Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo, 1998.

[212] Josef Bodanski, *Neki to zovu mir*, Beograd 1998.

Zaključak

Katolička župa Dubrave, ranije stoljetni granični prostor Osmanskog Carstva, povijesni je slučaj višegranične periferije, krajišta. Krajište ili krajina je prostor koji relativizira granicu ili razgraničenje jer su stoljećima osmanska ili mletačka država imale krajine a ne granice. Krajine su znale biti širine tridesetak i više kilometara "ničije zemlje". Iako danas, ne postoji granica koja dijeli područje župe Dubrave ona se više puta na njenom području pravila ili pokušavala napraviti.Ipak župa Dubrave, zadnjih nekoliko stoljeća, župa je na granici, na rubovima katoličkoga (hrvatskoga), pravoslavnoga (srpskoga) i muslimanskoga prostora ali i na rubovima mletačkih, osmanskih, francuskih i habsburških imperijalnih granica.Nakon unutarmuslimanskih razmirica i sukoba izazvanih turskim reformama u prvoj polovici 19. st., seljački pokret protiv turske uprave u drugoj polovici 19. st., uokviren nacionalnim ideologijama i diplomatskom kombinatorikom iz vremena ustanka od 1875. do 1878. god., bit će osnova svih kasnijih nacionalnih odnosa i sukoba na prostorima istočnog dijela Hercegovine. Područje BiH od ustanka 1875. god. te tijekom prvog, drugog i zadnjega rata u BiH postaje geostrateški poligon na kojem su imperijalne sile uz suradnju vladajućih elita domaćih nacija vježbale "ravnotežu" vlastitog opstanka ili još češće "ravnotežu" vlastitog širenja. Područje katoličke župe Dubrave sa svojim etničkim i drugim odrednicama također sublimira sve sadržaje geostrateškog manevarskog poligona, gdje su se isprobavale brojne političke kombinacije i rješenja ojačana atraktivnošću neposredne blizine mora. Jedan od najvažnijih ciljeva srpske politike u 19. i 20. st. u istočnom dijelu Hercegovine je politička granica srpstva na rijeci Neretvi i prodor na Jadransko more, bilo u dolinu Neretve, Neum ili na dio Konavala. Srpski politički cilj nije bio samo ostvarenje izlaza na Neretvu i Jadransko more nego i izolacija dubrovačkog primorja i grada Dubrovnika radi njegova odvajanja od ostalih dijelova južne Hrvatske. Hrvatska etnička komponenta u jugoistočnoj Hercegovini u neposrednom zaleđu Jadrana bila je ustvari etnička prepreka ostvarivanju velikosrpskih planova o granici na rijeci Neretvi i izlazu na more. Po velikosrpskim planovima nedovoljno brojna nazočnost srpskog naroda južno od Mostara dolinom Neretve, u Stocu, Čapljini i Neumu bila je uzrokom srpskog traženja savezništva među Muslimanima na ovoj regiji. Muslimani (Bošnjaci) tijekom zadnjega rata i u poraću nastoje također ostvariti nadzor nad morem u Neumu i dalje prema otvorenom moru. Srbi i Muslimani u dolini Neretve i u dijelu jugoistočne Hercegovine u određenom smislu bili su i mogu biti prirodni saveznici, kad je riječ o jednom tako značajnom zajedničkom cilju, izlazu na more. Mogući crnogorski separatizam od Srbije iz okvira zajedničke države, koji bi odvojio Srbiju i srpski

narod od mogućnosti direktnog pristupa crnogorskom moru, izuzetno bi pojačao mogućnost srpsko-bošnjačkog savezništva na ovoj regiji. Bošnjačka politika održavotvorenja bošnjačke političke ideje na prostorima cijele BiH ako je to moguće, odnosno na prostoru koji se uspije dobiti podrazumijeva i izlaz more. Od toga cilja bošnjačka politika neće odustati dok za njegovo ostvarenje postoje i najmanje šanse. Južna Hrvatska od Ploča do Prevlake karakteristična je po svom izduženom obliku, s malom dubinom teritorija u morskom zaleđu. Bez hrvatskoga naroda u BiH, na nekadašnjem području katoličke župe Dubrave, južna Hrvatska od Ploča do Prevlake postala bi predmetom realnih teritorijalnih pretenzija drugih nacija iz bosanskohercegovačkog zaleđa. Jasno je, na osnovi svega navedenog, da je rat između Hrvata i Srba iz 1992. god. i rat Hrvata i Muslimana iz 1993. god. u dolini Neretve, i istočnom dijelu Hercegovine vođen radi izlaska na more i utjecaja na Jadranu. Radi toga treba zaključiti da će u bližoj i daljoj budućnosti Hrvati u dolini Neretve, i istočnom dijelu Hercegovine, između Čapljine, Stoca, Ravna i Neuma biti pod naglašenim pritiskom od Bošnjaka i Srba i određenih dijelova međunarodne zajednice. Očito je da je na ovom dijelu teritorija doline Neretve od Mostara preko Čapljine i Stoca, Ravna i Neuma ustvari riječ o procesu nedovršenih politogeneza (održavotvorenja), gdje je sa svrhom očuvanja ili osvajanja geopolitičke osnovice riječ o najsurovijoj borbi za životni prostor Hrvata, Srba i Bošnjaka. Bošnjački zahtjev za izlaskom na otvoreno more, dolinom Neretve, preko vlasništva na dijelom luke Ploče ili preko Stoca i Neuma na otvoreno more u bošnjačkom političkom vrhu tumači se kao teritorijalni imperativ bošnjačke državne politogeneze. Naime, neovisno o hrvatsko-bošnjačkim odnosima u FBiH i BiH, proisteklim iz međunarodnih sporazuma na bošnjačkoj strani postoji jasno izražena potreba za vlastitim funkcionalnim izlazom na more. U slučaju neuspjeha Daytonskog sporazuma, za očekivati je da se problem "izlaza na more" ponovno aktualizira kao mogući povod hrvatsko-bošnjačkih sporenja odnosno sukoba. Zato je priroda hrvatsko-bošnjačkih odnosa, u dolini Neretve, na području katoličke župe Dubrave i istočnom dijelu Hercegovine, presudni čimbenik ukupnih hrvatsko-bošnjačkih odnosa na razini FBiH i općenito BiH i RH.

Nedjeljko Obradović, *Čapljina*

POGLED NA RAT ZA DUBRAVE I HRASNO

Uvodno razmišljanje

Teško je u ovako kratkom radu obraditi sve bitno, ne preskočiti ništa važno, razobličiti stereotipe, izvrnute teze, i sl.

O ovom ratu je napisano puno toga ali malo istinitog i točnog i bez političke note, pravdanja ili pokušaja političkog dodvoravanja u dnevnopolitičke svrhe. Pišu se disertacije, knjige, razvijaju teorije ide se sve dalje i dublje na krilima teza da se rat mogao izbjeći, da je Republika Hrvatska (RH) izvršila agresiju na Bosnu i Hercegpvomi (BiH), da je Hrvatsko Vijeće Obrane (HVO) prvo napalo Armiju Bosne i Hercegovine (AR BiH), da su Milošević i Tuđman dijelili BiH i slijedom toga snose istu odgovornost, da je Posavina predana kao kompenzacija itd.

Što je od ovoga istina? Da li smo mogli izbjeći rat? Da, ali o tome ne odlučuje onaj tko je nebrojeno puta inferiorniji. Nije ni točno ni logično da slabiji napada, nego je točno i logično da se slabiji brani. Treba analizirati gdje i kakve su se borbe i u kojem omjeru snaga vodile u RH pa će biti jasni i ciljevi strana u ratu.

Da li je RH izvršila agresiju na BiH? Naprotiv, agresiju je početno izvršila Jugoslavija. Dijelom je svojih snaga prošla kroz teritorij BiH i zajedno sa snagama bosanskohercegovačkih Srba izvršila okupaciju dijela teritorija RH. Na ovo nitko od vlasti BiH koja je tvrdila da je legalna i legitimna nije reagirao, pa čak i onda kad je napadnu selo Ravno u BiH. I onda se čulo "iz usta" vlasti u Sarajevu da to nije njihov rat. Po međunarodnom Ratnom pravu, napadnuta se država ima pravo braniti i goniti napadača sve do njegove kapitulacije. Konkretno u ovom slučaju Hrvatska vojska (HV) je imala formalno pravo ući u Beograd a ne samo na prostore BiH.

Jesu li HV i HVO napali AR BIH? Bilo bi apsurdno, kad se već nalaziš u ratu s tehnički superiornijim neprijateljem, kao što je bila JNA i srpske snage, otvarati sebi drugi rat. Muslimanska pozicija bila je drugačija. Teoretski pro-

matrano imali su jednog potencijalno jakog neprijatelja, JNA i srpske snage i drugog dosta slabijeg HVO. Logika stvari upućuje na zaključak koga napasti da bi se zaokružio nekakav zamišljeni teritorij i izašlo na more.

Jesu li Tuđman i Milošević dijelili BiH?

U početnoj fazi rata, o kojoj govorimo, JNA kao treća vojna sila u Europi po tehnici, broju ljudstva i visoko educiranom zapovjednom kadru bila je neusporedivo jača vojna sila od HV. JNA je držala pod okupacijom 70% BiH i skoro polovicu RH, te stoga Milošević nije imao ni jedan razlog da bi „dao" predsjedniku Tuđmanu sve okupirane prostore u RH i polovicu BiH. Uz to ni jedan autor koji tvrdi da su se njih dvojica sastali i dogovorili podjelu, ne kaže što je točno dogovoreno, nego samo iznose tvrdnju da su oni to čuli. Nesporno je samo to da su se sastali.

Je li je Posavina „prodana" ?

Najkraći odgovor je pitanje je li je tko kome zabranio i kada da nešto oslobodi? Sve ove teze su proizvod jedne nove dimenzije rata- propagande i za njih nema niti jednog dokaza ali su moderne u dnevnopolitičke svrhe pa ih još uvijek jako koriste ljudi koji nemaju puno veze s vojskom, odvjetnici, novinari, političari jer je između ostalog i moderno govoriti kritički o ratu pa što si veći kritičar veći si demokrata. Valja se prisjetiti da su svi državni mediji tvrdili da je u BiH poginulo 300 000 ljudi, a sada se došlo do broja od 90 000 (što je užasno puno) ali je trebao imidž žrtve o kome smo stalno govorili .

1. Pripreme i uvod u rat

Rat se u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i Kosovu mora se promatrati kao cjelina, kao rat koji se vodio iz jednog centra, jednim snagama i sredstvima, definiranom strategijom. Svi drugi pristupi parcijalnog analiziranja su pogrešni i ustvari vode k veličanju svojih rezultata ali bez posebnog uspjeha.

JNA je davno prije počela pripreme za rat po svim elementima ali ih je finalizirala tek neposredno prije rata. Kadrovski se preoblikovala. Među "oficirskim" kadrom bilo 63% Srba, 3.6% Jugoslavena, 6.2% Crnogoraca, 12.6% Hrvata, 2.8% Slovenaca i 2.4% Muslimana. Na svim važnim pozicijama bili su bili Srbi. Izvršena je reorganizacija Vojnih oblasti tako da je 1. bila s komandom u Beogradu, zahvaćala većinu BiH i išla u RH do crte: Virovitica-Karlovac –Karlobag , to je ujedno i jedan od bitnih dokaza tko je upravljao kojim snagama. Prepravljeni su i dorađeni Ratni planovi po kojima se odvijala većina kasnijih operacija, zauzete povoljne početne pozicije za predstojeći rat po spomenutim ratnim planovima, npr. postojale su OG Mostar, OG Kupres s istim zadaćama koje će imali u ratu. Rat u Sloveniji je neslavno završio, prenio se i nastavio u RH gdje agresor nije postigao ni jedan strateški cilj naveden u

Memorandumu. U BiH rat počinje po ZŠRV „Romanija“ vježbi koja je izvedena s namjerom tečne pripreme i obuke oficira JNA za predstojeći rat, dok je HVO već počeo borbe za obranu donje Hercegovine u što se uključio mali broj muslimana, službeno vodstvo muslimana je vagalo oko ostanka u Jugoslaviji i tvrdili da to nije njihov rat i te nisu provodili nikakve bitne pripreme za obranu.

2. Rat

Na prostoru Donje Hercegovine rat je službeno počeo dolaskom rezervista Užičkog korpusa na Dubravsku visoravan u rujnu mjesecu 1991. god. Poslije većeg broja incidenata rezervisti se povlače s Dubrave te napadaju Ravno i Dubrovnik. Hrvati počinu s organiziranjem obrane nudeći i muslimanima učešće. Oni odbijaju suradnju. Nekim se činima i direktno suprotstavljaju obrani i staju na stranu neprijatelja, npr. noćnim zatrpavanjem zaklona koje je hrvatska strana po danu pravila.

JNA ponovno ulazi u Stolac a potom i na Dubrave uz borbu koju smo zbog neiskustva i opremljenosti izgubili. Narod, zajedno Hrvati i muslimani kreću u zbjeg jedinim mogućim putovima. Najveći dio prema Počitelju a manji dio prema Svitavi. U Počitelju ih sustižu hodže te nagovaraju i vraćaju muslimanski narod u Dubrave i Stolac uz objašnjenje da se slobodno vrate, da im se ništa neće dogoditi. Većina ih se vraća, a samo mali dio se prebacuje s Hrvatima na desnu obalu Neretve i u Međugorju se od njih formira jedna satnija u sastavu HVO-a. Dok su u Dubravama muslimani uglavnom mirno živjeli i radili, jer su postigli dogovor s JNA da vrate nešto oružja kao gestu dobre volje i da formiraju svoju „muslmansku miliciju“, da redovito imaju sastanke i uređuju međusobne odnose te u međuvremenu zajedno pljačkaju hrvatske kuće, JNA je odvodila u logore Hrvate, uglavnom nepokretne starce, od kojih se za 27 ne zna ni gdje su ni kako su završili.

U operaciji “Čagalj” kojom je oslobođena Dubravska visoravan učestvovale su dvije satnije muslimana s nekoliko tisuća Hrvata, zajedno u HVO-u. Poslije oslobađanja nije procesuiran niti je stradao ni jedan civil musliman koji je ostao s agresorom. Od tog trenutka smo počeli popunjavati brigadu s više muslimana te za par mjeseci su činili 30% vojske. U HVO-u su, koji ih je oslobodio, zadužili i dobili oružje, municiju, odjeću i plaće. Na Domanovićima je organizirana kuhinja koja je spremala hranu samo za muslimane prema njihovom vjerskom zakonu. Ubrzo su načinjene tri čisto etničke muslimanske satnije. Vremenom su ulazili i u zapovjedništvo brigade radi uspostavljanja povjerenja.

Istovremeno s ovim aktivnostima HVO-a uspostavljanju povjerenje i zajedničke obrane od srpskog agresora u Počitelju se osniva Muslimansko Na-

cionalno Vijeće koje uskoro uspostavlja svoju muslimansku brigadu i izlazi s deklaracijom o zaštiti muslimanskih nacionalnih interesa.

Sve do mjeseca studenog 1992. god., muslimani nisu tretirani u obavještajnom smislu kao potencijalni protivnici. Već tada počinu sukobi u Srednjoj Bosni i prenose se u Hercegovnu. Stranka Demokratske Akcije (SDA) Stoca smjenjuje muslimane u Stocu koji zagovaraju suradnju s Hrvatima. Potom održavaju sastanak na kome se daju instrukcije da se organizira muslimanska AR BiH, a da dijelom svoga ljudstva uđu u HVO radi obuke, radi kupovine i krađe oružja, te da budu spremni da probleme s Hrvatima riješe silom.

Po istom principu kao i JNA pokušali su zauzeti povoljne početne položaje bez borbe te kada to nisu uspjeli brigadom Bregava, kreću po ranije napisanoj zapovjedi zapovjednika 4. Korpusa Arifa Pašalića u napad, zajedno muslimani pripadnici HVO-a i AR BiH. Ubiju 24 hrvatska vojnika. Tada su izgubljeni prostori od Konjica preko Bijelog Polja do Blagaja koje je HVO oslobodio od JNA i srpskih snaga i povjerio muslimanima na čuvanje. Muslimani iz HVO-a koji nisu bili na smjeni učestvovali su u napadu na HVO Mostara a potom na svoju brigadu.

Vojska Republike Srpske je pokušala zauzeti ovaj prostor još jačim snagama i to: dijelovima Užičkog korpusa, Titogradskim korpusom i na kraju Hercegovačkim korpusom, na ovom ukupnom južnom djelu su izgubili 7 zrakoplova. Napade su izveli dva puta.

Srpski napadi su počeli na isti način kao i više puta kroz povijest i skoro istim pravcima. Blokirati djelom snaga Dubrovnik, a glavnim snagama izići na Neretvu.Operativna grupa Mostar se trebala dijelom svojih snaga spojiti s ovima iz pravca istočne Hercegovine i izići na more, a dijelom s OG Kupres i izbiti prema Splitu. Hrasno i Dubrave su bili izuzetno bitni i jednoj i drugoj grupaciji. Pokušali su prodore kraćim putovima uz more a kada nisu uspjeli krenuli su preko Hutova i Hrasna. Krasan primjer obrane je bitka kod Hutova gdje je protivnik do tada usporavan a potom vojnički zaustavljen s malom grupom vojnika, što se često prešućuje, potom preko Stolova. Zbog neiskustva u borbi dijela snaga na glavnom pravcu obrane, neprijatelj je s tenkovima izbio na Stolove. Uz herojski otpor sa samo jednom samohotkom i neiskusnom posadom zadržan je do jutra. Ujutro su direktno pogođeni VBR-om te bježe. U to su pristigla na Stolove još tri hrvatska tenka. Znajući za njihovu namjeru ponovnog udara postavljeno je minsko polje na putu za Drenovac. Kad su krenuli ponovno u napad upali su u minsko polje te je na taj način uništen i jedan njihov tenk. Postavljamo mine pozadi oštećenog tenka, kada kreću u drugi napad ponovno iznenađeni upadaju u mine i tu ostaje još jedan tenk. Pokušali su napade i pješaštvom, posebno na Budisavinu koju nikada nisu zauzeli. To je bila prekretnica. U napadima je korišteno i zrakoplovstvo

ali doista neslavno izgubili su ih više ovdje nego u cijelom ratu na ostatku ratišta. Presudio je pravovremeni izlazak pred neprijatelja, usporavanje potom zaustavljanje, nevjerojatni moral vojnika, informacije o namjerama, snazi i rasporedu protivnika te obmanjivanje koje smo uspješno koristili, kao najmoćnije sredstvo u takvom omjeru snaga gdje je JNA imala dijelove i cijele korpuse: Užički korpus, Titogradski korpus i cijelo vrijeme Hercegovački korpus, a u drugom dijelu isto pokušava IV. Muslimanski korpus, počesto u suradnji sa gen. Mladićem.

III. DIO

POLOŽAJ, FLORA, FAUNA

Pero Marijanović, *Mostar*

NEŽIVA PRIRODA ŽUPE DUBRAVA (U NEKADAŠNJIM GRANICAMA)

Uvod

U približnom smjeru sjever - jug, župa Dubrave, u nekadašnjim granicama, kao da je obilježena i posebnim prirodnim znamenjima: Vilinim pločama na Žabi i najizdašnijim pojedinačnim izvorom vode u Europi, izvorom u Blagaju. Neretva, koja teče u blizini ova dva prirodna znamenja, čini i zapadnu granicu nekadašnje župe.

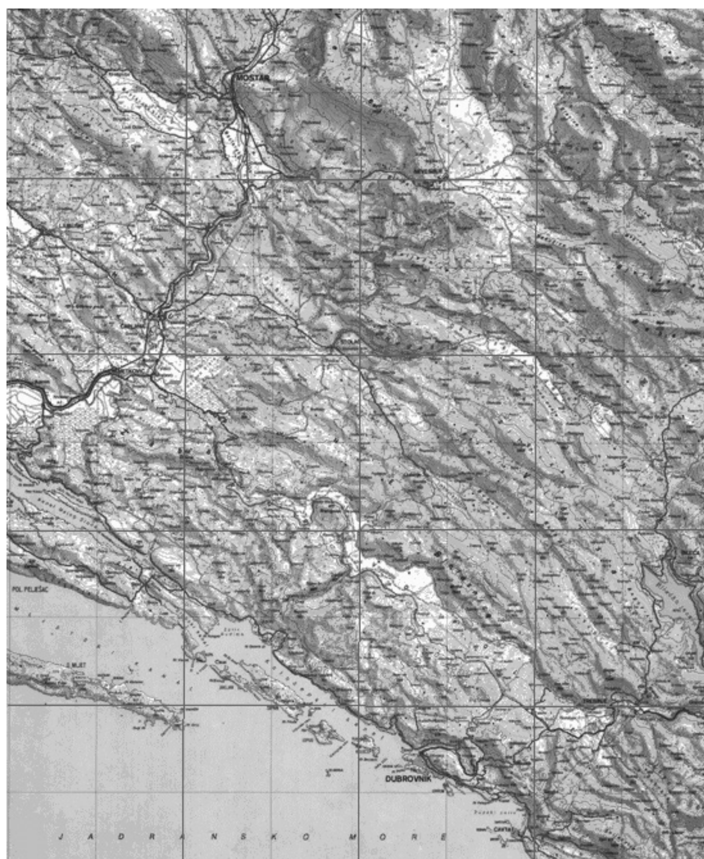
Slika 1. *Vilina kola, Žaba i Blagaj iz 1894. god.*

Ali, ova dva prirodna obilježja nisu samo simbolične naravi, već govore o posebnosti prostora i to u svjetskim mjerilima. On, naime, pripada dinarskom kršu, koji je ovdje posebno razvijen, ito u nebrojeno krških formi.

1. Morfološka svojstva i posebnosti terena

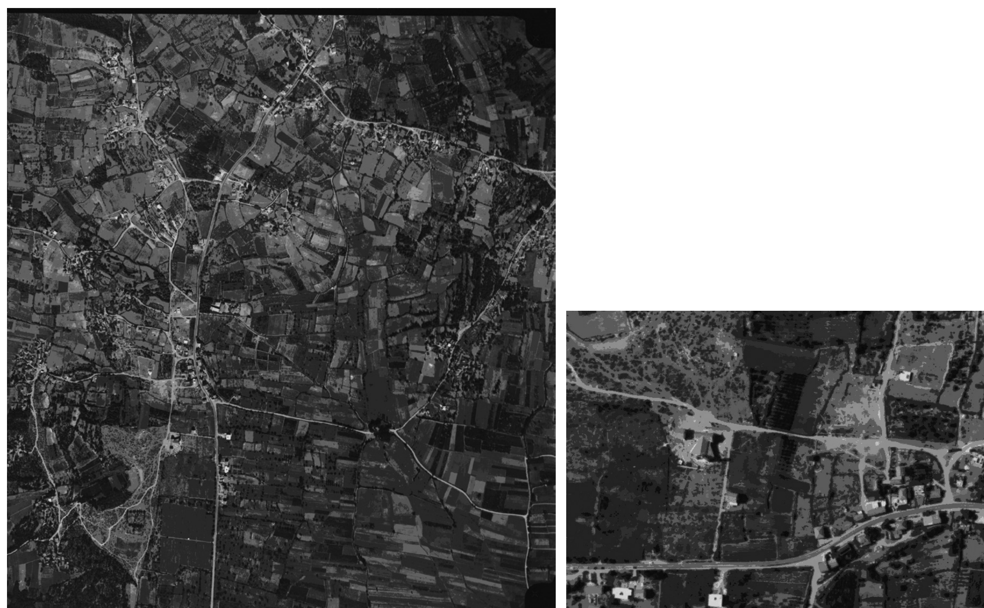
Morfološke cjeline ovoga područja tektonske su naravi i dinarskog su smjera pružanja: sjeverozapad - jugoistok. Mogu se izdvojiti ove cjeline (od sjevera prema jugu):

- brštansko-dabrički plato u širem smislu;
- stolačko-čitlučka tektonska jedinica Dubrave;
- kanjoni rijeka Radimlje, Bregave i Neretve;
- sinklinala: Bjelojevići s Hutovim blatom i
- krški plato: Hrasno u širem smislu (*vidjeti zemljopisnu kartu na slici 2*).

Slika 2. *Zemljopisna karta područja*

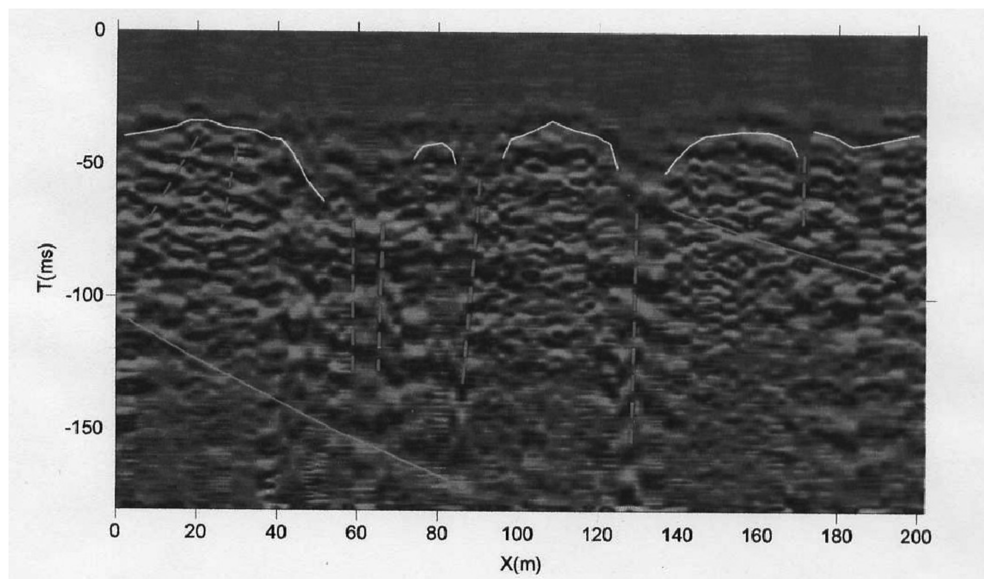
Avionski snimak dijela krškog polja Dubrave iz 1980. god. s detaljem župne crkve na slici 3.

Slika 3. *Avionski snimak dijela polja Dubrave s detaljem župne crkve (1980. god.)*

Prosječne nadmorske visine temeljnih morfoloških strukturnih jedinica bile bi ove: dubravska visoravan oko 300 m. n. m. (metara nadmorske visine), brštanska visoravan oko 600 m. n. m. te hrašanjska visoravan oko 500 m. n. m. (dno dabričke kotline je na približnoj koti od oko 420 m. n. m.) što upućuje na malu razliku njihovih apsolutnih nadmorskih visina (oko 300 m). Međutim, stvarno izmjerene, nereprezentativne nadmorske visine su od 0 m. n. m. do više od tisuću m. n. m., što upućuje na veliku razuđenost reljefa po visini te, prema tome, i na raznolikost svega onoga što tu činjenicu prati: vodnoga režima i klime.

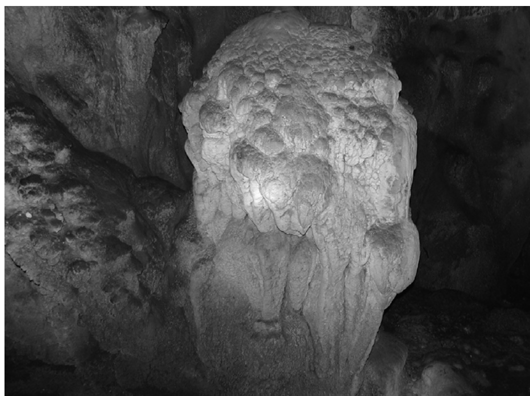
Čini se kako podzemna, nutarnja morfologija još više odgovara načelu razuđenosti te izražene strukturiranosti kako u vodoravnom tako i visinskom smislu. To je posljedica izražene tektonike te korozivnog i erozivnog djelovanja vode. Praktično, podzemne krške, morfološke strukture susrećemo od zatečene visine terena do erozijskog bazisa, koji je, opet, najčešće na razini mora. To su potvrdila i najnovija istraživanja, posebice geofizičko mjerenje (refleksijska i refrakcijska seizmika) u blizini Toplice u Hrasnu (*vidjeti sliku 4*).

Slika 4. *Duboko seizmički profil blizu Toplice, Hrasno*

Duboka podzemna geomorfologija, jednako kao i ona plitka, odlikuje se vrlo razvijenim speleološkim objektima, sustavima speleoloških objekata i među sobom povezanim sustavima speleoloških objekata. Njima se površinska voda, koja se ulijeva u ponore, spušta do erozijskog bazisa, te putuje dalje prema moru.

Na slici 5 i 6 pokazani su detalji Boškanove i Šaraića pećine u Hrasnu i Hotnju Hutovskom.

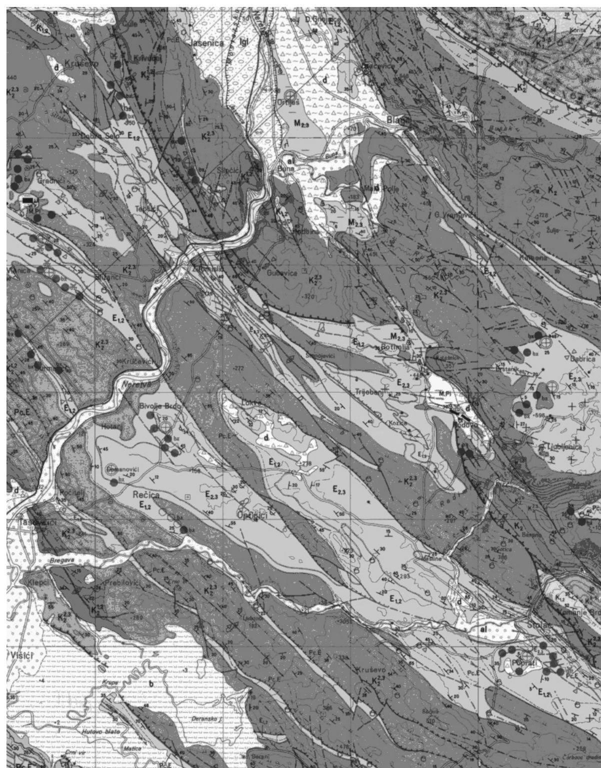
Slika 5. *Detalj Boškanove špilje u Hrasnu*

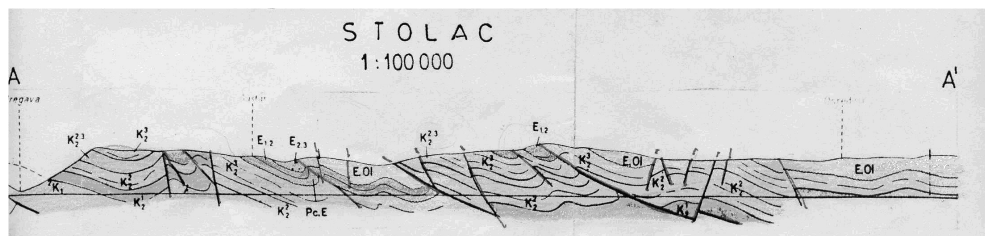
Slika 6. *Unutrašnjost Šaraića peći, Hotanj Hutovski*

2. Geološke odlike

Pogledom na geološku kartu (*vidjeti sliku 7*) zaključuje se kako je prostor stare župe Dubrave složen u stratigrafskom i tektonskom smislu, iako se nerijetko misli drugačije. Pogled na karakterističan geološki profil biti će još uvjerljiviji (*vidjeti sliku 8*).

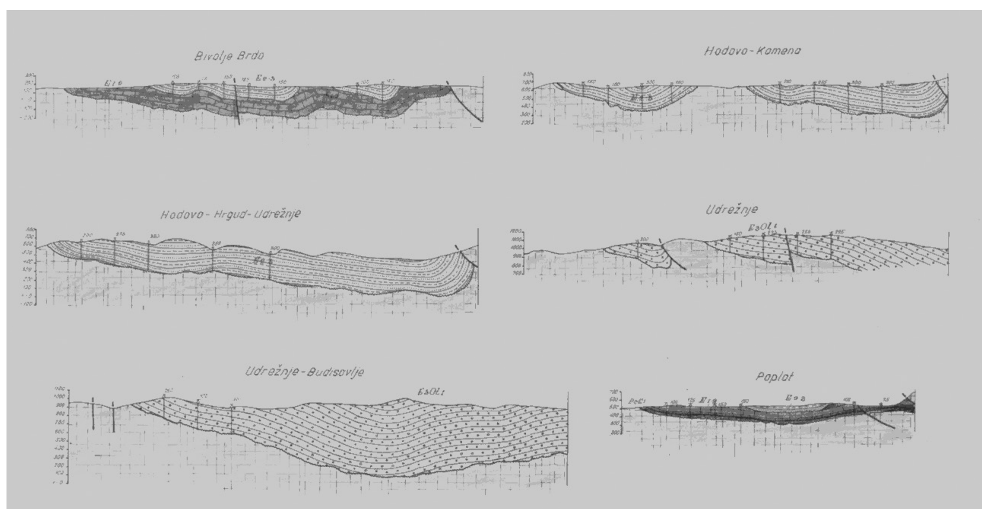

Slika 7. *Dio OGK, list Metković*

Slika 8. *Karakterističan geološki profil (preuzeto iz tehničke dokumentacije Geoloških istraživanja Mostar).*

Kako su ovo tereni s bogatim pojavama ležišta crvenih boksita, teren se geološki može dobro spoznati promatranjem njihovih prognoznih profila (*vidjeti sliku 9*).

Slika 9. *Karakteristični profili terena s pojavama ležišta crvenih boksita (preuzeto iz tehničke dokumentacije Geoloških istraživanja Mostar)*

U strukturno tektonskom smislu prostor, u nešto užem smislu, pripada stolačko-čitlučkoj tektonskoj jedinici. Pružanje geoloških struktura jest dinarske orijentacije, sjeverozapad-jugoistok. Krške zaravni su građene od okršenih vapnenaca, najčešće gornjokredne starosti, dok su sinklinale, tektonski vrlo poremećene, sačuvale mlađe flišne sedimente, najčešće eocenske starosti. Fliš je, u pravilu, taložen diskordantno na rudistne vapnence. Kao mnogo mehanički neotporniji na trošenje, stvorio je plodna tla, te je koncentracija naselja upravo vezana za takve sinklinale. Osim toga, za rasjednute flišne sinklinale vezani su i vrlo bogati "viseći" kolektori, čiste podzemne vode.

Najstarije stijene ovoga područja su gornjokredne starosti. To su okršeni vapnenci s rudistima. Donjokredni sedimenti, s karakterističnim razvojem dolomita, vrlo su rijetki i vezani za istočna, rubna područja. Gornjokredni vapnenci su sivi do svijetli i kristalasti. Najčešće su debelo uslojeni do bankoviti. Iznimno su ispucali te okršeni, tako da podzemnu vodu gotovo vertikalno provode do lokalnog erozijskog bazisa. Poroznost im je pukotinska i kaverozna, s razvojem čitavih sustava podzemnih speleoloških objekata. Na površini su razvijene ponorne zone, od kojih su mnoge zapunjene i, za dulje vrijeme,

stabilizirane. Na njima je razvijen biljni pokrivač ili su pretvorene u obradive površine (krčevine, dolovi).

Paleogen je zastupljen razvojem eocenskih sedimenata u rasjednutim i tektoniziranim sinklinalama dinarske orijentacije. Paleocen je nešto rjeđi a zastupljen je smeđim, tankouslojenim vapnencima, dopadljivih dekorativnih svojstava (liburnijski slojevi). Donji eocen je u razvoju vapnenca s okaminama numulita i alveolina. To su lijepe, eliptične pjegice po kamenu, pa se on rado koristi u arhitekturi. Gornji eocen je u razvoju flišnih sedimenata: tvrdih konglomerata, lapora, pješčara, izmjena lapora i pješčara te glina.

Na kontaktu gornjokrednih vapnenaca i eocenskog fliša, te eocenskog vapnenca i fliša razvijena su boksitna rudna tijela, po kojima je ova regija bila poznata.

Dobro razvijen i očuvan neogenski bazen je u selu Rotimlja i Hodovo. Zastupljeni su flišni, vrlo trošni sedimenti s glinom te ligniti. Evidentirani su i vapnenački razvoji u neogenu, poput dobro poznate miljevine i tenelije.

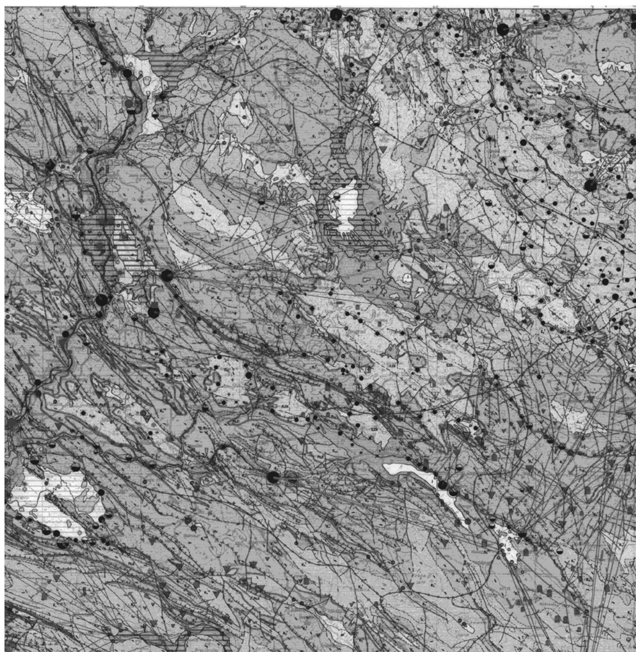
Kvartarne naslage su na ovim prostorima česte. Dobro je razvijen aluvije rijeka Neretve, Bregave i Radimlje. Šljunci i pijesci se eksploatiraju u graditeljske svrhe. Na proluvijalnim i deluvijalnim površinama razvijeni su pašnjaci i seoska gospodarstva s vinogradima i voćnjacima. Siparišna tijela su naročito razvijena u kanjonima rijeka Bregave (Hrgud) i Radimlje.

3. Hidrogeološke odlike

Na prostoru stare župe Dubrava razvijen je, u mnogočemu, jedinstven krški hidrogeološki kolektor, ne samo u domaćim već i svjetskim razmjerima. Unatoč tome, kraj je smatran bezvodnim i, zbog toga, teškim za život. Takve konstatacije su bile čak službene; dijelom zbog stvarnoga nepoznavanja stvari a većim dijelom iz političkih razloga, s ciljem poticanja na iseljavanje i prepuštanje prostora drugima.

Na slici 10 dan je izvadak iz HGK Mostar autora dr. Ivana Sliškovića, koji potvrđuje bogatstvo vodama ovoga prostora. Na karti su strjelicama označene utvrđene korelacije ponora površinskih voda i izvora podzemnih voda.

Jedinstvo kamena i vode na ovim prostorima vidljivo je posvuda (*vidjeti sliku 11*). Riječ je o jedinstvenom hidrogeološkom kolektoru razvijenom na erozijskom bazisu koji se prihranjuje obilnim padalinama, naročito na višim kotama a drenira rijekama te izravno, tečenjem u podzemlju, prema moru. Popovo polje je, prije umjetne regulacije, imalo opet jedinstvenu hidrološku ulogu: prikupljalo je velike zimne vode te njima "hranilo" podzemni kolektor okolnoga krša vodama (sustavi ponora i estavela: Crnulja, Doljašnica, Ponikva, Žira itd.). Intervencijom čovjeka ta uloga Popova polja je, na žalost, izgubljena, što nanosi nesagledive štetne posljedice prirodnom okruženju.

Slika 10. *Izvadak iz HGK Mostar (autor dr. Slišković)*

U tom pogledu, u realizaciji je još jedan projekt, s nesagledivim štetnim posljedicama za cijelu regiju. To je projekt prevođenja voda iz sliva Neretve u druge slivove. Kao posljedica ovakvih štetnih projekata sasvim sigurno će prizor sa slike 11 biti vrlo rijedak, ili će potpuno nestati.

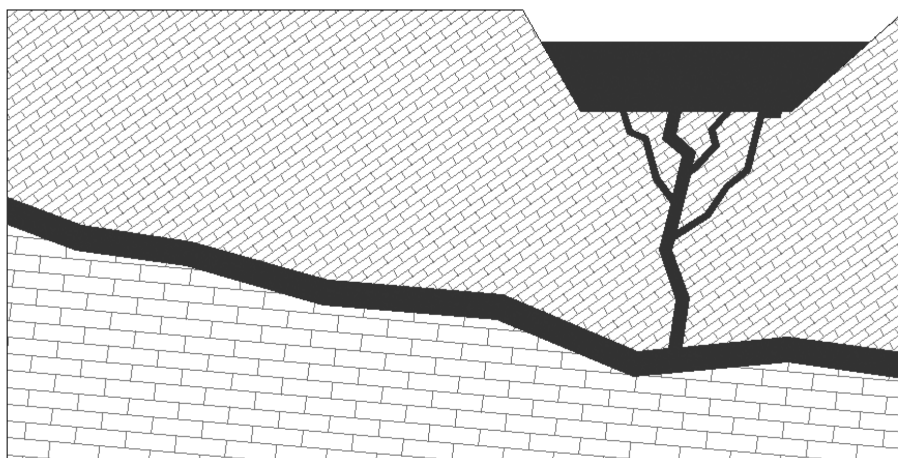
Slika 11. *Jedinstvo kamena i vode*

Podzemni hidrogeološki kolektor, jedan od najvećih u svijetu toga tipa, razvijen je u kaveroznoj poroznosti vapnenačke stijene. Kao posljedica uzajamnog djelovanja kamena i vode, razvijen je i cijeli podzemni svijet: speleološki sustavi s vodom i bezbroj životinjskih vrsta u njima. Taj svijet je vrlo malo istražen i poznat. Ekološki je vrlo ranjiv i zavisan od svijesti ljudi koji na tom prostoru žive i gospodare.

Jedinstven u Europi, pomalo misteriozan i gotovo nevjerojatan antropogeni trokut nalazi se na prostoru ove župe i vrhovi mu spajaju točke: Daorsona, nekropole Radimlja i prahistorijskog lokaliteta Badanj (*vidjeti sliku 12*). Vremenski raspon događanja u ovom trokutu dulji je od 10-ak tisuća godina! To najbolje svjedoči o posebnosti prostora, posebice u geomorfološkom, klimatskom, geostrateškom ali i hidrološkom i hidrogeološkom pogledu. Bogatstvo voda bila je osnovica takvim povijesnim zbivanjima; mnoštvo vrela voklijskog tipa (*vidjeti sliku 13*), o čemu možda govore toponimi (hidronimi), primjerice Toplice, plovnost rijeka Bregave i Radimlje, ponornica na Dubravama, koja se, iz specifičnih geoloških razloga, nije mogla razviti u rijeku i sl.

Slika 12. *Povijesni i prapovijesni antropogeni trokut na rijeci Radimlji i Bregavi*

Slika 13. *Vrelo voklijskog tipa*

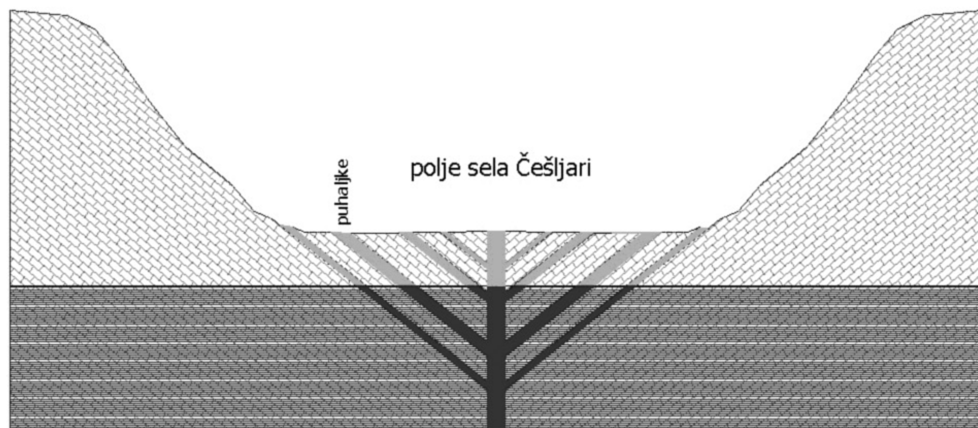
Po razvijenosti i geološkoj originalnosti, najrazvijeniji je krški bazični kolektor vode Hrasna i sinklinale Bjelojevića. On se posebno prihranjivao iz Popova polja u vrijeme poplava, a vodu dalje provodi prema nižim kotama Hercegovine i Hutovu blatu. U zadnje vrijeme je istražen kolektor sinklinale Bjelojevići, razvijen u nekoliko hidroloških razina, s postojanjem podzemnih tokova vrlo velike izdašnosti. On održava hidrološku stabilnost naše najpoznatije močvare Hutovo blato.

U svezi s ovim krškim kolektorom sačuvane su i narodne predaje, poput one o mlinicama u Svitavi, gdje dio ovoga kolektora izdanjuje i uvodi vodu u Svitavsku kazetu. Priča govori kako su Hrašnjani, čim bi se voda ulila u ponore Popova polja, potjerali mlivo u Svitavu i tamo stizali prije vode.

Osim bazičnoga krškog kolektora podzemne vode, razvijeni su i "viseći" kolektori u manje propusnim flišnim sredinama. Primjerice, kolektor dubravskog fliša, Trijebnja, neogenskog bazena Rotimlje i Hodova, te posebice vrlo razvijeni kolektori u flišu Brštanika i Dabrice. Skorašnja istraživanja potvrdila su njihovu vrlo dobru izdašnost. Tako se, samo u neogenskom flišu Rotimlje, može računati i na desetak litara u sekundi čiste vode tijekom cijele godine, s ustaljenom kotom razine iznad 300 m. n. m. Čini se kako su ovi kolektori među sobom dobro povezani i dijelom dobivaju vodu s viših kota Brštanika.

Kao posebnu zanimljivost ovoga prostora u hidrogeološkom pogledu, ali i kao mjeru njegove posebnosti čak u svjetskim mjerilima, može se navesti fenomen "puhaljki" u polju sela Češljari (*vidjeti sliku 14, interpretacija*). "Pu-

haljke" se aktiviraju na desetogodišnje vode u podzemlju i poplave cijelo polje. Najveća debljina vode u polju je iznosila 25 m (prema kazivanju očevidaca).

Slika 14. *"Puhaljke" u selu polja Češljari*

4. Ostale odlike prostora

Graditeljsko nasljeđe ovoga prostora je vrlo značajno. Kiklopske zidine Daorsona nadaleko su poznate. Građene su od posebnog, sitnolisnastog vapnenca, koji se, dugotrajnim utjecajem mraza, raspada na sitne pločaste fragmente (u narodu zvane ploče). Zidine su iz vremena prije Krista (*vidjeti sliku 15*).

Slika 15. *Zidine Daorsona*

Austro-ugarska je napravila, za tadašnje vrijeme a i danas, pravo graditeljsko čudo, uskotračnu prugu Čapljina Dubrovnik, koja je, iz političkih razloga, zatvorena i prepuštena propadanju (*na slici 16 je jedan od mostova*).

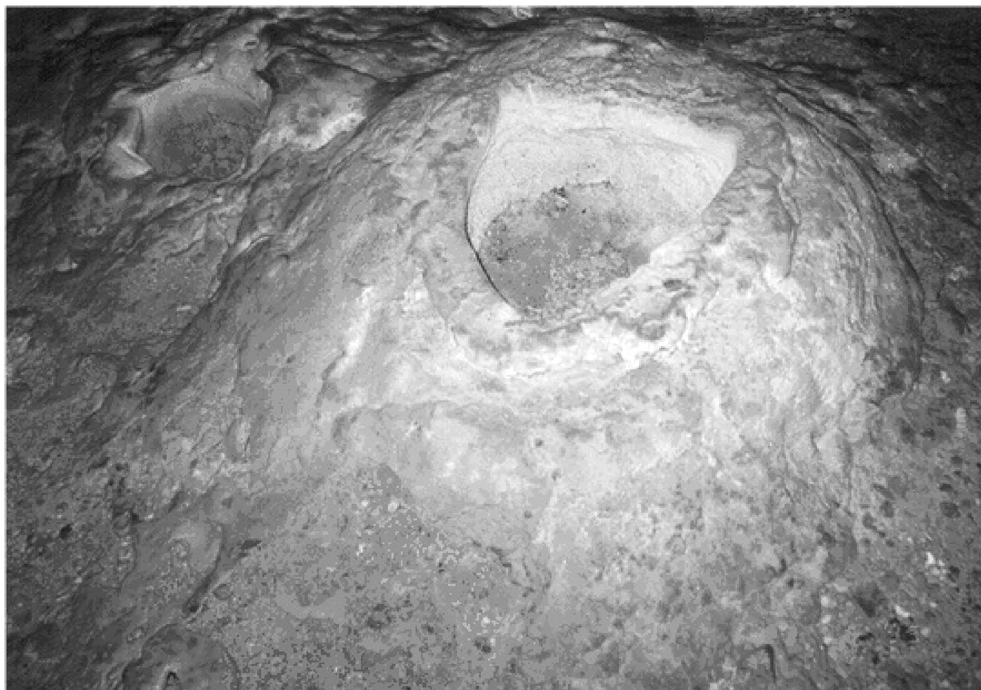
Slika 16. Željezni most na uskotračnoj pruzi Čapljina - Dubrovnik

Srednji vijek rese, u graditeljskom smislu, nekropole stećaka, vječna počivališta naših predaka. Klesani su u vapnenačkim monolitima, a rjeđe i u drugim materijalima. Grobni monoliti, stećci, su urešeni vjerskim, kršćanskim motivima i motivima iz narodnog života (*vidjeti sliku 17*).

Slika 17. *Stećak s kršćanskim motivima i motivima iz života*

Od minerala susreću se, najčešće uz vodotoke i blizu većih speleoloških objekata, kristali kalcita. Zovu ih *zečja sol.* U spiljama su česte kalcitne zdjelice (katkada zvane "viline zdjelice") (*vidjeti sliku 18*). Od okamina, fosila susreću se alveoline, numuliti i rudisti te vrlo bogati nalazi riba i školjki.

Slika 18. *Spiljska zdjelica od kalcita*

Regija je, također, vrlo bogata tehničkim kamenom te arhitektonskim kamenom vapnenačkog podrijetla i, rjeđe, od tektonskih breča i neogenskih vapnenaca (primjerice tenelija). Uostalom, to potvrđuju vrlo česte nekropole stećaka, s monolitima obujma do 10 m^3 i više. Od ruda poznati su kvalitetni crveni boksiti te ugljen, tipa lignit. Primjerice, u Hodovu su bušeni vertikalni slojevi kvalitetnog lignita (kose debljine i do 100 m). Rjeđa su "džepna" ležišta sedimentnog željeza (limonit, getit). Boksit i željezo nekada su korišteni i za pravljenje maltera. Nekada je regija bila poznata i po proizvodnji vapna, zvanog klak. Aluviji rijeka Neretve, Bregave i Radimlje imaju dosta kvalitetnog šljunka i pijeska, vapnenačkog podrijetla te, u manjoj mjeri, magmatskoga.

Zaključak

Prikazane su temeljne odlike i posebnosti prostora stare župe Dubrave u nešto užim granicama nego su stvarno bile. Prikaz je načinjen u obliku vrlo sažete analize u pogledu mogućnosti obitavanja čovjeka na tom prostoru. Pokazan je, vrlo zanimljiv, antropogeni trokut na rijekama Radimlji i Bregavi, jedan od najstarijih u Europi, kao dokaz posebnosti prostora i pogodnosti obitavanja čovjeka i njegovih vrlo razvijenih zajednica, kroz dugo povijesno razdoblje.

Morfološka razuđenost reljefa krškog je tipa i u tom pogledu vrlo je karakteristična. Međutim, često se zaboravlja ona duboka, podzemna morfologija, opet krškog tipa, koja obiluje sustavima speleoloških objekata koji povezuju ponorne zone na površini i erozijski bazis u dubini kamene mase.

Najstarije stijene pripadaju gornjoj kredi, dok su sačuvani flišni sedimenti donjeg i gornjeg eocena te neogena. Tektonika je vrlo izražena, najčešće u pogledu rasjedima poremećenih sinklinala koje su sačuvale flišne sedimente od erozije. Katkada su sinklinale zamijenjene tektonskim rovovima s obilje podzemne vode, u obliku "visećih" kolektora. Razvijena su i tla prašinasto glinovitog sastava na kojima se i razvilo bogato humusno tlo. Osim krških polja, vrlo su česte i fosilne ponorne zone zapunjene vodenim nanosom i pretvorene u oranice. Već danas se može govoriti kako su to ekološke tvornice prirodne zdrave hrane za budućnost.

Čitav prostor župe Dubrava tretiran je kao bezvodan i pasivan u pogledu obitavanja čovjeka. Pozadina toj zabludi jest u stvarnom nepoznavanju činjenica ali i njihovom namjernom iskrivljavanju u političke svrhe. U stvarnosti, obilje je podzemne vode dok je samo površinskih voda malo, zbog spuštanja erozijskog bazisa duboko ispod kote terena. Površinskih voda je u prošlosti bilo mnogo više i toj činjenici treba zahvaliti što je život ovdje bujao mnogo više nego danas. Bogatstvu površinskih voda doprinosila su i vrela voklijskog tipa, koja su se danas ugasila, opet zbog produbljenja erozijskog bazisa, kada tlak u voklijama više nije dovoljan da vodu izbaci na površinu.

Literatura

1. OGK, listovi Ston i Metković;

2. Marijanović, P. (2004.): *Morfološke posebnosti legende rijeke Neretve*. Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru;

3. *Geologija BiH*, knjiga II. Geoinženjering Sarajevo, 1984.;

4. Grupa autora (1999.): *Od Hrguda do Huma*. Biblioteka Crkve na kamenu, knjiga 50. Mostar;

5. Znanstveno stručni simpozij s međunarodnim sudjelovanjem (2003.): *Voda u kršu slivova Cetine, Neretve i Trebišnjice*. Zbornik radova. Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Mostar;

6. Milanović, P. (1979.): *Hidrogeologija karsta i metode istraživanja HE na Trebišnjici.* Trebinje;

7. Antunović, I. (2003.): "Utjecaj prevođenja voda elektroenergetskog sustava Gornji horizonti na dotoke lijeve obale donjeg toka rijeke Neretve." Znanstveno stručni simpozij s međunarodnim sudjelovanjem *Voda u kršu slivova Cetine, Neretve i Trebišnjice*. Zbornik radova. Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Mostar.

Čedomil Šilić, *Sarajevo*

FLORISTIČKE I VEGETACIJSKE KARAKTERISTIKE POVIJESNE ŽUPE DUBRAVE

Uvod

Kada god sam se spremao na terenska istraživanja u Hercegovinu, osjećao sam snažno unutrašnje uzbuđenje, a to sam osjetio i kod drugih članova istraživačke ekipe. Naročito je to bilo u ranim proljetnim danima, kada se u Bosni proljeće još nije "otelo" od duge i iscrpljujuće zime. Odlazak u toplu Hercegovinu, nama kontinentalcima, istraživačima flore i vegetacije, bio je izniman događaj i doživljaj, pravi blagdan za oči i dušu. U to vrijeme na "golom hercegovačkom kršu",[1] u kraškim šumicama i šumarcima već se uvelike razvio biljni svijet, koji je svojom raznolikošću, bujnošću i specifičnošću snažno budio naše istraživačke porive, umrtvljene dugim zimskim razdobljem. Za mene osobno to je bila prilika i da obogatim kolekciju prirodoslovnih crno-bijelih i kolor fotografija, koje sam kompletirao za cijelo vrijeme svojeg 40-godišnjeg istraživanja flore BiH (i šire) i koje sam obilato koristio u znanstvenim, znanstveno-popularnim i edukativnim botaničkim publikacijama, u cilju što boljega predstavljanja naše interesantne, bogate i raznolike flore i vegetacije, ukazujući na potrebu zaštite i čuvanja ovih prirodoslovnih vrijednosti i dragocjenosti.

Radeći u botaničkom odsjeku i botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, najstarijoj znanstvenoj, obrazovnoj i kulturnoj instituciji u BiH, bilo mi je veliko zadovoljstvo i radost da u botaničke zbirke Muzeja, posebice u botanički vrt i herbarij, donesem neki raritet ili neku "običnu" biljku. I zaista, s tih hercegovačkih terena uvijek sam donosio nešto interesantno i tako upo-

[1] Koliko god je u upotrebi sintagma "goli hercegovački krš", to se u ovom konkretnom slučaju ne treba doslovno shvatiti, jer se na tom staništu, od najranijeg proljeća izmjenjuje veliki broj raznih interesantnih biljnih vrsta koje svoj optimum imaju upravo u ovom specifičnom biotopu.

tpunjavao osobno znanje u poznavanju bogate i raznolike flore BiH i obogaćivao muzejske botaničke zbirke.

Za razliku od bosanske flore ili flore kontinentalnih krajeva, flora submediteranskog krša obiluje još većim brojem specifičnih vrsta, koje ovom cijelom krajoliku daju posebno obilježje i pečat. Velika raznolikost biljnoga svijeta na kršu posljedica je njegovoga kontakta s morem (Mediteranom), jer je utjecaj sredozemne klime na ovim prostorima znatan. Inače, evidentno je da je Mediteran (kao i cijelo Sredozemlje!) najbogatiji dio Europe, poznat po iznimnoj biološkoj raznolikosti (biodiverzitetu). Na ovim prostorima nalazimo i najveći broj endemičnih biljnih vrsta karakterističnih za prostore Dinarida. Tako se ovo područje odlikuje velikim bogatstvom i raznolikošću biljnoga svijeta. Mozaičan raspored otvorenih staništa i raznih tipova šumskih zajednica i njihovih degradacijskih stadija, uza specifične ekološke uvjete, taj broj još više povećava.

Botaničari su utvrdili da je u BiH zastupljeno oko 4000 vaskularnih (tzv. viših biljaka), od kojih je oko četvrtina vezano za hercegovački krš. Blizina moru i nadmorska visina, uz ostale raznolike ekološke čimbenike znatno su utjecali na brojnost i raznolikost flore i vegetacije ovih krajeva.

1. Opći dio

U ovakvom radu neophodni su i elementi, kao što su: **geografske i geomorfološke karakteristike područja, geološki sastav i pedologija (tloznanstvo), hidrologija i klima**, radi boljega sagledavanja i razumijevanja cjelokupne problematike na ovim prostorima, no budući da je u ovom zborniku zastupljen i prilog prof. dr. Pere Marijanovića o neživoj (mrtvoj) prirodi povijesne župe Dubrave, suvišno je detaljnije obrađivati i ponavljati ove elemente na ovom mjestu.

1.1. Kratka povijest botaničkih i vegetacijskih istraživanja ovih krajeva

Kada se govori o prirodoslovnim istraživanjima BiH, obavezno se među prvima spominje francuski geolog i geograf Ami Boué (1794.-1891.), koji je proputovao kroz BiH između 1836. i 1838. god., te nakon toga, 1840. god. publicirao u Parizu poznato djelo *Europska Turska* (*La Turquie d' Europe*). U ovom djelu autor upoznaje znanstvene krugove o geologiji, geografiji, geomorfologiji, flori, fauni, meteorologiji, ekologiji, poljoprivredi, vojnom stanju, religiji, zdravstvu i dr. U djelu je iznio i nekoliko podataka o flori i fauni naših krajeva. Iako je dio puta prolazio i kroz dio povijesne župe Dubrave, nije ništa zapisano što bi vrijedilo spomena na ovom mjestu.

Interesantno je spomenuti da je 1844. god. proputovao jednim dijelom istočne Hercegovine sir Gardner Wilkinson i da je u putopisima zabilježio postojeće rasadnike, pa tako jedan u Metkoviću iz kojega je isporučeno 6600 sadnica bijeloga duda "...hercegovačkom veziru, u zamjenu za 140 hrastovih stabala potrebnih za gradnju mosta".

Na prelasku u Hercegovinu opisuje i "lijepe hrastove" [vjerojatno *lužnjak* (*Quercus robur)* - o. p. Č. Š.], koji se mogu vidjeti u ravnici oko Hutova, zatim dolinom Neretve čije su obale obrasle drvećem i grmljem..." "...Međutim, najvredniji podatak iz ovog putopisa je navod o rasadniku i kulturama drveća oko rijeke Bune, koje su već postojale i u to doba. Rasadnik, kojeg je podigao Ali paša Rizvanbegović, imao je više hiljada stabala, većinom dudova i maslina, a osnovan je tek nedavno."[2]

Tek dolaskom Austro-Ugarske u naše krajeve 1878. god. i osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. god., prirodoslovna istraživanja poprimila su planski karakter i sustavno su izvođena.

Jedan od prvih istraživača flore Hercegovine bio je Moravac po rođenju (rodio se u Brnu), a Sarajlija po življenju i radu František (Franjo) Fiala (1861.-1898.). Njegovo prvo radno mjesto, nakon završetka studija u rodnom mjestu, bilo je 1886. god. u ondašnjoj Tvornici duhana u Sarajevu, u ulozi voditelja kemijskog laboratorija. U to vrijeme službeno je mnogo putovao po Hercegovini s ciljem pregleda i otkupa duhana. S izraženim smislom za planinarstvo i za istraživanjem i prikupljanjem flore, od 1892. god. pa sve do smrti, stalno radi kao kustos u novoosnovanom Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Rezultate svojih florističkih istraživanja objavljuje u brojnim radovima u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, čiji je prvi broj ugledao svjetlo dana 1889. god. U tim prilozima ima podosta vrsta koje su zabilježene u povijesnoj župi Dubrave. Kasnije, najveće znanstvene domete Fiala je postigao na području arheoloških istraživanja, koja su bila njegova druga ljubav.

Nakon prerane smrti Franje Fiale, na njegovo mjesto dolazi Karlo (Carl) Malý (1874.-1951.) koji u Zemaljskom muzeju u Sarajevu radi kao jedan od pionira u prvo vrijeme kao volonter, a od 1913. god. kao stalni zaposlenik u ovoj prvoj znanstvenoj, kulturnoj i prosvjetnoj instituciji u BiH. U svojim brojnim florističkim prilozima, objavljenima također u navedenom *Glasniku*, Malý publicira i veliki broj vrsta, koje su zastupljene u flori jugoistočne Hercegovine.

Dolaskom u BiH poznatoga austrijskog botaničara G. Becka (1856.-1931.) otpočinje nova era sustavnih florističkih istraživanja u BiH. Ovaj plodni istra-

---

[2] P. Fukarek, "Istraživanja flore i vegetacije BiH", u: *Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu*, 1956., str. 126

živač za života je objavio 236 znanstvenih radova na ukupno 11.500 stranica, od kojih se na BiH odnosi 1500 stranica. Brojne radove je objavio na stranicama *Glasnika Zemaljskog muzeja*, a jedno od njegovih opsežnih djela, važnih za naše krajeve, jest *Flora Bosne i Hercegovine i novopazarskog Sandžaka*,[3] koje je objavljivano u nastavcima od 1903. god. u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u Sarajevu. Za života Beck nije završio ovo djelo. Na osnovu njegove pisane ostavštine, K. Malý (1950.) završava mali dio, a u više navrata sarajevska botaničarka Željka Bjelčić (*1913.) završava ovo djelo.[4] U njemu se nalaze i brojni podatci koji se odnose na jugoistočnu Hercegovinu, a time i na povijesnu župu Dubrave.

Nekoliko godina poslije dolaska u naše krajeve prethodnoga istraživača dolazi Skandinavac Svante Murbeck (1859.-1946.), profesor botanike u Lundu i Stocholmu (Švedska). Za vrijeme petomjesečnog boravka u BiH tijekom 1888. god. obilazi i brojne terene istočne Hercegovine [Velež (1629 m), Crvanj (1920 m)] i dr. te objavljuje 1891. god. opsežnu akademsku studiju s naslovom *Prilog poznavanju flore južne BiH* (*Beiträge zur Kenntnis der Flora Südbosnien und der Hercegovina*).[5] U ovoj studiji, na 192 stranice teksta, objavljeni su i brojni podatci koji se odnose na sjeverni dio povijesne župe Dubrave, u kojima su žitelji ove župe boravili sa svojom stokom za vrijeme ljetnih mjeseci. U ovoj publikaciji su opisane i mnoge endemične vrste i podvrste, koje našim krajevima daju specifično obilježje.

Poslije Drugoga svjetskog rata važno je spomenuti da su botaničari prirodnjačkog odjeljenja i botaničkog vrta Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Biološkog instituta u Sarajevu, Šumarskog fakulteta Sveučilišta u Sarajevu, Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu povremeno boravili i botanizirali u ovim krajevima. Čak je Dafina Bajić (1908.-2003.), profesorica Poljoprivrednog fakulteta obranila 1956. god. doktorsku disertaciju s naslovom *Flora i vegetacija Hutova blata*, a posebno su botaničari prirodnjačkog odjeljenja i botaničkog vrta Zemaljskog muzeja u Sarajevu (dr. sc. Čedomil Šilić, Đorđe Đuran) istraživali terene jugoistočne Hercegovine u cilju prikupljanja živoga i sjemenskoga biljnog materijala za žive zbirke botaničkog vrta, kao i herbarskog materijala za herbarsku zbirku prirodnjačkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Na terenima jugoistočne Hercegovine ekipa kartografa iz navedenih institucija vršila je vegetacijsko kartiranje u okviru projekta Vegetacijska karta Ju-

---

[3] G. Beck, *Flora BiH i novopazarskog Sandžaka, Sarajevo*, 1903.-1927.

[4] G. Beck - K. Malý - Ž. Bjelčić, "Flora BiH", u: *Posebna izdanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1950., 1967., 1974., 1983.

[5] S. Murbeck, *Beiträge zur Kenntnis der Flora von Südbosnien und der Hercegovina*, Lund, 1891.

goslavije (dr. Hilda Ritter-Studnička, dr. Radomir Lakušić, dr. Pero Grgić, mr. sc. Lijerka Kutleša, dr. sc. Čedomil Šilić, Sabaheta Abadžić i dr.).

2. Specijalni dio

3.1. Dendroflora (drveće i grmlje) u povijesnim granicama župe Dubrave

Vrste dendroflore (drveće i grmlje) najmarkantniji su predstavnici flore jednoga kraja. Ne samo zbog svoje visine i voluminoznosti, već zbog toga što izgrađuju specifične šumske ili šibljačke asocijacije (biljne zajednice) ili njihove degradacijske stadije, koje određenom kraju daju posebno obilježje.

Na hercegovačkom kršu ti su degradacijski stadiji veoma markantni i uočljivi i oni su uvjetovani brojnim klimatskim, edafskim i drugim ekološkim čimbenicima, kao i velikim i dugotrajnim zooantropogenim faktorima, što i na cijelom prostoru župe Dubrave dolazi do punoga izražaja.

Na ovom mjestu predstavit ćemo u veoma kratkim crtama pojedine predstavnike dendroflore, koji su zastupljeni u župi Dubrave. Od ukupnoga broja autohtone dendroflore BiH, koja iznosi oko 250 vrsta[6] u ovom dijelu Hercegovine evidentirano je 90 vrsta i podvrsta dendroflore ili u procentima oko 30 %. Sve to ukazuje da je dendroflora ovoga kraja, kao i cjelokupna flora, veoma bogata i raznolika.

3.1.1. Četinjače

U autohtonoj (domaćoj) dendroflori BiH zastupljeno je samo 14 vrsta četinjača, a na prostoru župe Dubrave taj broj sveden je na samo dvije vrste (ne računajući na brojne egzotične (nesamonikle) dendro vrste, koje su svjesno unesene od čovjeka u naše parkove i vrtove u posljednjih 50-ak godina, u cilju postizanja što boljih hortoestetskih efekata). Isto tako, u posljednjih 60-ak godina vršena su na manjim površinama pošumljavanja hercegovačkoga krša nekim četinjačama, kao što su: *crni bor* (*Pinus nigra* Arnold), *brucijski bor* (*Pinus brutia* Ten.), *primorski bor* (*Pinus pinaster* Ait.), kao i *čempres* (*Cupressus sempervirens* L.).

[6] P. Fukarek, "Pregled dendroflore BiH", u: *Narodni šumar*, god. XIII, 5/6, 1959., str. 266-286.

Smrika, crvena kleka, primorska kleka, smrić (*Juniperus oxycedrus* L.)[7]
Ono što je obična borovica, kleka, venja, smrika (*Juniperus communis* L.) u kontinentalnim krajevima, to je *Juniperus oxycedrus* u mediteranskim i submediteranskim predjelima, gdje često obrasta vapnenačke kamenjare i kamenjarske pašnjake i slična staništa. Zajedno s bjelograbom (*Carpinus orientalis*) oblikuje guste goleme facijese, koji su u znanosti opisani kao *Carpinetum orientalis illyricum - Juniperetosum oxycedri*.

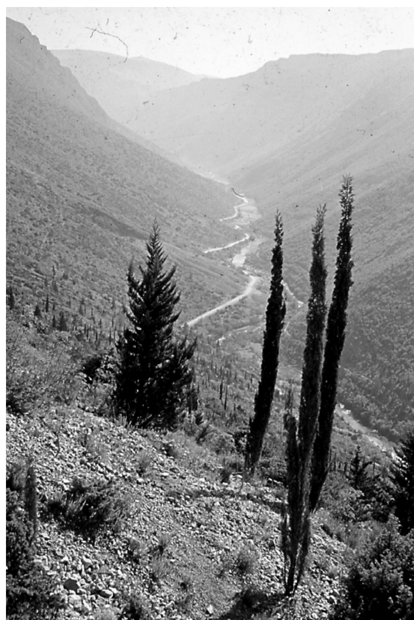
Obična borovica, kleka, venja, smrika (Juniperus communis L.)
Zastupljena je na posebnim staništima u submediteranskom dijelu hercegovačkoga krša.

Obični čempres (Cupressus sempervirens L.)
Ova karakteristična vrsta Sredozemlja prirodno je rasprostranjena u jugoistočnoj Europi i jugozapadnoj Aziji. U Hercegovini ga nalazimo samo u kulturi u krajevima s mediteranskom i submediteranskom klimom. Budući da je prilagođen na suha mjesta s kamenitom i skeletoidnom podlogom, koristi se često za pošumljavanje takvih terena. To dolazi do punoga izražaja na kamenitim i strmim padinama Hrguda iznad Stoca, što se lijepo vidi na priloženim fotografijama, kao i na drugim brojnim mjestima širom Hercegovine.

[7] Kod evidentiranja biljnih vrsta neophodno je navoditi i znanstveno ime (latinsko i grčko) radi točnosti, jer narodno ime veoma varira od kraja do kraja, što često izaziva nedoumice i nesporazume. Napominjem da prva riječ u znanstvenom imenu označava ime roda (*genus*), druga riječ je ime vrste (*species*) (binarna nomenklatura koju je u znanost uveo "otac" binarne nomenklature, poznati švedski prirodoslovac Carl Linné - Linnaeus (1707.-1778.) još 1753., a treća riječ je većinom skraćenica imena autora koji je dotičnu vrstu znanstveno opisao (u ovom konkretnom slučaju to je spomenuti Carl Linné - L.) (Usp. K. Linne, *Species Plantarum*, Holmiae, 1753). Na ovom mjestu navedeno je jedno ili više narodnih imena, koja se najčešće koriste u znanstveno-stručnoj literaturi (i u udžbenicima!), ali to ne znači da se i u ovim krajevima dotična vrsta tako imenuje s obzirom na brojne lokalizme i provincijalizme. To ćemo ilustrirati samo npr. po vrsti koja se u literaturi navodi pod imenom *rašeljka* (standardno ime!), a u ovim krajevima kao *trenzla*, a kolika šarolikost na tom planu postoji na našim širim prostorima, pokazat ćemo primjerom da za tu istu vrstu postoje brojna evidentirana narodna imena, kao što su: *divja crešna, divlja višnja, grkaja, maginja, magriva, mahaleb-višnja, rašelka, rašeljika, rešeljika, rešlika, rešljika, sremža, sremza, sremsa, srijemzla, srijenza, srijensla, tremezla, trensa, trensla, trensula, turska višnja, hrušina, cremža, cremza, cremša, češljika, šedr, šedrg, šedrk* (narodna imena, prema Dragutinu Simonoviću; Usp. D. Simonović, *Botanički rečnik,* Beograd, 1953., str. 38). Ovakvi primjeri nisu usamljeni. I tko bi se snašao u tom bogatstvu i raznolikosti (šarenilu) narodnih imena? Zato je znanstveni naziv neophodan.

Kultura čempresa (Cupressus sempervirens) *na donjim padinama Hrguda kod Stoca.*

Pogled na dolinu Bregave s donjih padina Hrguda kod Stoca. U prvom planu vide se kultura čempresa i ogoljeli vapnenački kamenjari.

3.1.2. Listopadne i druge vrste dendroflore

Krta kositernica, vlasac (Ephedra campylopoda C. A. Mey.)

Najviše je zastupljena u priobalnom pojasu, a dolinom Neretve dopire do Mostara. Ima je na više lokaliteta u submediteranskom dijelu jugoistočne Hercegovine. Tako je zabilježena oko Stoca i dr. Naseljava vapnenačke stijene, kamenjare i suhozidove. Na ovom području je rijetka.

Uspravna kositernica (Ephedra major Host)
Nalazimo je pojedinačno i rijetko u submediteranskom dijelu južne i jugoistočne Hercegovine. Postoji oko Stjepanovog grada iznad izvora Bune, na stijenama oko Stoca i na drugim malobrojnim lokalitetima jugoistočne Hercegovine. Zastupljena je u pukotinama raspucanih stijena i na kamenjarama.

Bijela vrba (Salix alba L.)
Ima je samo uz riječne tokove (Neretva, Bregava, Buna, Zalomka). Stara i debela pojedinačna stabla zastupljena su na vlažnim staništima Hutova blata. Zajedno s njom, pojedinačno se nalazi i *Krta vrba (Salix fragilis L.)*.

Stara stabla bijele vrbe (Salix alba) *na Hutovu blatu, kod Karaotoka.*

Iva (vrba iva) (Salix caprea L.)
Ivu ne ćemo naći na hercegovačkom kršu, već samo na planinama gdje stanovništvo u ljetnim mjesecima izgoni stoku (Snježnica, Velež, Crvanj i dr.). Kao pionirska vrsta najčešće je zastupljena na šumskim požarištima, sječinama i šumskim čistinama.

Rakita (Salix purpurea L.)
Ovu vrbu nalazimo u riječnim dolinama, na šljunkovitim nanosima, na sprudovima i adama. Tu se javlja u mješovitim šumicama vrba i topola, a često oblikuje pionirsku zajednicu na šljunkovitim nanosima - guste vrbike (*Salicetum purpureae*).

Bijela topola (Populus alba L.)
Zastupljena je na svježim i bogatim aluvijalnim zemljištima i vlažnim terenima uz obale rijeka i potoka. Tako je ima pojedinačno ili u manjim grupama, npr. uz rijeku Neretvu, na Hutovu blatu i dr.

Crna topola, jagnjed (Populus nigra L.)

Susrećemo je na aluvijalnim, rahlim pjeskovitim zemljištima uz obale rijeka. Evidentirana je npr. u većem broju uzvodno od Metkovića, Čapljine i dr. Tu je opisana i tzv. neretvanska crna topola (*Populus nigra* var. *narentana* Jovan. & Tuc.).

Jasika, trepetljika (Populus tremula L.)

Zastupljena je pojedinačno ili u manjim grupama na šumskim požarištima ili čistinama u brdskom i planinskom regionu.

Obični orah (Juglans regia L.)

Veoma omiljena koštuničava voćka koja se često uzgaja uz kućna domaćinstva, a ima je i subspontano u zoni hrastova pojasa.

Breza bradavičava (Betula pendula Roth)

Kao pionirska vrsta naseljava sječine i šumska požarišta u brdskom i planinskom pojasu.

Crna joha (jova) [Alnus glutinosa (L.)Gaertn.]

Ima je samo uz riječne tokove. Tako je zastupljena, primjerice, uz rječicu Krupu. "Crna" se zove zato jer su u prošlosti kuhanjem njezine kore dobivali crnu boju za bojenje sukna.

Obični grab, bijeli grab (Carpinus betulus L.)

Nalazimo ga samo dublje u kontinentalnim krajevima, izvan domašaja mediteranske i submediteranske klime.

Bjelograb, bjelograbić, kukrika (Carpinus orientalis Miller)

Ova je vrsta tipični stanovnik mjestâ s mediteranskom i submediteranskom klimom. Veoma često oblikuje nepregledne šikare u submediteranskim dijelovima hercegovačkog krša, na veoma degradiranim zemljištima i tim krajevima daje specifično obilježje. Zbog milenijskog svakodnevnog brsta stoke sitnog zuba (koze i ovce) formirali su se specifični oblici, kao na priloženoj fotografiji.

Bjelograbić ili kukrika (Carpinus orientalis) *poprimio je, zbog neprekidnog brsta koza i ovaca, specifične oblike, koje narod naziva "zakukričene" šikare.*

Raste na skeletoidnim crnicama, smeđim primorskim zemljištima ili skeletnim ispranim rendzinama, ali ga ima i na dubljim zemljištima razvijenim na flišu i škriljevcu, kao i na crvenici (*Terra rossa*). U vegetacijskom smislu zauzima posebno mjesto na dinarskom kršu. Po ovoj vrsti neki lokaliteti dobili su ime, npr.: kosa Grabovina, južno od sela Bjelojevići, lokalitet Grabova, zapadno od Vidova polja i dr.

Crni grab (Ostrya carpinifolia Scop.)
Ovaj grab oblikuje čiste ili mješovite sastojine na strmim, plitkim vapnenačkim i dolomitičnim, većinom prisojnim terenima, najčešće u pojasu hrastova. Često je zastupljen u različitim vegetacijskim jedinicama. U vertikalnom smislu nadovezuje se na bjelograbove šume.

Obična lijeska (Coryllus avellana L.)
U vegetaciji hercegovačkog krša sa submediteranskom klimom rijetko se susreće, ali je česta u šumama i šikarama umjerenog pojasa.

Mečja lijeska, divolijeska (Corylus colurna L.)
Ova je vrsta rijetko zastupljena u našoj flori, pa se, kao prirodna rijetkost, nalazi na listi endemičnih (nije naš endem!) i rijetkih biljnih vrsta za "Crvenu knjigu" BiH.[8] Zastupljena je u većem broju reliktnih zajednica toplijih predjela. Traži dublja i svježija zemljišta na vapnencu, a javlja se pojedinačno.

[8] Č. Šilić, "Spisak biljnih vrsta (*Pteridophyta* i *Spermatophyta*) za Crvenu knjigu BiH", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH", Prirodne nauke, nova serija*, 31/1996., str. 323-367.

Pojedinačna stabla mečje lijeske mogu se naći npr. na sjevernim padinama Snježnice (1100 m), gdje se nalazi lokalitet "Kriva lijeska", koji je vjerojatno dobio ime po ovoj vrsti.

Grančica s listovima i plodovima mečje ili divolijeske (Corylus colurna) *na padinama Sniježnice.*

Jezgre njezinih plodova jestive su, kao kod obične lijeske, ali su manje izdašne od njih.

Bukva (Fagus sylvatica L.) (incl. *Fagus moesiaca* /Malý/ Domin)
Bukva je vrsta viših planinskih, kontinentalnih predjela. Traži duboka, svježa i bogata zemljišta, a izbjegava poplavne predjele.

Grančica s listovima i plodovima (žirovima) cera (Quercus cerris).

Cer (Quercus cerris L.)
Jedan od čestih hrastova na cijelom području submediteranskog dijela BiH, prodirući vrlo duboko u kontinent. Traži dublja, slabo kisela zemljišta. Nalazimo ga najčešće u manjim grupama i u zabranima. U župi Dubrave poznato je nekoliko toponima koji su dobili ime po ceru (npr. selo Cerovo zapadno od Stoca, Cerovica sjeverno od Hutova...).

Sladun, blagun, krupna granica, ploskač, lipika
(Quercus frainetto Tenore)
Nalazimo ga na terenima brdskog područja na poprilično suhom, dubljem kiselom zemljištu. U visinu se penje do preko 1000 m nadmorske visine. U jednom dijelu Hercegovine (dolina Neretvice...) opisana je posebna šumska asocijacija (zajednica) pod znanstvenim imenom *Quercetum confertae hercegovinicum* M. Wrabera, a prilikom kartiranja vegetacije u širem regionu Stoca evidentirali smo novi facijes sladuna i makedonskog hrasta (sucerice) pod nazivom *Quercetum frainetto hercegovinicum* M. Wrabera - *Quercetosum trojanae* Šilić, prov., dakle, šuma *sladuna i sucerice*.

Česvina, crnika (Quercus ilex L.)
Česvina je edifikator zimzelene, klimatogene (klimazonalne) šumske asocijacije crnoga jasena i česvine (*Orno-Quercetum ilicis* Horvatić). Kao takva, obrasta uski priobalni pojas uz morsku obalu. Dolinom Neretve pojedinačni primjerci prodiru podosta duboko u kontinent (do iznad Mostara) i dr. U okviru župe Dubrave nađen je u šumi Dubrave kod Stoca, na Ošanića glavici iznad Stoca, kod Ljubinja, u dolini Bregave i drugim mjestima. Na ovim prostorima je rijedak.

Kitnjak, ljutik, brdnik [Quercus petraea (Matt.) Lieblein]
Zastupljen je na odgovarajućim staništima povijesne župe Dubrave, a to su svježa zemljišta, a u pogledu hranjivosti tla nema velikih zahtjeva; nalazimo ga na kiselom, podzolastom čak i na slabo razvijenom skeletnom zemljištu nizinskih, a osobito brežuljkastih terena. Svakako, nije zastupljen na kemenitom submediteranskom dijelu ovih prostora.

Medunac, sitna granica, magaričar (Quercus pubescens Willd.)
Medunac je najčešća vrsta hrasta u submediteranskom krškom području Hercegovine. Pretežno ga nalazimo na suhim, plitkim zemljištima, na toplijim ekspozicijama. Nalazimo ga pojedinačno ili u raštrkanim grupicama (čest je u tzv. zabranima, koji su ograđeni kamenitim suhozidovima). Po njemu je vegetacijski red, kao viša vegetacijska jedinica, dobio ime u znanosti *Querce-*

talia pubescentis Br.-Bl. U šumi Dubrave kod Stoca opisan je hibrid (križanac) između ovoga hrasta i sladuna, pod imenom *Quercus braunii* Borbás.

Osamljeno stablo hrasta medunca (Quercus pubescens) *na kršu jugoistočne Hercegovine.*

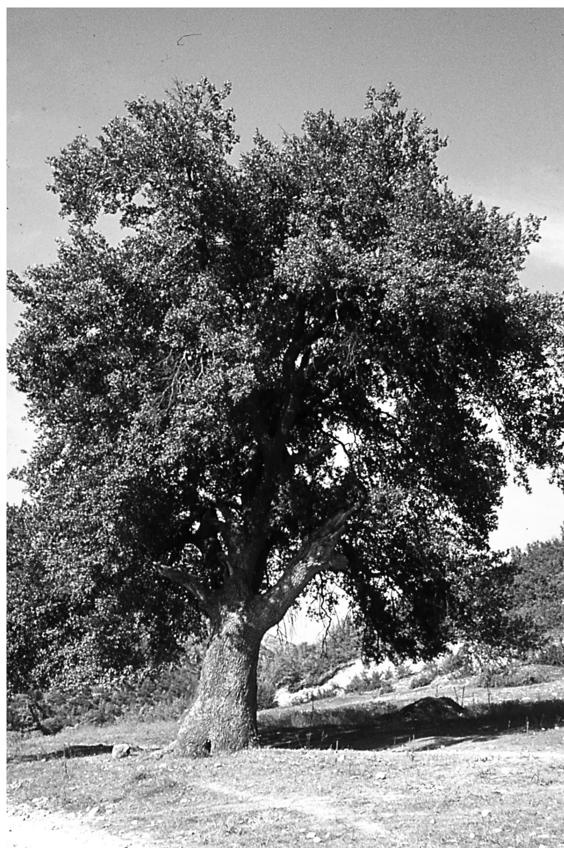
Lužnjak, dub (Quercus robur L.)

U prošlosti ovaj hrast je bio zastupljen na nizinskim terenima Hutova blata. O tome svjedoče velika stabla, koja se mogu naći pod tresetom u Deranskom jezeru. Za svoj razvoj lužnjak zahtijeva duboka, glinovita, plodna, pretežno vlažna zemljišta, s visokom razinom podzemne vode. Zato su lužnjakova staništa pretežno na aluvijalno-diluvijalnim zemljištima nizinskih ili blago brežuljkastih terena.

Crni cer, sucerica, makedonski hrast, ostrogun (Quercus trojana Webb)

Jedan od latinskih sinonima ovoga hrasta jest *Quercus macedonica*, te se u stručnoj (dendrološkoj) literaturi navodi i kao "makedonski hrast". Njegov areal (rasprostranjenje) proteže se od sjeverozapadne Male Azije, jugoistočnih dijelova Apenina (Apulija) do zapadnog Balkana. Upravo na prostorima centralnih dijelova župe Dubrave dostiže sjeverozapadnu granicu areala. Tu ga ima najobilnije južno i jugozapadno od Stoca, kao npr. na području Doma-

novića, te na Bačniku (510 m), Marićevini, Boljanima, Bjelojevićima, Žujinoj gradini (478 m) i dr. Raste na toplim terenima, na strmim vapnenačkim kamenjarama i platoima, vrtačama, degradiranim površinama podložnih eroziji, uvalama, docima i sličnim staništima. Često oblikuje čiste sastojine od nekoliko hektara, ili manje šumarke, ali su česta pojedinačna, starija soliterna stabla (kao na priloženoj slici). Na ovom dijelu svojeg areala oblikuje specifičnu šumsku zajednicu kojoj je dano ime prema dvjema vrstama hrastova što je izgrađuju. To su *sladun* (*Quercus frainetto*) i *sucerica* (*Quercus trojana*). Dakle, zajednica sladuna i sucerice, koja je specifičnost upravo ovoga dijela jugoistočne Hercegovine, a opisana je pod znanstvenim nazivom *Quercetum frainetto hercegovinicum* M. Wraber - *Quercetosum trojanae* Šilić, prov. Primijećeno je u nekim dijelovima Hercegovine da makedonski hrast pravi hibride s cerom. U tom smislu opisan je hibrid (križanac) pod imenom *Quercus schneideri* Vierh., što ukazuje na genetički kontinuitet između ovih dviju vrsta.

Osamljeno staro stablo sucerice (Quercus trojana) *iznad sela Kruševica, nedaleko od Stoca.*

Grančica s listovima i nedozrelim plodovima hrasta sucerice (Quercus trojana).

Crna košćela, koprivić (Celtis australis L.)

Najčešće je zastupljena u šumama i šikarama hrasta medunca u submediteranskim krajevima. Traži laka, rastresita, pjeskovita zemljišta na vapnencu. Često se uzgaja pred domaćinskim kućama kao soliterno stablo, jer njezina voluminozna i gusta krošnja stvara "debelu" hladovinu. Postoje i toponimi prema ovoj vrsti, kao što je npr. selo Košćela, sjeverno od Deranskog jezera.

Smokva, smokvenica, smokvina (Ficus carica L.)

Najbolje se razvija u krajevima sa sušnim, toplim ljetima i blagim kišovitim zimama. Zastupljena je i na ljutom kršu i na raznim ekspozicijama, a nalazimo je na nadmorskim visinama do preko 500 m. Kao omiljena južnjačka voćka često je uzgajaju u vrtovima. Tako je zabilježena kod Domanovića, Stoca, Ljubinja i na drugim brojnim mjestima u župi Dubrave.

Bijela imela (Viscum album L.)

Poluparazitski grmić, koji parazitira na preko 50 drugih drvenastih vrsta, posebno na vrstama iz porodice ružovki (*Rosaceae*) (kruške, jabuke i dr.) i vrbovki (*Salicaceae*) (topole i dr.). Uz pomoć zelene boje (klorofila) sama za sebe stvara asimilate, a iz domaćina, specijalnim crpkama (*haustorije*), upija iz drveta vodu s otopljenim mineralnim tvarima. Iz tih razloga predstavlja tipičnu poluparazitsku biljku.

Žuta imela (Loranthus europaeus Jacq.)

Kao poluparazitsku, nisku, grmoliku listopadnu vrstu nalazimo je na hrastovim stablima.

Imelica, sitna imela [Arceuthobium oxycedri – (DC.) MB.]
Zimzeleni, veoma razgranati grmić koji parazitira najčešće u termofilnim zajednicama *crvene borovice* (*Juniperus oxycedrus* L.), koja je zastupljena na golemim površinama hercegovačkog krša.

Skrobut, skrobutina (Clematis flammula L.)
Polegla povijuša (puzavica), dužine 0,3-5 m. Penje se uz grmolike vrste ili poliježe po kamenjarama. Često obrasta goleme površine na otvorenim vapnenačkim kamenjarama u zoni bjelograbovih šuma i šumaraka (*Carpinetum orientalis illyricum*). U fenofazi cvjetanja (V-VIII) ukrašava sive vapnenačke kamenjare ljutoga hercegovačkog krša. Kao i ostale vrste roda *Clematis* i skrobutina sadrži otrovni sastojak protoanemonin (lakton), koji na koži izaziva plikove (skrobutine, odatle i ime) i rane, a na sluznici crvenilo i bol. Iz tih razloga i stoka je izbjegava. Budući da sadrži sastojke koje imaju jako baktericidno i fungicidno djelovanje (fitoncidi), u prošlosti se upotrebljavala u narodnoj medicini za liječenje različitih bolesti, ali se od toga odustalo jer je njezina upotreba bila uzrokom trovanja s teškim posljedicama. Zato ovu vrsta nikako ne treba upotrebljavati kao lijek, ni izvana ni iznutra.

Pavit obična, gužva (Clematis vitalba L.)
Ovu drvenastu penjačicu (lijanu) nalazimo u mezofilnim ili suhim bogatim zemljištima u šumama i šikarama hrastove i bukove regije.

Haložina ili slatki škrobut (Clematis viticella L.)
Tipično stanište ove povijuše (puzavice) s odrvenjelom stabljikom jesu šikare i šumarci, većinom uz vodene tokove, na mjestima s toplijom klimom. Često je zastupljena na Hutovu blatu ali i dr.

Pasja ruža, šipak (Rosa canina L.)
Ako se rod ružâ promatra s botaničkoga gledišta, onda se može reći da je na ovom području zastupljeno nekoliko vrsta ruža, od kojih predstavljamo samo 3 vrste. *Rosa canina* je zastupljena u raznim tipovima hrastovih šuma, na otvorenim površinama, šikarama, živicama, rubovima šuma i drugim staništima. Nije izbirljiva na kvalitet zemljišta. Većinom raste pojedinačno ili u manjim skupinama. Penje se podosta visoko. Nepravi plodovi (šipci) divlje ruže (kao i ostalih samoniklih ruža!) imaju mnogostruku primjenu u narodnoj i službenoj medicini, kao i u farmaceutskoj industriji. Budući da mesnato usplođe zreloga šipka sadrži mnogo vitamina C, koji se ne razara ni prilikom kuhanja, veoma je cijenjen za pripravljanje ukusnog vitaminskog čaja, a predstavlja bogat izvor karotina. Osim toga, šipak sadrži i drugih vitamina. U mesnatom

usplođu ima saharoze, invertnog šećera, organskih kiselina, mineralnih soli, pektina i treslovina. Iz tih razloga šipci imaju veliku primjenu u prehrambenoj industriji. Veoma je popularno pripravljanje pekmeza koji je vrlo ukusan i hranljiv, a u zimskim mjesecima predstavlja bogat izvor vitamina C.

Ruža modrolisna (Rosa glauca Pouret)
Ova ruža je mnogo rjeđa od prethodne. Najčešće je zastupljena na terenima montanog (brdskog) do subalpinskog (pretplaninskog) pojasa. Raste pojedinačno, rjeđe u manjim grupama, na šumskim čistinama i kamenjarama.

Ruža ljepljiva (Rosa glutinosa Sibth. & Sm.)
Zastupljena je na vapnenačkim kamenjarama, kamenjarskim pašnjacima mediteransko-montanog vegetacijskog pojasa. Ulazi u sastav brojnih zajednica otvorenih staništa. Penje se u visinu preko 1800 m nadmorske visine. Dosta polimorfna vrsta. Opisan je u velikom broju oblika, od kojih je i na našem području zastupljena endemična podvrsta - subsp. *dalmatica* (A. Kerner) G. Beck. Kao vrlo rijetka vrsta i podvrsta nalazi se na listi endemičnih, rijetkih i ugroženih vrsta za nacionalnu Crvenu knjigu BiH.

Kupina (Rubus sp.)
Kao i u cijeloj flori BiH, tako i u granicama župe Dubrave, zastupljeno je nekoliko crnoplodih vrsta ovoga roda. Nalazimo ih u šikarama, živicama, rubovima šuma i šumaraka, uz putove, na otvorenim kamenjarama i sličnim drugim staništima. Suvišno bi bilo da na ovom mjestu navodimo njihova znanstvena imena. Plodovi kupine imaju mnogostranu upotrebu: u svježem stanju služe za jelo, od njih se dobiva voćni sok, kompot, pekmez, vino i dr.

Malina (Rubus idaeus L.)
Malina obrasta veće površine montanog (brdskog) i subalpskog (pretplaninskog) vegetacijskog pojasa. Traži dublja, rahla i svježa zemljišta, dok suha, topla i podvodna ne podnosi. Plodovi maline, služe za spravljanje soka, pekmeza i slatka, a odlični su i u svježem stanju. Suhi plodovi upotrebljavaju se kao sredstvo za znojenje, a od listova se spravlja čaj.

Divlja trešnja (Prunus avium L.)
Divlju trešnju možemo naći izvan submediteranskog područja. Najčešće je zastupljena u mezofilnim šumama (kitnjaka i graba, brdske bukove šume...), na rubovima šuma, u međama i dr. Plodovi trešnje se jedu u sirovom stanju, a od njih se pripravljaju razni proizvodi, kao što su: marmelada, kompot, sok i sirup.

Zerdelija, džanarika (Prunus cerasifera Ehrh.)
Ova vrsta divlje voćke često se uzgaja u vrtovima, ali je nalazimo na brojnim hercegovačkim lokalitetima. Ta staništa su otvoreni vapnenački kamenjari u brdskoj regiji. U seoskim domaćinstvima od njezinih jestivih kiselkastih sočnih plodova može se pripravljati ukusna marmelada.

Divlja šljiva (Prunus cocomilia Ten.)
Ova divlja šljiva je konstatirana na nekoliko lokaliteta u jugoistočnoj Hercegovini. Nalazimo je rijetko na otvorenim staništima u brdskim i planinskim krajevima. Hercegovački lokaliteti predstavljaju sjevernu granicu u arealu ove vrste, koje ima u flori Grčke, Makedonije, Crne Gore, južnim dijelovima Apeninskog poluotoka i Male Azije. Kiselkasti plodovi su jestivi.

Rašeljka, trenzla (Prunus mahaleb L.)
Kao izrazita submediteranska vrsta često je zastupljena u brojnim asocijacijama vegetacijske sveze crnoga jasena i crnoga graba (*Orneto-Ostryon*). Ne stavlja velike zahtjeve u odnosu na zemljište. Raste na veoma oskudnim, toplim i suhim zemljištima na vapnencu. Zalazi dosta duboko i u unutrašnjost kontinenta, gdje je zastupljena samo na najtoplijim, južnim padinama. Rašeljka je u prošlosti imala veliku primjenu u kućnoj radinosti: od nje su se izrađivale cijevi za lule, muštikle, čibuci, štapovi... Služi i kao podloga za cijepljenje trešnje i višnje. Zreli plodovi rijetko se upotrebljavaju za jelo jer su gorki i trpki. Mogu se koristiti za pravljenje sirupa i marmelade, u mješavini s drugim voćem, kao i za pravljenje likera.

Crni trn, trnjina (Prunus spinosa L.)
Ovu grmoliku vrstu pretežno nalazimo u nizinskim i brdskim položajima, u svijetlim hrastovim šumama i šikarama, često raštrkanu po zapuštenim pašnjacima i u živicama. Iako najbolje uspijeva na dubljem zemljištu, česta je i na skeletnim tlima našega krša. Plodovi (crnoplave koštunice) zriju u srpnju i kolovozu; ostaju na granama sve do proljeća. Kada promrznu, dobri su za jelo.

Divlji badem, Webijev badem [prunus webbii (Spach) Vierh.]
Divlji badem nalazimo rijetko i pojedinačno na otvorenim kamenitim i stjenovitim mjestima s oskudnim zemljištem na brojnim lokalitetima župe Dubrave (npr. okolina Počitelja, Hutova...). Prema općem rasprostranjenju pripada u istočno-mediteranske vrste (Mala Azija, Italija, Balkanski poluotok). Kao dendrološka rijetkost nalazi se na listi endemičnih, rijetkih i ugroženih biljnih vrsta za Crvenu knjigu BiH. Divlji badem može poslužiti kao podloga za cijepljenje (kalemljenje) voćaka i kao izdržljiva kserotermna vrsta za zaštitu zemljišta na ljutom hercegovačkom kršu.

Osamljeni primjerak divljeg ili Webijeva badema (Prunus webbii) *nizvodno od Počitelja.*

Karakteristični nedozreli plodovi divljeg ili Webijeva badema (Prunus Webbii).

Rušvica, kozja jabučica, merala (Amelanchier ovalis Medicus)

Ovaj listopadni grm je zastupljen u brojnim zajednicama vegetacijske sveze crnoga graba i bjelograba (*Ostryo-Carpinion orientalis* Horvat), kao i u crnoborovim šumama, a isto tako i na otvorenim kamenjarama, na plitkoj vapnenačkoj podlozi. Javlja se pretežno pojedinačno ili u manjim grupama. Rušvica ima oko 8 mm debele, sočne, slatkaste, crne plodove s modrikastim preljevom. Nakon prvih mrazeva mogu se jesti, ali nisu izdašni, jer su maleni i nema ih mnogo.

Divlja, šumska jabuka, zukva (Malus sylvestris Miller)

Najčešće je nalazimo u mezofilnim šumama i šikarama, usamljeno na livadama, pašnjacima, međama i dr., od niže do brdske regije (do oko 1300 m

nadmorske visine). Zbog kiselog i trpkog okusa plodovi divlje jabuke ne koriste se za jelo u svježem stanju. Ali imaju veliku primjenu u pripravljanju octa (sirćeta), koji se koristi u ishrani i u narodnoj medicini.

Krušla trnovača, trnokruška, glogulja, krušvina, slanopađa
(Pyrus amygdaliformis Vill.)
Ova je kruška tipični stanovnik dinarskog krša. Nalazimo je najčešće u termofilnim (toploljubivim) šumama i šikarama mediteranskog i submediteranskog područja. Poželjna je na našem kršu, jer podnosi sve ekstreme krškog podneblja, te se primjenjuje za vezivanje terena sklonih eroziji. U voćarstvu služi kao podloga za cijepljenje (kalemljenje) plemenitih krušaka. Tvrdi i opori plodovi nisu za jelo, niti za bilo kakvu preradu.

Divlja kruška (Pyrus pyraster Burgsd.)
Najčešća je u mezofilnim i kserotermnim listopadnim šumama, od ravnica pa do pretplaninskog pojasa. Zastupljena je u brojnim šumskim zajednicama. Plodovi divlje kruške zriju u listopadu. Jestivi su u potpuno zrelom stanju, ali imaju opor ukus. Koriste se i za dobivanje rakije "kruške" ili "kruškovače". Divlja kruška ima primjenu u voćarstvu kao podloga za cijepljenje (kalemljenje) plemenitih sorti krušaka.

Glog bijeli, glog jednokoštičavi (Crataegus monogyna Jacq.)
Susreće se u listopadnim, mješovitim, rjeđe u četinarskim šumama, na skeletnim livadama, uz rubove šuma, u živicama i dr., od nižih položaja pa do gornje granice montanog (brdskog) vegetacijskog pojasa. Od brojnih infraspecijskih oblika, koji su karakteristični za mediteranske i submediteranske krajeve, gdje raste na ljutom kršu, oblik koji je u znanosti imenovan kao var. *transalpina* A. Kerner. Cvjetovi i plodovi gloga imaju primjenu u medicini.

Oskoruša (Sorbus domestica L.)
Kao sredozemno-srednjoeuropska vrsta, oskoruša je zastupljena u kserotermnim (suhim i toplim) šumama i šikarama nižega hrastova pojasa; kod nas je ima najčešće u Primorju i u submediteranskom području. Uvijek se javlja pojedinačno, a zahtijeva dobro i plodno zemljište. Od plodova oskoruše pripravlja se rakija, marmelada, kompot, a poslije mraza i njihovog omekšavanja mogu se konzumirati sirovi, pa se zbog toga često uzgaja u vrtovima i uz kuće, kao omiljena voćka.

Pucalina, grohotuša (Colutea arborescens L.)

Ovaj listopadni grm, koji izraste 2-4 m visine, vitkih i šibolikih izbojaka, najčešće nalazimo u submediteranskim, toplijim, svijetlim šumama, zatim u šibljacima i kamenjarama na vapnenačkoj podlozi.

Bagrem (Robinia pseudoacacia L.)

Ova drvenasta vrsta podrijetlom je iz Sjeverne Amerike (Pensilvanija, od Apalačkih planina do sjeverne Džordžije, južni Ilinois, jugozapadna Indijana i Arkanzas). Još 1601. god. unesen je u Europu (Francuska), pa se otada u mnogim zemljama potpuno proširio i udomaćio. U našoj regiji ima ga u svim krajevima, počevši od samoga mora, pa do duboko u unutrašnjost. Bagrem je veoma skroman u pogledu kvaliteta zemljišta. Prilagođava se svakom terenu. Ima jak i dobro razvijen korijenov sustav, pa odlično veže zemljište sklono eroziji. Bagrem predstavlja odličnu pčelinju pašu ("bagremov med"!), a od drveta se izrađuju različite poljoprivredne alatke i kolje. Dolaskom Austro-Ugarske i probijanjem željezničke pruge hortikulturni stručnjaci su ukrašavali željezničke postaje jednim od poznatih ukrasnih kultivara ove vrste, s gustom, okruglastom krošnjom i granama koje su bez trnja. To je cv. "*Umbraculifera*".

Pajasen, kiselo drvo [Ailanthus altissima (Miller) Sw.]

Ova adventivna vrsta porijeklom je iz daleke Kine. Uspijeva na svakom zemljištu, pa i na plitkim i kamenitim terenima. Iz tih razloga i na području župe Dubrave možemo ga naći na nižim, brežuljkastim i brdskim krajevima, kao potpuno udomaćenu vrstu. S obzirom na brz rast i sposobnost širenja na svakom zemljištu, te na jaki i široki korijenov sustav, služi za učvršćivanje terena ugroženih erozijom i bujicama.

Bijeli dud, murva (Morus alba L.)

Dud se u prošlosti uzgajao iz praktičkih razloga, jer su njegovi listovi služili za ishranu gusjenicâ svilene bube ili sviloprelje (*Bombyx mori* L.) iz čijih se kokona dobivala prirodna svilena vlakna, a i plodovi (dudinje) su jestivi. Poznato je iz pisanih izvora da se bijeli dud, za ovu svrhu, uvelike uzgajao npr. u rasadniku u Metkoviću, Buni i dr. I danas se mogu na mnogim lokalitetima Hercegovine vidjeti pojedinačna stara stabla duda, jer su geografski i klimatski uvjeti pogodovali za uzgoj ove egzotične vrste.

Dudovac (Broussonetia papyrifera L'Herit ex Vent)

Domovine ove vrste jesu Kina, Japan i Formoza. Jedno od sinonima ove vrste je *Morus papyrifera* L., pa se iz tih razloga, u stručnoj literaturi, naziva *dudovac* (*Morus* - rod dudova).

Uvijek sam se čudio kada sam u selima, naročito jugoistočne Hercegovine, viđao stara i debela stabla ove egzotične vrste, koja su se uzgajala kao soliter ispred starih kuća. Pitao sam se zašto, jer njegovi plodovi (dudinje) nisu jestivi. Nikakve koristi, osim dobre sjene (hladovine) njegove voluminozne krošnje!

Šibika (Coronilla emerus L.)
U fenofazi cvjetanja (IV-V) ova grmolika listopadna vrsta pada u oči svojim brojnim žutim cvjetovima. Najčešće je nalazimo u termofilnim zajednicama vegetacijske sveze crnoga jasena i bjelograba (*Ostryo-Carpinion orientalis*), te na kamenjarskim pašnjacima mediteranskog i submediteranskog vegetacijskog pojasa. Nije izbirljiva u odnosu na kakvoću zemljišta; to su većinom suha i plitka zemljišta na vapnencu.

Zanovijet, tilovina, tila, negnjil [Petteria ramentacea (Sieber) Presl]
Ovaj interesantni i lijepi listopadni grm daje posebno obilježje dinarskom kršu. On i jest, po svojem ukupnom rasprostranjenju, ilirsko-balkanski endemit. Prema našem poznatom dendrologu akademiku Pavlu Fukareku (1912.-1983.) areal ove endemične vrste proteže se "...u submediteranskom području, od rijeke Cetine, kroz Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru do srednje Dalmacije..." "...ona je diferencijalna vrsta posebne subasocijacije zajednice medunca i bjelograbića: *Querco - Carpinetum orientalis* subass. *petterietosum* Fukarek u kojoj se javlja u velikoj množini..." oblikujući jednolične i guste šibljake na većim površinama. U granicama župe Dubrave zastupljena je na golemim površinama. Najveće i najljepše populacije nalaze se na potezu Stolac - Ljubinje (Žegulja, Poplati, Bančići, Pocrnje, Ubosko...).

Kamenjare na Žegulji, između Stoca i Ljubinja, obrasle s brojnim grmovima cvjetajuće (svibanjski aspekt!) zanovijeti (Petteria ramentacea).

Treba doći na navedene i druge lokalitete u fenofazi njezinog cvjetanja (V-VI) i vidjeti i doživjeti zanovijet u punoj ljepoti. Dolinom rijeka prodire dosta duboko u kopno, te često nalazimo njezina izolirana staništa, izvan kompaktnog areala (npr. dolinom Neretve, do iznad Drežnice i dr.). Zanovijet ima veliki značaj za pošumljavanje krša, a važna je kao krmna biljka (o čemu će biti govora u sljedećem poglavlju!) i kao važna pčelinja paša.

Ruta, rutvica raskrečena (Ruta divaricata Ten.)

Ovaj listopadni polugrm raste u pukotinama vapnenačkih stijena i na kamenjarama mediteransko-montanog vegetacijskog pojasa. Tako je konstatirana na više lokaliteta kod Stoca i dr. U baštama i vrtovima često se uzgaja *vrtna ruta ili sedef (Ruta graveolens* L.*),* kao veoma omiljena i tražena vrsta u narodnoj medicini, kao i začinska biljka.

Primorska smrdljika (Pistacia terebinthus L.)

Najčešća je u zoni listopadnih i zimzelenih primorskih šuma i šikara (makija i pseudomakija), na suhim, toplim, kamenitim i stjenovitim mjestima. U župi Dubrave naročito je zastupljena u većem broju primjeraka na velikom zaravnjenom platou južno od Stoca (npr. Boljuni, Blaški Do...), što je po brojnosti najveće područje obraslo ovom vrstom u sjevernom dijelu jugoistočne Hercegovine. Tu se nalaze brojna stabalca, debljine 35-40 cm, što predstavlja dendrološku rijetkost i zanimljivost u ovom dijelu njezina areala.

Osamljena stabalca primorske smrdljike (Pistacia terebinthus) *na zaravnjenim površinama južno od Stoca (u prvom planu!); u drugom planu sastojine sucerice* (Quercus trojana).

Makljen, maklen (Acer monspessulanum L.)
Ova vrsta javora je najčešće zastupljena u krškim šumama i šikarama mediteranskog, prijelaznog i submediteranskog područja. Zastupljen je u brojnim zajednicama, kao npr. u zajednici bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*), crnoga graba i jesenske šašike (*Seslerio-Ostryetum carpinifoliae*). Pojavljuje se pojedinačno ili u manjim grupama.

Javor gluhač (gluvač), javorac (Acer obtusatum Kit.)
Pretežno ga nalazimo na terenima našega visokog krša, gdje se javlja pojedinačno ili u skupinama u termofilnim hrastovim, crnograbovim i crnoborovim šumama, dopirući do donje granice bukovih šuma [od oko 500 do 1200 (-1600) m nadmorske visine]. Zastupljen je u brojnim šumskim zajednicama.

Kljen, klen, poljski javor (Acer campestre L.)
Pretežno ga nalazimo u listopadnim hrastovim šumama. Posebno ga ima u naplavnim šumama, te u šumama hrasta kitnjaka i običnoga graba, cera i sladuna.

Kurika obična (Euonymus europaeus L.)
Pretežno je zastupljena u zoni hrastovih šuma, u šikarama, živicama, uz rijeke i potoke.

Kurika bradavičasta (Euonymus verrucosus Scop.)
Grmolika listopadna vrsta koja se nalazi većinom u kserotermnim svijetlim šumama i šumarcima. Nije izbirljiva u pogledu kvaliteta zemljišta, a raste na kamenitim terenima s vapnenačkom geološkom podlogom. Interesantno je spomenuti da je ovaj grm tražen u industriji, kao važna sirovina za dobivanje gutaperke, koje u kori korijena ima oko 16 %.

Trušljika obična, krušina (Frangula alnus Miller)
Listopadni grm kojeg nalazimo u nižim položajima, uz rijeke, zajedno s vrbama i crnom johom. Traži svježa i vlažnija staništa. Njezina kora ima primjenu u medicini.

Trušljika kamenjarka, krkavina kamenjarka
[Frangula rupestris (Scop.) Schur.]
Niski listopadni grmić, visok 50-100 cm, koji živi na kamenitim i stjenovitim terenima u nižim položajima i u regijama s toplijom klimom, najčešće u pojasu krške šume bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*).

Drača, diraka (Paliurus spina-christi Miller)

Najčešće se nalazi na prijelazu između zimzelenih i termofilnih listopadnih šuma, gdje često oblikuje, na velikim prostranstvima, guste i neprohodne šikare obuhvaćene zajednicom *Paliuretum adriaticae* Horvatić, s nekoliko subasocijacija i različitih facijesa. Ove šikare nastaju tijekom degradacijskih stadija šuma i šikara asocijacije bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*). U krajnjem stadiju degradacije nestaju elementi šuma, a uz draču zastupljeni su brojni elementi šibljaka i kamenjara. Plodovi drače u ratnim, gladnim godinama, služili su za ljudsku prehranu, jer sadrže dosta celuloze. Osušeni i samljeveni, korišteni su kao dodatak brašnu. Brojni žuti cvjetići veoma su medonosni. I mjesto Dračevo kod Čapljine vjerojatno je dobilo ime po ovoj vrsti.

Potpuno degradirane vapnenačke kamenjare obrasle dračom (Paliurus spina-christi) *i drugim kseromorfnim i kserotermnim biljnim vrstama. U centru se vidi prahistorijski tumulus (nadgrobna gomila, humak) koji svjedoči da su na ovim prostorima živjeli ljudi od prahistorijskog doba.*

Kaduljasti bušin (Cistus salviifolius L.)

Kao biljku europskog dijela Sredozemlja nalazimo je na otvorenim kamenjarskim pašnjacima, te u prorijeđenim i svijetlim šumama i šikarama.

Ružičasti bušin (Cistus villosus L.)

Ovu vrstu nalazimo najčešće kao sastavni dio grmolikih gariga. To su veoma degradirane ili umjereno degradirane, često goleme površine, duž Primorja. U okviru župe Dubrave nalazimo ga u najjužnijim dijelovima, gdje je utjecaj sredozemne klime najjači.

Dalmatinska metlika (Tamarix dalmatica B. R. Baum)

U okviru župe Dubrave nalazimo je samo na krajnjem jugozapadnom dijelu, na aluvijalnim nanosima uz obalu Neretve. Na tim mjestima ima pionirsku ulogu u formiranju vegetacijskog pokrova.

Nar, mogranj, šipak (Punica granatum L.)

Prirodno, nar je čest u području sredozemnih toplijih šuma i šikara, na stijenama, kamenjarama i sličnim staništima, a u vegetaciji tipa "šibljaka" raste zajedno s *dračom* (*Paliurus spina-christi*)*, zanovijeti* (*Petteria ramentacea*), *bjelograbom* (*Carpinus orientalis*) i drugim vrstama ovakvih staništa. Posebno je zastupljen u donjem toku Neretve (naročito od Počitelja, prema Metkoviću i dr.), gdje naseljava suhe vapnenačke kamenjare, sudjelujući u izgradnji posebnog facijesa s bjelograbom (*Carpinetum orientalis-punicetosum*), dajući krajoliku posebno obilježje i u vrijeme cvjetanja (VI-VII), a naročito u jesen, u vrijeme fruktifikacije (plodonošenja) i kada listovi dobiju zlatasto žutu jesenju boju. U divljem obliku ova vrsta je niža, trnovitija, s manjim i kiselim plodovima. (*var. spontanea* K. Malý). Nasuprot tome, *pitomi nar* (*var. sativa* K. Malý) ima jači i veći uzrast, krupnije plodove koji su slatki i veoma cijenjeni u ishrani. Unošenje raznih sorti pitomog nara datira još od turskog vremena.

Grančica divljeg nara (Punica granatum var. spontanea) *sa zrelim zbirnim plodovima.*

Drijen, drenj (Cornus mas L.)

Česta vrsta u području listopadnih hrastovih šuma, vidno sudjelujući u izgradnji brojnih zajednica i njihovih degradacijskih stadija. Najbolje uspijeva na vapnenačkim, toplim i suhim staništima, koja nisu izložena kasnim mrazevima. Zadovoljava se i plitkim zemljištem, a podnosi jaku insolaciju. Plodovi "drenjine" su cijenjene za ljudsku prehranu, bilo da se konzumiraju sirovi ili se od njih spravljaju različiti specijaliteti, kao: voćni sok, kompot, slatko, liker, a najčešće pekmez. U zrelim plodovima ima oko 10 % šećera, nešto pektina, 2-3,5 % organskih kiselina, 50-90 % mg vitamina C i treslovina (tanina). Od njih se dobiva i rakija. Koliko je drijen zastupljen u župi Dubrave, pokazuje

i nekoliko toponima na području te župe, koji su nazvani po ovoj vrsti (npr. Drijen, sjeverno od Deranskog jezera, Drenovac, južno od Stoca i dr.).

Svibovina, svib (Cornus sanguinea l.)
Najbolje uspijeva na rastresitom, bogatom, svježem, zemljištu nizinskih predjela u različitim tipovima šumskih zajednica. Zalazi u visinu do preko 1000 m nadmorske visine. Prema vremenu cvjetanju ove vrste, mjesec svibanj je dobio ime.

Bršljan (Hedera helix L.)
Nalazimo ga u raznim tipovima šuma. Dobro podnosi skeletna, kamenita vapnenačka zemljišta, iako je najviše zastupljen na vlažnim i humoznim zemljištima.

Planika, maginja, jagodnjak (Arbutus unedo L.)
Kao tipična grmolika zimzelena vrsta Primorja nalazimo je na kserotermnim staništima najjužnijih dijelova župe Dubrave. Od 10-20 mm debelih boba, zvanih "maginje", u nekim krajevima priređuju se pekmez, pravi se rakija, vino i dr. Zrele maginje mogu se konzumirati sirove, jer su sočne i slatkaste. Konzumiranje većih količina može izazvati probavne smetnje i stanje slično omaglici ili pijanstvu. To svojstvo poznavali su već Rimljani, pa je i znanstveno ime "*unedo*", staro ime za maginju, izvedeno prema Pliniju, od "*unum tantum edo*", što znači "*jedem samo jedan*".

Maslina (Olea europapaea L.)
Tipična vrsta uže, priobalne zone Sredozemlja. U župi Dubrave prirodno nije zastupljena. U turskom razdoblju donesena je i zasađena na jednom lokalitetu kod Stoca, gdje se nalazi nekoliko stabala masline, starih više stotina godina. Po njima je selo Masline kod Stoca dobilo ime.

Poljski jasen, lučkojasen (Fraxinus angustifolia Vahl.)
U okviru župe Dubrave ova vrsta jasena zastupljena je samo na području Hutova blata, jer zahtijeva duboka, hranjiva i vlažnija zemljišta. Javlja se pojedinačno ili u manjim grupama.

Bijeli ili gorski jasen (Fraxinus excelsior L.)
Zahtijeva dovoljno vlažna, svježa i bogata zemljišta, najčešće u brdskom i planinskom vegetacijskom pojasu. Radi kvalitetnog, tvrdog i elastičnog drveta, za ovim jasenom je bila velika potražnja na našim terenima pa je danas prorijeđen i rijedak.

Crni jasen (Fraxinus ornus L.)

Ovaj jasen nema na sebi ni u sebi ništa crno, ali ga u narodu zovu *crni jasen*. To je stoga što se iz skuhane kore ovoga drveta, u staro doba, dobivala crna boja u kojoj su se bojila seljačka tkana sukna. Ovaj prirodni postupak primjenjivao se sve do pojave sintetičkih boja i njega se sjećaju samo stariji žitelji ovih krajeva. Crni jasen veoma je često zastupljen na golemim prostorima župe Dubrave, u vegetacijskoj svezi crnograbovih i jasenovih šuma, koja se u znanosti imenuje kao *Orno-Ostryon* Tom. To su suha kamenita staništa s bazičnim i neutralnim, kamenitim i plitkim skeletnim zemljištima. Osušeni listovi crnoga jasena u prošlosti su služili kao glavno krmivo za zimsku ishranu stoke na hercegovačkom kršu, o čemu će biti više govora u sljedećem poglavlju.

Obična kalina, zimolez (Ligustrum vulgare L.)

Ovaj listopadni grm najčešće je zastupljen u hrastovom pojasu kontinentalnih krajeva, jer traži svježa humusna i rahla zemljišta. Ali nalazimo ga i na suhim zemljištima. Dopire do oko 1000 m nadmorske visine. Ova vrsta upotrebljava se u hortikulturi kao gusta živica (živa ograda) koja dobro podnosi orezivanje.

Zelenika širokolisna, komorika (Phyllirea latifolia L.)

Ovo je značajna vazdazelena grmolika vrsta u submediteranskoj zoni hercegovačkog krša. Nije česta, ali na mjestima obrasta veće površine, zajedno s brojnim submediteranskim vrstama. Podnosi suhe i kamenite terene s oskudnim skeletnim i skeletoidnim zemljištem. U granicama submediteranskog dijela župe Dubrave nalazimo je na više lokaliteta, kao npr. na zapadnim i sjeverozapadnim padinama Bačnika (oko 500 m nadmorske visine) i dr. Prema Alifakiću zelenika je kresana i za lisnik, npr. kod sela Bjelojevići gdje je ima mnogo i dr.[9]

Konopljika (Vitex agnus-castus L.)

U narodu je poznata pod gornjim imenom jer joj listovi imaju veliku sličnost s listovima konoplje, iako s ovom biljkom nema nikakve srodnosti. Konopljika zahtijeva pjeskovite i šljunkovite, morske, jezerske i riječne obale u području sa sredozemnom i polusredozemnom klimom, gdje često oblikuje guste šibljake. Njezina staništa su pod utjecajem podzemne vode. Nije teško zaključiti da je, u župi Dubrave, ima samo na odgovarajućim staništima u Hutovu blatu (npr. Jelim), Popovu polju...

[9] F. Alikalfić, *Lisnik i lisničke šume u BiH*, Sarajevo, 1998., str. 45.

Vrisak, čubra (Satureja montana L.)

Vrisak je veoma česta vrsta na otvorenim vapnenačkim suhim kamenjarama i sličnim staništima u submediteranskom dijelu župe Dubrave. U vegetacijskom pogledu vrisak zauzima posebno mjesto, obrastajući ogoljele kamenjare na velikim površinama. Vrisak je veoma važna vrsta u pčelarstvu, kao iznimna pčelinja paša, jer cvjeta dosta kasno (VIII.-X.) i ima ga u izobilju. Čuveni je "vriskov med".

Vrisak ili čubra (Satureja montana) *obrasta goleme površine dinarskog krša.*

Kadulja, žalfija, pelim (Salvia officinalis L.)

Kadulja je element sredozemne flore: mediteranski dio Europe (od Španjolske do Balkanskog poluotoka), Mala Azija, sjeverna Sirija. U granicama župe Dubrave ima je u velikom mnoštvu, u submediteranskom dijelu, u okviru brojnih kamenjarsko-pašnjačkih zajednica. To su pretežito vrlo kamenita, skeletna, ekstremno degradirana staništa, s oskudnim zemljištem među grubim vapnenačkim skeletom. Dopire i do višega mediteransko-montanog vegetacijskog pojasa. Ima veliku primjenu u medicini i kao začinska biljka, te se mnogo izvozi u strane zemlje. Predstavlja izvrsnu pčelinju pašu ("kaduljin med").

Grmići kadulje (Salvia officinalis), *koja je član karakteristične zajednice kovilja i kadulje* (Stipo-Salvietum), *koja obrasta goleme površine mediteranskog i submediteranskog dinarskog krša.*

Zapletina, etruščanska kozja krv (Lonicera etrusca Santi)
Pojedinačne grmove ove lijepe listopadne ili poluzimzelene penjačice (povijuše) nalazimo u kserotermofilnim zajednicama sveze crnoga graba i bjelograba (*Ostryo-Carpinion orientalis*) u submediteranskom području.

Veprina bodljikava, kostrika (Ruscus aculeatus L.)
Na nekim mjestima mnogo je zastupljena u krškim šumama bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*) širega područja Hutova blata i dr. Tu naseljava kamenite vapnenačke terene s oskudnim zemljištem, a facijes s veprinom je u znanosti opisan kao *Carpinetum orientalis illyricum - Ruscetosum aculeati*. Budući da ima zimzelene, tamnozelene filokladije ili kladodije (listolike organe) i na njima male listiće, prije nekoliko desetljeća masovno je eksploatirana s ovoga područja i korištena za izradu posmrtnih velikih vijenaca, jer se sušenjem i prilikom transporta listolike filokladije i sitni listići ne rune (krune) i dugo zadržavaju zelenu boju. U to vrijeme Pokopno društvo iz Sarajeva je sa ovih terena kamionima dovozilo ovu vrstu za svoje potrebe, tj. za navedenu proizvodnju.

* * *

Sve navedene vrste nalaze se u sastavu brojnih submediteranskih zajednica i njihovih degradacijskih stadija vegetacijskog reda hrasta *medunca Quercetalia pubescentis* (jasno, osim hidrofilnih vrsta, koje rastu uz obale jezera i uz vodene tokove!). Osim toga, travni pokrivač donje Hercegovine obuhvaćen je vegetacijskim razredom mediteranskih i submediteranskih suhih travnjaka i kamenjara *Brachypodio - Chrysopogonetalia* i to redom submediteranskih

suhih travnjaka *murave* i *kršina* (*Scorzonero - Chrysopogonetalia*) i brojnim zajednicama sveze suhih submediteranskih pašnjaka *murave* (*Scorzonerion villosae*).

3.2. Tradicionalna ishrana stoke lisnikom, kao glavnim krmivom u zimskim mjesecima

Da bi se ishranila brojna usta sitne stoke u zimskom periodu, na oskudnom hercegovačkom kršu, lisničarenje je od pamtivijeka bilo egzistencijalno pitanje opstanka stanovništva ovih krajeva. Zauzvrat od stoke su dobivali meso, vunu, kožu (za "oputnjake", mješine...), mliječne proizvode i kvalitetan stajnjak (gnoj).

3.2.1. Lisničarenje i lisničke šume [10]

Lisničarenje je bilo u prošlosti egzistencijalno pitanje stanovništva ovih krajeva, stoljetna tradicija i praksa, vezana za glavnu granu gospodarenja, a to je stočarstvo i to specifično ekstenzivno stočarenje. Ono je prilagođeno hercegovačkom kršu, na kojemu su, zbog karakterističnih klimatskih, hidroloških, pedoloških i ostalih ekoloških uvjeta razvijene osebujne šumske vegetacijske formacije i njihovi zooantropogeni degradacijski stadiji, kao posljedica ovakvog milenijskog gospodarenja.

Ono što se u ravničarskim i brdskim krajevima s dubokim zemljištem može vidjeti, kada je u pitanju stočarstvo i prehrana stoke u zimskim mjesecima, to su plastovi sijena pripravljeni za zimsku ishranu krupne i sitne stoke, dotle se u krševitoj Hercegovini gdje nema plodne zemlje i livada kosanica mogli vidjeti stogovi sadjeveni od tanjih grana i grančica s listovima, koje su, nakon kresanja, osušene i sadjevene u stog, služile za ishranu sitne stoke u

[10] O ovoj problematici pisao je u opširnoj publikaciji F. Alikalfić, *nav. dj.*, str. 1-116, s preglednom kartom i brojnim crno-bijelim fotografijama.

zimskim mjesecima, što se može vidjeti na priloženim fotografijama. Tako je takva praksa ekstenzivnog gospodarenja šumskim pokrovom utjecala na postupno pustošenje i potpuno nestajanje šumskih površina, što je na većem dijelu hercegovačkog krša veoma evidentno.

U prošlosti koze i ovce bile su hraniteljice svakog domaćinstva na hercegovačkom kršu. One su se pretežno hranile brstom lista i pupoljaka niskog drveća i grmlja. Naš domaći soj koze poludivljih navika u prošlosti je bio najveći zatirač niskih šuma, naročito u fazi njihovog pomlađivanja. Na kršu Hercegovine i drugih krajeva koza je svojim permanentnim odgrizanjem pupova i mladih izbojaka utjecala, kroza stoljeća i formirala jednu cijelu osebujnu vegetaciju skovrčenih grmova na kršu (bjelograb, crni jasen i sve druge dendro-vrste, koje rastu na krševitim terenima). Za taj vid vegetacije narod kaže "zakukričena", pa je upravo zbog toga i tih fatalnih posljedica na šume na hercegovačkom (i dalmatinskom, crnogorskom...) kršu izglasan zakon o zabrani koza u našim krajevima, 50-ih godina prošloga stoljeća.

3.2.1.1. Kratka povijest lisničarenja

Kresanje lisnika (lišnjaka) kojim se je osiguravala krma za stoku za zimsku prehranu stoke, u mnogim zemljama, seže u daleku prošlost. "I stari Rimljani, kako nas u svojim djelima, koja su do nas doprla, obavještavaju Plinije, Columella i Cato (maior) koji su sakupljali velike količine lista brijestova, jasena, topola i hrastova da bi ih svojoj stoci u toku zime mogli položiti."[11] Kolijevke lisničarenja jesu posebno zemlje Mediterana (jug Francuske, Italija, Španjolska, Grčka, Dinarski krš /Istra, Lika, Dalmacija, Hercegovina/, Crna Gora i dr.).

Stog sadjeven od grana, grančica i osušenih listova crnoga jasena (Fraxinus ornus) *za zimsku ishranu stoke (snimljeno prije oko 35 godina, južno od Stoca).*

[11] Citat iz kapitalnog djela J. Wesslya, *Das Karstgebiet Militär-Kroatiens (Karst Hrvatske krajine)*, Zagreb, 1876., poznatog šumarskog stručnjaka i posebno poznavaoca problematike

Međutim, kada podbaci urod trave i kada je oskudna ispaša stoke, kresanje lisnika u prošlosti prakticiralo se i u najrazvijenijim i najnaprednijim zemljama Europe (Njemačka, Austrija, Švicarska...). U takvim godinama to se radilo i u brojnim mjestima u Bosni i drugim krajevima, gdje se lisnik u narodu nazivao "raščina", valjda po tome što je za ovu svrhu najviše korišteno lišće hrasta.

O problematici lisničarenja pisali su brojni autori (biolozi, šumari, agronomi, veterinari, kemičari...). Na ovom mjestu spomenut ćemo samo neke: Pavle Fukarek (1949.),[12] I. Šmalcelj, (1955.),[13] Milivoje Nadaždin (1965.).[14] Da lisnik, kao krmivo za preživače "sitnog zuba" izaziva pažnju i interes znanstvenika i u novije vrijeme, pokazuje rad trojice agronoma znanstvenika: Stanka Ivankovića, Ivana Boguta i Tihomira Florijančića (2005.).[15] Spomenut ćemo još samo i rad Branislava Begovića (1957.),[16] gdje on, na osnovi proučavanja obilne arhivske građe, koja tretira problematiku lisnika i lisničkih šuma za vrijeme Otomanske okupacije [Bosanska kanunama (zakonik) iz 1565. god.] iznosi podatke: "Gajevi, koji se od starina čuvaju radi lišća i drva koristiće kao i dosada pojedinci - vlasnici tih gajeva. Pod izgovorom da u defteru (tefteru) [bilježnica, računska knjiga] nije upisan gaj, njihov spahija (posjednik) ne može se ni javiti" ili "...Gospodari zabrana koji se od starina čuvaju radi lišća i drva od njih, posjedovaće kao i ranije svoje zabrane..."[17]

I danas se te brojne zabrane vide i padaju u oči, naročito u krajevima jugoistočne Hercegovine. Ograđeni su kamenim suhozidovima, nastali mukotrpnim radom domaćeg siromašnog stanovništva, u cilju osiguranja lisnika za zimsku ishranu stoke i ogrjevnog drveta. Te površine potpuno su ogoljele jer je takvim, izrazito ekstenzivnim gospodarenjem šumama na kršu došlo do pretjerane degradacije šumske vegetacije i velike erozije zemljišta, pa su

Krša, direktora Šumarske akademije Austro-Ugarske Monarhije, u kojemu je u dva velika poglavlja (str. 282-355) obradio problematiku lisnika i lisničarenja, posebno na Kršu, prema F. Alikalfić, *nav. dj.*, str. 7.

[12] P. Fukarek, "O granicama prirodnog areala tilovine", u: *Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu*, god. II., fasc. 1-2, 1949.

[13] I. Šmalcelj, "Zanovijet kao brst i listinac za ovce", u: *Stočarstvo*, IX., 9-10/1955.

[14] M. Nadaždin, *Kvalitet krmne baze ovaca donje Hercegovine s posebnim osvrtom na hranjivu vrijednost lista zanovijeti* [*Petteria ramentacea* (Sieber) Presl.], (urađeno u Zavodu za ishranu domaćih životinja Veterinarskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu), 1965. (doktorska disertacija, nije publicirana!). Nadaždin je u ovoj disertaciji detaljno obradio hranjivu vrijednost zanovijeti kao važne krmne biljke na kršu Hercegovine.

[15] S. Ivanković - I. Bogut - T. Florijančić, "Lisnik u hranidbi preživača", u: *Krmiva* 47/2005., str. 235-238.

[16] B. Begović, *Kanuni i kanuname (zakoni i zakonici)*, Sarajevo, 1957.

[17] Isti.

nastali goli i oskudni kamenjarski pašnjaci na kojima su zastupljene brojne kserotermne zeljaste biljke prilagođene ovako ekstremnim staništima.

Stog sadjeven od grana, grančica i osušenih listova hrasta sladuna (Quercus frainetto) *na terenima južno od Stoca (snimljeno prije oko 35 godina).*

Treba pogledati jednu od vojno-topografskih karata ("specijalki") jugoistočne Hercegovine, npr. sekcija Nevesinje 3 (1 : 50.000), naročito terene južno od Stoca (Pocrnje, Žegulja, Ubosko, Bjelojevići i dr.), pa vidjeti na koliko je privatnih zabrana isparceliran hercegovački krš. Nisu to nikakve obradive livade već kamenite površine na kojima su pretežito drvenaste vrste koje su mogle biti korištene za dobivanje lisnika, koji je bio neophodan za zimsku ishranu stoke, a time za ishranu i goli opstanak stanovništva ovih krajeva. Čovjek se samo još pita tko je ovu "sirotinju" udijelio sirotinji? I kada? Vjerojatno beg ili spahija čija su "raja" i sve što su oni imali bili njihovo vlasništvo, a ono malo šume na kršu, koza, ovaca i pokojeg govečeta bili su jedini jamac njihovog opstanka na ovakvim siromašnim obitavalištima.

Zabrani sastavljeni od medunca, cera, crnoga jasena i drugih grmolikih drvenastih vrsta ograđeni suhozidovima.

Kao što smo mogli naprijed pročitati, za vrijeme otomanske okupacije, pod specijalnim uvjetima, lisničarenje je bilo dozvoljeno jer je to bila nasušna potreba domicilnog stanovništva i uvjet njegova opstanka.

Kakvo je bilo općenito stanje šuma za vrijeme turske okupacije navodi Jovo Zubović[18], a ono što se konkretno odnosi na župu Dubrave doslovno ćemo citirati: "… na taj način nesavesnom eksplatacijom uništena je visoka hrastova šuma Dubrava u Donjoj Hercegovini na površini od 5.000 hektara…" [ovo se vjerojatno odnosi na šumu hrasta sladuna (*Quercus frainetto)* i hrasta sucerice (*Q trojana*) kojih i danas ima u široj okolini Stoca, o.p. Č.Š.]. Ovo je citat prema Zuboviću iz Dimic (Dimitz)-eva djela.[19]

Korištenje lisnika od 1878. god., dakle za vrijeme austro-ugarske vladavine, Zemaljska vlada je regulirala ovo korištenje posebnim propisom.

S druge strane, u prvom zakonu o šumama Kraljevine Jugoslavije (1929.), postavlja se pitanje opravdanosti korištenja "lisničkih šuma" kao stalnoga oblika gospodarenja šumama. Tako u jednom članku Zakona stoji: "Dopušteno je kresanje lisnika, gdje i kada za to bude potrebe i mogućnosti..." "...Na dubećem drveću smije se kresati samo donja polovina krošnje, a ne smije se prevršivati. Kresanje se može vršiti od početka srpnja/jula do kraja rujna/septembra."[20]

---

[18] J. Zubović, "Iz istorije šumske privrede u Bosni i Hercegovini", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XLII,* 1930., str. 183-187.

[19] L. Dimitz, *Die forstlichen Verhältnisse und Einrichtungen Bosniens und der Herzegovine,* Wien, 1905., str. 88.

[20] F. Alikalfić, *nav. dj.*, str. 12.

Završetkom Drugog svjetskog rata svi doneseni zakoni regulirali su ovu problematiku. Tako se u prvom Republičkom zakonu o šumama BiH (1948.) u članku 14. kratko navodi: "Sakupljanje šušnja i mahovine kao i kresanje lisnika nije dozvoljeno."

U Osnovnom zakonu o šumama u ondašnjoj FNRJ, koji je donesen 1961. god. prepušteno je pojedinim republikama da donesu svoj zakon. Tako je BiH, na osnovu toga saveznog zakona, donijela svoj republički zakon iste godine, u kojem piše: "Zabranjeno je kresanje lisnika u šumama. Izuzetno, u slučaju velike oskudice u stočnoj hrani, može se odobriti kresanje lisnika samo na određenim površinama i na način kojim se ne dovodi u pitanje opstanak šume. Kresanje lisnika odobrava Savjet Opštinskog narodnog odbora nadležan za šumarstvo." A u sljedećem članku Zakona kaže se: "U krajevima stalno oskudnim u stočnoj hrani mogu se izdvojiti posebne lisničke šume u građanskoj svojini i kao takve koristiti za redovno kresanje lisnika."[21] A i u sljedećim zakonima o šumama BiH (1968., 1972.) ove zakonske odredbe nisu bitno mijenjane. A ti krajevi "...stalno oskudni u stočnoj hrani..." najviše su zastupljeni na kršu Hercegovine i drugim krajevima, te je lisničarenje u ovim područjima odvajkada bilo prisutno, kao nasušna potreba, što se veoma negativno odrazilo na šumski pokrivač. Zato nije čudno da je svaki zakonodavac, još od otomanske okupacije, rješavao ovu problematiku zakonskim načinom. To je razumljivo jer je kresanje lisnika s gledišta šumskog gospodarenja veoma štetno. Ono ugrožava vitalnost drveća koje se kreše i negativno utječe na prirodne fiziološke funkcije drveća i grmlja te veoma ugrožava ekološko stanje i stabilnost staništa, koje inače vlada u sklopu šume.

Stado ovaca na potpuno devastiranim terenima jugoistočne Hercegovine. Ovce nalaze oskudnu ishranu na ovoj "pustopašici".

[21] *Ondje*, str. 13.

Neprekidno kresanje i odnošenje grana i grančica s lišćem iz šume ili šikare ozbiljno je narušavalo i ugrožavalo životnu snagu drveća i grmlja. Tako se ovakvim ekstenzivnim gospodarenjem sistematski ugrožavalo prirodno kruženje hranjivih materija, osiromašivalo i iscrpljivalo zemljište i njegova proizvodna snaga, jer je u lišću i tankim grančicama najveća koncentracija mineralnih materija, koje su neophodne za normalni razvoj drveća i grmlja i ostale flore i vegetacije. To je vodilo potpunoj devastaciji šuma i degradaciji zemljišta. Upravo se na ovim terenima mogu vidjeti velike površine devastiranih i degradiranih šuma, najviše pod utjecajem prekomjerne ispaše, kozarenja, kao i prekomjernog lisničarenja.

3.2.1.2. Koje su se vrste drveća i grmlja najviše koristile za lisnik?

Poznato je da sastav lišća raznih vrsta drveća i grmlja nije isti, te da je njihova hranljiva vrijednost različita, kao i njihova probavljivost. Zna se općenito da su stočari davali prednost lisniku od crnoga jasena u odnosu na hrastov lisnik. U listovima nekih vrsta hrastova osjetna je prisutnost taninskih primjesa koje često izazivaju krvljenje (krvavo mokrenje) stoke, naročito goveda. S druge strane, znanstvena istraživanja brojnih autora, različitih struka (biolozi, šumari, agronomi, veterinari, kemičari...) pokazuju da je jasenov list veoma bogat hranjivim materijama a neki od njih iznose tvrdnju da je hranjiva vrijednost, naročito crnoga jasena (*Fraxinus ornus*), ravna kvalitetu djeteline. Upravo na kršu jugoistočne Hercegovine, a time i u granicama župe Dubrave, za lisnik su najviše korištene sljedeće vrste drveća i grmlja; od hrastova: *sladun* (*Quercus frainetto*), *medunac* (*Q. pubescens*), *cer* (*Q. cerris*), rjeđe *sucerica* (*Q. trojana*), zatim *crni jasen* (*Fraxinus ornus*), koji ima optimum u submediteranskom području Hercegovine i koji se posebno cijenio za dobivanje lisnika, a od divljih voćaka: *oskoruša* (*Sorbus domestica*), *divlja kruška* (*Pyrus pyraster*), *bijeli dud* (*murva*) (*Morus alba*) i dr. Poseban značaj je imala *zanovijet* ili *tilovina* (*Petteria ramentacea*), koja obrasta goleme površine u okviru župe Dubrave i koja je veoma cijenjena kao krmna biljka.

Od vrha Žegulje, pogledom prema Poplatu i Bančićima, u cijelom tom bazenu dominira zanovijet ili tilovina, koja u vrijeme cvjetanja, kraj travnja i u svibnju, daje posebno obilježje ovom prostoru.

Osamljeni cvjetajući grm tilovine
(Petteria ramentacea).

Mještani Burmaza izjavili su 1955. god. u razgovoru da je glavna hrana stoke zanovijet.[22] Stočari kažu da su ovce i koze mnogo deblje ako se hrane tilovinom, a isto tako, ishrana stoke ovom vrstom stimulira parenje. Sitna stoka ne jede tilovinu od početka vegetacijske sezone, a u vrijeme njezinog cvjetanja jede samo njezin cvijet. Opće je mišljenje stočara da je ovčje i kozje meso mnogo ukusnije ("slađe", kako narod kaže) od onih grla koja se ne hrane tilovinom. Čak i mlijeko ovaca i koza koje su se hranile tilovinom na početku vegetacijske sezone ima sasvim drugi ukus i uzrokuje izvjesno omamljivanje. Narod u stolačkom kraju kaže da će ovca dobro nadojiti janje ako ona brsti zanovijet.

Zanovijet se koristila uglavnom u periodu listopad - polovina siječnja, jer ona, bez obzira na klimatske prilike, uspijeva sačuvati zelenu masu i predstavlja siguran izvor hranjivih materija za stoku "sitnog zuba". Neke vrste lisnika se očijaju i pohranjuju na odgovarajuće mjesto u staji (hambari i sl.). To je gotovo redovito bilo s listovima zanovijeti. Zanovijet se kresala i za lisnik ali u

[22] *Ondje*, str. 46-47.

mnogo manjim količinama u odnosu na druge vrste (crni jasen i hrastovi). I u ostalim hercegovačkim krajevima gdje ima tilovine ona se koristila povremeno za prihranjivanje stoke sitnog zuba. Za vrijeme kišnih proljetnih i jesenjih mjeseci dogodi se da se stoka, koja se je najela lista tilovine, omami i povrati se tek za nekoliko dana. To je sve u vezi s kemizmom ove biljke (svi dijelovi ove i drugih srodnih vrsta sadrže otrovni alkaloid citizin /laburnin/), a možda zbog ove osobine (omamljivanja) narod naziva ovu vrstu imenom "zanovijet", što asocira na blago omamljivanje. Jedno od narodnih imena zanovijeti je i "negnjil" što simbolizira dugovječnost, a to opet upućuje na upornost, izdržljivost i žilavost stanovništva da opstane i u najekstremnijim uvjetima života na kršu.

Listovi tilovine (Petteria ramentacea) *imaju visoku hranjivu vrijednost i od velike su važnosti bili za zimsku ishranu stoke "sitnog zuba".*

Tu se mukotrpnim radom morala nadomjestiti neimaština. Kresale su se niske i visoke šume, na terenu svakoga nagiba, svake geološke podloge, na svim nadmorskim visinama, gdje su razvijene šume i šikare onih vrsta drveća ili grmlja što se mogu koristiti za dobivanje lisnika.

Hranjiva vrijednost lisnika je vrlo različita, stoka ga ne voli i ne jede podjednako, neke vrste čak izbjegava.

Iako bjelograba (*Carpinus orientalis*) na hercegovačkom kršu ima najviše, stočari su ga izbjegavali, jer njegov prosušeni lisnik veoma se runi i teško ga je sačuvati preko zime, jer se sav ospe. Poznato je da pastiri (čobani) nose sa sobom sjekiricu kratkog drška da je mogu zadjenuti o pojas, i što god stoka ne može dokučiti i obrstiti, oni će odsjeći granu i tako omogućiti da je stoka obrsti.

U hercegovačkim humnijim krajevima, gdje zimi nema snijega, u većini slučajeva, domaćini puste stoku oko stogova lisnika, te im razastru potrebnu količinu grana da stoka brsti listove. Kako stoka ne bi gazila po granju i listovi-

ma, stočar zadjene grane lisnika o stog, neposredno iznad zemlje, da ga stoka lako može dokučiti i brstiti. Neposredno prije hranjenja stoke, listovi se poškrope zaslanjenom vodom pa ga stoka jede s većim apetitom, a time se stoci pruži potrebna količina soli, "osoli se".

Stočari su znali, iz dugogodišnjeg iskustva, koji je turnus (obrat) (vremensko vraćanje na istu površinu) najbolji, da bi se okresana (okljaštrena) stabla što bolje oporavila (povratila), kako bi ponovno formirala što kvalitetnije i produktivnije izbojke za ponovno kresanje. Tako se kod hrastova kresanje najčešće ponavlja svake treće godine, a kod crnoga jasena svake četvrte godine, rijetko kraće ili dulje.

Na terenima povijesne župe Dubrave, a prema dugogodišnjoj tradiciji i seljačkoj praksi, a imajući u vidu prinos i kvalitet lisnika kao i regeneraciju drveća i grmlja, najčešće se kresao lisnik u razdoblju od polovine srpnja do 10. kolovoza, a na nekim mjestima taj se termin pomjerao.

Na mnogim točkama u Hercegovini na ispitivanjima o lisniku utvrđene su brojne ogledne plohe. Tako je u okviru župe Dubrave postojala ogledna ploha u selu Lokve u stolačkom kraju, koja se prostirala na lokalitetu Kosa, na površini od 14.000 m^2 (- 1,4 ha). Na ovoj plohi je bila razvijena niska šuma *sladuna* i *cera*. Osim ovih vrsta na ovom oglednom polju bile su zastupljene i druge vrste drveća i grmlja, kao što su: *medunac*, *bjelograb*, *sucerica*, *oskoruša*, *crni jasen*, *divlja kruška*, *trnošljiva*, *trnokruška*, *glog*, *drijen* i dr.

Za ovu svrhu bilo je određeno 30 pokusnih polja veličine 400 m^2.

* * *

Moderno vrijeme donijelo je i moderan način života. Nema više lisničarenja, toga prastarog gospodarenja, bez kojeg se ne može ni zamisliti život, preživljavanje i opstanak predaka na ovim prostorima, a ljudi kažu da danas nema ni stoke na ovim prostorima, kao što je nekada bilo. U telefonskom razgovoru s docentom dr. sc. Stankom Ivankovićem s Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru u prosincu 2005. kazao mi je da se još uvijek u nekim dijelovima Hercegovine mogu vidjeti stogovi lisnika, ali rijetko. Od sada će lisničarenje biti samo predmet etnografskih i drugih istraživanja i sjećanja, a ja sa svoje strane predlažem da Hercegovci podignu spomenik endemičnoj zanovijeti ili tilovini, na taj način da barem bude zaštitni znak (amblem) Prirodoslovne sekcije novoformirane zaklade Ruđer Bošković, koja ima plemeniti zadatak da očuva na prostorima krševite donje Hercegovine, sve ono što se još može očuvati.[23] Treba imati na umu da se posljednjih desetljeća, naročito od Štokholmske konfe-

[23] S. Vukorep, "Zaklada *Ruđer Bošković* - Donja Hercegovina", u: *Stolačko kulturno proljeće*, I., Stolac, 2003., str. 69-70.

rencije 1972. god., otkada se počela razvijati ekološka svijest ljudi, sve više ističe i vrednuje uloga šume u sklopu pitanja zaštite i unaprjeđenja životne sredine, uvažavajući, u svijetu prihvaćene, principe održivoga razvoja.

Ljudi iz Hercegovine kažu mi da se niska šuma na hercegovačkom kršu "povratila" nakon prestanka lisničarenja i da su to danas guste i teško prohodne šikare. Sve to ukazuje na životnu vitalnost brojnih drvenastih vrsta, koje žive na ovim ekstremno degradiranim zemljištima, kao i kakav je nagativan utjecaj na vegetacijsku sliku imao ovakav milenijski vid gospodarenja.

3.3. Pregled glavnih endemičnih biljaka[24]

Osim što je naša flora veoma bogata i raznolika, odlikuje se i po tome što u svom sastavu ima veliki broj endemičnih biljaka, a to su vrste koje su rasprostranjene u užoj geografskoj oblasti. U ovom konkretnom slučaju to su većinom dinarski ili balkanski endemi.

U okviru povijesne župe Dubrave zastupljen je veći broj takvih endema, od kojih na ovom mjestu ukratko predstavljamo sljedeće vrste.

3.3.1 Vrste dendroflore

(U ovom slučaju samo grmolike i polugrmovite vrste!)

Modro lasinje [Moltkia petraea (Trat.) Griseb.]

Ova endemična vrsta ima centar rasprostranjenosti na dinarskim planinama. Zastupljena je u mediteranskom, submediteranskom i submediteranskomontanom pojasu. Živi u pukotinama vapnenačkih stijena, a nije rijetka i u vegetaciji točila. Ima je na brojnim lokalitetima povijesne župe Dubrave.

Okruglolisni pasdrijen, ilirska krkavina

(Rhamnus illyrica Grisebach ap. Pantocsek)

(Syn.: *Rhamnus orbiculatus* Bornm.)

Ovaj grm je tipični endem jugoistočnih Dinarida. Susrećemo ga pojedinačno ili u manjim grupama u termofilnim, prorijeđenim krškim šumama i šumarcima, te u vrtačama, škrapama, suhim livadama ili kamenjarskim pašnjacima submediteranskog i mediteranskog područja.

Primorska krkavina, crni trn (Rhamnus intermedius Steudel & Hochst.)

Ova endemična (od Istre do Albanije) dendro vrsta ima kontinuirani areal uz uski obalni pojas Jadranskog mora (i na otocima!). Dolinom Neretve dopi-

[24] O endemičnim vrstama Dinarida valja vidjeti u: Č. Šilić, *Endemične biljke*, Sarajevo, 1984., str. 1-227.

re do Mostara. Raste u vegetaciji otvorenih kamenjara i kamenjarskih pašnjaka. Još je Beck u svojoj *Flori* navodi na Ošanića glavici kod Stoca, što je jedno od najsjevernijih nalazišta u submediteranskom dijelu Hercegovine.[25]

Dalmatinska žutilovka
[Genista sylvestris Scop. subsp. dalmatica (Bartl.) Lindb.]
Tipski oblik - subsp. *sylvestris* ima šire rasprostranjenje, dok je takson subsp. *dalmatica* endemična podvrsta Dinarida. Nalazimo je na skeletnim, ekstremno degradiranim, suhim staništima, s oskudnim zemljištem, među grubim vapnenim skeletom. U vrijeme cvjetanja (V.-VII.) pravi je ukras brojnih lokaliteta župe Dubrave.

Hercegovačka svilena žutilovka
(Genista sericea Wulfen in Jacq. var. hercegovinica Rt.-St.)
Tipski varijetet - var. *sericea* je endemični takson zapadnog dijela Balkanskog poluotoka, dok je var. *hercegovinica* Rt.-St. endem užeg dijela centralnih Dinarida, poznat samo s manjeg broja lokaliteta. Klasično nalazište (*locus classicus*) ovoga varijeteta nalazi se na lokalitetu Ciganski Dol kod Nevesinja. Ovaj grmić naseljava ekosustave karbonatnih kamenjara i kamenjarskih pašnjaka.

Tomazinijeva žućica [Chamaecytisus tommasinii (Vis.) Rothm.]
(Syn.: *Cytisus tommasinii* Vis.)
Ovaj listopadni grmić, visine 40-50 (-70) cm jest endem Dinarida. Zastupljen je na otvorenim livadama i kamenjarama, na rubovim šuma i šumaraka. U okviru župe Dubrave zastupljen je na malom broju lokaliteta.

Zanovijet, tilovina, tila, negnjil [Petteria ramentacea (Sieber) Presl]
O ovoj endemičnoj ilirsko-balkanskoj grmolikoj vrsti opširnije smo pisali u općem prikazu dendroflore župe Dubrave, kao i u poglavlju posvećenom ishrani stoke u zimskim mjesecima, jer u tom pogledu, zanovijet je imala značajnu ulogu kroza stoljetno korištenje ove vrste.

3.3.2. Ostale najvažnije i najčešće endemične vaskularne vrste župe Dubrave

Velecvjetni rožac, tičinac (Cerastium grandiflorum Waldst. & Kit.)
Tipični varijetet ove vrste - var. *grandiflorum* jest endem Dinarida. Pretežno naseljava pukotine raspucanih karbonatnih stijena i stjenovitih gromada,

[25] G. Beck, *nav. dj.*, str. 455.

a zastupljen je i na gibljivim točilima, kao npr. na lijevoj obali Neretve, nizvodno od Počitelja i na drugim lokalitetima župe Dubrave.

Knapov karanfil (klinčić)

[Dianthus knapii (Pant.) Ascherson & Kanitz ex Borbás]

Ovo je jedini žutocvjetni karanfil naše bogate i raznolike autohtone flore, a uz to je endem jugoistočnih Dinarida. Klasično nalazište (*locus classicus*) nalazi se u selu Necvijeće kod Trebinja, odakle ga je opisao još 1873. god. mađarski botaničar Jozsef Pantocsek (1846.-1916.). Kao izrazita vrsta svjetla (*heliofita*) naseljava kserotermne krške šume i šumarke, rubove šuma, šumske čistine i progale, a ima ga i na suhim kamenjarskim pašnjacima. U okviru župe Dubrave rijetko ga nalazimo.

Hercegovački kukurijek

(Helleborus hercegovinus Martinis)

(Syn.: *Helleborus multifidus* auct. non Visiani)

Cvjeta među prvim proljetnicama (III.-IV.). Predstavlja endemičnu vrstu jugoistočnih Dinarida. Raste na suhim livadama i kamenjarskim pašnjacima jugoistočnih dijelova župe Dubrave i drugim mjestima.

Endemični hercegovački kukurijek (Helleborus hercegovinus) *na kamenjarskim pašnjacima jugoistočnih dijelova povijesne župe Dubrave*

Mlađa žućkasta

[Corydalis ochroleuca Koch subsp. leiosperma (Conr.) Hayek]

Ova podvrsta je endem centralnih i jugoistočnih Dinarida, a zastupljena je u vegetaciji vapnenastih sipara. Tako je obilno ima na strmim siparima (točilima) na lijevoj obali Neretve, nizvodno od Počitelja i na drugim lokalitetima unutar povijesne župe Dubrave. Ističe se i pada u oči u vrijeme cvjetanja kada

zelenim okruglastim bokorima, okićenim brojnim žutim cvjetićima, ukrašava siva i gola točila.

Primorska režuha (Cardamine maritima Portenschlag ex DC.)
Ovu endemičnu vrstu Dinarida nalazimo na više lokaliteta u okviru župe Dubrave. Naseljava pukotine raspucanih vapnenastih stijena u submediteranskom području, na plitkom skeletnom zemljištu. Cvjeta vrlo rano i odmah fruktificira (plodonosi), nakon čega se izgubi svaki trag o njoj, da bi sljedećega proljeća ponovno pokazala svu raskoš svojih nježnih bijelih cvjetića.

Karglov zvinčac (Bupleurum karglii Visiani)
Kao dinarsku endemičnu, jednogodišnju ili dvogodišnju nježnu biljku nalazimo je na otvorenim vapnenačkim kamenjarama i suhim kamenjarskim pašnjacima, na brojnim lokalitetima povijesne župe Dubrave.

Šarena krabljica (Chaerophyllum coloratum L.)
Ovu jednogodišnju ili dvogodišnju štitarku nalazimo na brojnim lokalitetima povijesne župe Dubrave, u okviru submediteranskog krša. Većinom raste na vrlo kamenitim, skeletnim, ekstremno degradiranim staništima s oskudnim zemljištem, među grubim kamenitim vapnenastim skeletom i drugim sličnim staništima.

Arduinov dubačac (dubčac) (Teucrium arduini L.)
Endemična vrsta Dinarida koju nalazimo u pukotinama karbonatnih stijena mediteransko-montanog i submediteranskog pojasa. U okviru župe Dubrave zastupljena je na više lokaliteta.

Endemična dinarska vrsta Arduinov dubačac (Teucrium arduini) *često je zastupljen na specifičnim staništima jugoistočne Hercegovine.*

Lističasti timijan ili majčina dušica (Thymus bracteosus Visiani)

Od nekoliko vrsta ovoga roda koje su zastupljene na prostorima župe Dubrave, evo i jedne endemične dinarske vrste. Raste na otvorenim suhim karbonatnim kamenjarama. Kao i ostale majčine dušice služi u narodnoj medicini za pripremanje ukusnoga čaja, a važna je i kao odlična pčelinja paša.

Peterova preskočica

[Succisella petteri (J. Kerner & Murbeck in Murbeck) G. Beck]

Ova vrsta je endem Dinarida, gdje naseljava vlažna mjesta brojnih kraških polja (Nevesinjsko, Gatačko, Dabarsko, Livanjsko, Glamočko, te Mostarsko i bivše Buško blato, danas rijetko po njegovu obodu). Klasično nalazište ove endemične vrste jest Nevesinjsko polje (između Nevesinja i Pustoljana), gdje ju je prvi zapazio i prikupio 1890. god., a sljedeće godine opisao švedski botaničar Svante Murbeck (1859.-1946.),[26] zajedno s austrijskim botaničarom J. Kernerom (1831.-1898.). Ovu smo vrstu uvrstili u ovaj pregled jer su župljani župe Dubrave tijekom ljeta izgonili svoju stoku i do Nevesinjskog polja i dalje, u potrazi za boljom ispašom.

Uskolisno zvonce, krško zvonce

[Edraianthus tenuifolius (W. & K.) A. DC. in DC.]

Sve vrste roda *Edraianthus* jesu endemi Dinarida, pa tako i ova. Zastupljena je na mediteranskim i submediteranskim karbonatnim kamenjarama (vapnenci, dolomitični vapnenci, dolomiti) gdje ulazi u sastav brojnih endemičnih asocijacija. Živi na vapnenom sirozemu, organogenoj i organomineralnoj crnici, te na dolomitičnim rendzinama, a rijetko i na crvenici (*Terra rossa*).

Buhač, buvač [Tanacetum cinerariifolium (Trev.) Schultz-Bip.]

Ova višegodišnja, vrlo aromatična biljka prije više od 100 godina upotrebljavala se kao odlično insekticidno sredstvo (droga *Flores Pyrethri*), jer se u njezinim cvjetovima nalaze dva otrovna sastojka: piretrin I. i piretrin II., te eterično ulje, smola i dr. pa je iz tih razloga prenesena u mnoge europske i izvaneuropske zemlje u cilju plantažnog uzgajanja. I sve tako do pojave DDT-a. Buhač je endem primorskih Dinarida, gdje najčešće raste u vegetaciji kamenjarskih pašnjaka. To su najčešće vrlo kamenita, skeletna, ekstremno degradirana staništa s oskudnim zemljištem među grubim vapnenim skeletom. Prirodno je zastupljen u najjužnijim dijelovima župe Dubrave.

---

[26] S. Murbeck, *nav. dj.*

Dalmatinski šafran (Crocus dalmaticus Vis.)

Vrsta je tako imenovana jer joj je klasično nalazište u Dalmaciji (Bosanka kod Dubrovnika), gdje ga je prvi zapazio, a 1842. god. pod tim imenom opisao veliki poznavalac dalmatinske flore, botaničar Roberto Visiani - Šibenčanin (1801.-1878.),[27] autor trotomnog djela *Flora Dalmatica*, pisanog na latinskom od 1842. do 1852. god. Dalmatinski šafran je endem Dinarida. Pripada među prve vjesnike proljeća, jer cvjeta već od siječnja pa do ožujka, zavisno od nadmorske visine staništa. Najčešće raste u termofilnim šumama i šikarama vegetacijskog reda hrasta medunca (*Quercetalia pubescentis* Br.-Bl.).

Jadranska perunika (Iris pseudopallida Trinajstić)

Ovu endemičnu dinarsku vrstu nalazimo prirodno na suhim vapnenastim kamenjarama i kamenjarskim pašnjacima i na nekim lokalitetima župe Dubrave. Zbog iznimnih ornamentalnih i uzgojnih svojstava često se koristi u hortikulturi, naročito na grobljima.

Peterov kozlac (Arum petteri Schott)

Ovo je endemična vrsta zapadnog dijela Balkanskog poluotoka. Nalazi se pojedinačno ili u manjim grupama na ekstremno degradiranim staništima, u vegetaciji submediteranskih kamenjarskih pašnjaka ili na suhim travnjacima u zoni klimatogene (zonalne) šumske zajednice bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*). U granicama župe Dubrave često je zastupljen. Podzemni gomolji su mu okruglasto-spljošteni, sočni, izvana svijetlosmeđi, unutra bijeli, 5-7 cm u promjeru. U svježem stanju su otrovni, a sušenjem i kuhanjem otrovnost nestaje. U kriznim situacijama (gladne godine, u ratnim uvjetima), kuhani ili pečeni gomolji služili su za ljudsku ishranu, jer sadrže znatnu količinu škroba, kao i *talijanski kozlac* (*Arum italicum* Miller), koji je zastupljen u najjužnijim krajevima župe Dubrave, čiji su se gomolji također koristili u kriznim situacijama za ljudsku ishranu.

Peterov kozlac (Arum petteri), endemična vrsta zapadnog dijela Balkanskog poluotoka, česta je na otvorenim kamenjarama jugoistočne Hercegovine.

[27] R. Visiani, *Flora Dalmatica I.*, Lipsiae, 1842., str. 119.

3.4. Neki predstavnici rijetkih vaskularnih biljaka povijesne župe Dubrave

Na ovome mjestu prikazane su neke od biljnih vrsta koje se rijetko susreću u našoj flori i sa znanstvenog gledišta one predstavljaju prirodoslovne rijetkosti i znamenitosti, te zaslužuju tretman zaštite.

Proljetna dugovača [Romulea bulbocodium (L.) Seb. & M.]
Od prvih proljetnica koja predstavlja iznimnu florističku rijetkost i zanimljivost ovih krajeva navodimo ovu vrstu koju nalazimo na otvorenim kamenjarskim pašnjacima jugoistočnih dijelova župe Dubrave. Predstavlja nisku biljku koja obiljem živopisnih cvjetova pripada među biljke visokih hortoestetskih svojstava. Nalazimo je na nekoliko lokaliteta povijesne župe Dubrave.

Gomoljasta perunika [Hermodactylus tuberosus (L.) Salisb.]
Kao vrstu primorskih krajeva Sredozemlja, rijetko je nalazimo u Hercegovini, pa tako i u okviru povijesne župe Dubrave. Zabilježena je na lokalitetu Lozine na Buni.[28] Raste na otvorenim kamenjarama.

Žuta lužarka [Sternbergia lutea (L.) Ker.]
Za razliku od dviju naprijed navedenih vrsta, koje cvjetaju u proljeće, vrste roda *Sternbergia* cvjetaju u jesen (rujan). Žutu lužarku možemo naći na kamenjarama, npr. ispod staroga grada u Stocu,[29] te oko Počitelja, iznad magistrale, uz magistralu i ispod magistrale. Nalazi se većinom u skupinama ili pojedinačno.

Dalmatinska lužarka
(Sternbergia colchiciflora Waldst. & Kit. var. dalmatica Reichenb.)
Ovaj takson je znatno rjeđi u flori jugoistočne Hercegovine od prethodne, također rijetke vrste. Nalazi se pojedinačno na otvorenim, aridnim staništima.

Tankolisni lopar [Biarum tenuifolium (L.) Schott]
Vrlo rijetka biljka, koju pojedinačno nalazimo u najjužnijim dijelovima povijesne župe Dubrave. Raste na zaravnjenim, otvorenim terenima sa skeletnim i skeletoidnim zemljištem.

---

[28] Č. Šilić, "Nova nalazišta nekih rijetkih i manje poznatih biljnih vrsta u flori BiH", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH. Prirodne nauke, nova serija*, svz. XI.-XII., 1972./1973., str. 64.

[29] *Ondje*, str. 73-74.

Napuljska križalina, N. ciklama (Cyclamen hederifolium Aiton)
(Syn.: *Cyclamen neapolitanum* Ten.)
Rijetko je nalazimo u najjužnijim dijelovima župe Dubrave, gdje ju je na ovim prostorima zabilježio Karlo Malý kod Stoca[30] i Dubravama kod Domanovića.[31]

Pustenasto devesilje (Seseli tomentosum Visiani)
Ovu endemičnu vrstu primorskih Dinarida često nalazimo na otvorenim kamenjarama uz jadransku obalu. U granicama povijesne župe Dubrave konstatirana je na padinama planine Hrgud iznad Stoca, što predstavlja jedno od najdublje lociranih nalazišta u kopnu i ujedno jedino nalazište ove vrste u flori Hercegovine.[32]

Hironska korenica [Opopanax chironium (L.) Koch]
Ovu južnoeuropsku biljku rijetko nalazimo u flori BiH. U okviru povijesne župe Dubrave konstatirana je na stjenovitim kamenjarama, npr. kod izvora Bune.[33] Vrsta je na ovom području konstatirana u okolini Stoca još znatno ranije.[34]

Križana zrcalica [Legousia hybrida (L.) Delabre]
Vrsta naseljava mediteranske i submediteranske krajeve. Zastupljena je na malobrojnim lokalitetima u BiH. Zabilježena je u okviru povijesne župe Dubrave, kao npr. pri ušću Bune gdje se javlja pojedinačno na otvorenim kamenjarama.[35]

* * *

Sve navedene vrste uložene su u veliku herbarsku zbirku Prirodnjačkog odjeljenja Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, gdje se nalazi golema riznica naše flore, prikupljane na našim prostorima posljednjih 120 godina. Osim toga, neke od ovih vrsta ukrašavaju parcele botaničkog vrta, kao što je npr. lužarka žuta (*Sternbergia lutea*) i dr.

---

30 K. Maly, "Prilozi za floru BiH X.", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 40/1928., str. 150.
31 K. Maly, "Materialien zu G. v. Beck's Flora des ehemaligen Bosnia-Hercegovina", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 47/1933., str. 90.
32 Č. Šilić, "Nova nalazišta nekih rijetkih...", str. 72.
33 *Ondje*, str. 68
34 K. Maly, "Prilozi za floru...", str. 150.
35 Č. Šilić, "Nova nalazišta nekih rijetkih...", str. 66.

Isto tako, sve navedene endemične biljke nalaze se na listi za nacionalnu "Crvenu knjigu" endemičnih, rijetkih i ugroženih biljnih vrsta BiH, što upućuje na potrebu njihove efikasne zaštite, kao i zaštite cijeloga okoliša, na čemu će se zalagati nedavno osnovana Zaklada (Fondacija) *Ruđer Bošković* iz Donje Hercegovine, što bi trebalo proširiti i primijeniti na veće područje jugoistočne Hercegovine.

Međutim, nije dovoljno da se neke endemične, rijetke i reliktne vrste samo nalaze na listi endemičnih, rijetkih i ugroženih biljnih vrsta za buduću "Crvenu knjigu" ili ako se jednog dana ova knjiga uradi, već mnogo je važnija njihova efikasna zaštita na samom terenu.

3.5.2. Neki predstavnici neofitskih biljaka

Odmah valja reći da su neofite biljne vrste one koje su "krišom" doselile s drugih kontinenata u naše krajeve, a u ovom slučaju na prostore župe Dubrave. Kada i kako, to ostaje otvoreno pitanje. Važno je spomenuti da je ovo useljavanje bilo spontano, bez direktnog učešća čovjeka, za razliku od brojnih, svjesno introduciranih biljnih vrsta (drveće, trajnice /*perenne*/, jednogodišnje /*annuuele*/, lončanice /sobne biljke/), koje je čovjek svjesno unio u parkove, vrtove, interijere i sl. iz dekorativnih razloga.

Na ovom mjestu navest ćemo samo 6 takvih vrsta, koje su porijeklom iz Amerike, pa se u stručnoj literaturi takve vrste nazivaju *amerikanofite*. Većinom su to korovne i ruderalne biljke, koje su se potpuno udomaćile na našim prostorima. Evo nekih od njih.

Sitna konica (Galinsoga parviflora Cav.)

Porijeklom je s peruanskih Anda. U Europu je prodrla prije nekoliko stoljeća i od tada se veoma proširila u ostale dijelove svijeta, pa tako i kod nas. Nalazimo je kao dosadan i teško iskorjenjiv korov na okopavinama. Osim što ova jednogodišnja biljka ima veliku produkciju sitnih sjemenki koje imaju veliki postotak klijavosti, ona je toliko vitalna i žilava da u jednoj vegetacijskoj sezoni ima po više generacija. Bit će interesantno, s botaničkog gledišta, vidjeti da li će buduća floristička istraživanja ovih krajeva pokazati je li se u ove krajeve uselila još jedna vrsta ovoga roda, koja se naziva *trepavičava konica* [*Galinsoga ciliata* (Rafin.) Blake], koja je već konstatirana u mnogim krajevima širom BiH.

Kanadska hudoljetnica [Conyza canadensis (L.) Cronq.]
(Syn.: *Erigeron canadensis* L.)
Već se po imenu da zaključiti da je porijeklom iz Kanade. U našim krajevima masovno je nalazimo na neobradivim i zapuštenim mjestima, kao tipičnu ruderalnu biljku.

Jednogodišnja krasolika [Erygeron annuus (L.) Pers.]
(Syn.: Stenactis a. Nees)
Kao i prethodnu vrstu nalazimo je na neobradivim i zapuštenim mjestima.

Kadifica (Tagetes minuta L.) (Syn.: *Tagetes glandulifera* Schrank)
Ova mirisna i veoma aromatična biljka izraste u visinu od 50 do preko 200 cm, a porijeklom je iz Južne Amerike. Nalazimo je na brojnim hercegovačkim lokalitetima, pa tako i u granicama povijesne župe Dubrave, kao npr.: između Radimlje i Stoca, donje padine Hrguda kod sela Todorovići, uz cestu prema Blagaju i na drugim lokalitetima.[36] Zastupljena je u voćnjacima, vinogradima, oranicama, okopavinama, na terasastim njivicama, na usjecima, nasipima, uz ceste i drugim zapuštenim mjestima. Prvi ju je zapazio na našim prostorima botaničar Karlo Malý.[37]

Bidens subalternans DC.
Porijeklom je iz Južne Amerike. Zastupljena je na brojnim lokalitetima unutar povijesne župe Dubrave, na zapuštenim mjestima.

Paspalum paspaloides (Michx.) Scribner
(Syn.: *Paspalum distichum* Auct. non L.)
Ova vrsta familije trava (*Poaceae*) nije bila poznata u našoj flori (domovina joj je tropska Amerika!), a zatim ju je uočio 1949. god. hrvatski botaničar i fitocenolog Stjepan Horvatić (1899.-1975.) na brojnim lokalitetima na ušću Neretve i znatno uzvodno, a od tada se postupno masovno naselila i na Hutovo blato gdje izgrađuje specifičnu asocijaciju (zajednicu), koju je opisao 1949. god. na ušću Neretve prof. S. Horvatić pod imenom *Cypereto - Paspaletum di-*

[36] *Tagetes minutus* L. - sve masovniji i sve opasniji korov na poljoprivrednim površinama Dalmacije, Hercegovine, crnogorskog primorja i južne Makedonije. Usp. Č. Šilić, *Zbornik radova jugoslavenskog simpozija o borbi protiv korova u brdsko-planinskim područjima, Sarajevo*, 1973., str. 27-34

[37] K. Maly , "Mitteilungen über die Flora von Bosnien-Herceegovina", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 47/1935., str. 110 (10)

stichi.[38] Vrstu *Paspalum paspaloides* narod u ovome kraju naziva *divlji troskot* (prema usmenom saopćenju lokalnog stanovništva!), a na ovim prostorima zapažena je tek 80-ih godina prošloga stoljeća, kao nova adventivna biljka, koja je već dugo u našim krajevima u velikoj ekspanziji. To se dovodi u vezu s velikim melioracijskim zahvatima u Popovu polju, nakon čega se razina vode Deranskog blata znatno spustila, te se ova vrsta naselila i veoma razmnožila na velikim površinama na ovako izmijenjenim stanišnim uvjetima. Zajedno s ostalim travama (fam. *Poaceae*) mještani je kose. Osim toga, na manjem broju mjesta u župi Dubrave (npr. lijeva obala Neretve) zastupljena je i južnoamerička vrsta *Paspalum dilatatum* Poiret.

* * *

Interesantno je da su sve navedene adventivne vrste jednogodišnje i da pripadaju familiji glavočika (*Asteraceae*) (osim ove dvije posljednje!), a uz to su sve zastupljene kao korovi ili kao ruderalne biljke.

Ova najezda američkih biljaka, koje su se uspješno adaptirale na nove uvjete sredine povećala je broj naše, inače bogate, autohtone flore. Doduše, ove vrste su alohtone po svojem porijeklu (domovini), ali su se s vremenom potpuno udomaćile kod nas, kao što su, od drvenastih vrsta *bagrem* (*Robinia pseudoacacia* L.) (također iz Amerike!) i azijska vrsta, koja se u stručnoj literaturi naziva *pajasen* ili *kiselo drvo* [*Ailanthus altissima* (Miller) Sw.] i dr., koje su također zastupljene na ovim prostorima, što je navedeno u popisu dendroflore, koji je naprijed naveden.

Bit će interesantno istražiti je li se na ove prostore doselila jedna, iznimno agresivna vrsta, također iz Amerike, poznata kao veoma opasna alergena biljka o kojoj se u posljednje vrijeme mnogo piše u tisku, pod imenom *pelinolisni limundžik* (*Ambrosia artemisifolia* L.) i koja u posljednje vrijeme ima veliku ekspanziju širenja. Ona je prije 60-ak godina bila opasan korov samo na vojvođanskim obradivim i drugim površinama. Do danas se raširila u mnoge urbane i druge sredine širom BiH. Ne samo da je opasan korov, već u vrijeme cvjetanja (VIII.-X.) predstavlja opasnost za ljude, jer izaziva različite alergije respiratornih organa.

---

[38] S. Horvatić, "*Paspalum distichum* L. ssp. *paspalodes* (Milch.) Thell u području donje Neretve", u: *Acta Botanica*, Zagreb, 1949.

4. Kratki osvrt na vegetaciju i floru Hutova blata

4.1. Opći podaci

Hutovo blato je nastalo djelovanjem tektonskih, klimatskih, pedoloških i drugih biotičkih i abiotičkih (edafskih) faktora i seže duboko u geološku prošlost.

Ono nije jedinstvena močvarna cjelina. Vapnenački greben Ostrovo (123 m) na kojem je razvijena kraška morfostruktura, a time i kraška flora i vegetacija, dijeli ga na dvije morfološke cjeline, koje u novije vrijeme nemaju ni hidrološku funkcionalnu vezu. Gornje Hutovo ili Deransko jezero je još uvijek prirodna cjelina, dok je od 1974. god. Donje ili Svitavsko blato pretvoreno u umjetnu akumulaciju i čini kompenzacijski bazen Hidroelektrane (HE) Čapljina.

Ono predstavlja golemu krašku vodenu oazu u kojoj je našla mjesto specifična flora i vegetacija, a migracijske ptice močvarice i selice pogodno odmorište na dugom putovanju.

Široki slivni prostor Hutova blata predstavljen je krednim vapnencima koji su na površini vrlo karstificirani, pa iz tih razloga nemaju razvijene površinske tokove koji gravitiraju ovoj akumulaciji.

Eocenski fliš na širem području Hutova blata predstavlja samo djelomični ostatak nekadašnje, mnogo prostranije, flišne zone. Kvartarne naslage u prostoru Hutova blata imaju veliko rasprostranjenje u koje pripadaju jezerskobarski i organogeno-barski sedimenti.

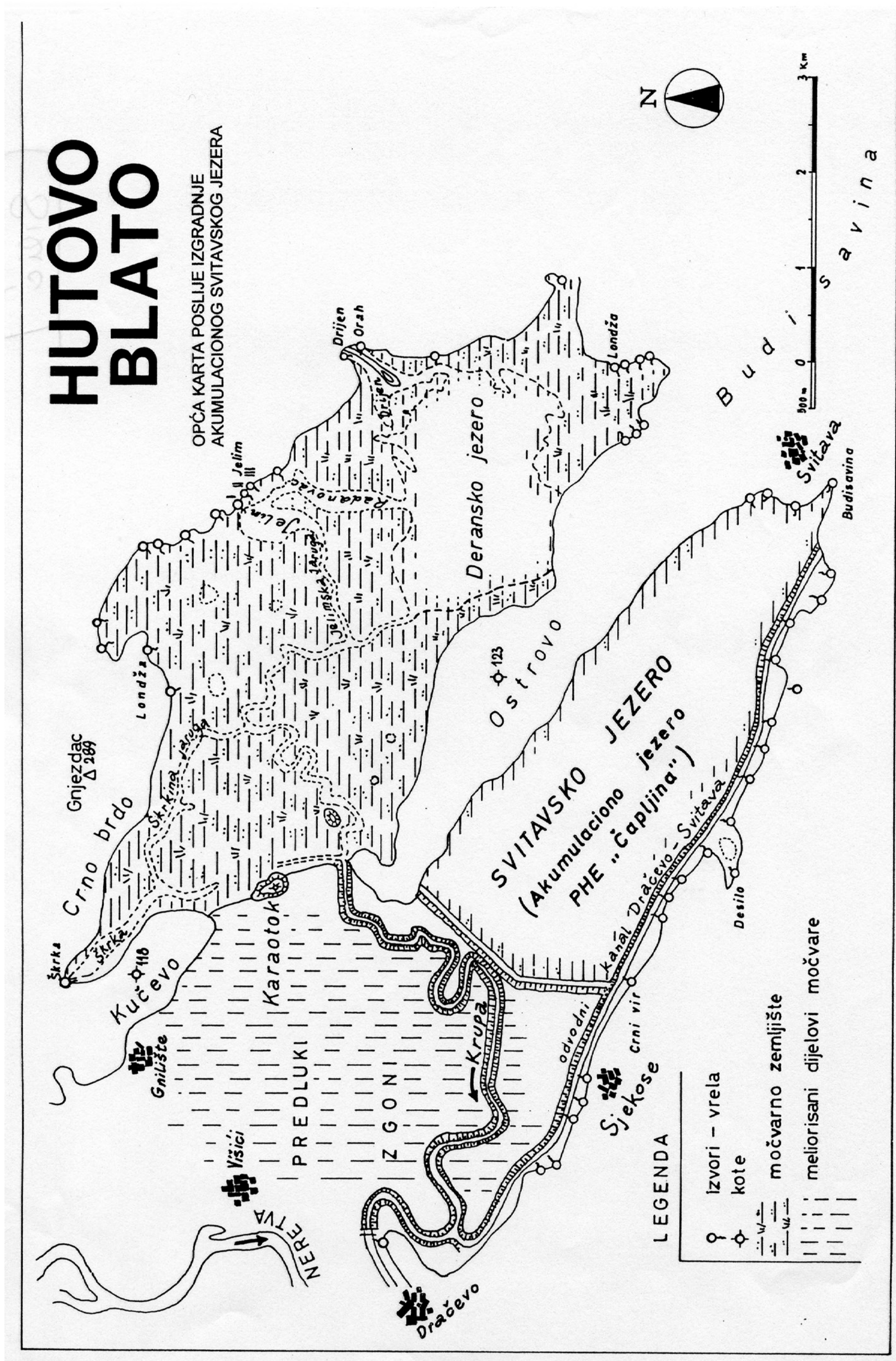
O stratigrafiji i tektonici južne Hercegovine, pa i Hutova blata pisali su stručnjaci, npr. T. Slišković, J. Papeš, V. Raič i P. Luburić.[39] O geomorfološkoj evoluciji južne Hercegovine, odnosno donje Neretve, pisao je poznati geograf Jovan Cvijić (1865.-1927.).[40]

U dalekoj prošlosti sve su ove površine izgledale potpuno drugačije, a danas su dna velikih površina Deranskog jezera, Jelima i dr. pokrivene debelim slojem treseta čija debljina iznosi preko 2,5 m. U novije vrijeme otpočelo se i s eksploatacijom treseta, ali je ta djelatnost obustavljena i zabranjena jer je to remetilo mir u Ornitofaunističkom rezervatu koji je, kao takav, proglašen još 1954. god.

Zbog maritimnog utjecaja, dolinom Neretve, ovdje vladaju specifični klimatski uvjeti, koji imaju karakter mediteranske klime. Osnovno obilježje klime

[39] T. Slišković - J. Papeš - V. Raič - P. Luburić, “O stratigrafiji i tektonici južne Hercegovine”, u: *Geološki glasnik*, 6/1962.

[40] J. Cvijić, *Geomorfologija,* Beograd, 1924.

HUTOVO BLATO
OPĆA KARTA POSLIJE IZGRADNJE AKUMULACIONOG SVITAVSKOG JEZERA
N
Gnjezdac Δ 289
Crno brdo
Škrka
Kučevo
Londža
Jelim
Drijen
Orah
Deransko jezero
Ostrovo
SVITAVSKO JEZERO
(Akumulaciono jezero PHE „Čapljina")
Karaotok
PREDLUKI
ZGONI
Krupa
Gnilište
Višići
NERETVA
Dračevo
Sjekose
Crni vir
odvodni kanal Dračevo–Svitava
Desilo
Svitava
Budisavina
B u d i s a v i n a
LEGENDA
izvori – vrela
kote
močvarno zemljište
meliorisani dijelovi močvare

Hutova blata jesu blage zime s dosta kišnih padavina. Ljeta su suha s visokim dnevnim temperaturama. Najtopliji mjesec je srpanj, a najhladniji siječanj. Topliji period traje oko osam mjeseci i on se odlikuje toplim i umjereno toplim mjesecima. Hladni period traje 3-4 mjeseca sa srednjom temperaturom nižom od 10° C. Raspored padalina je nepovoljan. U hladnijim razdobljima godine, kada je vegetacija u relativnom mirovanju, padne više od 60 % padalina od ukupne godišnje količine, dok na period najvažniji za razvoj većine bilja (proljeće, ljeto, rana jesen) dolazi jedva 40 % ukupnih godišnjih padalina.

U takvim specifičnim fizičko-geografskim uvjetima na površinama Hutova blata razvilo se nekoliko tipova pedološke podloge. Uz izdignutije terene uz rijeku Neretvu i Krupu razvijena su aluvijalna karbonatna tla, niže terene prekrivaju aluvijalna karbonatna zabarena tla, močvarne livade i pašnjake prekrivaju minerogeno-barska karbonatna tla, njegove najniže dijelove i najveće površine Hutova blata prekrivaju organogeno-barska ili tresetna tla, a u podnožju nekih dijelova vapnenastih brda, deluvijalna karbonatna tla i djelomično crvenice.

Vode Hutova blata pripadaju hidrografskom sistemu rijeke Krupe čiji tok direktno nastaje (počinje) od voda Deranskog jezera, a tok Krupe predstavlja otoku Hutova blata, koja odvodi vode sa ovoga područja u Neretvu.

Jezera Hutova blata (Deransko, Jelim, Svitavsko) predstavljaju kriptodepresiju čija se razina nalazi od 1-3 metra nadmorske visine, a njihova dna su ispod razine mora (kriptodepresije!). Kriptodepresije Hutova blata su siguran dokaz spuštanja terena oko donje Neretve. Na Gornjem blatu, koje je zadržalo prirodne odlike, ima 5 jezera. To su: Škrka, Jelim, Orah, Drijen i Deransko jezero, koje je najveće. U vrijeme povodnja ova jezera su povezana rijekom Krupom. Kao što smo rekli, Donje ili Svitavsko jezero, od prije nekoliko desetljeća, predstavlja kompenzacijski bazen HE Čapljina. Na njemu su učinjeni veliki zahvati što je veoma narušilo prirodni vodni režim cjelokupnog akvalnog bazena Hutova blata, a time se drastično izmijenila iskonska flora i vegetacija.

Mnogo je faktora koji utječu na prirodno nestajanje močvara, kakvo je Hutovo blato. To su, u prvom redu, promjene fizičkih i kemijskih osobina vode, zbog temperaturnih razlika, zatrpavanja, zaraščivanja, erozije, a to sve skupa utječe na sastav flore i vegetacije (a razumije se, i faune!).

Kada se uzmu u obzir brojni antropogeni faktori, kao što su veliki meliorativni zahvati, regulacija vodotoka, izgradnja odvodnih kanala, sječa šuma, eksploatacija treseta, izgradnja akumulacija, onda je sve to utjecalo da se uvjeti na Hutovu blatu drastično izmijene. To je naročito došlo do izražaja golemim meliorativnim zahvatima u Popovu polju i na samom Hutovu blatu, izgradnjom velike Svitavske akumulacije za potrebe reverzibilne hidroelektrane

Čapljina. Ovaj dio Hutova blata je potpuno izmijenio močvarni karakter prvobitnog biotopa. Time je ova osebujna mediteranska močvara u donjem toku Neretve pretrpjela velike promjene pa je zbog toga veoma ugrožena.

Svjesni ovih činjenica vršena su biološka istraživanja tzv. "nultog stanja", koja su započeta 1973. god. i trajala su 4 godine. Ova kompleksna istraživanja je vršio Biološki institut Sveučilišta u Sarajevu, okupivši na ovom zadatku stručnjake brojnih bioloških disciplina, kao što su: makrofitska flora i vegetacija, plankton, zoobentos, ihtiologija, lov, ornitologija. Posebno je obrađen aspekt zaštite prirode. Tako je nastala 1978. god. opsežna studija (elaborat) pod imenom *Studija sadašnjeg stanja ekosistema Hutova blata*. Sve je to uvjetovalo da se ovaj ornitofaunistički rezervat posljednje desetljeće proglasi kao jedinstveni Park prirode.

Istraživanjem od 1983. do 1984. god. praćeno je stanje živoga svijeta Hutova blata u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti BiH u Sarajevu, poslije izgradnje i puštanja u pogon HE Čapljina, kako bi se utvrdile promjene u flori, vegetaciji, ribljim populacijama, ornitofauni i režimu voda, s ciljem utvrđivanja potrebnih mjera efikasne zaštite ovoga jedinstvenog objekta.

Na ovom mjestu treba istaći nekoliko činjenica: Nesumnjivo je da Hutovo blato pripada u red naših najznačajnijih hidroloških objekata, zato nije ni čudo da je od unatrag 10-ak godina proglašeno Parkom prirode. Brojnim melioracijskim zahvatima ono je iznimno ugroženo, posebno njegova osebujna flora, vegetacija i fauna. Koliko god je posljednjih godina flora i vegetacija Hutova blata istraživana, koliko mi je poznato, nitko nije izvršio njegovu detaljnu florističku inventarizaciju. Fitocenolozi iznose aproksimativnu procjenu da je u njemu zastupljeno oko 150 vaskularnih makrofitskih biljaka koje ulaze u floristički sastav ovoga jedinstvenog biotopa. Na ovom mjestu treba ukazati na floristički prilog Dafine Bajić iz 1954. god.,[41] koja je obranila doktorsku disertaciju pod naslovom *Flora i vegetacija Hutova blata* i koja nikada nije publicirana. U tome tekstu je navedeno 25 rijetkih vrsta makrofitske vodene flore Hutova blata. Osim tih vrsta navela je i neke rijetke biljne vrste na karbonatnim kamenjarama u području Hutova blata. Među njima posebnu pozornost izaziva rijetka vrsta naše flore (?), koja se u znanosti imenuje kao *Sarcopoterium spinosum* (L.) Spach (Syn.: *Poterium spinosum* L.), koja je karakteristična za posebne sredozemno-egejske kamenjare zvane frigane. Budući da sam ovu interesantnu vrstu upoznao na prirodnim staništima u centralnoj Grčkoj, nisam mogao povjerovati u ovo hercegovačko nalazište, tim prije što

[41] D. Bajić, "Neke nove i ređe vrste u flori BiH", u: *Acta ichtiologica Bosniae et Hercegovinae,* 3/1954., str. 71-81.

vrsta nije uložena, kao dokazni materijal, u veliku herbarsku zbirku Prirodnjačkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Ako se jednoga dana ovo nalazište potvrdi, onda će to biti jedno od najsjeverozapadnijih točaka (disjunkcija) ove vrste na primorskim Dinaridima (jedna mala disjunkcija ove vrste nalazi se na Marijanu kod Splita, koju sam imao priliku vidjeti uživo na ovom lokalitetu, još prije 40-ak godina!). Samo ovaj primjer pokazuje da je krajnje vrijeme da se izvrše temeljita floristička istraživanja Hutova blata, kako bi se dobila točna floristička slika ovoga iznimno dragocjenog florističkog i vegetacijskog objekta.

Kada je u pitanju zaštita pojedinih vrsta, navest ćemo samo primjer *ljetnog drijemovca* (*Leucoium aestivum*), čije smo velike populacije vidjeli na golemom prostoru u donjem toku rijeke Krupe, prije 40-ak godina. Međutim, ni u jednom, ni u drugom spomenutom elaboratu nismo zapazili da se ova vrsta nalazi kao član bilo koje od brojnih zajednica. Da li je tome razlog drastična promjena vodnog režima, a time i nestanak ove vrste s ovih prostora ili nešto drugo? To tek treba vidjeti i utvrditi.

Isti je slučaj s tipičnom vrstom vodene vegetacije, čiji je narodni i znanstveni naziv *okruglolisni plavun* (*Nymphoides peltata* /Gmelin/ O. Kuntze), koji je prekrivao velike površine u vodama stajačicama u donjem dijelu rijeke Krupe, također prije 40-ak godina, otkada potječe priložena fotografija. Ova vrsta se navodi u elaboratu iz 1978. god., kao sastavni član posebne asocijacije *Nymphoidetum peltatae* Oberd. & Th. Müll, koja je karakteristična za pliće i toplije nizinskle vodene površine. Pitamo se je li ova vrsta slučajno izostavljena u elaboratu iz 1984. god. ili je i ona postala žrtvom drastičnih promjena vodnog režima u Hutovu blatu?

Okruglolisni plavun (Nymphoides peltata). koji u nekim dijelovima Hutova blata, s nižom razinom vode, izgrađuje specifičnu zajednicu, čiji fragment se vidi na ovoj fotografiji.

U uvjetima ovakve klime, reljefa, geološke i pedološke podloge, te hidrografskih prilika, u samom Hutovu blatu razvijena je specifična vodena i močvarna vegetacija, a uz obale jezerâ i vodenih tokova poplavne šume specifičnog florističkog sastava, o čemu će ukratko biti govora u sljedećim poglavljima, dok su okolni tereni, na karbonatnim kamenjarama, obrasli termofilnim zajednicama vegetacijskog reda hrasta medunca (*Quercetalia pubescentis*), gdje dominiraju različiti zooantropogeni degradacijski stadiji šumica i šikara bjelograba (*Carpinetum orientalis illyricum*).

4.2. Poplavne šume

Uz obale jezera, kao i uz obale rijeke Krupe, na terenima koja su periodično plavljena zbog utjecaja podzemne vode nalazi se uži pojas poplavnih ili "galerijskih" šuma. U njihovom sastavu nalaze se sljedeće drvenaste vrste: *bijela vrba* (*Salix alba*), *krta vrba* (*Salix fragilis*), *crna topola* (*Populus nigra*), *bijela topola* (*Populus alba*), *poljski jasen* (*Fraxinus angustifolia*), *crna joha* (*Alnus glutinosa*) i dr. Da su i ove šume, nekada davno, bile bujno razvijene svjedoče ogromna stabla hrasta lužnjaka (*Quercus robur*) i *poljskog jasena* (*Fraxinus angustifolia*), koje su donedavno mještani vadili iz vode, jer su bila potopljena i sačuvana u vodenim nanosima i tresetu. Treba istaći da se u izvornom (obalnom) dijelu Jelima, Oraha i dr., neposredno uz vodu, nalaze sastojine *crne johe* (*Alnus glutinosa*), s grupicama *konopljike* (*Vitex agnus castus*), koja npr. prevladava na području Jelima.

I u vegetaciji Hutova blata veliki utjecaj imali su direktni ili indirektni utjecaji antropogenih faktora, kao što su: krčenje stabala, prikupljanje *trske* (*Phragmites australis*), *rogoza* (*Typha latifolia, T. angustifolia*) i *site* (*Juncus* sp.), što su korištene za građevinske i druge svrhe, paljenja tvrdih vrsta u cilju što boljega razvoja livadskih i pašnjačkih površina za dobivanje sijena. Međutim, najveći utjecaj na vegetaciju Hutova blata, kao što smo naprijed naveli, bilo je isušivanje Popova polja i podizanje HE Čapljina i dr. Svi ovi utjecaji imali su odraza na smanjivanje razine vode, a s tim u svezi, na ubrzaniji razvoj močvarne, na račun vodene vegetacije.

4.3. Vodena vegetacija

U najdubljim dijelovima vode razvijene su zajednice u kojima su plivajuće i u vodi lebdeće biljne vrste.

Tamo, gdje voda nikada ne presušuje, na velikim vodenim površinama, razvijena je zajednica *krocnja i lokvanja*, koja je u znanosti opisana pod imenom *Myriophyllo-Nupharetum,* gdje od markantnih biljaka rastu *lokvanj* (*Nuphar*

luteum) sa žutim cvjetovima i *lopoč* (*Nymphaea alba*) s prekrasnim bijelim cvjetovima. Njihovi široki listovi plivaju na površini vode, a duge stabljike su zakorijenjene u muljevitom dnu. Zavisno od dubine i čistoće vode razvijeno je nekoliko facijesa u kojima prevladavaju neke od navedenih vrsta. Tako su veoma živopisni i markantni facijesi s lopočem, tamo gdje je voda bistra i mirna, a tamo gdje je voda zagađenija i muljevita facijes s lokvanjem.

Tipična vodena vegetacija u kojoj vidno mjesto ima lokvanj (Nuphar luteum), *čije plivajuće listove i cvjetove vidimo na ovoj fotografiji.*

Interesantna je flotantna zajednica *žabogriza* (*Hydrocharis morsus ranae*). Ovu zajednicu nalazimo na manjim površinama, u kanalima i uz rijeku Krupu u blizini Karaotoka, kao i kod Škrke.

U lokvama i lokvicama, u kanalima, u okviru močvarne vegetacije, razvijena je zajednica lećâ (sočivicâ) koja pripada vegetacijskoj svezi *Lemnion minoris*. U njoj se nalaze: *mala vodena leća* (*Lemna minor*), *podvodna vodena leća* (*Lemna trisulca*), *višekorjenska barska leća* (*Spirodela polyrhiza*), *obična mješinka* (*Utricularia vulgaris*) i dr.

Svakako, s ovim nisu iscrpljene sve vodene zajednice, već samo one markantnije i najčešće.

4.4. Močvarna vegetacija

Na pojas vodene vegetacije direktno se nadovezuje široki pojas poplavnog područja u kojem voda može dostići dubinu i do 2 metra.

U najdubljim dijelovima razvijena je močvarna vegetacija u kojoj dominira *trska* (*Phragmites australis*), *rogozi* (*Typha latifolia, T. angustifolia*), *site* (*Juncus* sp.) i brojne druge vrste. Ove zajednice su obuhvaćene vegetacijskim redom

Phragmitetalia, a one prekrivaju na Hutovu blatu golema prostranstva i u njima nalaze utočište brojne ptice močvarice i dr.

S obzirom na velike oscilacije u pogledu plavljenja vodom, vlažnosti i drugih bitnih stanišnih faktora razvio se veoma mozaičan raspored vegetacije pa se na cijelom prostoru razvio veliki broj asocijacija, subasocijacija i facijesa, koje bi na ovom mjestu bilo suvišno nabrajati.

Na cijelom prostoru je veoma lijepo razvijen facijes s trskom (*Phragmites australis*) koji obrasta goleme površine. U povoljnim toplinskim uvjetima, u vodi koja ima dovoljno hranjivih materija, trska izraste u visinu 2-3 m i svojom gustinom i karakterističnim habitusom daje ovom vodenom biotopu specifičan izgled.

Močvarna vegetacija u kojoj dominira trska (Phragmites australis), *koja na mjestima obrasta goleme površine na Hutovu blatu.*

Treba reći da je vodena i močvarna vegetacija Hutova blata zastupljena s 4 vegetacijska reda, 8 sveza, 15 asocijacija, nekoliko subasocijacija i velikog broja facijesa.

S obzirom na izmijenjeni hidrološki režim na Hutovu blatu danas je močvarna vegetacija mnogo bolje razvijena od vodene, te je proces zarašćivanja cijelog prostora u velikom zamahu.

Kao što smo već rekli floristički sastav Hutova blata iznosi oko 150 vaskularnih biljnih vrsta. Brojne od njih su kozmopoliti, a neke su ograničene na europski ili euroazijski dio.

U svakom slučaju, Hutovo blato se ističe kao jedinstveni prirodni objekt u ovom dijelu Balkanskog poluotoka i zato zaslužuje i obvezuje na poseban režim aktivne zaštite.

Pitanje očuvanja pojedinih biljnih vrsta u današnje vrijeme naglih stanišnih promjena postaje sve aktualnije. Iz tih razloga nameće se potreba praćenja promjena flore i vegetacije i njihove adekvatne zaštite.

Zaključak

Od oko 4000 biljnih vrsta koje su zastupljene u nadasve bogatoj i raznolikoj flori BiH, u granicama povijesne župe Dubrave, može se reći, da ih ima oko 1500 vrsta ili podvrsta. Ta nas brojka ne treba čuditi, jer osim hercegovačkog krša, tu je Hutovo blato, a u vertikalnom smislu tu je flora i vegetacija malog dijela visokih hercegovačkih planina - Veleži, Crvnja (Morine) i Nevesinjskog polja, gdje je stanovništvo povijesne župe Dubrave izgonilo svoju stoku na ljetnu ispašu i tu ostajalo sve do jeseni.

Zbog takvog bogatstva biljnog svijeta na ovim prostorima autor se odlučio da detaljnije predstavi samo dendrofloru (drveće i grmlje), jer su neke vrste od njih bile od životne važnosti za stanovništvo ovih krajeva, jer je njihovo osnovno gospodarenje bilo ekstenzivno stočarstvo, te se veliki broj drvenastih vrsta obavezno koristio kao lisnik (lišnjak) za zimsku ishranu stoke, što je bilo egzistencijalno životno pitanje na kršu povijesne župe Dubrave.

Problem ishrane stoke na kršu bio je uvijek aktualan i neprekidan iz godine u godinu, jer je ishrana stoke, posebno u zimskom razdoblju, nedovoljna, kako po kvantitetu, tako i kvalitetu. Stalno se osjećao deficit krme, posebno zimske, u odnosu na fond ovaca i ostale stoke. Zato je ovo poglavlje povezano s poglavljem o lisničarenju i lisničkim šumama koje ukazuje na neraskidivu vezu između čovjeka i prirode.

Kao što smo već rekli, lisničarenje je bilo u prošlosti egzistencijalno pitanje za svaku obitelj na hercegovačkom kršu. Zato su svi članovi obitelji, oni od “7 do 77 godina”, bili angažirani na ovom poslu, jer “blagu” se morala osigurati zimska ishrana. Zato smo ovom poglavlju posvetili posebnu pažnju, želeći na taj način povezati život stanovnika s pojedinim vrstama dendroflore, koje su zastupljene u ovom području.

S obzirom da se izvjestan broj vrsta, od naprijed navedene brojke, odnosi na endemične vrste, autor je dao kratak pregled najglavnijih biljnih endema.

Jedno od poglavlja je posvećeno nekim rijetkim biljnim vrstama.

Ova dva poglavlja su posebno interesantna sa znanstvenog gledišta i upućuju na veliko bogatstvo, osebujnost i zanimljivost, što ukazuju na iznimnu biološku raznolikost (biodiverzitet) ovoga golemog prostora.

Četvrta kategorija jesu tzv. adventivne biljke, koje su se “krišom” uselile s drugih kontinenata u naše krajeve i tako još više obogatile našu, inače bogatu, autohtonu floru. Ovo kratko poglavlje je više uzeto kao kuriozitet, da se vidi

kako i među biljkama ima kozmopolita, koje se mogu adaptirati na sasvim nove stanišne uvjete. Ovaj fenomen obrađuje posebna biološka disciplina koja se zove fitogeografija ili biljna geografija.

Budući da se Hutovo blato, kao sasvim poseban biotop, uklapa u povijesne granice župe Dubrave, njemu je posvećeno specijalno poglavlje, jer ono to zaslužuje.

Suvišno je govoriti da se danas Hutovo blato idealno uklapa u turističku privredu ovoga dijela Hercegovine s iznimno raznolikom i bogatom turističkom ponudom. No, to nije predmet ovog priloga.

Danas su neki dijelovi Hutova blata iznimno zanimljive i primamljive turističke destinacije (Karaotok, Londža...) s bogatom i raznolikom turističkom ponudom. Na ovoj fotografiji vide se dijelovi poplavnih šuma s bijelom vrbom (Salix alba) *i dr. i s interesantnim nertvanskim "trupicama".*

S obzirom na informativnu namjenu ovoga priloga, on je pisan više popularno, ali temeljen je na znanstvenim osnovama. Ovo je moglo biti ostvareno jer je autor, tijekom svojih 40-godišnjih istraživanja naše flore i vegetacije, propješačio ovim predjelima "uzduž i poprijeko".

Kako je u ovome prilogu moralo biti upotrebljeno poprilično stručnih prirodoslovnih termina, na kraju je pridodan abecedni popis ovih riječi, kako bi se ovaj prilog što bolje shvatio i razumio.

Zahvale

Zahvaljujem kolegici Sabaheti Abadžić, muzejskoj savjetnici Zemaljskog muzeja u Sarajevu i kolegama: dr. sc. Đorđu Bugarskom, profesoru Veterinarskog fakulteta u Sarajevu; dr. sc. Ljubomiru Mišiću, profesoru Agronomskog fakulteta u Sarajevu i dr. sc. Stanku Ivankoviću, docentu Agronomskog fakulteta u Mostaru, koji su mi pomogli u iznalaženju nekih literaturnih izvora.

Dodatak

RJEČNIK STRUČNIH I MANJE POZNATIH PRIRODOSLOVNIH TERMINA UPOTRIJEBLJENIH U OVOM PRILOGU

adventivne biljke - biljke koje su se naknadno doselile u neku zemlju i koje se same od sebe šire područjem izvan svoga prirodnog areala

alohton (*allochtonus*) - koji potječe iz drugoga područja ili zemlje; u ovom slučaju biljke koje žive izvan područja iz kojeg potječu; suprotno: autohton

aluvijalni (lat. *alluvium* - naplava, nanos) - nanosni, naplavni

areal (lat. *area* - površina) - oblast prirodne rasprostranjenosti određenih biljnih ili životinjskih vrsta ili zajednica

asocijacija (lat. *associatio* - udruživanje, društvo, udruga) - osnovna jedinica u sistematici fitocenoza (biljnih zajednica), koja se odlikuje određenim florističkim sastavom, određenim životnim prilikama i određenom dinamikom u prostoru i vremenu

autohton (*autochtonus*) (grč. *autos* - sâm i *chtoon* - zemlja) - samonikao, starosjedilački, koji oduvijek postoji na jednom mjestu, u jednoj oblasti

biotop (grč. *bios* - život i *topos* - mjesto) - stanište, uže životno područje životinja i biljaka koje žive u istim uvjetima

dendrologija (dendrografija) (grč. *dendron* - drvo, *logos* - riječ, znanost i *grafein* - pisati) - znanost o poznavanju drvenastog bilja, tj. drveća i grmlja (otuda i **dendroflora**)

degradacija (lat. *degradatio*) - postupno snižavanje, smanjivanje ili gubljenje nekog svojstva; proces pogoršavanja nečega

devastacija (lat. *devastare* - poharati, upropastiti) - pustošenje, uništavanje

edafski (faktori) - obuhvaćaju fizička, kemijska i biološka svojstva zemljišta kao i svojstva stijena na kojima se zemljište razvija

ekološki (faktori) - su mnogostruka djelovanja različite prirode (fizička, kemijska i biotička) kojima su izloženi organizmi

ekspozicija - nagib, izloženost

endemi - su organizmi koji su ograničeni samo na jednu, često vrlo malu oblast

erozija - proces trošenja zemljine kore djelovanjem vode, leda i vjetra (riječna, ledenjačka i eolska erozija)

facijes - najniža vegetacijska jedinica u fitocenologiji; karakterizira se masovnim pojavljivanjem jedne ili više vrsta biljaka u nekim sastojinama asocijacije ili subasocijacije, kojih nema u drugim sastojinama iste asocijacije

fauna - životinjsko carstvo; skup svih životinjskih vrsta nekog kraja, zemlje, sredine...

flora (lat. *flos, floris* - cvijet) - cjelokupnost svih biljnih vrsta neke oblasti

filokladije ili **kladodije** - preobraženi listoliki organi

fitocenologija (fitosociologija) - znanost o biljnim zajednicama

fitocenoza - biljna zajednica

fitogeografija (grč. *phyton* - biljka i *geographia* - zemljopis) - znanost o rasprostranjenosti biljaka na Zemlji, biljna geografija; proučava rasprostranjenost pojedinih biljnih vrsta i flora, kao i njihov povijesni razvoj

flotantne - su one biljke koje jednim dijelom plivaju na površini vode (npr. listovi i cvjetovi lopoča (*Nymphaea alba*), lokvanja (*Nuphar luteum*) i dr.

frigana (Phrygana) - izraz u geobotanici koji označava gole kamenjare u istočnom Sredozemlju, koje naseljavaju manji kserotermni i bodljikavi grmići, a nastale su kao krajnji degradacijski stadij česminovih (*Quercus ilex*) i oštrikovih (prnarovih) (*Quercus coccifera*) šuma

fruktifikacija - plodonošenje

garig (gariga) (franc. *garigue*) - vegetacija niskih zimzelenih grmova i polugrmova, obično ne viših od jednoga metra, većinom oblikuju vrlo razrijeđene zajednice; predstavljaju daljnji stupanj degradacije zimzelenih tvrdolisnih šuma i često nastaju kao rezultat pretjerane ispaše

gutaperka - masa slična tvrdom kaučuku; dobiva se koncentriranjem mliječnog soka nekih biljaka (npr. u kori raznih vrsta roda *Euonymus* i dr.); dobar je izolator te se primjenjuje u elektrotehnici

herbarium - zbirka osušenih, prepariranih biljaka

hidrofilan (hidrofite) - su biljke koje žive potpuno pod vodom (submerzno), u vodi i uz vodu (amfibijski)

higrofilan (higrofite) (grč. *hygros* - vlaga i *phyton* - biljka) - su biljke kojima je potrebno više vlage da bi mogle uspijevati

horologija (Chorologie) (grč. *hora* - zemlja, mjesto i *logos* - riječ, znanost) - znanost o arealima vrsta, rasprostranjenosti životinja i biljaka na zemlji

hortikultura (lat. *hortus* - vrt i *cultura* - gajenje) - vrtlarstvo, grana poljoprivrede koja se bavi uređenjem vrtova i parkova i uzgojem biljaka u njima

infraspecijski (lat. *infra* - pod, ispod, niže i *species* - vrsta) - ispod, niže od vrste, sistematska jedinica niža od vrste

inclusive - uključivši, uključivo

insolacija - osunčavanje (izlaganje sunčevim zracima)

klimatogena (klimazonalna) - vegetacija koja je uvjetovana općim klimatskim faktorima jedne regije

kozmopoliti - u ovom slučaju biljke koje su rasproastranjene u cijelom svijetu (suprotno: endemi!)

kriptodepresija - geografska pojava kod koje je površina vode iznad razine mora, a dno ispod nje

krš (hrv.), **kras** (slov. i srpski), **karst** (mak. i intern.) - određeni predjeli izgrađeni od masivnih i slojevitih vapnenaca koji su dugotrajnim djelovanjem oborinske vode dobili posebnu površinsku i podzemnu morfologiju; karakteristike krša su brojni krški fenomeni kao npr.: škrape, vrtače (ponikve), doci, dočići, doline, krška polja, jame, pećine, ponori i rijeke ponornice

kseroterman (kserotermno stanište) - je ono stanište na kojem djeluju, s jedne strane, fizička suša, nedostatak ili nedovoljna količina vode u podlozi i zraku, a s druge, visoka temperatura i intenzivno sunčevo zračenje

kuriozitet - rijetkost, osobitost

makija (franc. *maquis* - šikara, šikarje, zemljište obraslo grmljem; po korzikanskom nazivu za formaciju) - vrlo gusta, zatvorena formacija raznog zimzelenog žbunja kseromorfne građe, obično nastala degradacijom šume česvine (*Quercus ilex*)

mezofilan (grč. *messos* - srednji i *phyton* - biljka) - biljke prilagođene umjerenoj vlazi zraka i zemljišta

montani - brdski

neofita (*Neophyton*) - u ovom slučaju biljne vrste pridošlice (novonadošle) s drugih kontinenata, bez svjesnog utjecaja čovjeka

pedologija (grč. *pedon* - tlo, zemlja, *logos* - riječ, znanost) - znanost koja se bavi proučavanjem zemljišta, zakona njegova postanka, života, evolucije i geografskog rasprostranjenja; proučava njegova fizikalna, kemijska i biološka svojstva, njegovu plodnost, te posebno pojedine tipove tla i njegovu sistematiku

prahistorija, prethistorija (prapovijest) - najstarije razdoblje ljudske povijesti

raritet - rijetkost

red - viša fitocenološka jedinica od sveze

relikt (lat. *relictus* - ostavljen) - životinjska ili biljna vrsta koja po svom karakteru pokazuje prastara životna obilježja, a nalazi se samo u malom broju primjeraka na nekim ograničenim područjima; vrsta koja je ostatak nekadašnje drevne flore ili faune

ruderalne biljke (ili zajednice) (od. lat. *rudus*, gen. *ruderis* - smeće, gnoj) - biljke koje rastu na smetljištima, neobrađenim, golim staništima, na neobrađenim ivicama putova, napuštenim ljudskim naseljima i dr.; to su općenito nitrofilne biljke; jedna od takvih je, svima poznata, žara ili kopriva (*Urtica dioica*)

s. lato (sensu latiore) - u širem smislu

sinonim (syn., Synonim), (grč. *synonymus* - istog imena, istog značenja) - drugo ime za istu vrstu (istoznačnice)

skeletan (grč. *sceletos* - kostur, skelet), u ovom slučaju zemljište koje se sastoji od velikog postotka kamene podloge

soliter (lat. *solitarius* - osamljen, pojedinačan) - u ovom slučaju: pojedinačan, usamljen

species - vrsta

subsp., subspecies - podvrsta

sveza - viša sistematska jedinica od asocijacije

tanini (treslovine) - najvažniji predstavnici kemijskih spojeva ugljičnih hidrata s aromatskim kiselinama, koji se susreću u prirodi; služe u kožarskoj industriji za štavljenje kože

takson (Taxon) - sistematska jedinica

termofilan - onaj koji voli topla staništa (toploljubiv), u ovom slučaju biljke koje su se prilagodile na topla staništa

tumul, tumuli (gomila, "gromila") - prahistorijski grobni humak

varietet - varijetet, niža sistematska jedinica od podvrste

vaskularan - tu pripadaju tzv. "više biljke"

vegetacija - biljni pokrivač, sve biljne zajednice koje pokrivaju (naseljavaju) neku oblast

Dominik Raguž, *Zagreb*

FAUNA DUBRAVSKOG KRŠA

I blagoslovi ih Bog i reče im: "Plodite se i množite i napunite zemlju i sebi je podložite! Vladajte ribama u moru i pticama u zraku i svim živim stvorovima što pužu po zemlji." I doda Bog: "Evo, dajem vam sve bilje što se sjemeni po ovoj zemlji, i sva stabla plodonosna što u sebi nose svoje sjeme: nek vam budu za hranu!"
(Post 28, 29)

Uvod

Geološka razdoblja od prapovijesti Zemlje do danas svjedoče o teško sagledivu broju i oblicima životinjskih vrsta. Ovisno o prirodnim katastrofama i klimatskim geološkim kataklizmama, živa bića su nastajala, živjela i propadala. Velik broj današnjih životinja prilagođavao se i preživljavao tisućljećima. Današnja sistematika u Europi pozna preko milijun vrsta kukaca. Također se navodi postojanje preko 8000 gmazova u svijetu. Znanost koja kod životinja proučava građu tijela, način života, međusobne odnose između jedinki i odnose prema sredini u kojoj vrsta živi, odnos prema čovjeku i prema fauni, rasprostranjenost, fiziologiju, patologiju itd. naziva se zoologija. Ta znanost obuhvaća najmanje 15 znanstvenih područja od kojih su neka već naprijed navedena. Grane pojedinog područja istražuju brojni timovi stručnjaka za dotično područje.

Fauna prostora bivše župe Dubrave dobrim je dijelom već proučavana u mnogim temama znanstvenih projekata Fakulteta biotehničkih znanosti Sveučilišta iz Mostara i Sarajevu. Sve te radove, u ovako kratkom vremenu, nije bilo moguće objediniti i cjelovito prikazati jedinstvenim uratkom, poglavito imajući na umu činjenicu da se radi o prostoru koji obuhvaća više ekosustava. Stoga, fauna bivše župe Dubrave zaslužuje pomno obrađivanje i objavljivanje u zasebnoj monografiji.

Cilj ovoga rada jest proučiti i opisati neke životinjske vrste koje su danas prisutne na području stare župe Dubrave.

Da bi se valjano obradilo sadašnje stanje faune, nužno je što bolje upoznati život divljih životinja u vodama, zraku i na kopnu u proteklim razdobljima. To iziskuje proučavanje faune od prapovijesti do danas. Prostori koje je pokrivala stara župa Dubrave i njoj bliži ekološki slični tereni pružaju iznimne mogućnosti proučavanja i upoznavanja značajnoga dijela životinjskog svijeta iz davne prošlosti.

Za spoznavanje ovdašnje povijesti treba uložiti mnogo truda, od Ilira do Drugoga svjetskog rata tražiti dokumente po knjižnicama Beča, Praga, Budimpešte, pri čemu se mogu javiti brojne poteškoće. Zbog toga, svaka dobronamjerna kritika samo povećava vrijednost ovome radu i iskreno je dobrodošla.

Detaljno je istražena i opisana flora i fauna Hutova blata. Vjerojatno samo pjesnik ili umjetnik pejzaža može opisati ljepote prirodne arhitekture prostora stare župe Dubrave u današnjem viđenju.[1] Zapravo, to bi bilo samo ponavljanje, jer teško da je što izostavljeno kroz dosadašnja brojna pisana djela naših vrijednih pisaca. Od njih se može brojno spomenuti samo neka: 92 djela u izdanju *Crkve na kamenu*, 16 u izdanju Biskupskog ordinarijata u Mostaru, 8 u izdanja Teološkog instituta u Mostaru, zatim katedralnih župnih ureda u Mostaru i Trebinju, te 8 humskih zbornika. Sva su ta izdanja objavljena u razdoblju od oko 25 godina, uz nebrojene poteškoće u doba komunizma, zatim nedaće Domovinskog rata i poraća. U ovim djelima za svakoga pojedinca iskazani su osobni podaci: *tko je naš čovjek, otkuda je, kamo putuje, te smjer kojima ga staze povijesti i pradjedova usmjeravaju u budućnost.*[2] Ovdje su također korišteni i citirani podaci o fauni suradnice Marije Konjevod.[3]

Ekološki uvjeti nekoliko zasebnih ekosustava prostora stare župe Dubrave, omogućuju obitavanje brojnih vrsta faune: od krupnih sisavaca do kukaca. Hidrološke prilike su povoljne. Župa je bila okružena rijekama Bunom, Neretvom, Trebišnjicom, Dabicom s izvorom vode cijele godine, a u njezinoj sredini teče rijeka Bregava u dužini oko 35 km. Tu je i Hutovo blato s bogatstvom vode.

Svaka vrsta živih bića ima svoje zahtjeve za preživljavanje. Kada neki od tih zahtjeva nestanu, lanac puca, te vrste koje se ne mogu prilagoditi migriraju ili nestaju. Prvi tragovi prapovijesti svjedoče o međuovisnosti tadašnjeg čovjeka i životinja. Taj je čovjek morao primitivnim sredstvima uloviti životinje, nahraniti se i obući.

[1] Z. ŽERAVICA, "Stolac i stolački kraj", u: I. PULJIĆ - P. RAGUŽ, *Stolac u kulturi i povijesti Hrvata*, Humski zbornik IV., Zagreb - Stolac, 1999., str. 19-116.

[2] I. PULJIĆ, *Hutovo*, Mostar, 1994., str. 4.

[3] M. KONJEVOD, "Hutovsko područje", u: I. PULJIĆ, *Hutovo*, Mostar, 1994., str. 15-40.

Jelen - *Cervus elaphus* L., da bi napunio burag, tijekom 24 sata treba pojesti zelene mase u količini oko 5 % od vlastite težine. Imajući u vidu činjenicu da je tada na ovim prostorima boravio obilan broj domaće stoke, nije teško objasniti zašto jelena na ovim prostorima nije bilo dugi niz godina. Tek posljednjih decenija vidno se smanjuje stočni fond unutar prirodnih ekosustava ovoga područja te se i prehrambeni potencijal znatno poboljšao u korist svih ostalih krupnih sisavaca.

Za opis stanja ima dosta podataka iz dokumentacije šumarskih organizacija. Također su u radu prikazani i osnovni klimatski podaci u usporedbi s okolnim područjima Mostara, Čapljine, Trebinja i Neuma. Temeljni klimatski i neki drugi pokazatelji staništa također su predočeni u svrhu mogućnosti što bolje procjene opće prikladnosti života pojedinih vrsta faune.

Da su prostori župe Dubrave Bogom dani kao oni iz navoda u Bibliji, dokazuje i činjenica što su ih žitelji ovoga kraja godinama čuvali i oplemenjivali. Ovome u prilog ide i činjenica *posebne brige* za očuvanje stolačkoga kraja, više nego bilo kojega drugog mjesta u Herceg Bosni.

Kroz razdoblje od prapovijesti do danas teško je govoriti o krupnim sisavcima dvopapkarima, a da se oni ne spominju kroz lov. Motivi u pećinama iz toga doba bili su poprilično vezani uz jelensku divljač. U Dalmaciji je nađen kovani ilirski novac s motivom jelenskoga rogovlja.

Temeljno je pitanje uloge lova u pojedinim povijesnim etapama. U razdoblju od 3500. do 1000. god. pr. Kr. poboljšavaju se klimatske prilike te se lovci i sakupljači plodova okreću organiziranoj poljoprivredi. To je ujedno i razdoblje pripitomljavanja životinja. Brončano doba od 1800. do 1000. god. pr. Kr. karakterizira dominaciju stočarstva i lova. Način lova je isti, s razlikom što se poboljšavaju metalni šiljci i koplja.

Način lova u željeznome dobu nije se značajno promijenio. Prema pisanim podacima Iliri su u ove krajeve uveli lov uz pomoć ptica grabljivica, a dalje su ga proširili Kelti. Na reljefu Japodskog prstena prikazan je pas koji u zubima drži zeca, a iznad njega nalazi se sokol.[4] Slično je također pronađeno i u drugim zemljama Europe polovicom 19. st.

Za sve to vrijeme dok su svjetske velesile uživale u kolonijalnim blagodatima i razvijale se u dimu industrije, područje današnje BiH vodilo je ratove, a pučanstvo patilo pod 400 godišnjim turskim zulumom.

Dolaskom Austrije na vlast 1883. god. donesen je zakon koji potvrđuje legalni sustav lova. God. 1893. osnivaju se rezervati za divljač na području današnje BiH. Jedan od tih rezervata obuhvaća Blagaj, a vjerojatno je zauzimao i područje stare župe Dubrave.

---

[4] "Lovački priručnik", u: Zdravko Chavraka, *Lov kroz stoljeća*, Zagreb, 1967., str. 9-33.

Pri raspolaganju prirodnim bogatstvom čovjek je u svom razvoju postajao sve lakomiji.[5] Zloporaba i neracionalno korištenje obnovljivih, a naročito neobnovljivih prirodnih resursa, postupno dovodi do opće nesreće kako za faunu tako i za čovjeka. Stanovništvo se povećava i nije usklađeno s uvjetima opstanka u cjelovitosti. Zemlje zapadne Europe desetkovale su svoju faunu unatoč zakonskim i znanstvenim regulativama. Istodobno, sve češće dolazi do pojava velikih onečišćenja okoliša u svjetskim razmjerima, nepreglednih krčenja šuma, klimatskih aberacija i sl.

Zanimljivo je navesti podatke istraživanja ruskih znanstvenika: *U našoj eri s lica Zemlje nestalo je 106 vrsta samo krupnih sisavaca. Za prvih 18 stoljeća izumrle su 33 vrste, u 20. st. još 33 vrste, a zadnjih 50 godina (od 1960.) iščezlo je daljnjih 40 vrsta.*[6] Prema tim podacima u 19. i 20. st. nestalo je više životinjskih vrsta nego u prethodnih 18 st.

Također je bitno navesti da je u Njemačkoj Dunav pregrađen na 58 mjesta te mnogi studenti šumarstva iz Njemačke danas dolaze na prostore Hrvatske i BiH vidjeti močvarne, ritske i druge šume. God. 2005. pokrenuti su i projekti za vraćanje rijeke Rajne u njezine prijašnje tokove gdje je potpuno nestala njezina prijašnja biocenoza.

U svrhu provođenja agromelioracijskih mjera zahvatima na delti Neretve kod ušća isušen je dio močvara Delte. Tako je npr. jezero (laguna) Modrič ostalo bez vode te su potpuno nestali uvjeti za mrijest pojedinih vrsta riba. Tamo više ne dolaze ptice iz Hutova blata jer nema ribe.

Biološka raznovrsnost i krajobrazna raznolikost na području stare župe Dubrave može poslužiti kao uzor mnogim područjima. Na stanje ove prirodne raznolikosti ponajviše utječe čovjek svojim svjesnim (i nesvjesnim) djelovanjem unutar prirodne sredine. Izbor nudi uvjete opstanka naroda na ovim prostorima: uravnoteženost života čovjeka, flore, faune i prirodnoga okoliša. Dok je duhovne, odgojno obrazovne i svekolike druge funkcije *Crkve na kamenu* i *humskih zbornika*, uporište opstanka naroda župe Dubrave je osigurano. Od ovoga naroda ne treba ništa zakonom štititi već ga samo treba poučiti kako racionalno živjeti u tom biološkom raznovrsju.

Globalno gledajući, svijet se udružuje u jedinstvene organizacije radi lakšega rješavanja nekih važnih problema (UN, NATO, FAO) Posebno su crna predviđanja vezana uz neusklađenost održivoga razvoja i napučenosti zemlje, odnosno porast broja stanovnika u sljedećih 50-ak godina na nezamislivih 9 milijardi. Svijet je danas gotovo okovan brojnim međunarodnim konvencijama koje reguliraju zaštitu područja, vrsta, skupina ili prostora.

---

[5] V. Glavač, *Uvod u globalnu ekologiju*, Zagreb, 1999.

[6] "Ohrana životnih v zapovijednikah», u: Dječja enciklopedija, br. 4, Moskva, 1960.

Za područje stare župe Dubrave značajne su Konvencije o zaštiti migratornih vrsta, te Ramsardska konvencija o zaštiti močvara. Hutovo blato je proglašeno parkom prirode.

Dio faune stare župe Dubrave pod nadzorom je *LD Kamenjarka, Stolac.* U lovištu djeluje osam ogranaka: Aladinići, Burmazi, Borojevići - Poprati, Stolac, Pješivac, Dolumi, Kruševo - Bačnik, Prenj i Hodovo.

Po zakonu o lovu dužni su gospodariti svim životinjskim vrstama u lovištu bez obzira jesu li one lovne ili ne.

1. Fauna stare župe dubrave (Kretanje u povijesti)

Prostor stare župe Dubrave uglavnom je nastavak planinsko-dinarskog masiva koji ima izrazita krška geološka i petrografska obilježja. Glavna geološka podloga jesu vapnenačke stijene s nešto dolomita zbog čega obiluje brojnim krškim fenomenima. Područje Dinarida poznato je po velikom broju jama i pećina. U tim pećinama otkriveni su brojni tragovi faune iz raznih epoha razvoja čovjeka. Da bismo se dobro upoznali sa sadašnjim stanjem župe Dubrave, potrebno je upoznati njezinu ranu i noviju povijest, naročito povijest ovdašnjih biocenoza. Nalazi u pećinama su važni za upoznavanje s poviješću ovih prostora. Na području stare župe Dubrave nalazimo brojne pretpovijesne ostatke i tragove koji svjedoče o životu pračovjeka, kakva je i pećina Badanj kod Borojevića u blizini Stoca. U njoj je pretpovijesni lovac ostavio tragove i crteže koji datiraju iz 12-tisućite godine prije Krista.

U potrazi za dokazima postojanja faune na ovim prostorima iskorišteni su nalazi u pećinama koje graniče sa starom župom Dubravom. Uzeta su otkrića faune u Vjetrenici, nekim drugim pećinama Popova polja i zaleđa Dubrovačke rijeke, polazeći od činjenica da su tamošnji primjerci faune obitavali i na području stare župe Dubrave.

1.1. Pećina Badanj

Na odnos čovjeka i faune u prapovijesti na prostorima istočne Hercegovine u najstarija vremena upućuje nalazište u pećini Badanj kod Borojevića.[7] Ova pećina nedaleko od Stoca jest polupećina na čijoj je stijeni pretpovijesni lovac gravurama iskazao pravu umjetnost toga doba. Taj je prikaz na zidovima pećine *Homo sapiens* izradio od 12 do 13-tisućute godina prije Krista. Paleolitski čovjek je svojim crtežima dokazao da je lov bio sastavni dio njegova života.

[7] Z. Perić, "Badanj pećina kod Borojevića", *Vrutak*, br. 5., Hutovo - Mostar, 2001., str. 2-3.

Osim religijskog i umjetničkog značenja, gravura prikazuje životinju sličnu konju sa strjelicama i ranama. Lovac iz paleolitika usavršavao je tehniku lova, što dokazuju ostaci šiljatih predmeta, koplja i strijela.

Valja posebno istaknuti znanstvenu i kulturno-povijesnu važnost najstarijeg i jednog od najznačajnijih nalazišta u BiH, a to je Badanj kod Borojevića, poglavito u smislu istraživanja faune.

1.2. Fauna u rezultatima speleoloških istraživanja

Na krškim terenima istočne Hercegovine otkrivene su brojne jame i pećine. Ti podzemni prostori odavno su bili zanimljivi brojnim istraživačima prapovijesti, speleolozima, a nakon toga arheolozima i mnogim drugim istraživačima biotehničkih i ostalih znanosti.

Pećina Vjetrenica

Među brojnim špiljama najpoznatija je i najzanimljivija spilja Vjetrenica. Nalazi se 300 m istočno od Zavale, zapadni rub Popova polja, općina Ravno, BiH. Zabilježeno je više od 100 zooloških vrsta,[8] a od toga su 33 vrste prvi put pronađene i upisane u Vjetrenici. Ovdje je pronađen i velik broj endema. Međutim, u svrhu spoznavanja zastupljenosti faune u povijesti, značajna su paleontološka otkrića u Vjetrenici. U spilji su pronađeni cjeloviti kosturi leoparda, medvjeda i drugih vrsta. Ti nalazi vide se u tablici 1.[9]

Istraživanjem je otkriveno 27 vrsta rakova. Uz ostalo tu je i čovječja ribica. Paleontološki nalazi spominju se 1968. god. South Wales, Caring club, paleontološki opis dao je Marko Malez.

Osim spilje Vjetrenice, na krškim terenima od Popova polja do Dubrovnika otkriveno je 15 pećina. Te pećine nisu sve teritorijalno pripadale staroj župi, no ondje su živjele životinje koje su zasigurno obitavale u šumama stare župe Dubrave. U njima su također provedena sistematska istraživanja. Rezultati istih istraživanja objavljeni su u časopisu *Krš Jugoslavije*, M. Malez.[10] Od svih objekata skupljeni su podaci o položaju, mikroklimi, speleogenezi, a posebno su značajni pretpovijesni nalazi nekih pećina. Za što bolje sagledavanje povi-

---

[8] I. LUČIĆ, *Vjetrenica, pogled u dušu zemlje*, monografija, Zagreb - Ravno, 2003., str. 1-322.

[9] B. SKET, "Životinjski svijet Vjetrenice", u: I. LUČIĆ, *Vjetrenica, pogled u dušu zemlje...*, str. 233-234.

[10] M. MALEZ, "Pećine na području između Popova polja i Dubrovnika", u: Krš Jugoslavije, Zagreb, 1970., str. 21-68.

jesnoga stanja faune na ovim prostorima, značajna su otkrića ostataka nekih životinjskih vrsta. Ova paleontološka pretpovijesna otkrića u svezi s faunom pronađena su u pećinama Đurkovica i Močiljska pećina.

Đurkovica pećina

Ta pećina ostatak je nekadašnjeg vodenog toka. Širi prostor oko ulaza čini krš bez ikakvog biljnog pokrova. Ona ima iznimno značenje jer krije u sebi brojne tragove faune. U pećini Đurkovica otkrivena su najbogatija nalazišta pećinskog medvjeda na Balkanskom poluotoku (M. Malez, 1957.).

Uz otkrivanje pećinskog medvjeda - *Ursus spelaeus* nađeni su u sedimentima u toj pećini i ostaci pećinske hijene - *Cracuta spaleae* te ostaci kozoroga - *Capra ibex*.

Pećina Nova Đurkovica

Prema nađenim ostacima životinjskog porijekla sljedeće mjesto zauzima pećina Nova Đurkovica. Njezin ulaz leži na 518 metara nad morem (m. n. m.). Paleontološko značenje te pećine je, uz ostalo, otkrivanje gornjopleistocenskih životinjskih vrsta. Otkrivena je lubanja smeđeg medvjeda - *Ursus arctos priscus*. Također su otkrivena dva femura (bedrene kosti) neke vrste jelena. Kako taj jelen nije identificiran, prema dosadašnjim spoznajama najvjerojatnije se radi o običnom jelenu - *Cervus elphus* L.

Pećina Močiljska

Ta pećina je treća u nizu okoline Popova polja i Dubrovnika, u kojoj su pronađeni paleontološki pretpovijesni dokazi (tragovi) faune toga razdoblja. U pećini Močiljska neki lateralni odvojci sadrže crvenkastosmeđu ilovaču. U toj ilovači pronađeni su ostaci pećinskog medvjeda - *Ursus spelaeus* i alpskog svizca - *Marmota marmota* tipičnih primjeraka gornjovirmske faune. Ova je pećina imala pretpovijesno značenje jer su u njoj pronađeni ljudski kosturi, keramika i drugi predmeti iz željeznog doba (razdoblje Ilira).

Paleonotološki nalazi u Vjetrenici

Tablica 1

Vrsta	*Nalaz*	*Mjesto nalaza*	*Pronašao*	*Godina*
Neidentificirani glodavac (Rodentia, Microtinae ident.)	djelomični ostaci	2700** m od ulaza na polici 2 m iznad zemlje	Milan Šonc	1967.
Mladi špiljski medvjed (Carnivora, Ursus spelaeus)	djelomično oštećen humerus	u vlažnoj glini uz zapadnu bočnu stranu 2800** m od ulaza	Milan Šonc	1967.
Smeđi medvjed (Carnivora, Ursus arctos priscus)	oštećeni očnjak, distalni dio radijusa, patela i flanga III	2850** m od ulaza u vlažnoj glini uz istočnu bočnu stijenu	Milan Šonc	1967.
Šišmiš (Chiroptera, Rhinopolus ferrumequinum)	humerus, 2 komada	2850** m od ulaza	Milan Šonc	1967.
Špiljski medvjed (Carnivora, Ursus spelaeus	kralješak, 2 komada u rastrošnom stanju	"na kraju Vjetrenice"	SWCC	1968.
Leopard (Carnivira, Panthera pardus)	cjelovit kostur	bočni kanal oko 1800 m od ulaza	SWCC	1968.
Leopard (Carnivira, Panthera pardus)	loše sačuvane brojne kosti i zubi jednog primjerka	2700** m od ulaza, u vlažnoj glini između kamenih blokova	istraživačka ekipa JAZU	1969.
Šišmiš	dio kostura	oko 270 od ulaza u desnu stijenu	SO *Velebit*	2002.
Neidentificirana zvijer	lubanja djelomično viri iz ilovače	u Ravanjskom kanalu	SO *Velebit*	2002.

Rekapitulacija pretpovijesnih vrsta faune u opisanim pećinama:
- mlađi pećinski medvjed (*Ursus spelaeus*)
- smeđi medvjed (*Ursus arctos)*
- šišmiši (*Chiroptra, rhinopolu ferrumequinum)*
- leopard (*Pantera pardus)*
- pećinska hijena (*Cracuta spaleae*)
- alpski kozorog (*Capra ibex*)
- jelen (*Cervus elphus* L.)
- alpski svizaca (*Marmota marmota*)

Ta nalazišta faune slična su nalazištima cijelog dinarskog sustava pa i nekim otocima u Hrvatskoj.

1.3. Nekropole stećaka na području župe Dubrave - motivi faune

Na brojnim stećcima župe Dubrave uklesani su reljefni motivi nekih životinjskih vrsta. Povijest nalazišta nekropole stećaka na prostorima Hercegovine opisani su u raznim djelima povjesničara. Povijest i nalazišta nekropola stećaka na području stare župe Dubrave opisana su u *Humskom zborniku, IV*.[11]

U povijesnom slijedu stećci pripadaju kršćanskome narodu, katolicima. Stolačka općina pokriva samo dio župe Dubrave. Međutim, ona obuhvaća 52 lokaliteta s 1954 stećaka. U knjizi *Humski zbornik, IV.* poglavlje o nekropoli stećaka napisao je Marko Šutalo.[12]

Stećci su važni jer su na njima uklesani brojni reljefni motivi i na većini njih se nalaze motivi životinja. To su sigurni dokazi o postojanju određenih vrsta faune u tom povijesnom razdoblju, odnosno poslije odlaska Rimljana.

Za dokaze o postojanju nekih vrsta faune župe Dubrave pobrinuli su se majstori od kamena. Dio predstavljene faune može se vidjeti na stećcima na sljedećim lokalitetima:

- Stećak na Radmilji sadrži jasne reljefe u dva dijela. Gornji dio prikazuje mješovito kolo momaka i djevojaka dok se u donjem dijelu jasno vidi jelen s rogovima, ispred njega se nalaze dvije mlade, a iza jedna stara košuta. Tako je umjetnik svjesno pokazao znanje o strukturu krda.

U svojoj knjizi o stećcima Alojz Benac[13] opisuje sljedeće stećke s motivima divljači:

---

[11] I. Puljić - P. Raguž, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb - Stolac, 1999., str. 1-520.

[12] M. Šutalo, “Nekropola stećaka u stolačkom kraju”, u: I. Puljić - P. Raguž, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb - Stolac, 1999., str. 417-433.

[13] A. Benac, *Stećci - mala historija umjetnosti Jugoslavije*, Beograd - Zagreb, 1967.

- Donje Hrasno - nije točno naveden lokalitet ali je prikazana scena lova na jelena.

- Uboško kod Ljubinja - ima nekoliko stećaka s motivima divljači, a na jednom stećku prikazan je uspješan lov na jelena s lukom i strijelom. Na drugom stećku predočena je jelenska divljač u krdu koju napada ptica grabljivica (vjerojatno suri orao (*Aquila chrisaetos* L.). Idući stećak prikazuje surog orla koji u kandžama drži jelena. Isto tako na mnogim stećcima prikazan je lov sa sokolovima i orlovima.

- motiv na stećku na lokalitetu Cerin kod Mostara prikazuje jelena koga istovremeno love lovac, suri orao i lovački pas.

Zanimljivi su motivi na stećcima u Boljunima koje je opisao M. Šutalo.[11]

- Lov, žena s djetetom u naručju, stilizirane rozete, fantastične životinje u obliku guštera i kolo s predvodnikom koji jaše na jelenu. Isti autor opisuje napise na jednom stećku: *A se leži vlać* (Vlađ) Vladislavić Piše Semorad, *siče vuk na oca*. Ovo su sve dokazi o zastupljenosti pojedine faune u to povijesno doba na području stare župe Dubrave.

Dakle, iz niza stećaka proizlazi da su na području župe Dubrave u to doba obitavale sljedeće vrste: jelen, srna, zvijeri - vuk, leopard, medvjed, sokolovi i druge ptice.

1.4. Rimsko doba

Iz razdoblja boravka Rimljana na prostorima Hercegovine postoje tragovi bogatstva faune u tim krajevima, a osobito na području župe Dubrave. U rimskoj upravi, Stolac je pripadao Naronskom konviktu, čije je sjedište bila Narona, današnji Vid kod Metkovića.

Iz toga doba u gornjem dijelu doline Neretve pronađeni su rogovi srnjaka, kljove vepra, rogovi jelena običnog i ostaci drugih životinja.[14] Dva jelenska roga pronađena su pri kopanju bočnih kanala pod Čelinom u Dubravici na dubini od 2,5 m. Kopajući kanal na istom lokalitetu otkrivena je rimska cesta koja je vodila od Narone do ušća Neretve. Rogovi su pronađeni u neposrednoj blizini rimske ceste u razmaku 200 m jedan od drugoga. Svjedok pri iskopavanju rogova bio je Mario Veraja. Rogove je preuzeo i poslao u Institut Ruđer Bošković poznati ornitolog Dragutin Rucner radi ispitivanja starosti koja je potom procijenjena na oko 1300 godina.

Na mjestu današnje Gabele otkriveno je rimsko brodogradilište za izgradnju raznih brodova. Ono što je nedvojbeno utvrđeno, brodograditelji nisu dovozili drvenu građu iz drugih zemalja već su nemilice krčili ovdašnje šume. Pretpostavlja se da su na području župe bile guste sastojine hrasta, graba i

[14] I. Markota, *Lov na ušću Neretve nekad i danas*, Ploče, 1995., str. 1-177.

jasena. Ta sječa šume bila je jedan od razloga nestajanja brojne i raznovrsne faune i biljnih zajednica.

Za vrijeme Rimskoga Carstva divljač se smatrala *res nullius cedit primo occpanti* ili ničija stvar.[15] Divljač pripada onome tko je prvi stekne. U tome razdoblju stradala je fauna na prostoru toga carstva. Lov kod Rimljana nije imao nikakvo gospodarsko značenje. Divljač se jednino nije smjela loviti na nečijoj privatnoj površini bez dopuštenja vlasnika. Lov je bio shvaćan kao privilegij bogova, stoga je u rimsko doba bio pod zaštitom božice Dijane, a u Grčkoj pod zaštitom božice Artemide.

U vrijeme Rimljana pojavljuje se i literatura iz lovne problematike. O tome je Gratius napisao i lovačko didaktički ep. Uz to i drugi pjesnici spominju lov (npr. Nemesijanus, Plinije...).

1.5. Stanje faune Bosne i Hercegovine za vrijeme turske vladavine

Padom hrvatskih kraljeva, odnosno propašću Kraljevstva, Bosna i Hercegovina dolaze pod tursku vlast. Dugotrajna vladavina turskoga režima imala je ružnu posljedicu po pučanstvo, osobito katolike. Taj režim imao je negativan odraz na cjelokupan život, pa tako i na faunu župe. U to vrijeme nije postojala nikakva pravna i zakonska regulativa odnosa prema fauni. Vezano za lovnu faunu, zapisi kazuju da su lovili begovi, age, veziri i svi turski vazali koji su imali oružje. Ostala raja lovila je kako je tko znao i gdje je tko mogao. Nije bilo nikakvih ograničenja u načinu lova i korištenju mesa. Tko nije posjedovao oružje, lovio je na sve poznate moguće načine. Osobito se lovilo po Bosni gdje su visoke šume sakrivale i hranile mnogo životinja. Naročito su stradale zvijeri zbog zaštite stoke. Međutim, nije posve istraženo zašto je nestao jelen obični - *Cervus elaphus* L. Među lovcima postoji mišljenje da je tome kriva epidemija neke zarazne bolesti. Posljednji jelen u Hercegovini odstrijeljen je 1814. god. kod sela Otoci, općina Ljubuški.[16] Ondašnji narod je lovio jer su Turci otimali hranu i stoku.

U arhivu župnog ureda u Stocu postoji dokument o lovu na prostoru stare župe Dubrave. Dokument datira iz siječnja 1485. god.[17] Taj podatak objavljen je u *Monografiji Lovačkoga Saveza Herceg Bosne*, Lovačko društvo Kamenjarka Stolac. Tu se opisuje jedan lovni dan poznatog svećenika župnika don Vidoja Maslaća. On je oko 40 godina obavljao duhovne dužnosti na području stare

[15] M. Zoričić, *Tumač zakona o lovu*, Zagreb, 1935., str. 5-20.

[16] M. Marinović, *Privredni značaj lova Jugoslavije*, Beograd, 1930., str. 1-219.

[17] B. Lasić, *Kronologija lovačkog saveza Herceg Bosne*, Lovačko društvo Kamenjarka Stolac, Široki Brijeg, 2002., str. 61-66.

župe Dubrave. Poznat je po aktivnostima oko izgradnje crkve u Dubravama. No, don Vidoje je imao dvije puške i dobroga lovačkog psa, zvao se Garin, a bio je obučen za lov na zeca i lisicu. Loveći sa stolačkim begovima na području Ošanića, Barana i Hrguda pas Garin potjera zeca na "*kojeg pucaju četiri stolačka bega i ni jedan ga ne pogodi, a on završi u dume koji ga posljednji odstrijeli*". Taj događaj dokazuje da su na području stare župe živjeli zečevi i uzgajali se lovački psi.

U južnome dijelu Hercegovine nije se mogao održati jelen jer nije imao od čega živjeti. Zanimljivo je navesti i primjer u svezi s lovom iz knjige austrijskog putopisca Laska (koji je i sam lovac) koja nosi naslov *Das Waldwerk in Bosnien und Herze*govine, u narodnoj pjesmi koju je Laski prepričavao i prevodio Kosta Horman:[18]

Hajde meni u krajinu sigji,
Da jdemo u lov u planinu,
Da bijemo srne i jeljene...
Pobratime, buljuk-baša Mujo,
Al ostat ćeš na ček u planini
Al puštat hrte i zagare?...

Predočenjem sadržaja ovih stihova želi se istaknuti činjenica da je tijekom turskoga zuluma krupna divljač lovljena pogonom, uz pomoć pasa. Kako tada nije bilo nikakve evidencije o lovljenju, nema niti podataka koje je i koliko divljači ulovljeno.

1.6. Fauna za austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini

Tursko Carstvo je propalo, a s njime i javašluk (neodgovornost) prema divljim životinjama. U ono doba lovio je tko je kako znao i umio.

God. 1878. Bosna i Hercegovina dolazi pod austrijsku vlast. Odmah je ukinuta sloboda lova divljih životinja. Odnos prema lovnoj fauni postao je državnom regulom. Od naroda je oduzeto oružje. Kasnije je oružje davano ali samo onim osobama za koje su vlasti smatrale da nisu opasne po režim. Posljedica oduzimanja oružja narodu dovela je do razvoja različitih ostalih tehnika lova, dozvoljenih i nedozvoljenih. Lovokradice su bespravnim lovom lovile korisnu divljač. Postavljane su razne zamke i stupice.

Dopušten je lov *štetočina* svim sredstvima radi zaštite stočarstava. Vlasti su čak davale nagrade za ulovljene zvijeri. Unatoč tome zvijeri su se množile. Prema tadašnjoj statistici za 12 godina odstrijeljeno je ili na drugi način uništeno u BiH 1879 medvjeda, 14.382 vuka. Narod je službeno dobivao strihnin

[18] Fr. B. Laska, *Das Waldwerk in Bosnien und Herzegovine*, Klagenfurt, 1905., str 1-344.

za uništavanje zvijeri. No na taj način stradao je i veliki broj drugih životinja kao što su orlovi i neki strvinari. God. 1888. evidentiran je odstrjel 1430 kamenjarki, 2889 jarebica, 11.000 zečeva, 7447 divljih pataka što najviše zasigurno otpada na Hutovo blato i dr. Ukupno je te godine odstrijeljeno u BiH 33.500 komada plemenite divljači i 7600 grabežljivih zvijeri i ptica. To dokazuje da je životinjskih vrsta u pravilu 3-4 puta više od predočenog ulova, pod pretpostavkom koliko toliko realne evidencije. Donesen je i zakon o lovu 1883. god. temeljem kojega je država prisvojila pravo lova bez obzira čija je zemlja. God. 1893. Austrija donosi zakon prema kojemu se ustanovljuju rezervati. To su državna lovišta u kojima nitko nije imao dozvolu za lovljenje. Cilj rezervata bilo je zaštititi divljač da se tamo razmnožava, te da prirodnim načinom odlazi u obližnja lovišta.

Jedan rezervat za jarebicu kamenjarku ustanovljuje se na području Blagaja, čiji prostor od 983 ha obuhvaća dijelom i prostor Stolca od župe Dubrave. Kasnije je broj povećan na 12 rezervata.

U vrijeme austro-ugarske objavljuju se razne stručne studije iz lovstva, te radi i izdavačka djelatnost.

1.7. Prvi svjetski rat i poratne prilike

Za vrijeme ratnih operacija životinje su bježale prema mirnijim predjelima. Najviše je stradala srneća divljač, što od zvijeri, što od krivolova. Oružje su dobili oni koji su naveli da im vukovi uništavaju stoku. Svi posjednici oružja bavili su se lovom. Poratno razdoblje donijelo je totalno bezvlašće prema divljim životinjama. Siromašni ljudi počeli su živjeti isključivo od ulova, kao i u pretpovijesno doba, ito ondje gdje je bilo divljači. Vlast je bila nemoćna. Neki austrijski rezervati ostali su pošteđeni. Država je podijeljena na četiri banovine, pa je svakoj banovini pripalo neko lovište. Izvan rezervata divljač je bila prepuštena svakakvom lovu.[19] Takva sudbina zapala je i područje krša pa i župu Dubrave, koja je pripala Primorskoj banovini.

M. Kneževića 1925. god. iznosi podatke o brojnom stanju svih vrsta divljači za BiH. Za potrebe ove radnje zanimljivi su sljedeći podaci o godišnjem odstrjelu: zečeva 150.000, jarebica kamenjarka oko 15.000 (cijela Hercegovina), divlje guske oko 500 i divlje patke oko 10.000. Što se tiče guska i pataka, ti se podaci ponajprije odnose na Hutovo blato. U tom razdoblju je nagrađivan odstrjel zvijeri.

---

[19] M. Marinović, "Privredni značaj lova Jugoslavije", u: M. Knežević, *Unaprjeđenje lovstva u Bosni i Hercegovini*, Šumarski list, 1927.

Austrijski zakon nije više imao nikakvu funkciju. U tom poratnom razdoblju od 1918. do 1940. god. gotovo je u potpunosti istrijebljena srneća divljač i divokoze. Lovilo se sve bez obzira na vrstu, spol i dob. Isti je postupak kao za vrijeme turske vladavine, samo što su za doba Kraljevine SHS pravoslavni krajevi imali oružja napretek.

1.8. Stanje faune nakon Drugoga svjetskog rata

Nakon Drugoga svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala jedna od šest republika bivše Jugoslavije. Ustavom je dio faune, koja se zove divljač, tretiran kao dobro od posebnoga državnog interesa. To je dobra novina u tretiranju divljih životinja. Nakon toga su uslijedili zakoni i pravilnici koji su regulirali zaštitu faune na temelju zakona FNRJ. Zakonom o lovu (1977.) općine su ovlaštene za dodjeljivanje lovišta. Stoga je i općina Stolac ustanovila lovište i dodijelila ga na gospodarenje *Lovačkom društvu Kamenjarka* sa sjedištem u Stolcu. Lovište je obuhvaćalo i veći dio močvare Hutova blata. Stara župa Dubrava obuhvaćala je cijelu močvaru i svitavsko područje.

U poratnom razdoblju bilo je nešto faune koja je tu mogla živjeti. Prvih poratnih godina na području župe Dubrave zateklo se malo katoličkoga pučanstva. Sela su bila opljačkana i spaljena, a imanja zapuštena. Nije bilo lako sresti ni poskoka jer je i on bio ovisan o čovjeku. Taj dio povijesti uredno je obrađen u humskim zbornicima i drugim sličnim djelima. God. 1988. objavljena je zbirka propisa o lovstvu (Sarajevo, 1988. Hajrudin Hođić).[20] Pored Zakona o lovu ta zbirka objavljuje brojne prateće uredbe iz drugih zakona koji se odnose na lovstvo: Odluka o donošenju naredbe o uništenju vukova; izvod iz zakona o udruženju građana; izvod iz Zakona o nabavljanju, držanju i nošenju oružja i municije; Kodeks lovaca Jugoslavije; Statut saveza lovačkih organizacija BiH i niz drugih pravilnika i pratećih zakona.

Republičkim uredbama neka su lovišta ili njihovi dijelovi proglašeni rezervatima ili dijelovima rezervata. Među njima bilo je i Hutovo blato. Tamošnja župa bila je pod republičkim ugovorom. Nakon Drugoga svjetskog rata, iz dobro znanih političkih razloga, lovci katolici teško su mogli nabaviti i registrirati lovačko oružje. Teško je bilo nabaviti i alat za rad, a kamoli lovačko oružje. Bilo je zečeva, a ponekad se mogao čuti i pjev ponekog jata jarebica.

Nakon Domovinskoga rata 1996. god. obnovljena je registracija *Lovačkog društva Kamenjarka Stolac.* Gospodarenje je nastavljeno temeljem važeće lovno-privredne osnove za to lovište. Lovište je podijeljeno u 8 lovnih ogranaka s oko 300 članova koji se brinu o cjelokupnoj fauni u lovištu.

---

[20] H. I. Hodžić, *Zbirka propisa o lovstvu*, Sarajevo, 1988., str. 1-254.

1.9. Zoonimi u nazivima toponima

Pregledom dijela pojedinih zemljopisnih mapa mogu se pronaći nazivi brda ili drugih predjela i naselja župe Dubrave, koji asociraju ili nose imena pojedinih vrsta životinja.

Čapljina - dobio je ime po obilju čaplji koje su tu obitavale u Hutovu blatu.

Golubinka - kod Boljuni.

Vučja glava - lijeva obala rijeke Bregave, Habatnice, kota 261. m. n. m., top. map.

Gnijezdaci - uzvišica na tri mjesta između Hutova blata i rijeke Bregave, top. mapa.

Vukotin - nalazi se brdo kod Prenja (Hađibegovima), kota 208.

Kozice - gorje na gori Sniježnici, vjerojatno nosi ime po divokozama.

Orlovići.[21]

Ćukova kuka.[22]

Dabar - u vodama Dabrovskog polja, po dabru je dobilo i naziv, *Castor fiber* - Dabrica.

Košuta Dolina.[23]

Takvi zoonimi svjedoče o postojanju brojnih životinjskih vrsta na području stare župe Dubrave.

---

[21] V. Lokić, *Vrutak*, br. 10/2003., str. 58.
[22] V. Lokić, *Vrutak*, br. 4.
[23] V. Lokić, *Vrutak*, br. 10/2003., str. 59.

2. Neki temeljni klimatski pokazatelji područja stare župe Dubrave

Tablica 2[24]

Meteorološka stanica	Nadmorska visina	Zemljopisna širina po Griniču	Srednja temperatura zraka °C		Srednja rel. vlaga zraka u %		Sred. suma padalina u mm		Prosječni mjes. indeks suše	Trajanje veget. razd.	Potencijalna	
			god.	IV-IX	god.	IV-IX	god	IV-IX	IV-IX	dana	evapotranspiracija mm IV-IX	indeks klima Im
Čapljina	5	43°05'	15,0	20,07	72	67	1156	365	11,9	255	668	-21
Stolac	64	42°42'	14,7	20,06	-	-	1126	444	-	244	687	-17
Mostar	99	43°21'	14,8	20,07	62	57	1539	506	16,5	24	673	-6
Trebinje	276	42°43'	14,4	19,70	70	65	1444	434	14,6		627	-6
Neum (Ston)	2	42°50'	15,3	20,03	68	66	1395	448	14,8		729	19

[24] V. Stefanović - V. Beus - V. Burlica - H. Dizdarević - J. Vukorep, *Ekološko-vegetacijska rejonizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1983.

Meteorološki elementi prikazani su radi lakše spoznaje klimatskih i drugih prikladnosti za obitavanje brojnih vrsta faune na opisanom području župe Dubrave. Unatoč velikim visinskim razlikama, neznatna je razlika u srednjim godišnjim temperaturama u najtoplijem razdoblju. Srednja suma padalina najmanja je u stolačkom području. Unatoč tome vegetacijsko razdoblje je dulje. To je dobro za prirodnu ishranu divljači. Dana je usporedba tih pet područja jer graniče sa starom župom Dubrave. Poslije Neuma, stolačko područje ima najveće isušivanje (evaporaciju) što nije povoljno.

Ovdje je izrazita submediteranska klima. Izražena je uz rijeke Neretvu i Bregavu. Iznad 300 m. n. m. vegetacija traje kraće 200-300 dana, a to je sjeverni dio župe Dubrave. Župa Dubrave karakteristična je po specifičnoj arhitekturi prostora. Geološka je podloga vapnenac s nešto dolomita. Brojne visoravni i kanjoni sakrivaju plodna tla, pretežno crvenice ili su zemljišne kombinacije. Dolina Bregave bogata je aluvijalnim plodnim tlom. Što se tiče krških polja, poznata su: Dubrave, Vidovo polje, Dabarsko, Kruševsko, Burmazi i brojna druga koja su nekada bila zasijana žitaricama pa je ovdje bilo obilje sitne divljači. Ima podosta vinograda, osobito u Dubravama, Adamićima, Berkovićima i Vidovu polju.

Što se tiče vodnoga režima, fauna župe Dubrave vodom obično nije oskudijevala osim izrazito sušnih godina. Divljač je mogla koristiti sljedeće izvore vode: Rijeka Buna, Neretva, Bregava, Trebišnjica, izvor Dabarskog polja, nepresušno Hutovo blato i ostale izvore i vodotoke.

Floru čine zajednice medunca i bijeloga graba - *Quercus pubescentis-Carpinetum orientalis*. Na području Dubrave zastupljen je makedonski hrast - Querces trojana. Močvarni dijelovi su staništa crne johe - *Alnus glutinosa*. Tu je blizu 7000 ha izdanačke šume i šikare.

Flora će biti predmet zasebne teme.

3. Fauna župe dubrave (ovodobno stanje)

Nije jednostavno opredijeliti se za izbor životinjskih vrsta na prostoru stare župe Dubrave, koje bi trebalo navesti u ovom radu. Ovdje će biti prikazani oni dijelovi faune čije su vrste poznatije unutar župe. Za područje stare župe Dubrave brojne vrste nije moguće svesti samo na taj prostor. Osim toga, arhitektura prostora omogućava život brojnim životinjskim vrstama, od najsitnijih mrava, preko ornitofaune do krupnih sisavaca, dvopapkara, preživača. Veoma detaljno je opisana fauna Hutova blata. Poznata je sva fauna ovoga prostora,

koja je predmet lovnoga gospodarenja. Za orijentaciju mnogo je pridonijela pobrojana fauna u monografiji don I. Puljića.[25]

Za evidentiranje nekih vrsta koje još uvijek obitavaju na prostorima bivše župe, značajna su svjedočenja pojedinih osoba. Zbog sigurnije pojedinačne identifikacije imenima su dodani i latinski nazivi. Pri tome je sistematska pripadnost navedena samo za neke rodove gdje su vrste općenito prepoznatljive. Korišten je sistematski priručnik za raspoznavanje životinjskih vrsta *Fauna Evrope*.[26] Brojne vrste navedene su u *lovnoprivrednoj osnovi* lovačkog društva Kamenjarka Stolac.

3.1. Red dvopapkari

Srna obična - *Capreolus capreolus* L.
(srnjak, srna, lane)

[25] M. Konjevod, "Hutovsko područje", u: I. Puljić, *Hutovo*, Mostar, 1994., str. 15-40.

[26] H. Garms - L. Borm, *Fauna Europe, priručnik za raspoznavanje životinskih vrsta*, Braunschweig, 1977.

Na prostoru tada ustanovljene župe Dubrave i danas obitava srneća divljač. S gorja Snježnice spustila se u područje Burmaza i drugih nižih predjela. To je popunjavanje praznoga prostora gdje danas obitava veoma mali broj domaće stoke. U lovačkom domu u Stocu nalaze se divni primjerci trofeja (rogovi) srnjaka s toga područja. Srna je ovdje lovostajem zaštićena vrsta, a uspjela je preživjeti i ledeno doba (prije 10 000 godina).

Divlja svinja - *Sus scrofa* L.
(vepar, krmača, nazime, prase)

Nakon duljega vremena divlja svinja se pojavila na području župe Dubrave 1952. god. Ta divljač ovdje nije zaštićena. Pravi znatne štete na usjevima. Važno je napomenuti jer se bez ograničenja izlovljava, da se meso ne smije upotrebljavati za hranu bez prethodne veterinarske kontrole zbog opasnosti od trihineloze. Na teritoriju BiH živi autohtona divlja svinja - *Sus scrofa reiseri*.

Muflon - *Ovis musimon* Pallas
(divlji ovan - muflon, divlja ovca - muflonka, janj)

Muflonska divljač ovdje nije bila stalna već su je lovci naselili na lokalitete kanjona Radimlje. Otuda se uspješno razmnožava i širi do Ljubljenice i dalje. Muflon se ovdje naseljavao od 1978. do 1981. god. kada je u karantenu smješteno 17 grla (8 mužjaka i 9 ženki). Opstanak muflona na ovim prostorima razumljiv je i zbog činjenice što je područje mediterana i submediterana iskonsko autohtono stanište muflonske divljači. U okolna vrhunska lovišta muflona (Orebić, Pelješac, područje Ploča), također je prethodno unesena muflonska divljač s autohtonih područja).

3.2. Red dvozupci

Zec obični - *Lepus europaeus* L.

Na području župe Dubrave zec je stabilna autohtona populacija. Premda ima brojne predatore, uz pomoć lovaca koji reguliraju predatore on se uspješno odražava.

3.3. Red kukcojedi

Jež - *Erinaccus europaeus* L.
Krtica - *Talpa europaea* L.

3.4. Red netopiri (šišmiši)

Dugo vremena je bila prisutna dvojba koje vrste šišmiša predočiti. Nije bilo dostupne literature koja bi potvrdila ovdašnja istraživanja. U prosincu 2005. ukazala se prilika koju je organizirala *Speleološka udruga Vjetrenica - Popovo polje* iz Ravnoga polja da se istraživanje na području župe Dubrave proširi i na područje Popova polja. Naime M. Zagmajster, dipl. biolog, istraživala je probleme netopira u poznatoj Vjetrenici u tunelu Čvaljina i jami Crmulja. Identificirala je 12 šišmiša na ta tri lokaliteta. Usporedbom s literaturom odabrano je za ovaj rad nekoliko šišmiša za koje bi se moglo tvrditi da su nazočni u pećinama i jamama na području župe Dubrave:

mali tapir *Rhinolophus hipposideros* Bechstein
barski šišmiš - *Myotis daryenemi* Botl.
sarijev šišmiš - *Hypsugo sovii* Bonaparte
šumski šišmiš - *Pipistrellus kohlii* Blasius
patuljasti šišmiš - *Pipistrellus pipistrellus* Monticelli
veliki šišmiš - *Myotis myotis* Bokhauseri

3.5. Red zvijeri

Vuk - *Canis lupus* L.

Vuk je bio oduvijek prisutan na prostorima stare župe Dubrave, osobito na krajnjem sjevernom području. Pastiri su imali problema s vukom prilikom odlaska na ispašu u planine. Međutim, proteklih godina spustio se i u niže

predjele. Povremeno uznemirava pastire i stanovnike. Nije zakonom zaštićen pa lovci reguliraju njegovo brojno stanje. Razlikuje se od pasa po nekoliko obilježja. Ističemo samo dvije metode razlikovanja. Uši vuka su uvijek uspravne dok kod pasa to ne mora biti običaj. Kod vuka razmicanjem dlake i padlake ne možemo doći do kože dok kod pasa možemo.

Lisica - *Vulpes vulpes* L.

Ta simpatična zvijer konstantno obitava na područjima župe Dubrave. Čini veću štetu hraneći se domaćom peradi i divljom sitnom dlakavom i pernatom divljači. Na području župe Dubrave nije bilo pojave bjesnoće. Lisica je inače prijenosnik te opake bolesti, te zato treba biti oprezan pri rukovanju s odstrijeljenim životinjama. Osobito može biti opasna ako se nalazi u kontaktu s domaćim životinjama (pas, mačka, perad).

Kuna bjelica - *Martes foina* Exleben
Kuna zlatica - *Martes martes* L.

Možda je kuna zlatica manje zastupljena. Nekada su krzna kune bile na cijeni, stoga su te vrste bile poprilično ugrožene. Pojavom sintetskih, umjetnih krznenih materijala posljednjih nekoliko desetljeća krzno se više ne potražuje, tako da je populacija ponovno u progresiji.

Jazavac - *Meles meles* L.
Vidra - *Lutra lutra* L.

Podaci iz parka prirode Hutovo blato, te iz Lovno-privredne osnove lovačkog društva Kamenjarka Stolac[27] dokazuju prisutnost vidre na području župe Dubrave.

Divlja mačka - *Felis silvestris* Schrebes.

Ova vrsta nije česta ali je zato ukras šumskih predjela župe.

Tu su još vrste iz reda zvijeri:
Lasica mala - *Mustela minuta* Pomel.
Lasica velika - Mustela nivalis L.
Lovci potvrđuju da se često mogu vidjeti obadvije životinjske vrste.

3.6. Red glodavci

U Europi je opisano preko 50 vrsta glodavaca. Na području stare župe sigurno obitavaju:
Vjeverica - *Scyrius vulgaris* L.
Veliki sivi puh - *Glis glis* L.
Kućni miš - *Mus musculus* L.

[27] *Lovno-privredna osnova*, lovište Kamenjarka Stolac, 1986., str 1-49.

3.7. Red kokoške

Jarebica kamenjarka - *Alectoris graeca* Meissner

Jarebica kamenjarka je svakako ukras ovoga kamenitog prostora. Jarebici kamenjarki se na području čitavog Mediterana pridaje velika važnost i potreba za revitalizacijom. U prirodnim uvjetima prema procjenama boniteta ovdje je moguće uzgojiti oko 1000-1500 kljunova jarebice.

Za područje župe Dubrave bio je od neizmjerne važnosti projekt Veterinarskog univerzitetskog centra, Veterinarskog fakulteta Sarajevo pod naslovom: Revitalizacija populacije kamenjarke (*Alectoris graeca Meissner*) u autohtonom submediteranskom arealu Jugoslavije, razvojem originalnih tehnoloških rješenja u slobodnom uzgoju.[28] Tim projektom predviđena je ogledna površina za praćenje revitalizacije jarebice kamenjarke na području Stoca. Provedena su istraživanja i u Makedoniji. Osnovni zaključak tih istraživanja u Makedoniji bio je da postojanje kamenjarke ovisi o stoci sitnog zuba, ito prvenstveno ovcama.

Trčka skvržulja - *Perdix perdix* L.

Prednost ove poljske koke jest ta što se ona lako uzgaja u proizvodnim centrima pernate divljači. Lovci općine Stolac rade na povećanju broja ove vrste.

[28] M. Nadaždin, Veterinarski univerzitetski centar, Veterinarski fakultet Sarajevo, u projektu *Reavitalizacija populacije jarebice kamenjarke (Alectoris graeca Moisser),* Srajevo,1987., str. 1-5.

Prepelica pućpura - *Coturnix coturnix* L.

Ova ptica nije naša stanarica već dolazi u proljeće, a odlazi u kolovozu. Vrlo je značajna za lovni turizam. Najbolje se zadržava na žitorodnim poljima

3.8. Ostale vrste kopnene ornitofaune

Šljuka bena - *Scolopax rusticola* L. Intenzivna za lovni turizam.
Šljuka kokošica - *Gallinago gallinago* L.
Svraka - *Pica pica* L. Sve se rjeđe može vidjeti.
Šojka - *Garrulus glandarius* L. Veoma je ekspanzivna, ima je posvuda, štetna je zbog uništavanja gnijezda korisnih ptica.
Gavran - *Corvux corax* L.
Vrabac pokućar - *Paser domesticus* L.
Mali slavuj - *Luscinia luscinia* L.
Kukavica - *Cuculus canorus* L.
Divlji golub - *Columba livia* Gmelin
Golub dupljaš - *Columba oenas* L.
Lastvica piljak - *Delichan urbica* Frivaldasky
Vuga - *Oriolus oriolus* L.
Treptasti dijetao - *Picoides tridactylus* L.
Crna žuna - *Dryocopus martius* L.

Crni kos - *Turdus merula* L.
Carić (palčić) - *Troglodytes troglodytes* L.
Ševa krunčica - *Galerica crustata* L.
Čvorak - *Strunus vulgaris vulgaris* L.
Pastirica - *Motacilla alba* L.

3.9. Ostali dijelovi kopnene faune

Kukci

Razred kukci obuhvaća 17 redova. U priručniku za raspoznavanje životinja *Fauna Europe*[29] opisano je preko 300 vrsta i većina njih bi se mogla naći na području stare župe Dubrave. Ipak potrebno je spomenuti nekoliko vrsta da bi se čitatelj podsjetio na njihove osobine.

Ljuti stršljen - *Vespa crabro* (L.) - posjeduje žalac čiji ubod može biti vrlo bolan. Šumski radnik zna završiti i u bolnici zbog ovakvog uboda.

Goveđi obad - *Tabanus lovinus* (L.) - ovaj kukac zadaje muke pastirima kada uznemiruje stoku.

Obični komarac - *Culex pipinex* - nema pjege na krilima.

Malarični komarac - ima pjege na krilu. Nalaze se na području čitave Europe. Stanovništvo Neretve nekad je obolijevalo od malarije pa postoji i uzrečica: *Neretva od Boga prokleta.*

Od pauka spominje se velika tarantula - *Tarentula fasciiventris.* Postoji predaja u narodu da su se bolovi od ovoga uboda liječili poskakivanjem, pa se takav ples zvao tarantula.

U posljednje vrijeme pučanstvu velike probleme čini pauk Crna udovica - *Latrodectus tredecimguttatus*.

[29] H. Garms - L. Borm, *Fauna Europe*...

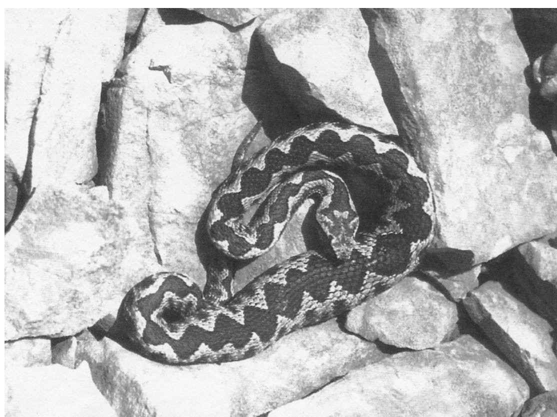
Prepoznaje se po 13 crvenih pjega na zatku. Tijelo je dugo svega 1 cm i nije lako uočljivo u travi. Zbog toga treba biti oprezan kod berbe povrća koje treba brati u rukavicama. Otrov je vrlo jak i može biti smrtonosan. Područje župe obiluje u nametnikom koji se zove obični krpelj - *Ixodes ricinus L.* Također je opasan za ljude zbog mogućeg prijenosa meningitisa. On u 10 dana ispije oko 385 miligrama krvi. Pronađena je i uginula srna koja je bila puna krpelja koji su joj ispili krv.

U močvarnim predjelima Hutova blata poznata je i medicinska pijavica - *Hiruda medicinalis* L. Nekada je u medicini služila za *ispuštanje viška krvi.*

Gmazovi

Iz razred gmazova na području župe Dubrave obitavaju kornjače, gušteri i zmije.

Poskok - *Vipera ammodytes ammodytes* L.

Vrsta je za koju se u narodu mogu čuti brojna imena kao što su *bacanj, ljutac, crnokluk, poskočica, modroglavac i dr.* Živi na kamenjaru, a može se naći i do 1500 metara nadmorske visine, te dobro podnosi hladnoću. Vrlo je vjeran svom mjestu boravka. Trom je ali se dobro penje na niža stabla. Nije plašljiv. Ako ga čovjek iznenadi, upozorava glasnim šištanjem. Često ulazi u kuće pa zna praviti probleme lokalnom stanovništvu. Duž cijelog tijela ima cik cak pruge, a najlakše se raspoznaje po malome rošćiću na vrhu njuške. Ako ima namjeru ugristi, onda može izbaciti prednji dio tijela i do 30 cm, što naliči na skok. Rađa žive mlade. Može doživjeti do 15 godina starosti. Neprijatelji su mu ptice grabljivice. Ima više otrova od riđovke ali je manje agresivan. Ugriz može biti smrtonosan ako se na vrijeme ne potraži medicinska pomoć.

Riđovka - *Vipera berus berus* L.

To je druga zmija po brojnosti na području župe Dubrave. Ima slične zahtjeve za staništem kao i poskok, međutim na lokalitetima poskoka ne nalazimo riđovku. Preko dana se sunča i vjerna je svome mjestu boravka. Zimu provodi u rupama, ito njih više skupa. Duga je do 60 cm, ženka je obično veća od mužjaka. Duž gornjega dijela tijela pruža se crna cik cak pruga. Ženka rađa do 15 mladih. U BiH nalaze se posebne podvrste riđovke *Vipera berus bosniensis* koja ima duže tijelo i poprečne, a ne cik cak pruge. Prema literaturi[30] u BiH živi crnokrug ili crnostrik - *Vipera berus pester*. To je zapravo potpuno crna riđovka.

Najmanja otrovnica u BiH i Dalmaciji je šargan planinski - *Vipera macrops.* Isključivo se hrani skakavcima.

Zmije otrovnice imaju kratak rep i trokutastu glavu, vidno odijeljenu od trupa. U gornjoj vilici, sa svake strane nalazi se veliki cjevasti otrovni zub kroz koje ubrizgavaju otrov.

[30] E. Kletečki - www. meridijani.com

Obična bjelouška - *Natrix natrix* L. je zmija koja često obitava na ovim prostorima. Nije otrovnica.

Blavor - *Ophisaurus apodus* živi na otvorenim područjima, nalazi se i u poljima, a na području stare župe Dubrave na kamenjarima bez raslinja. Kreće se brzo, skriva se pod kamenjem. Nije otrovnica.

Četveroprugi guž ili kravosas - *Elapha quatuorlineata* (Pal.) U narodu postoji legenda da je ova zmija dobila ime po tome što siše mlijeko iz vimena krava. Nije otrovnica.

Sljepić - *Anguis frguilis* L. - može se pronaći na vlažnim staništima i često se zamjenjuje s blavorom.

Od ljuskaša na teritoriju župe imamo sljedeće gušterice:

Zidna gušterica - *Lacerta muralis* Laurenti

Obični zelembać - *Lacerta viridis* Laurenti. To je jedan od dužih guštera dubravskog kamenjara. Naraste do 40 cm. Gornja strana tijela je zelene boje pa se lako raspoznaje.

Od gmazova se još može spomenuti i šareni daždevnjak - *Slamandra salamandra* (L.)

Čovječja ribica - *Proteus anguinus* Laurenti

U priručniku *Fauna Europe*[31] svrstana je u red dugorepaša. Navedena je u poglavlju *Podzemna fauna - Vjetrenica.*[32] Endem je područja podzemnih voda Dinarskog gorskog sustava.

---

[31] H. Garms - L. Borm: Fauna Europe..., vidi čovječja ribica, str. 263.

[32] I. Lučić, Vjetrenica...

4. Ukratko o pticama močvaricama Hutova blata

Dio faune Hutova blata predmet je obrade iz razloga što je ovo područje teritorijalno pripadalo staroj župi Dubrave. Osim toga, općina Stolac i Čapljina dijele vlasništvo Hutova blata. Močvara Hutovo blato smatra se na stanovit način cjelinom močvarnog sustava donjeg toka Neretve. Zbog svojih iznimnih prirodnih značajki te vrijedne okolišne raznolikosti, Hutovo blato je proglašeno Parkom prirode.

Ukupna površina parka je 7441 ha, pod vodom je 1580 ha, sa 61 vrelom 16 jezera. Nadmorska visina močvare je oko 1 m.

Hutovo blato je za sada dosta očuvano osim Svitavske kazete. Veoma je bogato po broju i vrstama faune, stoga je i plijenilo pažnju brojnih istraživača. Među prvima se spominje bečki ornitolog Otto Finger.[33]

Prva sustavna istraživanja obavio je Otmar Reiser od 1888. do 1919. god. Nakon Drugoga svjetskog rata Dragutin Rucner i Svjetoslav Obratil istraživali su od 1965. do 1967. god., te Obratil ponovno od 1973. do 1977. god. God. 1983. i 1984. izvršena su kompleksna istraživanja (Obratil 1988.).[30]

Do izgradnje akumulacije na Donjem blatu radi *HE Čapljina*, na području Hutova blata ustanovljeno je i opisano 235 vrsta ptica iz 48 porodica. To pokazuje da je Hutovo blato iznimno značajno u ekologiji ptica močvarica. Hutovo blato je osobito važna karika u migracijskim kretanjima ptica močvarica. Prema Rucneru[34] evidentirana je migracijska ruta iz 14 zemalja Europe i svijeta. Nakon Svitavske kazete, te iz brojnih drugih razloga kao što je isušivanje dijela močvare u delti Neretve za potrebe povrtlarstva i voćarstva, u Hutovu blatu se smanjio broj svih vrsta ptica za 31 % i porodica ptica za 19 %.

Hutovo blato obiluje raznim vrstama biljnih zajednica poplavnih livada, degradiranih šumskih zajednica hrasta medunca i bijeloga graba, biocenoze otvorenih vodenih površina i biljne zajednice poplavnih šuma.[35]

Upravo radi biljnoga bogatstva ovdje se gnijezde brojne ptice, a zbog ribljega fonda i druge faune ovdje susrećemo jedinstven primjer bogatoga prirodnog raznovrsja.[36]

---

[33] D. Rucner, *O životu ptica u dolini Neretve*, Metković, 1993. O. Finger (1858.) dao je prva izvješća o tom području. Tada su se u Hutovu blata gnijezdila jata kudravih pelikana.

[34] Isti.

[35] G. Horvatić, "Biljnogeografski položaj i raščlanjivanje našeg primorja u svjetlu suvremenih fitocenoloških istraživanja", *Acta Botanica Croatia*, vol. XXII., Zagreb, 1963.

[36] S. Obratil, "Stanje i problemi zaštite ptica Hutova blata", u: Lj. Jandrić, *Hutovo blato - stanje i perspektive zaštite*, Zbornik savjetovanja, Sarajevo - Hutovo blato, str. 41-50.

Poznato je, osobito lovcima, da u jutarnjim satima ptice močvarice iz Hutova blata, gdje su provele noć, dolijeću u močvarne predijele delte Neretve. Tamo se preko dana hrane obiljem ribe i drugom prikladnom hranom. U kasnim popodnevnim satima vraćaju se na noćni boravak u Hutovo blato gdje ima obilje trave, grmlja i drveća.

Jedan od najznačajnijih smjerova preleta tih ptica nalazi se iznad grebena Prodolac - Šibenica iznad Metkovića. Na tom su prostoru lovci izlovljavali određene vrste ptica. Zbog toga bi trebalo primijeniti integralno gospodarenje ornitofaunom i ihtiofaunom u cijeloj delti Neretve, odnosno u svim močvarnim staništima.

Da je Hutovo blato ostalo dobrim dijelom netaknuto, treba zahvaliti i slaboj prometnoj povezanosti u prošlosti. Kako je Hutovo blato bilo bogato ribom, usput se i ribolovilo. Žitelji okolnih sela živjeli su *za Hutovo blato i od Hutova blata*. Lov je obavljan vatrenim oružjem. Tvornice oružja Kranj i Ferlach u Austriji izrađivale su posebne puške za lov u dolini Neretve. Bile su dugih cijevi iznad 100 cm, a neke čak i 112 cm, u različitim kalibrima. Uglavnom su bile jednocijevke. Takve puške imale su određena odebljanja zbog sigurnosti odstrjela, odnosno dometa sačme jer se ptice podižu i odlijeću daleko od lovaca.[37] Danas se ondje lovi modernim lovačkim naoružanjem. Pojava divljih svinja mijenja strukturu lovišta. Na žalost, potrebno je puške o klin, jer je sve manje lovnih ptica! Neke su zaštićene, a mnogih vrsta ptica više niti nema.[38] Bilo bi valjano prikazati čitateljstvu o kojim se vrstama govori, no budući da ih ima 162 različite vrste, oduzele bi mnogo vremena i prostora, pa ćemo prikazati samo stanarice.

Pregledni podaci rezultat su novijeg istraživanja. Ta su istraživanja obavljena na projektu: *Razvoj i novi način upravljanja močvarom Hutovo blato.*[39] Istraživanje ptica močvarica obavljano je od siječnja do prosinca 2000. Istražena je razlika u podacima o populacijama ptica od izgradnje akumulacije 1979. god., te izvršena usporedba (Obratil, 2000.).[31]

Analiza je predočena u devet točaka od kojih izdvajamo:

- broj ukupno zabilježenih ptica manji je za 19 %, a porodica za 10 %;

- nađeno je manje od 56 % vrsta u porodici pataka, kokošica, 47 % manje kulika i 21 % manje grabljivica;

- od autohtone ornitofaune gaka nedostaje 60 %, a bijele čaplje 67 %.

---

[37] I. MARKOTA, *Lov na ušću Neretve nekad i danas*, Ploče, 1995.

[38] D. RUCNER, *Novi podaci za poznavanje ornitofaune Donje Neretve*, Larus XI., Zagreb, 1954.

[39] S. OBRATIL - N. ZOVKO - S. MATIĆ, P. P. projekt: *Razvoj i novi način upravljanja močvarom Hutovo blato* (LIFETCY 99/BiH/035), 2005., str. 1-9.

Podatke su obradili Svjetloslav Obratil, direktor javnog poduzeća Nenad Zovko, te stručni voditelj parka prirode Hutovo blato Stjepan Matić. Teško je ocijeniti koliko su gore navedene brojke o gubicima u ornitofauni pridonijele isušivanju ostalih močvara delte Neretve, a koliko Svitavska retencija.[40] Na prostoru delte Neretve, pa i Hutova blata, imigriraju ptice iz 14 zemalja, a najviše iz bivšeg Sovjetskog Saveza.

Hutovo blato od 2001. god. nalazi se u popisu močvara međunarodnog značaja. Obuhvaćena je i u Ramsardskoj konvenciji o zaštiti močvara, koju je ratificirala i potpisala vlada BiH.

Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru izveo je vrijedno istraživanje s mladim budućim znanstvenim radnicima.

4.1. Stanarice Hutova blata

Neke od ptica su u stanju ugroženosti navedenih ptica močvarica stanarica iskazana je za BiH i Europu po ovim kraticama: Ex - izumrle vrste; Ex² - vjerojatno izumrle vrste; E - vrlo ugrožene vrste; V - ugrožene ili ranjive vrste; R - potencijalno ugrožene vrste; O - oporavljena; I - neodređen status; K - nedovoljno poznata.

Ptice močvarice stanarice močvare Hutovo blato s oznakom stupnja ugroženosti:

Gnjurac pilinorac - *Podiceps ruficollis* (Pallas) - R
Gnjurac čubasti - *Podiceps cristatus* (Linnaeus)
Vranac kaloser - *Phalacrocorax pygmaeus* (Pallas) - E/V
Siva čaplja - *Ardea cinera* Linnaeus
Divlja patka - *Anas platyrhynchos* Linnaeus
Patka pupčanica - *Anas querquedula* Linnaeus
Patka njorka - *Aythya nyroca* (Güldenstädt)
Kobac ptičar - *Accipiter nisus* (Linnaeus)
Suri orao - *Aquila chrysaetos* (Linnaeus) - R/V
Bukoč - *Panadion haliaetus* L.
Orao zmijar - *Circaetus gallicus* (Gmelin) - V/V
Eja pijuljača - *Circus aeruginosus* (Linnaeus) -V
Kraški sokola - *Falco biarmicus* Temminck - E/V
Utva zlatokrilka - *Casarca feniuginea* (Pall.)
Utva moriska - *Tadorna tadorna* L.

[40] V. Glavač, *Uvod u globalnu ekologiju*, Zagreb, 1999.

Jarebica grivna - *Alectoris graeca* (Meisner) - V/Ex
Kokošica mlakara - *Rallus aquaticus* Linnaeus - V
Šojka kusica - *Porzana pusilla* Pal. - V/V
Guša zelenonoga - *Gallinula chloropus* (Linnaeus)
Crna liska - *Fulica atra* L.
Divlji golub - *Columba livia* Gmelin
Grlica kumra - *Streptopelia decaocto* (Frivaldszky)
Vodomar ribar - *Alcedo atthis* (Linnaeus) - V
Žuna zelena - *Picus viridis* Linnaeus
Ševa kukuljava - *Galerida cristata* (Linnaeus)
Ševa vintulia - *Alauda arvensis* Linnaeus
Šojka kriještalica - *Garrulus glandarius* (Linnaeus)
Svraka maruša - *Pica pica* Linnaeus
Čavka zlogodnjača - *Coloeus monedula* (Linnaeus)
Vrana siva - *Corvus cornix* Linnaeus
Kravarica svilovka - *Cettia cetti* (Temminck)
Kos crni - *Turdus merula* Linnaeus
Sjenica mrka - *Parus lugubris* Temminck
Velika sjenica - *Parus major* Linnaeus
Plazica vuga - *Remiz pendulinus* (Linnaeus) - V
Vrabac pokućar - *Passer domesticus* (Linnaeus)
Vrabac poljski - *Passer montanus* (Linnaeus)
Zeba bitkavica - *Fringilla coelebs* Linneaus
Zelendur zelenac - *Carduelis chloris* Linnaeus
Češljugarka konopljarka - *Carduelis carduelis* (Linnaeus)
Zeba - *Acanthis cannabina* (Linnaeus)
Strnadica brdašica - *Emberiza cirlus* Linnaeus
Sjenica dugorepa - *Aegithalos candatus* L.

4.2. Popis ptica u Hutovu blatu koje se nalaze u ornitološkoj zbirci u Metkoviću

U Metkoviću se nalazi ornitološka zbirka prepariranih ptica iz prostora doline Neretve. Od 335 prijašnjih eksponata ova zbirka obogaćena je s 29 primjeraka iz Hutova blata.[41] Ovdje je prikazan izdvojeni popis vrsta porijeklom iz Hutova blata radi lakšeg uvida za šire čitateljstvo. Te su ptice odstrjeljivane u Hutovu blatu i darovane su ornitološkoj zbirci u Metkoviću. One su trajan su dokaz o postojanju iznimnog broja spomenutih vrsta u Hutovu. Znatan broj ovih ptica više se ne može sresti u Hutovu blatu. Također su navedene i neke rijetko viđene vrste kao utva zlatokrila i dr.

Plijenor srednji - *Gavia arctica* L.
Čaplja siva - *Ardea cinerea* L.
Guska crnokljuna - *Branat ruficollis* L.
Patka lastarka - *Anas acuta* L.
Patka glavata - *Aythya ferina* L.
Patka krunata - *Aythya fuligula* L.
Patka batoglava - *Bucephala clangula* L.
Ronac oraš - *Mergus merganser* L.
Orao štekavac - *Haliaetus albicilla* L.
Trčka skvržulja - *Perdix perdix* L.
Grličar pršljivac - *Philomachus pugnax* L.
Mulača crnorepa - *Limosa limosa* L.
Požviždač šibičar - *Numerius arquata* L.
Divlji golub - *Columba livia* Gmelin
Golub dupljaš - *Columba oenas* L.
Sovuljaga buljina - *Bubo bubo* L.
Ćuk - *Athene noctua* Scopoli,
Dijetao veliki - *Dendrocopus major* L.
Svračak veliki - *Lamius excubitor* L.
Drozd bravenjak - *Turdus pelaris* L.
Sjenica dugorepa - *Aegithalos candatus* L.
Patka kržulja - *Anas craecca* L.

Dermopreparati stanarica:
- gnjurac ćubasti,
- vranac koloser,

[41] D. Rucner, *Život ptica u dolini Neretve*, 1993.

- utva zlaokrila,
- utva morska.

5. Popis ulovljenih ribljih vrsta u močvari Hutovo blato

Iz priloženog popisa ulovljenih vrsta riba u močvari Hutovo blato proizlazi da tu obitavaju 22 vrste riba.[42] Iznimno je značajno otkriće da u vodama Hutova blata živi endemska vrsta ribe zvana podustva - *Chondrostoma kneri (Heckel, 1843.)*.

Rijeka Krupa predstavlja stanovit fenomen povratnog smjera otjecanja vode. Naime, kada je u Hutovu blatu obilje vode iz raznih izvora, rijeka Krupa tu vodu odvodi u rijeku Neretvu. Dakle, Krupa nema vlastiti izvor vode. Ona jednostavno pri višoj razini prazni višak vode iz Hutove močvare i odvodi je u Neretvu. Međutim, kada rijeka Neretva ima tako visok vodostaj da rijeka Krupa ne može ulijevati vodu u njezino korito, tada teče iz Neretve u Hutovo blato puneći močvaru vodom iz rijeke Neretve, dakle teče i nizvodno i uzvodno. Krupa istječe iz Deranskog jezera, te je od Hutova blata duga devet kilometara. Pojavu povratnog toka vode rijeke uzrokuje plima i oseka mora koja podiže i spušta razinu vode na delti Neretve. Hutovo blato je poznato po obilju jegulje - *Anguilla anguilla.* Žitelji svih mjesta od Čapljine do ušća Neretve imali su na jelovniku specijalitete jegulje.

Valja napomenuti pojavu povezanu s biologijom jegulje. Iz Hutova blata jegulja putuje Krupom u Neretvu. Neretvom otpliva u Jadransko pa zatim u Sargaško more. Ženka tamo položi oko pola milijuna jaja, a nakon mriještenja ugiba. Mlade jegulje se zatim kroz more, preko Neretve i Krupe vraćaju u Hutovo blato. Na tom putu brojne jegulje stradavaju od predatora, te mnoge budu i ulovljene. Riblje bogatstvo delte Neretve, pa i Hutova blata ugroženo je brojnim tehničkim i tehnološkim zahvatima ljudi. Isušivanjem močvara zbog provođenja brojnih agrotehničkih mjera nestala su i mnogo riblja mrjestilišta, a time i prehrana za mnoge ptice močvarice.

Na svu sreću, Hutovo blato pošteđeno je devastacije proglašenjem ovoga područja Parkom prirode.

U Hutovu blatu evidentirane su sljedeće vrste riba u okviru osam porodica:

Zubatak - *Salmo dentex*
Plotica - *Rutilus basak*

[42] B. Glamuzin, P. P. projekt: *Razvoj i novi način upravljanja močvarom Hutovo blato* (LIFETCY 99/BiH/035), 2005., u: Ihtiofauna Hutova blata - preporuke za zaštitu ribljih vrsta, radni materijal.

Sval - *Leuciscus svallize*
Peškelj, keljavac - *Scardinius scardafa*
Linjak, cinkva - *Tinca tinca*
Podustva - *Chondrostoma kneri*
Uklija - *Alburnus albidus*
Babuška - *Carassius auratus auratus*
Obični šaran - *Cyprinus carpio*
Neretvanski vijun - *Cobitis narentana*
Američki somić - *Ameiurus nebulosus*
Jegulja - *Anguilla anguilla*
Bodonja - *Gasterosteus aculeatus*
Cipol glavaš - *Mugil cephalus*
Cipol balavac - *Liza ramada*
Cipol dugaš - *Liza saliens*
Gambuzija - *Gambusia holbrooki*
Sunčanica - *Lepomis gibbosus*
Knipowitschia punctatisima croatica
Knipowitschia sp. nedeterminirana, vjerojatno nova vrsta
Balavac - *Gymnocephalus cernuus*
Iverak - *Pleuronectes flesus*

6. Dio faune rijeke Bregave

Rijeka Bregava protječe gotovo središtem stare župe Dubrave, od izvora do ušća u rijeku Neretvu, blizu Čapljine. Dužina korita je oko 35 km. Nije dostupna odgovarajuća literatura niti radovi u kojima je istraživana fauna ove rijeke. Neke podatke je dao gospodin ing. Stjepan Matić,[43] stručni voditelj Parka prirode Hutovo blato, te iskazi ribolovaca (A. Raguž i dr.).

U sušnim godinama rijeka Bregava gubi vodu nekoliko kilometara nizvodno od Stoca. Taj prekid vode ugrožava bogatstvo ribljih vrsta i drugu faunu.

U rijeci Bregavi obitavaju sljedeće glavne vrste riba:

Jegulja - *Anguilla anguilla*
Pastrva morska - *Palma trutta trutta*
Podustva morska - *Chondostroma knezi* - endem područja Hutova blata, došao vodom Neretve u Bregavu.

[43] S. Matić, *Mediteranska močvara u središnjoj Hercegovini*, Metković, 2005., strana nije obilježena, Arhiv dani 234, Savjetovanje o turizmu u delti Neretve: *...okolna sela smještena su na rubovima parka, i njihovo stanovništvo stoljećima je živjelo od Blata i uz blato...*

Zubatak - *Salmo dentex*
Babuška - Carassius auratus auratus
Bijela plotica - *Rutylus* (Basak)

Jegulja

Podustva morska

Žabe

Smeđa šumska žaba - *Rana dalmatina (Bonaparte)* - može skočiti u dužinu od 1 m do 2 m u visinu. U vodi boravi i zimi i u vrijeme parenja.
Obična čančara - *Felobates fuseus* – dobro pliva, pari se u vodi.

U rijeci Bregavi poznat je i riječni rak - *Actacus actacus L.,* koji naraste do 25 cm dužine i veliki je gurmanski specijalitet.
U određeno doba godine na rijeci Bregavi može se susresti i poneki primjerak ptica močvarica (patke i liske).

7. Neki uzorci nestajanja faune s područja stare župe Dubrave

Uzroci smanjenja broja pojedinih životinjskih vrsta, ili njihov potpun nestanak, pitanja su na koja niti znanost često nije mogla dati siguran ni jednoznačan odgovor. U stabilnom i nenarušenom ekosustavu vladaju odnosi međusobne ravnoteža svih članova koji u njemu žive (fito-, geo-, zoocenoza i dr.). Svaka jedinka ima svoje zahtjeve u borbi za opstanak. Ako te minimalne zahtjeve ne može ostvariti, napušta ekosustav ili izumire. Na oskudne prirodne uvjete životinje se često prilagođavaju. Kada jedinka ili populacija neke biljne ili životinjske vrste dosegne svoj biološko-ekološki minimum, tada čovjek (koji jedini to može učiniti) mora intervenirati da se ta jedinka ili populacija spasi. Pri tome se traži znanje i iskustvo.
U početku, dok nije bilo svjesnog i ponajčešće štetnog utjecaja čovjeka na biocenozu, vladala je ravnoteža unutar ekosustava, uza svojevrsnu samoregulaciju odnosa među svim činiteljima sustava. Sva živa bića u ekosustavu sudbinski su ovisna jedna o drugima. Biljke kao autotrofna bića u ekosustavu same proizvode hranu - biomasu. Tada na red dolaze potrošači te biomase, životinje i ljudi, te konačno razgrađivači, saprofiti, koji ponovno stvaraju hranu za proizvođače - biljke. Na žalost, često se događaju različiti poremećaji u biocenozi i ekosustavu.
U uvodu su spomenuti problemi u svezi s količinom hrane koju treba dnevno konzumirati jelen - *Cervus elaphus* L., kao i uzroci nestanka ove divljači s prostora stare župe Dubrave. Iz istih je razloga bila nestala i srna, no kako se posljednjih godina sve više smanjuje broj domaće stoke, srna se polako vraća na ovo područje. Vraćaju se i vuk i divlja svinja, a sitne zvijeri su tu u nekom određenom broju uvijek obitavale.
Možda bi bilo dobro komentirati i nekoliko drugih ključnih uzroka nestanka faune s toga krša. Iz navedenih povijesnih pregleda može se zaključiti da je čovjek bio uvjeren kako ne može netragom nestati Bogom dano obilje

životinja i biljaka. Nakon lova za prehranu i život, čovjek je počeo koristiti lov i za iskazivanje vještina (čitaj obijesti). Carevi, kraljevi, feudalci i drugi vladari često su raznim naredbama držali divljač samo za sebe i svoje iživljavanje. Zbog toga je običan čovjek počeo razvijati mržnju prema divljim životinjama, koje ponekad nije niti smio potjerati sa svoje njive.

Brojni ratovi i stradavanja opterećivali su mnoge krajeve pa i prostor BiH. Ratovi i stradanja nisu mimoišli niti divljač. S druge strane, nenadzirani lovovi stoljećima su u ovim krajevima ugrožavali faunu.

Biocenoze na području župe Dubrave u povijesti su ugrožavali brojni osvajači. Kao što je već ranije navedeno na mjestu današnje Gabele, Rimljani su izgradili brodogradilište koje je bilo uzrokom nestajanja šuma na ovim prostorima do goleti, osim ostataka tragova u ogradama. Osvajači su koristili domaće drvo za izgradnju brodova, mostova, kuća i za druge potrebe. U rimskim ruševinama pronađeni su ostaci pougljenjenog drva, a također i ostaci drvenog nasipa za obranu od poplave.[44] Stanovnici stare župe Dubrave, kako su se u povijesti osamostalili, tako su sami počeli graditi kuće. Ostatke toga drveta lako se može zamijetiti u nekim nesrušenim kućama. Drvo je dovlačeno volovima, te je tesano i podizane su kuće. Moderna gradnja tražila je vapno (klak), a mnogo drveta je bilo korišteno za topljenje vapna koje je pečeno u klačinama. Isto tako podosta drva služilo je i za ogrjev. Sva oprema u domaćinstvu također je bila izrađena od drva (od žlice do burila). Bilo je teških godina, osobito u sušna vremena, a za zimsko preživljavanje stoke sjekle su se grane drveća (hrasta, graba, jasena) i pravio se lisnjak (plast) od grana s lišćem. To suho lišće stoka je jela umjesto sijena. Svaka kuća koja je imala volove izrađivala je opremu za oranje: lijes, gredelj, jarmove, teljuge i branu. Na taj je način, malo pomalo nestajala šuma na području Mediterana i submediterana, pa i na području stare župe Dubrave, uz obilat doprinos i domaćeg čovjeka. Danas se ostaci takve šume nalaze po ogradama gdje su ih čuvali. Da je na tim prostorima bilo mnogo šume, govore i priče tamošnjih mještana iz sela Kruševa, koji opet prema pričama svojih djedova znaju da se u to vrijeme vrlo teško ili nikako prolazilo preko Poplata prema Stocu zbog guste šume od dubovine (hrasta). Danas je taj prostor (Poplata) od oko 20 km^2 samo od kamena i drača. Općina Stolac u današnje vrijeme ima oko 560 ha hrastovih visokih šuma, te oko 5000 ha panjača (izdančke šume). Smanjenjem šumskih površina, nestale su i neke vrste faune. Stara župa Dubrave obuhvaćala je mnogo veću površinu od općine Stolac. Vjerojatno negdje postoje uređajni šumski programi iz toga doba. Prema katastru kojega vodi Lovačko društvo Kamenjarka Stolac, uku-

[44] K. Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković, 1996.

pna šumom obrasla površina razne strukture u vlasništvu općine Stolac iznosi 12.556 ha.[45]

Treći ograničavajući faktor razvoja šumskih sastojina, odnosno njihova nestajanja na ovome području, jest napučenost stare župe Dubrave i teški životni uvjeti koji su ovdje vladali stoljećima. Od 1995. do 1910. god. priraštaj katoličkoga i ostalog pučanstva doživio je uspon. Pored ratarstva i vrtlarstva u župi je osobito bilo razvijeno stočarstvo. God. 1895. u stolačkome kotaru evidentirano je 261.226 grla stoke sitnog i krupnog zuba.[46] Tada je samo općina Stolac imala 168.147 grla. Stolački kotar bio bi bliži površini stare župe Dubrave. U tom slučaju prosjek broja stoke po domaćinstvu iznosio je oko 95 grla. God. 1910. stočni fond općine Stolac smanjuje se za oko 20 grla prosječno domaćinstvu (3-godišnja suša).

Uz toliki broj stoke na malom prostoru krupna divljač nije imala nikakve uvjete za preživljavanje. Osim manjka paše i brsta, nije bilo moguće osigurati niti mir koji je neophodan uvjet za preživljavanje divljači. Istodobno, sitne divljači bilo je u zadovoljavajućem broju za te prirodne uvjete (orlovi, jarebica kamenjarka, zec i dr. te pokoja zvijer). Iz svega toga može se zaključiti da fauna Hutova blata nikada, ustvari, nije bila ugrožena.

Pojedinim vrstama sitne divljači, kao što je kamenjarka grivna, odgovarala je prisutnost stoke, jer je i izmet stoke služio kao izvor hrane, osobito bjelančevina, a osim toga bilo je i podosta obrađenih polja na kojima je jarebica lako pronalazila zrnje i kukce. Stoga i danas gdje ima ovaca, ima jarebica i kamenjarke grivne.

Sažetak

Područje stare župe Dubrave nastavak je dinarskog krškog masiva. Prirodna arhitektura toga kraja, osim tipičnog krša, otkriva gotovo ravne Dubrave te plodna polja doline rijeke Bregave, Vidovo polje, Dabarsko i brojna druga, da bi se među brdima ukazala močvara Hutova blata površine preko 1600 ha, s oko 60 izvora vode. Ovo područje ipak nije goli krš jer obuhvaća teren od oko 600 ha visoke šume hrasta medunca. Tu je i endem područje makedonskog hrasta. Osim toga, širi prostor obrastao je izdanačkim šumama (oko 5000 ha), a pod šikarom je još oko 7000 ha.

Dio župe, osobito područje Dubrava, bogato je čuvenim vinogradima i voćnjacima, poglavito raznih mediteranskih vrsta voća. Područje je poznato i kao stočarski kraj. To omogućava specifična klima od mediteranske, koja se

[45] Lovno-privredna osnova, lovište Kamenjarka Stolac, 1986.
[46] I. RAGUŽ, “Sa stranica stolačke povijesti”, *Vrutak*, br. 4/2000., str. 32-33.

uvlači dolinom Neretve i Bregave, preko submediteranske do umjerene kontinentalne zone na sjevernome dijelu župe. Nadmorska visina kreće se u rasponu od 1 do preko 1000 m. n. m.

To područje nekada je bilo obraslo visokim šumama u kojima su obitavali jeleni, srne, divokoze, divlje svinje i drugi dvopapkari, a od zvijeri tu su bili medvjed, leopard, vuk, lisica, divlja mačka i druge. Dokazi da su ovdje živjele navedene životinje nađeni su u pećinama i drugim paleontološkim, odnosno arheološkim nalazima.

Blagodat prirodnih raznolikosti otkrio je i prastanovnik ovdašnjega kraja prije više od 13.000 godina. Ostavio nam je tragove značajnih kulturno-povijesnih vrijednosti u pećini Badanj kod Borojevića. Živio je od lova i sakupljanja plodova, a dokazi su vidljivi kroz crteže na zidovima pećina i druge nađene premete. Navedene divlje životinje prepoznajemo i na uklesanim motivima (reljefima) brojnih stećaka.

Župu krasi močvara Hutovo blato s velikim brojem ptica i biološkim bogatstvom od 23 riblje vrste. Tu su i neki biljni i životinjski endemi. Močvara je pod zaštitom međunarodnih konvencija za zaštitu svjetske prirodne baštine.

Na području župe danas obitavaju srna, divlja svinja, muflon, a od zvijeri prisutni su vuk, lisica, divlja mačka, kuna, jazavac, lasica... Od pernate divljači područje krase jarebica kamenjarka, trčka, prepelica, golubovi i dr. Tu obitavaju gotovo sve ptice čija je stojbina takva klimatska i zemljopisna zona. Velike prirodne dragocjenosti, poglavito opstanak ljudi i životinja predstavljaju brojni izvori pitke vode na područjima Hutova blata, Dabrovskoga i Popova polja, a koji potječu od rijeka Neretve, Bregave i dr.

Cjelokupnom faunom gospodari Lovačko društvo Kamenjarka Stolac temeljem lovno-privredne osnove i drugih zakonskih akata. Lov Društvo obogaćuje novim vrstama (muflon, fazan).

IV. DIO

ŽUPE SLJEDNICE - DANAS

Milenko Krešić, *Aladinići*

STATISTIKA DANAŠNJIH ŽUPA NASTALIH NA PODRUČJU POVIJESNE ŽUPE DUBRAVE

Uvod

Na prostoru nekadašnje župe Dubrave, koja je osnovana 1704. godine, danas se nalazi deset župa. To su: Prenj, Hrasno, Stolac, Dračevo, Nevesinje, Rotimlja, Čeljevo, Domanovići, Stjepan Krst i Aladinići. Osam od ovih deset župa i danas su aktivne a dvije postoje samo "administrativno". U Domovinskom ratu narod župa Nevesinja i Stjepan Krsta protjeran je a crkveni su objekti srušeni. Poslije rata u ove dvije župe gotovo se nitko nije vratio.

Ovaj rad, napravljen prema upitniku na temelju župničkih izvještaja, izrađen u tabelama, prikazuje današnje stanje župa nastalih na prostoru povijesne župe Dubrave. Podijeljen je u tri dijela. U prvom dijelu prikazuje stanje u župama koje su i danas aktivne. Drugi dio prikazuje stanje u župama koje su protjerane posljednjem ratu: Nevesinje i Stjepan Krst. Treći dio prikazuje stanje u mjestima župa Hutovo i Blagaj koja su nekada, barem djelomično, pripadala župi Dubrave.

1. Aktivne župe, sljednice povijesne župe Dubrave

1. Prenj

SV. MIHOVILA ARKANĐELA – PRENJ				
Osnovana	1704. god. pod imenom Dubrave			
Brojno stanje	*obitelji*		*vjernika*	
	131		508	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*	
	27	57	43	
Pridošlih obitelji	1			
Inovjerci u župi	*pravoslavci*		*muslimani*	
	7		oko 230	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*	
	Mihovilu Arkanđelu	1867.	Don Vidoje Maslać	
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*	
	Trgovište	-	-	
Groblja	*u koja se ukopava*		*u koja se više ne ukopava*	
	Trgovište			
	Košćela			
Župni stan	*godina gradnje*		*graditelj*	
	1848.		Don Vidoje Maslać	
Drugi sakralni objekti u župi			Župna dvorana	
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*		*muslimanski*	
	-		džamija u Prenju	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	Dračevo	
		četverogodišnja		
	Srednja			
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*	
	41	18	9	
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi				
Posebnosti	Župa ima u svom posjedu čajer od 13 duluma; šumu kod Palametinih kuća i kod crkve			

1.2 Hrasno

BEZGRJEŠNOG ZAČEĆA BLAŽENE DJEVICE MARIJE – HRASNO			
Osnovana	1761. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	216	740	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	56	43	107
Pridošlih obitelji	-		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	-	29	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Bezgrješnom začeću BDM	1935.	Don Stanko Čotić
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Obaljeno groblje	Sv. Jure	-
	Grbušina Lokva	Srca Marijina	-
	Brštanica	Sv. Ante	1968.
	Cerovo	Srca Isusova	1974.
	Kolojanj	Imena Marijina	1974.
	Borut	Sv. Jure	-
	Vinine	Sv. Martina	1965.
	Dašnica	Mučeništvo sv. Ivana Kr.	1972.
	Toplica	-	iz turskoga vremena
	Toplica	-	iz novijega vremena
	Rabrani	Sv. Andrije	1972.
	Mišljen	Sv. Marka	-
	Gornje Hrasno	Sv. Nikole (bivša župna crkva)	-
	Londža-Derani	Sv. Ivana Krstitelja	-
	Bajovci	Sv. Ivana, apostola	-
	Svitava	crkva Male Gospe	1976.
	Svitava	groblje	-
	Zdriješ Njive	Bl. Ivana Merza	2005.
	Podkula-Banja	-	-

<table>
<tr><td rowspan="7">Groblja</td><td colspan="3">u koja se ukopava</td><td colspan="3">u koja se više ne ukopava</td></tr>
<tr><td colspan="3">Mišljen, Čavaš, Gola Brda</td><td colspan="3" rowspan="6">Zdriješ Njive</td></tr>
<tr><td colspan="3">Gornje Hrasno, Lastva, Podkula-Banja</td></tr>
<tr><td colspan="3">Rabrani, Toplica, Dašnica,</td></tr>
<tr><td colspan="3">Vinine I, Vinine II, Obaljeno Groblje</td></tr>
<tr><td colspan="3">Grbušina Lokva, Brštanica, Cerovo</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kolojanj, Borut, Bajovci, Svitava</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Župni stan</td><td colspan="3">godina gradnje</td><td colspan="3">graditelj</td></tr>
<tr><td colspan="3">1975.-1980.</td><td colspan="3">Msgr. Stjepan Batinović</td></tr>
<tr><td colspan="2">Drugi župni objekti u župi</td><td colspan="5">župna kuća Gornje Hrasno, dvije kuće u sklopu svetišta Kraljice Mira</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Sakralni objekti inovjeraca u župi</td><td colspan="3">pravoslavni</td><td colspan="3">muslimanski</td></tr>
<tr><td colspan="3">crkva sv. Jovana u Podgradinje-Gornje Hrasno (srušena)</td><td colspan="3">Mejtef u Rabranima (Tucakovina)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Škole</td><td rowspan="2">Osnovna</td><td colspan="2">osmogodišnja</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">četverogodišnja</td><td colspan="3">Brštanica, Svitava</td></tr>
<tr><td>Srednja</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Učenici, studenti</td><td colspan="2">OŠ</td><td colspan="2">SŠ</td><td colspan="2">F</td></tr>
<tr><td colspan="2">40</td><td colspan="2">25</td><td colspan="2">7</td></tr>
<tr><td colspan="4">Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Posebnosti</td><td colspan="6">Župa je proglašena Svetištem Kraljice Mira 1977. god. U sklopu svetišta postoji: Kip Kraljice mira na Gradini, Špilja Gospe Lurdske, Križni put, Ispovjedaonice, Svećenička grobnica s osam ukopanih svećenika, vanjski oltar, galerija, muzej, ambulanta, kip sv. Jure, bista don Stjepana Batinovića, itd.</td></tr>
</table>

1.3. Stolac

SVETOG ILIJE PROROKA – STOLAC			
Osnovana	1863. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	792	2 910	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	221	279	139
Pridošlih obitelji	200		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	100	2 000	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Sv. Iliji proroku	1902. god.	Don Vide Putica
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Udora	Sv. Mihovila Arkanđela	-
	Ober-Doluša	Sv. Ane	-
	Bjelojevići	Sv. Mala Terezija	-
	Boljuni	Sv. Vid	-
	Ćore	Sv. Jure	-
	Bačnik	Sv. Ante	-
	Gornja Duboka	Sv. Jure	-
	Kruševo	Sv. Ivan Krstitelj	1973.
	Barane	Sv. Leopold Mandić	-
	Ćemalovina	Sv. Nikola, biskup	-
	Pješivac	-	-
	Borojevići	-	-
	Komanje Brdo	Sv. Luka	-
	Dubrava	Gospa do anđela	-
	Pušišta	-	-
	Poplat	-	-
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Udora, Ober-Doluša, Riđica,		
	Bjelojevići, Dubrava, Boljuni I,		
	Boljuni II, Podosoje, Ćore,		
	Pušišta, Bačnik, Orahovica,		

	Drenovac, Donja Duboka,		
	Gornja Duboka, Poplat-Obradovići,		
	Poplat-Bukvićevina, Poplat- Radići,		
	Kruševo, Kruševo-Milanovići,		
	Stolac, Stolac-Vidovo Polje,		
	Njivice, Komanje Brdo, Barane,		
	Ošanići, Poprati, Borojevići,		
	Ćemalovina, Pješivac, Gornja Bitunja,		
	Ravnice, Orlja, Goilovići, Ljubinje		
Župni stan	*godina gradnje*	*graditelj*	
	1865.	Fra Oracije iz Torina	
Drugi župni objekti u župi	Stara župna kuća, kuća časnih sestara, stara katolička-hrvatska škola, župna dvorana, dvije zgrade u gradu Stocu		
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
	Crkva u Stocu i Poplatu	4 džamije i nekoliko vakufskih kuća u Stocu, džamija na Borojevićima	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	Stolac
		četverogodišnja	Kruševo, Masline
	Srednja	Stolac	
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	420	250	120
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi	Dječji vrtić, "Običan" radio, Križni put s križem na Križevcu.		
Posebnosti	Galerija i muzej u prostoru stare škole.		

1.4. Dračevo

ŽUPA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE – DRAČEVO			
Osnovana	1874. god. pod imenom Gabela; od 1970. god. pod imenom Dračevo		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	679	2 535	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	207	256	162
Pridošlih obitelji	10		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	oko 20	oko 350	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Uznesenju BDM	1967.-1970.	Don Jakov Bagarić
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Dubina - Doljani	Mala Gospa	1861.
	Doljani - groblje	Sv. Josip	1988.
	Dračevo - groblje	Sv. Nikola	u izgradnji
	Višići-groblje	Sv. Ante	2000.
	Sjekose-groblje	Sv. Roka	1995.
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Doljani		
	Dračevo		
	Sjekose		
	Višići		
Župni stan	*godina gradnje*	*graditelj*	
	1962.-1967.	Don Jakov Bagarić	
Drugi sakralni objekti u župi			
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
		Džamija u Višićima	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	Višići
		četverogodišnja	Dračevo
	Srednja		
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	295	oko 160	oko 20
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi			
Posebnosti	Kapelica u groblju Dračevo gradi se na mjestu stare kapelice koja je bila sagrađena 1930. god.		

1.5. Rotimlja

SVETOG PETRA I PAVLA – ROTIMLJA			
Osnovana	1917. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	203	800	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	72	19	62
Pridošlih obitelji	47		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	oko 20	oko 200	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Sv. Petru i Pavlu	1925.	Don Martin Krešić
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Trijebanj	Sv. Ante	-
	Ljuca	Spasovo	za I. svjetskog rata
	Hodovo	-	-
	Rotimlja	-	-
	Kapića Avlija	-	-
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Rotimlja		
	Kotašnica		
	Trijebanj		
	Ljuca		
	Hodovo		
	Kapića Avlija (Trijebanj)		
Župni stan	*godina gradnje*	*graditelj*	
	1921.	Don Martin Krešić	
Drugi sakralni objekti u župi			
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
	crkva na Trijebnju	džamija na Rotimlji	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	-
	Osnovna	*četverogodišnja*	Hodovo
	Srednja		
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	oko 90	oko 20	oko 7
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi	Pastoralni centar.		
Posebnosti			

1.6. Domanovići

SV. JOSIPA RADNIKA– DOMANOVIĆI			
Osnovana	1969. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	659	2 617	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	225	235	192
Pridošlih obitelji	436		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	oko 60	oko 480	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Sv. Josipu Radniku	1975.	Don Andrija Iličić
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Domanovići	Sv. Ivana Krstitelja	2002.
	Opličići	Sv. Ante	1970.
	Hotanj	Srca Isusova	1971.
	Počitelj Brdo	Gospe Žalosne	1970.
	Gr. Bivolje Brdo	Sv. Nikoli	2005.
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Domanovići	Jarakovo groblje	
	Opličići		
	Gornje Bivolje Brdo		
	Donje Bivolje Brdo		
	Hotanj		
	Počitelj Brdo		
	Ševać Njive		
Župni stan	*godina gradnje*	*graditelj*	
	1971.	Don Andrija Iličić	
Drugi sakralni objekti u župi			
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
	crkva u Žitimislićima i Opličićima	džamije u Počitelju, Domanovićima, Bivolju Brdu, Opličićima i Počitelj Brdu	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	Domanovići
		četverogodišnja	Počitelj Brdo
	Srednja		

Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	264	oko 160	oko 20
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi			
Posebnosti			

1.7. Čeljevo

<table>
<tr><td colspan="4">ŽUPA PRESVETOG SRCA ISUSOVA - ČELJEVO</td></tr>
<tr><td>Osnovana</td><td colspan="3">1974. god.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Brojno stanje</td><td colspan="2">obitelji</td><td>vjernika</td></tr>
<tr><td colspan="2">670</td><td>2 600</td></tr>
<tr><td rowspan="2">U posljednjih pet godina</td><td>krštenih</td><td>krizmanih</td><td>umrlih</td></tr>
<tr><td>150</td><td>243</td><td>118</td></tr>
<tr><td>Pridošlih obitelji</td><td colspan="3">oko 150</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Inovjerci u župi</td><td colspan="2">pravoslavci</td><td>muslimani</td></tr>
<tr><td colspan="2">oko 120</td><td>oko 250</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Crkva</td><td>posvećena</td><td>godina gradnje</td><td>graditelj</td></tr>
<tr><td>Presv. Srcu Isusovu</td><td>1979.</td><td>Don Jozo Ančić</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Kapelice u župi</td><td>mjesto</td><td>zaštitnik</td><td>godina gradnje</td></tr>
<tr><td>Tasovčići-crkva</td><td>Sv. Ivanu Krstitelju</td><td>2005.</td></tr>
<tr><td>Tasovčići-groblje</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td>Gnjilišta</td><td>Presvetom Trojstvu</td><td>2002.</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Groblja</td><td colspan="2">u koja se ukopava</td><td>u koja se više ne ukopava</td></tr>
<tr><td colspan="2">Čeljevo</td><td rowspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Klepci</td></tr>
<tr><td colspan="2">Gnjilišta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Tasovčići</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Župni stan</td><td colspan="2">godina gradnje</td><td>graditelj</td></tr>
<tr><td colspan="2">1976.</td><td>Don Jozo Ančić</td></tr>
<tr><td>Drugi sakralni objekti u župi</td><td colspan="3">Župna kuća u Klepcima, obnovljena 2002. god.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Sakralni objekti inovjeraca u župi</td><td colspan="2">pravoslavni</td><td>muslimanski</td></tr>
<tr><td colspan="2">crkva u Klepcima (srušena)</td><td>mejtef u Čeljevu</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Škole</td><td rowspan="2">Osnovna</td><td>osmogodišnja</td><td>-</td></tr>
<tr><td>četverogodišnja</td><td>Celjevo, Gnjilišta</td></tr>
<tr><td>Srednja</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Učenici, studenti</td><td>OŠ</td><td>SŠ</td><td>F</td></tr>
<tr><td>310</td><td>155</td><td>oko 30</td></tr>
<tr><td>Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi</td><td colspan="3">Dom, sagrađen nakon I. svjetskog rata</td></tr>
<tr><td>Posebnosti</td><td colspan="3">Na prostoru župe nalaze se temelji crkve u Klepcima koja je srušena nakon II. svjetskog rata</td></tr>
</table>

1.8. Aladinići

<table>
<tr><td colspan="4">SVIH SVETIH - ALADINIĆI</td></tr>
<tr><td>Osnovana</td><td colspan="3">1977. god.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Brojno stanje</td><td colspan="2">obitelji</td><td>vjernika</td></tr>
<tr><td colspan="2">802</td><td>3005</td></tr>
<tr><td rowspan="2">U posljednjih pet godina</td><td>krštenih</td><td>krizmanih</td><td>umrlih</td></tr>
<tr><td>131</td><td>196</td><td>102</td></tr>
<tr><td>Pridošlih obitelji</td><td colspan="3">330</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Inovjerci u župi</td><td colspan="2">pravoslavci</td><td>muslimani</td></tr>
<tr><td colspan="2">oko 60</td><td>oko 700</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Crkva</td><td>posvećena</td><td>godina gradnje</td><td>graditelj</td></tr>
<tr><td>Svima Svetima</td><td>1976.-1979.</td><td>Don Ante Đerek</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Kapelice u župi</td><td>mjesto</td><td>zaštitnik</td><td>godina gradnje</td></tr>
<tr><td>Đurića groblje</td><td>Sv. Josipa</td><td>1880.</td></tr>
<tr><td>Todoruše</td><td>Sv. Nikole biskupa</td><td>1970.</td></tr>
<tr><td>Aladinići</td><td>Sv. Marka</td><td>-</td></tr>
<tr><td>Boškovića groblje</td><td>Sv. Luke</td><td>-</td></tr>
<tr><td>Podglavice</td><td>-</td><td>-</td></tr>
<tr><td rowspan="8">Groblja</td><td colspan="2">u koja se ukopava</td><td>u koja se više ne ukopava</td></tr>
<tr><td colspan="2">Đurića groblje</td><td rowspan="7"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Aladinsko brdo</td></tr>
<tr><td colspan="2">Todoruše</td></tr>
<tr><td colspan="2">Boškovića groblje</td></tr>
<tr><td colspan="2">Pješivac kula</td></tr>
<tr><td colspan="2">Podglavice</td></tr>
<tr><td colspan="2">Bobanovo</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Župni stan</td><td>godina gradnje</td><td colspan="2">graditelj</td></tr>
<tr><td>1977.</td><td colspan="2">Don Ante Đerek</td></tr>
<tr><td colspan="2">Drugi sakralni objekti u župi</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Sakralni objekti inovjeraca u župi</td><td colspan="2">pravoslavni</td><td>muslimanski</td></tr>
<tr><td colspan="2">-</td><td>Džamije na Pješivcu i na Kasarni</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Škole</td><td rowspan="2">Osnovna</td><td>osmogodišnja</td><td>Crnići</td></tr>
<tr><td>četverogodišnja</td><td>Bobanovo</td></tr>
<tr><td>Srednja</td><td colspan="2"></td></tr>
</table>

Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	410	Oko 200	Oko 70
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi	Župna dvorana		
Posebnosti			

2. Župe raseljene u posljednjem ratu

1.2. Nevesinje

ŽUPA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE - NEVESINJE			
Osnovana	1899. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	2	2	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	-	-	-
Pridošlih obitelji	-		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	nepoznato	nepoznato	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	-	-	-
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Seljani	Sv. Ivana Krstitelja	-
	Ulog	Sv. Ane	-
	Kljun(?)	-	-
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Seljani		
	Kruševljani		
	Nevesinje		
	Sopilji		
	Ulog		
	Vranješina		
	Bišina (Vidići)		
Župni stan	*godina gradnje*	*Graditelj*	
	-	-	
Drugi sakralni objekti u župi			
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
	nepoznato	nepoznato	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	-
		četverogodišnja	-
	Srednja		
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	-	-	-
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi			

2.2. Stjepan Krst

ŽUPA SV. IVANA KRSTITELJA – STJEPAN KRST			
Osnovana	1974. god.		
Brojno stanje	*obitelji*	*vjernika*	
	-	-	
U posljednjih pet godina	*krštenih*	*krizmanih*	*umrlih*
	-	-	-
Pridošlih obitelji	-		
Inovjerci u župi	*pravoslavci*	*muslimani*	
	nepoznato	nepoznato	
Crkva	*posvećena*	*godina gradnje*	*graditelj*
	Sv. Ivanu Krstitelju	1975.	Don Slavko Maslać
Kapelice u župi	*mjesto*	*zaštitnik*	*godina gradnje*
	Gornji Brštanik	-	-
	Donji Brštanik	-	-
	Stjepan Krst	-	-
	Ljubljenica	-	-
	Dabrica	-	-
Groblja	*u koja se ukopava*	*u koja se više ne ukopava*	
	Gornji Brštanik	Dabrica-staro groblje	
	Donji Brštanik		
	Stjepan Krst		
	Ljubljenica		
	Dabrica		
Župni stan	*godina gradnje*	*Graditelj*	
	1975.	Don Slavko Maslać	
Drugi sakralni objekti u župi			
Sakralni objekti inovjeraca u župi	*pravoslavni*	*muslimanski*	
	nepoznato	nepoznato	
Škole	*Osnovna*	*osmogodišnja*	-
		četverogodišnja	-
	Srednja		
Učenici, studenti	*OŠ*	*SŠ*	*F*
	-	-	-
Drugi obrazovno-kulturni objekti u župi			
Posebnosti	U travnju 1992. župljani župe protjerani su i više se nisu vraćali. Crkvu, župni stan te obiteljske kuće u župi razorili su ili upalili četnici.		

3. Mjesta u župama čija su sjedišta izvan povijesne župe Dubrave a nekada su pripadala župi Dubrave

3.1. Hutovo

Mjesta župe Hutovo		*obitelji*	*vjernika*
	Glumina	18	32
	Previš	-	-
	Tuhinje	-	-
	Mramor	3	3
kapelice		*groblja*	
Glumina		Glumina	
Previš		Previš	

3.2. Blagaj-Buna

Mjesta župe Blagaj		*obitelji*	*vjernika*
	Gubavica	5	10
	Hodbina	25	120
	Malo Polje	1	2
	Kamena	-	-
	Vranjevići	-	-
	Žuberin	-	-
kapelice		*groblja*	
Gubavica		Gubavica	
Hodbina		Hodbina	
Kamena		Kamena	
		Vranjevići	

Zaključak

Župa Dubrave, kad je osnovana početkom 18. stoljeća, imala je 60 katoličkih obitelji.[1] Uzmemo li prosjek obitelji 9,25 članova prema Andrijaševićevu popisu iz 1733. god.[2], tada bi u župi Dubrave moglo biti otprilike oko 555 vjernika. Trista godina poslije na tom istom prostoru, prema izvještaju župnika iz travnja 2006. god. živi 4 206 katoličkih obitelji i 15 884 katolika. U posljednjih pet godina u ovom je župama kršteno 1089 djece, krizmano ih je 1328, a pokojnika 925.

U rubrikama upitnika nalazi se i pitanje o broju pravoslavaca i muslimana na području župa nastalih od župe Dubrave te o njihovim sakralnim objektima. Budući da ovi podatci nisu pouzdani, jer nije napravljen popis ni pravoslavaca ni muslimana, njihova je brojka stavljena prema slobodnoj procjeni.[3]

Prema biskupskim izvještajima iz prve polovice 18. stoljeća, tj. vremena kad je osnovana župa Dubrave, na čitavu njezinu prostoru ne nalazi se ni jedna crkva u kojoj se vrši bogoslužje. Postojale su privatne kuće u kojima su župnici slavili svetu misu za vrijeme hladnijih perioda a ljeti bi slavili misu na otvorenom. Danas na tom istom prostoru postoji 11 crkava i 70 katoličkih kapela.

---

[1] AP, SC, Dalmazia, vol. 4, f. 349r.

[2] AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 632r-638r.

[3] Prema procjeni župnika župa koje se nalaze na prostoru nekadašnje župe Dubrave na njihovom prostoru danas živi oko 387 pravoslavaca i oko 4 239 muslimana. U ovu brojku ne ulaze pravoslavni i muslimani iz župa Nevesinje, Stjepan Krst i dijela župe Blagaj, koji je pripadao župi Dubrave, a gdje u većini živi pravoslavno stanovništvo i neki broj muslimana. Također, njihovi sakralni objekti nisu se mogli točno utvrditi jer su neki od njih srušeni u posljednjem ratu.

V. DIO

POEMA O DUBRAVAMA

PERO PAVLOVIĆ, *Neum*

DUBRAVE

(Uz 300. obljetnicu istoimene župe)

Kada zemlja srce otvori blago
Stratišta, grobišta i jame
Prošapnu imena i prezimena
Najdubljom hrvatskom istinom probuđena

I

Ozrcali u najjasniju riječ
San
Snohvatice
Promisao i davna sjećanja
Trpku tavnu tešku povijest
I pjesma će sva ljepotom i ljubavlju odanit
Pjesma ponosna, prkosna, providonosna
Što te vjerom hrani i istinom brani
Što se obnavlja, produbljuje i visi

Iz tisućljetna žilišta
Iz mučeništva
Iz usuda što te čovječnosti i dobroti vraća
Nikla si dragovita veličajna zemljo

I rasteš
Kroz tri stotine ljeta
Kroz tmice, osvitanja, ozarenja, produhovljenja

Kroz tri stotine ljeta
Kako ti ime zlatopisom čežnje
U zvijezde se oresuje
Jesi li ikada divnije i sjajnije sjala
Kao u hramu srca
I na križu trpnje i bola

II

Zipka ljepote izipkala slike i znamenja
Pute probljesnute nedogledom
Modre vidikovce i vedrine
Regnum Sclavorum
Što slovom biskupa Grgura Barskog
Tebi rodna grudo
Najdraži spomen cviće

Tebi grudo radosti
Okićena vjekovječnošću i živosti
Ogrlicom imena
Dragulji ljepote se nižu

Župa Dubrave
Bivolje Brdo, Bitunja, Boljuni, Burmazi
Opličići, Počitelj, Poprati, Stolac
I Vidoštak

I Vidovo polje ravno
Planum Sancto Viti
I sveti Vid
I žuborna ledna Vidoštica
I Narenta
I Vidoštačka Kraljica

III

Sve se sanje
Javom razbokorile
I sve što bijaše
Što jest
I što će biti
Sad je tu

Smjerna umilna pogleda
Marija
U svom krilu zipka Malog Isusa

Kraljice Vidoštačka
U svom toplom krilu ninaš Malog Kralja
Vidiš Sarsenterum
Slušaš milopojne hrvatske riječce
Pozdravljaš naše župane, knezove, junake, prvake
Znaš Nemanjiće koji rod i porod hrvatski zatiru
Gledaš kako težak nam turski jaram na pleća zapade

Prohodiš plodnom dubravskom visoravni
Miluješ klasje pšenice, ječma, zobi, raži
Kušaš slatko grožđe i smokve
Jabuke, kruške, šljive, dozreli nar
Susrećeš težake, pastire, planištare
Trgovce
Majstore, pisare, kovače
Stećke na Radimlji, Burmazima i Boljunima
Iz tišine čempresa i stoljeća
U tišine i mir srca žarko udomljuješ

Ćutiš naše muke i jauke
Patnje, stradanja, umiranja, nestajanja
Kako Te bole naše rane
Strašne neprebolne rane
Kako ognjem Ljubavi budiš život
Kada u paćeničkim i mučeničkim Dubravama
1622. ne bijaše pak ni jednog katolika
Jer ih pobi, porobi i protjera
Nepravda i turska zla ruka

IV

Iz praha i pepela
Iz svete mučeničke krvi
Rađali smo se i stasali
Rasli
Nebu oči uzdizali

Biskup Dominik Andrijašević
Pohodi 1629. raspetu ovu zemlju
I zapisa:
U Dubravama ima šezdeset katoličkih kuća
I napučene su raskolnicima i Turcima

Od Žabe planine do Veleži
Od iskona do dana
Kad pismena osmišljeno sviću
Tvoje najdublje tajne
Tvoje posrtaje, golgote i raspeća
Pa prosvitaje, vinuća i uskrsnuća
Duša i tijelo
Istom se ljubavlju nose

U duši
U tijelu
U srcu pjesme
Imenovat zemlju probuđenu čežnjom
I dragošću

V

Od Stanojevića do Barana
Od Crnića do Trijebnja
Budim golubicu kamenu
Kako se glas lijetom uskriljuje
Pjesma daleka prostranstva sluti

I vremena
Bremena
Prije tri burna stoljeća
Kada pjesma bijaše zemlja
A zemlja; i pjesma, i plač, i molitva

Dobranje
Kao dobrota
Kao dom
Kao domovina svjetlosti
Kao dar Božji osinjen u krasotu

Župa Dobranje
Jedno srce dijeli se u dvoje
Ista domaja a dva svijeta
Jednome se mletački smije lav
Nad drugim polumjesec se zgrčio

Stati nam je i opstati
Pod krvavim polumjesecom
S Kristom u duši, u progovoru, na svakom koraku
Gdje je suza
Proklijat će smijeh i pjev
Nebo ljubavi
Izliječit će i najkrvavije rane

VI

Kristov mladi vitez
Sabo Lupi
Lipnja 1704. dohodi sa studija Fermo
Lipanj lepřša, lahori
Lipe mirišu
I dok se java obilju ljepote raskriva
Duša žedna čeka Riječ da prosine

- Ja, Andrija Šumanović, župnik gradački
Tebe, Sabo Lupi
Brate u Kristu Spasitelju
Šaljem u Dobranje
Župu što ostade u tmici i tami dana mnogih
Nakon pogube nade
Nakon pogodbe u Srijemskim Karlovcima
Da Živom Riječju hraniš i bodriš vjerni puk svoj

Blagoslov moj neka se izlije na tebe
I na novu župu
Na sve vjernike tebi povjerene
Na njihove buduće potomke
Njihove domove
Njihove njive, polja, brda, doline, pašnjake, vode
Njihovu stoku, mlađ i sve blago

VII

Slov
I blagoslov
Bijaše mi putokaz i vodilja zvijezda
I kuda su me noge nosile
Ja, sluga Riječi, koji rado prihvatih ovaj savjet i zavjet
Radosno navješćivah Radosnu vijest

S imenom Krista
Dobranje
Uzdarjem pjesme rastu u Dubrave
Kao sanak preimenovan u dugu
Kao dragost
Kao duša
Kao dragulj u prelijepoj niski očuđenja

Kao sjeme što padne na plodno tlo
I donese bogat plod
Neko trideseterostruk
Neko šezdeseterostruk
Neko stostruk

VIII

Kao strašne vihorine nadolaze
Progoni
Glad
Kuga
Rat, pohare, pomori
I sve što je znamenom križa obilježeno
Kosci crne smrti pokositi hoće

Mi smo mučenici vjere
Svjedoci najvjerniji Kristovi
Nas progone
More
I tru
Krvlju našom mučeničkom natopljena je zemlja
Natopljena najjasnija istina
Natopljena povijest
Drevne mironosne trebinjsko mrkanske biskupije

Bujna smo posvetna grana
Rodno stablo
Bokor života
I bit će nas dok je istine i svjetlosti

U pukotine krili smo se gorske
U tajna skrovišta i staništa
U špilje, gudure i klance
Da ne bismo dopali u tamnice
I krvave teške lance
Pretežak prebolan prevelik teret života smo nosili

Mladice smo iz panja maslinova
Mladice života
Slap žuborni što vječno se obnavlja
Vječni
Kao što život vječan je

IX

Zasvođena duga mira
Ruj zanosa
Sve nas u koloplet spaja
U okrilje pouzdanja
Mi smo Kristova lađa
Što plovi nemirnim uzburkanim vodama

Iskrice radosti sinje
Prominu u krasnoslov
U bistar progovor
Župnika Andrije Lazarevića u Gracu
U molitvu i čin kojima pobjeđuje zlost i zlog

- Krstio sam 17. veljače 1728. dijete
U župi dubravskoj (Parochia Dubrauensi)
Posvjedočih ovo i zapisah
Zapisano svjedočanstvo neka ovjekovječuje
Našu vjeru, istinu i ime

Vjeru rimokatoličku
Istinu pretešku
Ime sveto, hrvatsko

I vidjeh
Kako Krist šalje Duha Životvorca
I obnavlja lice mučeničke trebinjske biskupije
I život se lagano budi
U Dubravama, u Gracu, u Ravnom, u Trebinji
I velik svečanosan zanosan himan
Sva priroda pjeva
Vječnog Tvorca hvaleć i slaveć

X

- Proreci što će biti
Zemljo
Kad te spopadnu nevolje, kušnje i nevjere
Kad ti trebala bude utjeha i putokaz
I ruka koja će te voditi
Sigurnom stazom života

- Bit će tama
Pa svjetlost koja sveudilj svijetli
Da se ne padne
Da se ne klone duhom i umom
Da se nebom nade okrile svi dani naši

- Tko će stajati uz tvoj narod
Kad ga budu bili i mučili
Kad ga izopće, izbace, prokunu
I sve zlo na njeg svale
I kad ga siliti stanu
Da se zauvijek odrekne
Imena
Vjere
Doma
I svega svoga

- Bit će Riječ
Vječna utjelovljena Riječ
Pobjednica smrti, zla i pakla
Zakon vječni kome podloženo bit će sve
Pravda koja će svaku krivinu i krivicu ispraviti
Svakom krvniku pomrsit put
Bit će Tvoji div-junaci, Kriste
Koji će s koljena na koljeno
Svjedočit Tebe
Živjet za Tebe
Umirat za Tebe

Mladi svećenici
Koji će dolaziti u kraj dubravski

Svim žarom bića navješćivat Kristovo kraljevstvo
Snažit puk
Liječit mu rane duše i tijela
Živjet s njim
Trpit
Učit ga i poučavat
I s njime umirati

Umirati zajedno na križu patnje i bola
Kao Krist
Prezreni
Poniženi
Ostavljeni
S molitvom na usnama i srcu

XI

Zov zori u nova svanuća
U nebeski poj
U oplet bliska glasja
Odzivom daljina
Razvidno sve postaje
Pjevne se daljine osjajem ljubavi zbližile
I sve što je nepojamno daleko
Sad je nadomak oka, uha i prozbora
Sad se zbraja i nabraja
I ogleda u niski dragih misnika

Zaredali Božji blagovjesnici
Perjanici Ljubavi
Pavao Jelić
Mato Ančić
Kome u pastoralu pomažu Franjo i Felix
Pa Petar Bronzić
Petar Bukvić
I Jozo Pažin

XII

Župa dubravska obuhvaća pedeset sela
I brojem
I duhom
Raste, širi se, grana, rađa
Vinograd Božji bujan je
Odveć prostran
Bogat
A radnika u vinogradu premalo

Marnih radnika na njivi Božjoj
U Dubravama
U župi starodrevne trebinjske biskupije
Koju su rušili
Kršili
Gazili
Ubijali
A ubili zasvagda - nisu

Tako mene Anzelma Katića
Krunom trnovom okruniše
Ljeta Gospodnjeg 1760.
Kao i moje predšasnike
Da budem biskupom časne trebinjske biskupije
Koja stenje, trpi, uzdiše i izdiše pod tegom teške nepravde

Na početku biskupskog puta
Osobito mi na srcu bijaše
Velebna župa dubravska
Biser suza radosnica
Pjesma nedopjevana
I stoga nosih se mišlju
Utemeljiti sestrinsku župu Hrasno
Što i učinih 1761.

Pogibelj
Bič mržnje, osvete i stradanja
Prijeti i meni
I dubravskim župnicima
Andriji Zvoniću i Mati Bogojeviću
I svemu vjernom katoličkom rodu

XIII

Je li pravda umrla
Je li se jezik osušio
Što je stolački zapovjednik
Krvnik
Zaustio
Vapi trpeća čista duša
Glas se pretvara u moru, znak, opomenu

Krikom nikad zaboravljene patnje
Prosine na javu
Strašna tamnica
Da strašnija i stravičnija biti ne može
Na Starom gradu Viduški
Ponad Stoca
To stratište grozno
Crno gubilište
Da groznije i crnje biti ne može
Krije kosti hrvatske
Mučeničke

Krije kosti naše
Pod bedemima i ruševinama
U utrobi zemlje
U mrklini stoljeća
U crnoj vlažnoj memli
Koje čekaju svoje svanuće
I uskrsnuće

Kosti naše mučeničke
Kosti hrvatske
To vam se naše molitve
I riječi tople kao grudi zemlje
Obraćaju
To vas naše oči
Orošene suzom
Čekaju

XIV

Rodila si se u naručju sunca
Pod mirisnim krilom milja
Zavičajko smjerna
Gledajući vas, vilovite Dubrave moje
Gledam probuđen san
Kako vas širi
Visi
Grana
Ocvjetava
Plodi najdragocjenijim darjem

Evo tebi dva goluba mira
Dva prvijenca
Dvije uzdanice
Svećenika Luke Raguža
I svećenika Vidoja Maslaća
Rođena u kršnom Hrasnu
Župa to je mlada
Grana bujnog višestoljetnog stabla

Dobri Luka
Sama blagost, molitva i žrtva
Latica Božje ljubavi
Bijaše svećenikom u Dubravama
I u župi Trebinji
Gdje mučeničkom smrću 1832.
Završi njegov zemaljski mučenički život

Vidoje Maslać:
Jedno burno stoljeće
Jedna zlatna nikad nedočitana knjiga
Jedan glas proniknut iz dubina šutnje
Jedna iskra što je slutila dan
U krugu beskrajnih nesvanuća
Jedan put
Jedna nada
Jedna smjela misao
Jedna dobra duša proćućena zrakom božanske milosti

Četiri desetljeća dubravski župnik
Biskupski vikar trebinjske biskupije
Pred nepravednim turskim sudovima
Branitelj malenih, potlačenih, obespravljenih
Graditelj
Preporoditelj
Prosvjetitelj
Jedno preširoko srce puno dobrote

Njegova blaga riječ
Agapa ljubavi i mira
Blagoslivlja
Škropi
Moli
Na njegovu blagu a mudru riječ
Bijaše opozvan carigradski ferman
Za ukinuće trebinjske biskupije
Braći u Kristu
I svemu puku
Objelodanjuje najdražu vijest:
U srcu Dubrava
U srcu mome i tvome
U Prenju
Hram će Božji niknut od naših najljepših želja

XV

Pijevna vijest
Raskrilila se u troplet bijelih snohvatica
U kril dokučive sreće…
Uznosito vraćamo se tebi
Ljepoto iskrunjena u ljepote nove
Prenj, Gabela i Stolac
Tri župe
Tri plamička providnosti
Ozorena apostolskom skrbi Vicenza Basilea
Tri prelijepa cvijeta u vrtu Božjem

Još crkva svetog Mihovila
Dogotovljena 1869.
Ruža šaronska
Sjaj zora prenjskih
Dvanaest je cvala ljeta
I docvala u dom i nuj pjesme
U razvidnost
U blagoslov Petra Bačića
U žuđen čas spokoja, molitve i bdijenja

Svjedok istinitosti
Obistinjenje prošlosti skrovite i sadašnjosti
Skrovito blago
Bodar glas pretvoren u jeku, ne prestaje opominjati:
Bilo je
Ima
I uvijek će biti
Onih što su spremni i život dati
Za vjeru katoličku
Kao što zasvjedoči Marko Milanović
Bliskošću svijetle pismena
Zlatna tvoja pismena
I pamćenja nikad neugasla
Vidoje

XVI

Iz zaborava
Iz zabrana
Vraćaš se u zbiljnost
Vraćam te u jasnu izrecivost
Radosti nedoživljena

- Jesi li zatomljenost
Ili skrivena nedokučivost
Tko si
Što si
Progovori već
I bit ćeš zrcalo
Zrelost
Titrav pjevan akord

- Pjesma sam
Bajka
U viru moje krvi
U korijenu preduboku
Šumori povijest
Broje se imena
Bilo života kuca

- U bunama
U vojnama
Na dugim križnim putovima
Jesi li umirala
Umukla

- Umirala jesam
Padala
Ali i uskrisivala
Čeznuće sam
Pitomost
Moja orječena promisao daleko se čuje

XVII

Svjetlom pjesme vidim
Zlatna oživljena svjetlosti
Kako osvjetljavaš drage likove svećenika
Stjepana i Vidu Puticu
Svjetlo tvoje ne dogorijeva
Jer plam duše tvoje
Vodi vječnosti

Vide
Vid
Kao bistre oči
A ruke krvničke, ubilačke, rušilačke, 1942.
U Prenju
Na kućnom pragu
Poliše te benzinom
I spališe

Kao što su palile
Žarile
Ubijale
Rušile
Sve što hrvatski živi, prodiše i jest

Zatorne zlotvorne zlohude
Krvave te ruke
Opljačkaše i zapališe crkvu Svih svetih
Na Aladinskom brdu
9. lipnja 1992.

Kao što su se dizale
Suprot križa
Svetinja
Znamena
I svega što nosi hrvatsko ime i spomen

XVIII

Kada zemlja blago otvori srce
Stratišta
Grobišta
I jame
Prošapnu imena i prezimena
Najdubljom hrvatskom istinom probuđena

Rodi se još jednom u jeziku
Zemljo majko
Uresu viđenja željkovanih
Ćuh neba budi
I ozori žarku ljubav i prisjećanja:
Prenj, Dolumi-Pješivac
Aladinići, Crnići, Crnići Greda, Jasoč Donji
Jasoč Gornji, Pješivac Greda, Pješivac Kula
Samrlovina

Preteci zaborav
U tvom ću se srcu vječno nastanit

Summary

The anthology of essays titled *300 godina župe Dubrave* (The 300 years of the parish of Dubrave) has been published for this anniversary and contains 15 articles and a poem on the history and situation of the parish of Dubrave.

It is divided into five sections.

The first section is titled *Kroz povijest* (Through History), and the authors present the history of the area of Dubrave and the parish, from the time of its erection to the present day. Radoslav Dodig examines the beginnings of Christianity in the area of the old parish of Dubrave. Marijan Sivrić and Tomislav Anđelić present statistics on the parish of Dubrave and its inhabitants during the Middle Ages. Božo Goluža and Antonija Krešo present an essay on the first two centuries of Ottoman rule in the region of the parish of Dubrave. Dubrave as part of the former parish of Dobrane is presented by Mile Vidović. The central theme of the anthology is the historical context during the time of the erection of the parish of Dubrave, which has been prepared by Milenko Krešić. The creation of new parishes which detached themselves from the parish of Dubrave in the past to the present day, has been prepared by Ivica Puljić. Roko Prkačin present the work of the Jesuits in the parish Dubrave.

The second part of the anthology is titled *Pučanstvo, međunacionalni odnosi, materijalni ostatci* (Population, inter-ethnic relations and material remnants). In this section, Stanislav Vukorep, provides a contribution towards the study of the families that disappeared from the area of the parish of Dubrave. Ratko Perić analyses and provides a translation of the *Status animarum* for the parishes of Dubrave and Hrasno prepared by Rev. Grgo Matušković in 1792. Željko Raguž presents a study on the inter-ethnic relations in the 19th and 20th centuries with special emphasis given on the recent homeland war. Nedjeljko Obradović writes on his vision of the homeland war in the area of Dubrave and Hrasno. The material remnants of the churches and other related buildings, utilized by the priests of the parish of Dubrave during the times of the Turkish hegemony are presented by Mirko Bošković.

The third part of the anthology deals with natural science themes. Pero Marijanović worked on the topic of lifeless nature in the parish of Dubrave in its historical boundaries, while Čedomil Šilić and Dominik Raguž studied the flora and fauna of the rocky ground of Dubrave.

The fourth section provides statistical data on the parishes that were erected within the historical parish of Dubrave. This article was prepared by Milenko

Krešić on the basis of the most recent reports from the pastors of these parishes.

The fifth part is titled *Poema o Dubravama* (A Poem on Dubrave). With a single poem, Pero Pavlović presents a poetic view of life in the parish of Dubrave from its origin to the present day.

(*Translated by Petar Rajič*)

Popis imena